

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

NAXÇIVANSKOE OTDELENİE NAŪIONALĖNOY
AKADEMİİ NAUK AZERBAYDCANA

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

XƏBƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

№ 4

Naxçıvan, «Tusi», 2006

Redaksiya heyəti:

Baş redaktor:

Akademik **İ.M.Hacıyev**

Baş redaktorun müavini:

Kimya elmləri namizədi **Ə.D.Abbasov**

Məsul katib:

Tarix elmləri doktoru **V.B.Baxşəliyev**

Üzvlər:

Akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**

Biologiya elmləri doktoru **T.H.Talıbov**

Filologiya elmləri doktoru **Ə.A.Quliyev**

Tarix elmləri doktoru **H.Q.Qədirzadə**

Fizika-riyaziyyat elmləri doktoru **V.A.Hüseynov**

Tarix elmləri doktoru **H.Y.Səfərli**

Kimya elmləri doktoru **B.Z. Rzayev**

Filologiya elmləri namizədi **F.H.Rzayev**

Biologiya elmləri namizədi **İ.B.Məmmədov**

Fizika-riyaziyyat elmləri namizədi **A.H.Məmmədli**

Q.H.Həziyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
«Xəbərlər»i, 2006, № 4, 272 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə №1140).

© «Tusi» nəşriyyatı, 2006

M Ü N D Ə R İ C A T

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinin Naxçıvan dövrləri.....	5
Hacıfəxrəddin Səfərli. Adları epigrafiq abidələrdə aşkar edilmiş görkəmli şəxsiyyətlər (Naxçıvan materialları əsasında, II məqalə).....	14
Emin Arif. Türkiyə mənbələrində ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qətləmlərə dair.....	22
Fəxrəddin Cəfərov. Naxçıvan polisi 1918-1920-ci illərdə.....	29
Həmzə Cəfərov. Naxçıvan Muxtar Respublikanın mədəni-maarif həyatında gənclərin fəaliyyəti (XX əsrin 20-ci illəri).....	39
Füzuli İbrahimzadə. Behbud Şaxtaxtinski Azərbaycanın ilk xalq ədliyyə komissarıdır.....	48
Musa Quliyev. K.N.Smironovun arxivində Naxçıvan tarixi.....	53
Sara Hacıyeva. Bir daş qoç fiquru üzərindəki təsvirlərə dair.....	59
Uğur Məmmədov. Bəzi erməni müəlliflərinin əsərlərində Naxçıvan tarixinin təhrif olunması məsələsi.....	64
Yaşar Rəhimov. Naxçıvan tarixi Rusiya tarixşünaslığında.....	70

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Hacı Qadir Qədirzadə. İnamlar, dinlər və etik mədəniyyət məsələsi.....	76
Vəli Baxşəliyev. Dəmyələr nekropolu erkən dəmir dövrünün yeni abidəsidir.....	84
Türkan Qədirzadə. Müqəddəs ağaclarla bağlı inamlar.....	93
Asəf Orucov. Köç adətlərimiz, yurd yerlərimiz (Əlinəcəy hövzəsi materialları əsasında).....	98
Toğrul Xəlilov. Dəmyələr nekropolundakı 4№-li daş qutu qəbir haqqında.....	103

AZƏRBAYCAN DİLİ

Əbülfəz Quliyev. Naxçıvan dialekt və şivələrinin bəzi leksik xüsusiyyətləri.....	108
Firudin Rzayev. Xaçı yaradanlar və xaçmatak türkləri.....	116
Adil Bağirov. «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»ndə tarixi adlarımız.....	124
Qənirə Əsgərova. Göyçə aşiq məktəbi «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisində.....	129
Şirməmməd Qulubəyli. Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsi və onun qayıdışlıq kateqoriya-sına tətbiqi haqqında.....	134
Nuray Əliyeva. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində fonetik əvəzlənmələr: samitlərin əvəzlənməsi.....	140
Kəmalə İsmayilli. Şahbuz rayonu toponimlərinin qrammatik xüsusiyyətləri.....	147

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

İsa Həbibbəyli. Məhəmmədəğa Şaxtaxtının İkinci Dövlət Dumasındakı depu-tatlıq fəaliyyəti.....	153
--	-----

Məhərrəm Cəfərli. Xalq mahnılarının folklor janrı kimi poetik-semantik xüsusiyyətləri.....	161
Fərqanə Kazımova. Əliqulu Qəmküsar və Sabir.....	170
Məhsəti İsmayıl. Əfsanə və inanclarda mifoloji dünya ağacı konsepsiyası.....	175
Rəfiq Babayev. Tarixi yaddaşdan mənəvi yaddaşa (Ordubaddan toplanmış bayatılar əsasında).....	183
Nazirə Əsgərova. Lətifələr: komiklik və qəhrəman problemləri.....	191
Ramiz Qasimov. «Kiçik» adam obrazlarının Nizami Gəncəvi və Cəlil Məmmədqu-luzadə yaradıcılığında bədii-estetik xüsusiyyətləri.....	196
Aytəkin Qəhrəmanova. Cəlil Məmmədquluzadənin «Meyid büsatı»nda dəfn və yas adətləri.....	203
Xumar Məmmədova. Şəhriyar iki alimin tədqiqatında.....	208
Fəxrəddin Eylazov. Şeyx Mahmud Şəbüstəri və onun «Gülşəni-raz» əsəri haqqında.....	214
Şəmsi Pənahov. Səməd Sərdariniyanın «İrəvan müsəlmanlar yurduymuş» kitabı haqqında.....	219

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. «Ölülər»in ilk tamaşası mətbuat səhifələrində.....	225
Cəlil Vəzirov. Naxçıvan teatrı Böyük Vətən müharibəsi illərində.....	233
Qadir Əliyev. Gülüstən türbəsinin üzərindəki həndəsi naxış çeşidinin harmonik quruluşu haqqında.....	239
Gülnarə Qənbərova. Səfəvi dövrü xalçaları.....	246

İQTİSADİYYAT VƏ FƏLSƏFƏ

Rəcəb Rəhimli. Vətəndaşların yerli özünüidarədə iştirakı.....	251
Cavadxan Qasimov. Naxçıvan Muxtar Respublika iqtisadiyyatında aqrar sektor və onun dinamik inkişafı.....	256
Polad Əliyev. Yeni iqtisadi şəraitdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının əmək bazarının müasir vəziyyətinin təhlili.....	261

TƏBRİK EDİRİK!

İsa Həbibbəyli, Əbülfəz Quliyev. Çağdaş türkologiyanın Cəfəroğlu.....	267
--	-----

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

TARİX

İSMAYIL HACIYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

HEYDƏR ƏLİYEVİN HƏYAT VƏ FƏALİYYƏTİNİN NAXÇIVAN DÖVRLƏRİ

Görkəmli siyasi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyə-tinin ilk dövrü Naxçıvandan başlasa da onun siyasi fəaliyyəti daha çox Bakı və Moskva ilə bağlı olmuşdur. Lakin bu zirvələrə aparan yol Naxçı-vandan başlamış, bu böyük azərbaycanlı həyatının ilk illərini, bu torpaqda yaşamış, təhsilini Naxçıvanda almışdır. Naxçıvan mühiti, ilk təhsili və tanınmış müəllimləri onun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Ulu öndərin özü dəfələrlə bu torpağın qeyri-adiliyindən, əsrarəngiz təbiətindən, dağlarından, insanlarından, kəskin kontinental iqlimindən bəhs etmiş və həyatında Naxçıvanın önəmli rol oynadığını dəfələrlə, həm də minnətdarlıqla xatırlamışdır.

Dünyanın ən məşhur dövlət xadimlərinin portretlərini çəkmiş gör-kəmli rəssam Nikos Safronov Heydər Əliyevin 80 illik yubileyi münasibətilə onun portretini çəkərkən dahi insanla ünsiyyətdə olduğdan sonra bu qənaətdə gəlmişdir ki, Heydər Əliyev Tanrının yaratdığı möcüzədir, belə şəxsiyyətlər min ildə bir dəfə dünyaya gəlir. N.Safronov yazmışdır: «Heydər Əliyev gözəl, alicənab və çox ağıllı bir insandır. Mən ona dərin rəğbət bəsləyirəm və həmişə ona baxarkən düşünürəm ki, görəsən Tanrı belə insanları necə yaradır? Lakin Naxçıvana – Prezidentin vətəninə getdikdən, oranın füsunkar təbiətini, gözəlliyini gördükdən sonra bunların necə bir qüvvə olduğunu başa düşdüm. Başa düşdüm ki, Naxçıvan hər bir sərkərdə-nin, hər bir dahi insanın güc, qüvvət ala biləcəyi bir yerdir»¹.

Heydər Əliyevin də uşaqlıq və gənclik illəri Naxçıvanda – bu əsra-rəngiz məkanda keçmişdir.

Heydər Əlirza oğlu Əliyev 83 il bundan əvvəl – 1923-cü il may ayının 10-da Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan qədim Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. Balaca Heydər in çalışqanlığı, fitri istedadı, dərin zəkası ətrafındakıların diqqətini cəlb etmiş, ona yaşıdlarından fərqli münasibət bəslənilmişdir. Keçən əsrin 20-ci illərində Naxçıvanda bir inkişaf, intibah baş vermiş, məktəb və mədrəsələrdə diqqəti cəkmək müəllimlər gənclərin təlim-tərbiyəsi ilə ciddi məşğul olmuşlar. Bunlar barədə bəhs edən Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, «XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda təhsil və mədəniyyət çox geniş olmuşdur. Burada çox yüksək səviyyəli məktəblər var idi. Naxçıvanda insanlar çox yüksək təhsil alırdılar. Məktəblərdə verilən dərslər və şagirdlərin dərsləri qavramaları çox yüksək səviyyədə idi»².

Heydər Əliyev Naxçıvan şəhərində təhsil almışdır: Əvvəl orta mək-təbdə, sonra isə iki il pedaqoji texnikumda. 1939-cu ildə Pedaqoji texni-kumu fərqlənmə ilə bitirmiş və M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Sənaye İnstitutunda təhsilini davam etdirmişdir (1939-1941)³.

Naxçıvanda aldığı təhsili ulu öndərimiz sonrakı illərdə minnət-darlıqla xatırlayırdı: «O dövrdə aldığım təhsil gələcək həyatımın bütün mərhələlərində mənə yardım edibdir»⁴. 60 ildən sonra, ona dərs demiş müəllimləri və onların tədris etdikləri fənlərin adlarını dəqiqliklə söyləməsi, ümumilli liderimizin bir tərəfdən müəllimlərinə bəslədiyi dərin hörmətin ifadəsi idisə, digər tərəfdən bu dahi insanın fenomen yaddaşa malik olduğunu bir daha göstərirdi. «Heydər Əliyev iti ağı, güclü məntiqi, fenomen yaddaşı olan qüvvətli bir şəxsiyyət, sözün həqiqi mənasında kompüter insandır»⁵.

1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başlandıqda o da səfərbərliyə alındı. Lakin xüsusi keyfiyyətləri və bacarığı nəzərə alınaraq Xalq Daxili İşlər Komissarlığı sistemində xidmətə göndərildi. Heydər Əliyev eyni zamanda Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində şöbə müdiri vəzifəsində işləmişdir. 1944-cü ilin may ayından təhlükəsizlik orqanlarında işə başlayan Heydər Əliyevin həyat yolu hakimiyyət olimpinin zirvəsinə qədər yüksəlmişdir.

1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycan tarixində yeni uğurlu dövr açan əlamətdar bir hadisə baş verdi: Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının rəhbəri seçilərək genişmiqyaslı fəaliyyətə başladı. 70-80-ci illərdə Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına böyük əhəmiyyət verən Heydər Əliyev ölkənin bütün bölgələrinə, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasına son dərəcə həssaslıqla, diqqət və qayğıyla yanaşır, bütün sahələrdə ciddi, davamlı dirçəlişə, kompleks inkişafa nail olurdu. İndi Naxçıvan Muxtar Respubli-kasının hər bir bölgəsində, hər bir guşəsində o dövrün nişanələrinə – tikilən zavod və fabriklərə, salınan yol və körpülərə, ucaldılan çoxsaylı yaşayış binalarına, göz oxşayan sosial-mədəniyyət obyektlərinə,

geniş şəbəkəli meliorasiya və irriqasiya sistemlərinə rast gəlmək olar. Həmin illərdə Naxçıvana dönə-dönə səfərlər edən, bir sıra yubiley tədbirlərində iştirak edən Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının, onun rayonlarının, kənd və qəsəbələrinin abadlaşdırılması, yeni infrastrukturların yaradılması, Naxçıvanın hərtərəfli inkişafı üçün icra orqanlarına lazımı tapşırıqlar verirdi.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin Naxçıvanla bağlı fəaliyyətinin ikinci dövrü 90-cı illərə təsadüf edir. 1987-ci ilin noyabr ayında Heydər Əliyevin Moskvada tutduğu yüksək vəzifədən istefaya getməsi ilə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı təcavüzü başladı.

Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasında da gərgin günlər yaşanırdı. Erməni faşizminin işğalçı hücumları davam edir, kəndlər dağıdılır, hər gün qan tökülürdü.

Belə gərgin bir vaxtda Moskvada ciddi təqiblər və nəzarət altında yaşayan fərdi pensiyaçı Heydər Əliyev, 1990-cı ilin iyul ayında Vətənə – Azərbaycana – Naxçıvana qayıtdı. Naxçıvan əhalisi onu böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşıladı, ayaqları altında qurbanlar kəsildi. Minlərlə qədərbilən, qayğıkeş insan onun görüşünə tələsirdi. Məhz həmin gün – iyulun 22-də axşamçağı 50 mindən artıq insan Naxçıvan şəhərindəki mərkəzi meydana toplaşmışdı⁶. Heydər Əliyevi müharibə və iqtisadi böhran şəraitində yaşa-yan naxçıvanlılar özlərinin nicat və son ümidi kimi qarşılayırdılar.

Bu da səbəbsiz deyildi. İstər Ə.Vəzirovun, istərsə də A.Mütəllibovun hakimiyyəti dövründə Naxçıvana – muxtar respublikanın ərazisinə, əhalisi-nə qarşı münasibət ögeyləşmişdi. Səbəb isə Heydər Əliyevin bioqrafiyasına Naxçıvan adının yazılması idi.

Həmin gün Heydər Əliyev xalqla görüşdü, təsiredici çıxış etdi və tarixi nitqini belə yekunlaşdırdı: «Hələlik Naxçıvandayam. Əgər bütün naxçıvanlılar mənim burada yaşamağımı arzu edərsə, buna etiraz etmərəm: Mənim başlıca arzum Azərbaycanı siyasi və iqtisadi cəhətdən müstəqil, demokratik respublika kimi görməkdir»⁷.

Bir aydan sonra 21 avqust 1990-cı ildə Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti qərara aldı: «Naxçıvan şəhərində anadan oldu-ğunu, təhsil aldığı, uzun illər xidmət etdiyini və hazırda Ümumittifaq təqaüdçüsü olub Naxçıvan şəhərində yaşadığını nəzərə alaraq, Naxçıvan MSSR Konstitusiyasının 28-ci maddəsinə uyğun olaraq, 1923-cü ildə anadan olmuş, Azərbaycan pasportu olan, azərbaycanlı Heydər Əliyev – Heydər Əlirza oğlu Əliyev yoldaş Naxçıvan MSSR vətəndaşı sayılsın»⁸.

Həmin günlərdə Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR xalq deputatlığına namizədlik kampaniyası keçirildi. Öncül namizədlərdən biri Heydər Əliyev idi. O, seçicilərlə görüşü zamanı deyirdi: «Bir namizəd kimi platformam, məqsədim budur ki, respublikamızın bu ağır iqtisadi və siyasi böhrandan çıxması üçün var qüvvəmi sərf edirəm. Xalqımız çox çətin dövr keçirir. Azərbaycan böhran içərisindədir. İqtisadiyyatdan və siyasətdən əlavə qəsbkarlıq niyyətində olan düşmən qüvvələr də bizlərə mənəvi zərbə vurur. Qarabağ problemi deyilən uydurma bir problem üç ilə yaxındır ki, respublikaya çaxnaşma salmışdır. Bu problemi aradan qaldırmayınca, bizim rahatlığımız təmin olunmayacaq. Mən bütün səyimi, bacarığımı və qüvvəmi Azərbaycanda əmin-amanlığın təmin olunmasına sərf edəcəyəm»⁹.

Sentyabrın 10-da Azərbaycan SSR xalq deputatları sovetlərinin seçkiləri keçirildi, Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan SSR-in xalq deputatı və Naxçıvan MSSR-in xalq deputatı seçildi¹⁰.

1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MSSR Ali Sovetinin ilk sessiyası keçirildi. Sessiyanın aparılması bir ağsaqqal kimi Heydər Əliyevə həvalə edildi. Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən ilk sessiyanın qəbul etdiyi «Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında»¹¹, «Naxçıvan MR Ali Dövlət hakimiyyəti orqanı haqqında»¹², «Naxçıvan MR-in dövlət rəmzləri haqqında»¹³, noyabrın 21-də qəbul edilən «1990-cı ilin yanvar ayında Bakı hadisələrinə siyasi qiymət verilməsi haqqında»¹⁴ tarixi qərarlar onun siyasi uzaqgörənliyinin ən yaxşı nümunəsi idi.

Bu tarixi sessiyalarda Naxçıvan MSSR-in adından «Sovet Sosialist» sözlərinin çıxarılması, Naxçıvanın Ali Sovetinin adını dəyişərək onun bundan sonra Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi adlandırılması, Bakıda baş vermiş yanvar faciəsinə siyasi qiymət verilməsi və bu qanlı hadisələri törədən şəxslərin məsuliyyətə cəlb olunması kimi mühüm tarixi qərarlar qəbul edilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, milli dövlətçilik ənənələrimizin dirçəldilməsi Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünə təsadüf edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üç rəngli bayrağının dövlət bayrağı kimi qəbul olunması və Azərbaycan SSR Ali Soveti qarşısında həmin bayrağın bütövlükdə Azərbaycanın rəsmi dövlət rəmzi kimi tanınması haqqında vəsatət qaldırılması, ilk dəfə 31 dekabr gününün dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü kimi qeyd edilməsi məhz misilsiz iradə sahibi olan Heydər Əliyevin Naxçıvanda mühasirə şəraitində keçirdiyi mühüm və tarixi əhəmiyyətli tədbirləri idi. Heydər Əliyev uzaqgörənliyi və müdrikliyi Naxçıvan əhalisinin SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumda iştirakından imtina etməsində bir daha özünü göstərdi.

Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti 1991-ci il 30 avqust tarixdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin bərpası haqqında bəyanat

qəbul etmişdir¹⁵. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi bu Bəyanata əsaslanaraq belə hesab etmişdir ki, Azərbaycan Respublikası özünün tam milli, dövlət müstəqilliyinə nail olmalı və mövcud SSRİ əsasında hər hansı bir formada yaradılacaq yeni dövlət ittifaqına daxil olma-malıdır¹⁶.

1991-ci il sentyabrın 3-də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin fəvqəladə sessiyasında deputatların təkidli xahişi və parlament binası önündə mitinq keçirən kütlənin qəti tələbi ilə Muxtar Respublika Ali Məclisinin sədri seçilən¹⁷ Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin yeni mərhələsi başlandı. Əslində yalnız Naxçıvanın deyil, Azərbaycan tarixində özünə-məxsus yeri olan bu sessiya Heydər Əliyev düşəsinin parlaq təsdiqi, Onun Azərbaycanın hakimiyyət olimpinə yenidən yüksəlişinin başlanğıcı olmuşdur. Sessiyanın keçirildiyi ərəfədə istər Azərbaycanda, istərsə də Naxçıvanda yaranmış gərgin vəziyyət xalqı bu bələdən yalnız Heydər Əliyev şəxsiyyətinin çıxara biləcəyini göstərdi. Məhz onun Ali Məclisin Sədri vəzifəsində çalışdığı illər bu həqiqətin yeganə variant olduğunu sübut etdi.

1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin ikinci sessiyası «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktını qəbul etdi¹⁸. Bu tarixi hadisə ilə bağlı Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyev teleqram göndərmişdi. Teleqramda deyilirdi: «Naxçıvan Muxtar Respublikasının əhalisi 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi haqqında» Konstitusiyaya Aktı münasibətilə bütün Azərbaycan xalqını təbrik edir və bunu tarixi hadisə kimi qəbul edir... Biz bu gün xoşbəxtik ki, nəhayət Azərbaycan Respublikasının ali hakimiyyət orqanı tərəfindən milli azadlıq niyyətlərimizin həyata keçirilməsi üçün ilk addım atılıbdır. Azərbaycan xalqı əmin ola bilər ki, naxçıvanlılar milli azadlıq hərəkatı uğrunda mübarizəni daha əzmlə davam etdirəcəklər»¹⁹.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri işləyərkən bu orqanın 26 oktyabr və 14 dekabr 1991-ci il tarixli «Dövlət müstəqilliyi haqqında»²⁰ və «Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi üzrə referendum keçirilməsi haqqında»²¹ Respublika Ali Sovetinin 18 oktyabr və 15 noyabr 1991-ci il tarixli qanunvericilik aktlarına tərəfdar çıxılması, «Naxçıvan Muxtar Respublikasında yerləşən sovet ordusu hissələrinin statusu haqqında»²² Ali Məclisin 1991-ci il oktyabrın 26-da qəbul etdiyi qərar, Heydər Əliyevin davamlı siyasi-diplomatik fəaliyyəti sübut edir ki, onun üçün müstəqilliyimizin qorunması və əbədləşdirilməsindən mühüm heç bir məsələ yoxdur.

1991-ci il dekabrın 29-da keçirilmiş referendumda iştirak edən azərbaycanlıların 95 faizdən çoxu müstəqilliyimizin bərpasına tərəfdar çıxdı. Həmin

il dekabrın 16-da Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi Naxçıvan parlamentinin qəbul etdiyi «31 dekabr dünya Azərbaycan türklərinin həmrəylik və birlik günü haqqında»²³ qərarla 1989-cu ilin dekabrında baş vermiş «sərhəd hərəkəti» tariximizin daş yaddaşına bayram günü kimi həkk edildi.

Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri işləyərəkən bilavasitə onun təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə Naxçıvan Muxtar Respublika-sında iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinə başlanılmışdı. Bu cəhətdən Naxçıvan MR Ali Məclisinin 1992-ci il 6 aprelə keçirilən sessiyası xüsusi maraq doğurur. Sessiyada «Zərərlə işləyən kolxoz və sovxozlar haqqında»²⁴ və «Rentabelli işləyən kolxoz və sovxozların ictimai mal-qarasının özəlləş-dirilməsi haqqında»²⁵ qərarlar qəbul edilmişdir. Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyinin nəticəsində atılmış bu addım Azərbaycanda yeni dövrün tələblərinə uyğun aparılan iqtisadi islahatların başlanğıc mərhələsi olmaqla, o zaman muxtar respublika iqtisadiyyatının aqrar sahəsinin məhv olma təhlükəsini aradan qaldırdı.

Dövlət strukturlarının möhkəmləndirilməsi, habelə hüquqi dövlət quruculuğu və bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar yeni struktur bölmə və təşkilatların yaradılması da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev özünün çoxillik dövlətçilik fəaliyyəti dövründə yaradıcı ziyalılara, elm, təhsil və mədəniyyət xadimlərinə həmişə böyük diqqət və qayğı göstərmiş, öz ətrafında milli ziyalıların ən tanınmış, adlı-sanlı nümayəndələrini birləşdirmişdir. Həmin dövrdə Naxçıvanda yaşayan Heydər Əliyev bütövlükdə Azərbaycan ziyalılarının əsas ümidgahı idi. Respublikanın qarşılaşdığı çətinliklərin aradan qaldırılması, problemlərin həlli üçün görkəmli ziyalılar, elm, mədəniyyət xadimləri Heydər Əliyev fikrinə ciddi zərurət hiss etdiklərindən Naxçıvana gəlir, onun mülahizə və tövsiyyələrini dinləyirdilər. Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyətin gərginliyi, AXC iqtidarının dövləti idarəetmə səriştəsizliyi, taleyüklü məsələlərə dair düzgün qərarlar qəbul edə bilməməsi, ciddi siyasi səhvləri, ölkə daxilində çəkişmələrin artması ziyalıları ciddi narahat edirdi. Respublikamızın bir qrup ziyahısı Yeni Azərbaycan Partiyası yaratmağı və Heydər Əliyevin bu partiya rəhbərlik etməsini ondan xahiş etdilər. Noyabrın 21-də (1992) Naxçıvan şəhərində Azərbaycanın müxtəlif regionlarından gəlmiş nüma-yəndələrin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirilmiş, YAP-ın Proqram və Nizamnaməsi qəbul edilmiş, Heydər Əliyev açıq səsvermə yolu ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri seçilmişdir²⁶. YAP-ın məqsəd və vəzifələrini partiya sədri belə göstərmişdi: «Yeni Azərbaycan Partiyası parlament tipli partiyadır və qəbul etdiyi proqramına uyğun olaraq aşağıdakıları özünün məqsədləri hesab edir: Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, milli, dini və dil mənsubiyyə-tindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarının bərabər hüquqlara malik

olduğu sivilizasiyalı, demokratik, hüquqi dövlət yaradılması. Lakin ön planda Azərbaycanın qarşısında duran ən mühüm və təxirəsalınmaz problemlərin həlli dayanır – hər şeydən əvvəl respublikanın geniş miqyaslı xarakter almış müharibə vəziyyətindən çıxarılması, Qarabağ probleminin həll olunması, habelə ağır-sosial iqtisadi böhranın dəf edilməsi»²⁷.

Müdrək siyasətçi, məşhur dövlət xadimi Heydər Əliyevin zəngin, keşməkeşli, şərəfli ömür yolunda Naxçıvan dövr fəaliyyəti (22 iyul 1990-cı ildən 9 iyun 1993-cü il tarixədək) xüsusi yer tutur. Müdrək siyasi xadimin Naxçıvanda yaşayıb-ışlədiyi dövrdə qəbul etdiyi Dövlət əhəmiyyətli və cəsarətlə qərarlar, həyata keçirdiyi islahatlar Azərbaycanda milli dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm siyasi və tarixi əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev Naxçıvan MR-də fəaliyyət göstərdiyi müddətdə bütün Azərbaycan xalqı və Vətən üçün taleyüklü məsələlərdə daim qətiyyətlik nümayiş etdirmişdir: Kommunist Partiyasının Naxçıvanda fəaliyyət göstərən bütün strukturları ləğv edilmiş, Prezident seçkilərinin Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində keçirilməsi dayandırılmış, rus sovet qoşun hissələri buradan çıxarılmış, 20 yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymət verilmişdir. Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsi və qətiyyəti nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında sabitlik təmin olunmuş, demokratik dövlət quruculuğu formalaşmışdır. 1993-cü ilin may-iyun aylarında respublikada hakimiyyət böhranı, hərc-mərclik son həddə çatdıqda, ölkə vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi qarşısında qaldıqda, Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi tələbi ilə ayağa qalxdı. Bu, əsl mənada, milli hərəkətə çevrildi və nəticədə, Azərbaycanın o zamankı dövlət başçıları onu rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur oldular. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun qeyd etdiyi kimi: «Heydər Əliyevin Naxçıvandan Bakıya, böyük siyasətə qayıdışı şərəfli xilaskar missiyasına – Azərbaycanı Azərbaycana qaytarmaq məramına xidmət edirdi»²⁸.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələ-rində dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı, Azərbaycan dövlətçiliyinin varlığı üçün böyük təhlükə olan dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı, dövlət müstəqilliyi qorunub saxlandı, silahlı yolla hakimiyyətə gəlmək cəhdlərinə son qoyuldu, ölkədə möhkəm ictimai-siyasi sabitlik bərqərar edildi.

Heydər Əliyev öz siyasi qüvvə və bacarığını Azərbaycanın müstəqil-liyinin möhkəmləndirilməsinə, respublikamızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatının çiçəklənməsinə sərf edirdi. Onun son illərdəki fəaliyyətində Naxçıvan Muxtar Respublikasına qayğı özünü həyati şəkildə hiss etdirirdi. Ölkə başçısının

muxtar respublikanın yubiley şənliklərində şəxsən iştirak etməsi Azərbaycanın bu qədim diyarının hərtərəfli inkişaf proqramının həyata keçirilməsinə yeni güclü təkan vermişdir. Heydər Əliyev Ölkə Prezidenti kimi Naxçıvan MR-ə dörd tarixi səfər etmiş (29-31.10.1996; 10-16.10.1999; 15-19.6.2002; 10-15.8.2002), bu səfərlərin nəticəsi muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, elmi və mədəni inkişafına çox böyük müsbət təsir göstərmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi kursu bu gün Ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı başqa regionlar kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının da hərtərəfli inkişafına yeni güclü təkan vermişdir. Prezident İlham Əliyevin Naxçıvan Muxtar Respublikasının səfərləri (12-14.5.2004; 02.9.2004; 19-20.12.2005), yubiley şənliklərində iştirakı Heydər Əliyev siyasi kursuna sadıq olmasını bir daha əyani olaraq göstərir.

Naxçıvanda doğulan, bu torpaqdan güc alan Heydər Əliyev bir oğul məhəbbəti ilə bu torpağı qorudu, onun inkişafını təmin etdi. Ulu öndər davamlı, məqsədyönlü fəaliyyəti ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında geniş miqyaslı tarixi işlər gördü, azadlıq, müstəqillik dövrünün əbədi, sarsılmaz əsasını qoydu.

ƏDƏBİYYAT

1. «Azərbaycan» qəzeti. 2006, 6 may.
2. Yenə orada. 1999, 14 oktyabr.
3. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı, «Təhsil», 2004, s. 10.
4. Qədim Naxçıvanda bayram – 75. Bakı, 1999, s. 136.
5. Vətən, Xalq, Prezident haqqında düşüncələr (Məqalələr toplusu). Bakı, 2002, s. 64.
6. Qayıdış. 1990-1993. Sənədlər və materiallar toplusu. Bakı, 1996, s. 29.
7. «Şərq qapısı» qəzeti. 1990, 2 avqust.
8. Qayıdış. 1990-1993, s. 45.
9. «Şərq qapısı» qəzeti. 1990, 26 sentyabr.
10. Qətiyyətin təntənəsi (sənədli xronika). Bakı, 1995, s. 89.
11. «Şərq qapısı» qəzeti. 1990, 18 noyabr.
12. Qayıdış. 1990-1993, s. 71.
13. Yenə orada.
14. Yenə orada. s. 86-88.
15. Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin Məlumatı. 1991, № 15-16, s.10.

16. Qayıdış. 1990-1993, s. 170-172.
17. Tarix İnstitutunun Elmi Arxivi (TİEA). f. 1, s.19, iş 8953, v. 111; Azərbaycan tarixi. c. VII, Bakı, 2003, s. 312.
18. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi (ARMMA), f. 2941, s.1, iş 264, v.37; «Həyat» qəzeti, 1991, 19 dekabr.
19. Qayıdış. 1990-1993, s. 181.
20. Yenə orada. s. 196.
21. Yenə orada. s. 198-199.
22. «Şərq qapısı» qəzeti. 1996, 10 may; Qətiyyətin təntənəsi, s. 212-214.
23. Qayıdış. 1990-1993, s. 215-218.
24. Yenə orada. s. 245-246.
25. Yenə orada. s. 247.
26. Yenə orada. s. 447; Vəliyev İ., Hüseynov Y. Azərbaycanın siyasi partiyaları və ictimai təşkilatları. Bakı, 1995.
27. «Azərbaycan» qəzeti. 1999, 9 iyun.
28. Qayıdış. 1990-1993, s. 12.

Исмаил Гаджиев

ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В НАХЧЫВАНЕ

Статья посвящена Нахчыванским периодам и деятельности Гейдара Алиева, выдающимся, государственным деятелем и общенациональным Лидером азербайджанского народа. В статье говорится о первых годах учебы этого гениального человека в Нахчыване, и приводятся факты, в дальнейшем воздействовавшие на его жизнь. Все это дает представление об уровне развития образования и культуры в Нахчыване в 30-40 гг. прошлого столетия.

В политической деятельности Гейдара Алиева в 90-ые годы прошлого века Нахчыванский период составляет особый этап. Статья освещает его председательство в Верховном Меджлисе, где принято несколько трудных решений. В годы его правления в Азербайджане были приняты меры, связанные с Нахчываном. В статье также рассматриваются поездки Гейдара Алиева в Нахчыванскую Автономную Республику, его влияние на социально - экономическое развитие, а также на научную и культурную жизнь.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2006, №4

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

**ADLARI EPİQRAFİK ABİDƏLƏRDƏ AŞKAR EDİLMİŞ
GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏR
(Naxçıvan materialları əsasında, II məqalə)**

Tarixin təhrif olunmamış və obyektiv qaynaqlarından sayılan epigrafiq abidələr – kitabələr keçmişdə hər hansı bir bölgədə yaşayan, dövrün sosial-siyasi və ideoloji həyatında mühüm rol oynayan görkəmli şəxsiyyətlərin adlarının aşkar olunması, onların dəfn yerlərinin – qəbirlərinin müəyyən edilməsi sahəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Naxçıvan bölgəsində indiyədək tədqiq olunan çoxsaylı müsəlman kitabələrinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında keçmişdə ərazidə yaşayan çoxlu şəxsiyyətlərin adı, titulları, atasının adı, vəfat tarixi və s. haqqında dəyərli məlumatlar əldə olunmuşdur. Bu şəxsiyyətlərin içərisində sırası ilə tədricən – dərəcəli vəzifəli rəisliklərə, dövlət xadimlərinə və s. rast gəlmək mümkündür. Həmin adamların demək olar ki, əksəriyyətinin haqqında indiyədək başqa mənbələrdən bilgi əldə edilməmiş, onların adları ancaq epigrafiq abidələrin məlumatları sayəsində müəyyən edilərək elmi dövriyyəyə daxil olunmuşdur. Həmçinin, kitabələrdə əks olunan məlumatlara, mərhumların adlarına əlavə edilən titullara və epitetlərə əsasən həmin şəxsiyyətlərin orta əsr feodal cəmiyyətində, ölkənin sosial-siyasi və mədəni həyatında tutduğu yer, mövqə və məqam müəyyən edilmişdir. Bir məqalədə onların hamısı haqqında məlumat vermək imkan xaricində olduğu üçün biz burada həmin şəxsiyyətlərdən bir neçəsi haqqında qısa söhbət açmağı məqsəduyğun sayırıq.

1. Uluq Qutluq lala bəy. Böyük alim, sərkərdə olmuşdur. Adı Xanağa kəndindən 1 km şərqdə öz vəsaiti hesabına inşa etdirdiyi və hazırda Əlinəcəy xanəqah kompleksinin əsasını təşkil edən türbənin kitabəsində qalmışdır (1). Kitabədə böyük alim, əmir, isfəhsalar və digər yüksək titullarla təqdim olunmuşdur. Abbasilər xilafəti dövründən məlum olan isfəhsalar (sipəhsalar) vəzifəsinə orta

əslər zamanı Azərbaycanda ən görkəmli sərkərdələr təyin edilir, onlar silahlı qüvvələrin ali baş komandanı hesab olunur, ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynayırdılar. Uluq Qutluq lala bəyin kitabədə həm də «əmir» titulu ilə təqdim olunması onun yüksək hərbi məqamından xəbər verir. Çünki, Azərbaycanda ərəb işğalları dövründə məlum olan bu titullar xilafət parçalandıqdan sonra da nüfuzlu olmuş, görkəmli sərkərdələrə, feodal hakimlərə onunla müraciət edilmişdir. Hətta Teymur kimi məşhur hökmdar bu titulu daşımışdır.

Kitabənin son sətiri ovulub töküldüyü üçün onun tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Ancaq kitabənin xətt xüsusiyyətlərinə və türbənin memarlıq-konstruktiv quruluşuna əsasən abidənin tarixi-ni təxminən XII-XIII yüilliklərə aid etmək olar. Türbənin inşa tarixinə əsasən demək olar ki, isfəhsalar, əmir Uluq Qutluq lala bəy XII-XIII yüzilliklərdə yaşamış, zamanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olmuşdur.

2. Cahan Qudi xatun. Elxanilər dövlətinin banisi Hülakü xanın arvadı olmuşdur. Adı Şərur bölgəsinin Qarabağlar memarlıq kompleksinə daxil olan qoşa minarəni birləşdirən baştağın üzərindəki kitabədə qalmışdır (2). Qudi xatun sarayda böyük nüfuza malik olmuş, ağılı və bacarığı sayəsində oğlu Sultan Əhməd iki il iki ay on üç gün davam edən hakimiyyət dövründə (1282-1284-cü illər) dövlətin idarə olunmasında fəal iştirak etmişdir (3). Ehtimal olunur ki, Qarabağlar memarlıq kompleksinə daxil olan türbə görkəmli memar Əhməd ibn Əyyub əl-Hafiz Naxçıvani tərəfindən Elxani Əbu Səidin dövründə (1316-1335-ci illər) Cahan Qudi xatunun şərəfinə tikilmişdir.

3. Tacəddin Əlişah. Adı Əlincəçay sahilindəki xanəqahın şimal tərəfindəki qəbristanlıqdakı qəbri üzərində qoyulmuş başdaşıya həkk olunmuş kitabə vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (4). Adına əlavə edilmiş «böyük və hörmətli mövla» və digər titullar mərhumun yaşadığı dövrdəki yüksək məqamından, elmindən xəbər verir. Bir sıra tədqiqatçılar onun Elxanilərdən Olcaytu Xudabəndə (1304-1316-cı illər) və Əbu Səidin (1316-1335-ci illər) hakimiyyətləri zamanı vəzir işləmiş Tacəddin Əlişah Gilani olması fikrindədirlər (5).

4. İzz əd-Din Məhəmməd. Görkəmli alimdir. Adı Ordubad bölgəsinin Ağrı kəndindəki qəbristanlıqda özünəməxsus sənduqə formalı qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki məzar kitabəsində qalmışdır. Kitabədə mərhum İzz əd-Din Məhəmməd «xoşbəxt şəhid», «məşhur alim» titulları ilə təqdim olunmuşdur. Hicri 794-cü ildə (miladi 1391-1392-ci illər) vəfat etmişdir (6).

5. Əmir Seyyid Əhməd əl-Oğulşami. Hərbçi-sərkərdə olmuşdur. Adı Culfa bölgəsinin Xanağa kəndində, Əlincəçayın sol sahilində, Əlincəqalanın şərq ətəyində oğlu sahib əl-Əzəm Hacı Məhəmməd tərəfindən oğlu (Əmir Seyyid Əhməd əl-

Oğulşaminin nəvəsi) Əmirxanın xatirəsinə, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın zamanında inşa etdirilmiş günbəzin kitabəsində qalmışdır (7).

Bəzi orta əsr qaynaqlarında Əmir Seyyid Əhməd Oğulşayi kimi xatırlanan bu şəxsiyyət Əlincəqalanın kutvalı-qala rəisi olmuşdur. Əmir Allun Mərənddə qətlə yetirildikdən sonra qalanın müdafiəsinə başçılıq etmişdir. Əlincəqala 1399-cu ildə süqut etdikdən sonra əmir Seyyid Əhməd Oğulşami əsir tutularaq həmin vaxt Bağdadda olan əmir Teymurun hüzu-runə aparılmış və orada Teymurun fərmanı ilə qətlə yetirilmişdir. Bu səbəbdəndir ki, kitabədə onun adına həm də «xoşbəxt şəhid» titulu əlavə olunmuşdur.

6. Hacı Məhəmməd. Əmir Seyyid Əhməd Oğulşaminin oğludur. Qaraqoyunlu sarayında yüksək mənsəb sahibi – vəzir olmuşdur. Adı atası-nın adı qeyd olunan və yuxarıda haqqında bəhs olunan inşaat kitabəsi vasitəsi ilə elmə məlum olmuşdur (8).

Kitabədə Hacı Məhəmməd «Sahib əl-Əzəm» titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu titulu orta əsrlər zamanı yüksək vəzifəli dövlət məmurları daşıyırdılar. Kitabədən göründüyü kimi, sahib əl-Əzəm Hacı Məhəmməd Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın zamanında yaşayıb fəaliyyət göstər-mişdir. Tarix elmləri doktoru S.Onullahi qeyd edir ki, «istər Qaraqoyunlu və istərsə də Ağqoyunlu dövlətlərində sahebe-əzəm deyilən vəzirlər olmuş-dur» (9). Bu məlumatla əsasən, həmçinin kitabənin tarixi Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın zamanına aid olduğu üçün demək olar ki, sahib əl-əzəm Hacı Məhəmməd Qaraqoyunlu dövlət aparatında yüksək mənsəb sahibi – vəzir işləmişdir. Belə yüksək mənsəb sahibinin öz oğlunu Xanağa kəndində dəfn etdirməsi Hacı Məhəmmədin əslən bu bölgədən olması fikrini söyləməyə əsas verir.

7. Böyük sədr Rükən əd-Din amid əl-Mülk. Yüksək vəzifəli dövlət məmuru olmuşdur. Adı Ordubad şəhərində qeydə alınmış, 1408-ci ildə vəfat etmiş qızı xanım Əta Mülkün xatirəsinə hazırlanmış məzar kitabəsində qalmışdır (10). Orta əsr tarixçilərinin «yüksək vəzifə» (11) adlandırdıqları «böyük sədr» (dini titul olan «böyük sədr»i məşhur ruhani alimlər daşıyır və dövlət aparatında tutduğu vəzifəyə görə əsas şəxslərdən biri hesab olunur, ruhanilərə rəhbərlik edir, vəqf mülkiyyəti və onların gəlirləri, mədrəsələr, xeyriyyə təşkilatları və s. idarəsi ilə məşğul olurdular) və vəzirlərin daşdığı «amid əl-Mülk» («hakimiyyətin dayacağı») titulları ilə təqdim olunması sübut edir ki, Böyük sədr Rükən əd-Din amid əl-Mülk XIV yüzilliyin sonu – XV yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycan feodal dövlət aparatında vəzir vəzifəsini tutmuş, görkəmli ruhani alim olduğu üçün «böyük sədr» titulu almış və vəzirlik vəzifəsinə aid olan işləri yerinə yetirməklə bərabər sədaqətə aid vəzifələri də öz əlində birləşdirmişdir.

8. Şəmsəddin Məhəmməd. Sufi şeyxidir. Adı Ordubad bölgəsinin Azad kəndindəki qəbri üzərində qoyulmuş sinədəşi üzərindəki kitabə vasitəsi ilə elmi

dövriyyəyə daxil olunmuşdur (12). Adına əlavə edilən «mövlana» titulu onun ərazidə fəaliyyət göstərən sufi təriqətinə rəhbərlik etdiyini təsdiq edir. Çünki bu titulla orta əsrlər zamanı alimlərə, şairlərə, görkəmli şəxsiyyətlərə, xüsusilə sufi şeyxlərinə, təriqət başçılarına müraciət edilirdi. Kitabədə titulun «əzəmətli mövlana» şəklində həkk edilməsi onun böyük nüfuza malik görkəmli şəxsiyyət olduğunu göstərir. Hicri 892-ci ilin zilhiccə ayında (18.11. – 17.12.1487-ci il) vəfat etmişdir. Təriqət – xanəgah rəhbəri kimi sağlığında xalq arasında böyük hörmət və nüfuz qazandığı üçün öldükdən sonra qəbri ehtiram əlaməti olaraq müridləri və yerli əhali tərəfindən ziyarətgaha çevrilmişdir.

9. Qazı Məcd əd-Din. Şəriət hakimi – qazı olmuşdur. Adı Əlinəcəyay xanəgahının şərq divarı yanında dəfn olunmuş qızı Xond Bikanin xatirəsinə hazırlamış sənduqə formalı qəbirüstü abidə üzərində həkk edilmiş məzar kitabəsi vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (13). Qazı Məcd əd-Din XV yüzillikdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti dövründə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, həmin dövlətlərdə (ehtimal ki, Ağqoyunlu dövlətində) qazılıq vəzifəsini icra etmişdir. Bu dövlətlərdə qazılığın yetərinə sayılan vəzifə hesab olunduğunu, bəzən onların öz bacarıq və qabiliyyətlərinə görə sədr və vəzir kimi yüksək vəzifələrə də layiq görüldüklərini nəzərə alsaq, qazı Məcd əd-Dinin yaşadığı dövrdə tutduğu mövqe, məqam və nüfuzunu daha aydın başa düşmək olar.

10. Əbu Məhəmməd Atabək Vənəndi. Adı Ordubad bölgəsinin Vənənd kəndində öz qəbri üzərində qoyulmuş xatirə kitabəsi vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (14). Şəxsiyyəti və yaşadığı dövrdəki mövqeyi tam aydınlaşdırılmasa da adına əlavə edilən «Atabək» titulu onun zamanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olmasını söyləməyə əsas verir. XV yüzillikdə yaşamışdır.

11. Əmir Mənsur. Hərbi-sərkərdə olmuşdur. Adı Ordubad rayon Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə və nümayiş etdirilən sənduqə tipli mərmər qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş məzar kitabəsi vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (15). Kitabədə mərhum Mənsur «əmir» titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu titulla orta əsrlərdə görkəmli hərbiçilərə müraciət edilirdi. XV yüzillikdə yaşamışdır. Kitabənin məzmunundan aydın olur ki, Əmir Mənsur gənc yaşlarında vəfat etmişdir. Onun həyatının əsas hissəsi Ağqoyunlu dövlətinin hökmranlığı dövrünə təsadüf edir. Qaynaqların məlumatına görə Ağqoyunlu dövlətində əmirlər «əzəmətli əmir», «böyük əmir» və «əmir» deyilən üç qrupa bölünürdü (16). Mərhum əmir Mənsur gənc yaşlarında bu rütbəyə yüksəlmiş, ancaq tez vəfat etdiyi üçün «böyük əmir» və «əzəmətli əmir» titullarını qazana bilməmişdir. Vəfatından sonra hörmətli şəxs kimi Ordubad Cəme məscidinin yanında dəfn olunmuşdur.

12. Əmir Bədiül-Mülk. Hərbçi-sərkərdə olmuşdur. XV-XVI yüzilliklərdə yaşamış bu görkəmli şəxsiyyətin adı Ordubad şəhərinin «Malik İbrahim» qəbristanlığında dəfn olunmuş qızı Ziba xanımın xatirəsinə hazırlanmış məzar kitabəsi vasitəsilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (17). Şəxsiyyəti haqqında geniş məlumat olmasa da kitabədə «əmir» titulu ilə təqdim olunması onun dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərdən olduğunu söyləməyə əsas verir.

13. Mövlana Məhəmməd Rza. Sufi şeyxi olmuşdur. Adı Ordubad şəhərindəki qəbri üzərində qoyulmuş başdaşı üzərindəki kitabə vasitəsi ilə elmə məlum olmuşdur. XVI yüzillikdə yaşamış, 1600-cü ildə vəfat etmişdir (18).

14. Əbdülxan Cavad oğlu. Ordubad bölgəsinin Dəstə kəndindədir. Hicri 1019-cu ildə Dəstə kəndində (miladi 1610-1611-ci illər) məscid inşa etdirmişdir. Adı da elmi dövriyyəyə həmin kitabə vasitəsi ilə daxil olmuşdur (19).

15. Məhəmməd Hadi b.Əbdülhüseyn Ordubadi. Hicri 1088/1677-ci ildə Ordubad şəhərinin Mingis məhəlləsindəki məscidi bərpa etdirmişdir. Adı da bərpa qurtardıqdan sonra yazılmış və məscidin şərqdən giriş qapısının baş tərəfində qoyulmuş kitabədə qalmışdır (20).

Məhəmməd Hadinin atası Əbdülhüseyn Ordubadi I Şah Abbasın baş vəziri Hatəm bəy Ordubadinin qardaşı Hacı Ədhəm bəyin oğludur. O, Səfəvi hökmdarı I Şah Səfinin dövründə (1629-1642-ci il) sarayın baş münşiri (katiblərin rəhbəri – H.S.) olmuşdur (21).

16. Məhəmməd İbrahim. Görkəmli dövlət xadimi olmuşdur. Adı öz xərci ilə hicri 1126/1714-cü ildə Ordubad şəhərinin mərkəzində inşa etdirdiyi və indiyədək qalan mədrəsə kompleksinin giriş qapısının baş tərəfindəki kitabə vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Daşdığı «zəhir əd-Dövlə» - «şah dövlətinin köməkçisi» titulu onun Səfəvi dövlət aparatında yüksək məqam tutduğundan xəbər verir. Kitabənin məlumatları təsdiq edir ki, o Səfəvilər dövlətində ordu komandiri olmuşdur (22).

17. Abid. Adı Ordubad şəhər mədrəsəsinin kitabəsi vasitəsi ilə elm aləminə məlum olmuşdur (23). Hökmdarın katibi – dəvətdarı (mürəkkəb və yazı ləvazimatını daşıyan adam) olmuşdur. Oğlu Hacı Saleh Hacı Məhəmmədlə birlikdə Ordubad mədrəsəsinin inşasına sərkarlıq – başçılıq etmişdir. Görünür mədrəsə binasını inşa etdirən və kitabədə «Şah dövlə-tinin köməkçisi» («zəhir əd-Dövlə») titulu ilə təqdim olunan yüksək vəzifəli məmur Məhəmməd İbrahim tikdirdiyi təhsil ocağının inşasına rəhbərliyi saraydan yaxşı tanıdığı və inandığı, şahın dəvətdarı Abidin oğlu Hacı Salehə və Hacı Məhəmmədə həvalə etmişdir.

18. Mövlana Məhəmməd Bağır. Sufi təriqəti mənsub olmuşdur. XVII yüzillikdə Ordubad şəhərində yaşamış, vəfat etdikdən sonra orada da dəfn

olunmuşdur. Adı özünəməxsus məzar kitabəsində qalmışdır (24).

19. Mövlana Əbdülhüseyn Xanəgahi. Sufi şeyxidir. Adı XX yüzilliyin 80-ci illərində Əlincəçay xanəgahında bərpa işləri aparılarkən torpağın altından aşkar edilmiş mərmər lövhə üzərində ərəbcə həkk edilmiş kitabə vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (25). Adına əlavə olunan «Xanəgahi» nisbəsi göstərir ki, əslən Culfa bölgəsinin Xanəgah kəndində-ndir. XVII yüzilliyin ikinci yarısı – XVIII yüzilliyin əvvəllərində yaşamışdır. Bir müddət Əlincəçay xanəgahında fəaliyyət göstərən sufi təriqəti mənsublarına – dərvişlərə rəhbərlik etmişdir.

20. Məhəmməd Rəşid. Mövlana Əbdülhüseyn Xanəgahinin oğludur. Adı haqqında bəhs olunan kitabə vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (26). Kitabənin məlumatına əsasən aydın olur ki, Məhəmməd Rəşid hicri 1141-ci ildə (07.08.1728 – 26.07.1729-cu il) Əlincəçay xanəgahında indiyədək qalmayan tikilini inşa etdirmişdir. XVII yüzilliyin son rubu – XVIII yüzilliyin I yarısında yaşamışdır. Atasının sufi şeyxi olmasını, özünün isə xanəgahda xeyriyyə məqsədi ilə iş görməsini əsas götürərək Məhəmməd Rəşidin xanəgahda fəaliyyət göstərən dərviş cəmiyyətinin üzvü olmasını ehtimal etmək olar.

21. Mirzə Həşim. Ruhani alim – müctəhid olmuşdur. Adı Ordubad şəhərinin «Malik İbrahim» qəbristanlığındakı qəbri üzərində qoyulmuş mərmər başdaşı üzərindəki epitafiya (məzar kitabəsi) vasitəsi ilə elm aləminə daxil olmuşdur (27). Kitabədə «əsrin və zamanənin müctəhidi» kimi təqdim olunmuşdur. Bu sözlər XVIII yüzillikdə yaşamış 14.08.1788-ci ildə vəfat etmiş müctəhid Mirzə Həşimin dövrünün görkəmli alimi olduğunu təsdiq edir.

Əlbəttə, orta əsrlər dövründə Naxçıvan ərazisində yaşamış və adları epiqrafik abidələr vasitəsi ilə aşkar olunmuş görkəmli şəxsiyyətlər qeyd olunan adamlarla məhdudlaşmır. Gələcək tədqiqatlarda həmin şəxsiyyətlər haqqında bəhs etmək nəzərdə tutulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана. Эпоха Низами. В кн. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947, с.381; Səfərli H. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı, «Elm», 2002, s. 18.
2. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана. Эпохи Низами. В кн. Архитектура Азербайджана эпохи Низами. Москва-Баку, 1947, с. 390.
3. Фазуллах Рашидаддин. Джами ат-таварих (сборник летописей). Баку,

1957, т. III, с.16.

4. Səfərli H. Culfa bölgəsinin epigrafiq abidələri. s. 41.
5. Ciddi H., Seyfəddini M. Tarixi abidələr və tarixi şəxsiyyətlər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 17.08.1984-cü il.
6. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. т. III, Баку, 2001, с.92-93.
7. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. с. 66; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. Bakı, «Elm», 2003, s. 146-147.
8. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. с. 66; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. s. 146-147.
9. Onullahi S. XV əsrdə Azərbaycanda dövlət quruluşunun bəzi məsələlərinə dair. Azərb. EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1966, №4, s. 42.
10. Səfərli H. Ordubad şəhərinin epigrafiq abidələri. Bakı, «Elm», 2001, s. 14.
11. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı, «Elm», 1983, s. 47.
12. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. с. 65-66; Səfərli H. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. s. 221.
13. Səfərli H. Culfa bölgəsinin epigrafiq abidələri. s. 38.
14. Səfərli H. Vənənd tarixi və epigrafiq abidələri. Əhmədov N. «Vənənd» kitabında. Bakı, 2003, s. 24-25.
15. Səfərli H. Ordubad şəhərinin epigrafiq abidələri. s. 25.
16. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. s. 59.
17. Səfərli H. Ordubad şəhərinin epigrafiq abidələri. s. 15.
18. Səfərli H. Ordubad şəhərinin epigrafiq abidələri. s.17.
19. Səfərli H. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. s. 301.
20. Səfərli H. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. s. 285.
21. Baxşiyev Ə. Ordubad Səfəvilər dövründə. «Elm və həyat» jurnalı, 1990, №12, s. 46.
22. Неймат М. Корпус эпитафических памятников Азербайджана. с. 30, 91; Səfərli H. Orta əsrlərdə. Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. s. 328.

23. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. с. 91;
Səfərli H. Orta əsrlərdə Naxçıvanın sosial-siyasi həyatında dini mərkəzlərin rolu. s. 328.
24. Səfərli H. Ordubad şəhərinin epigrafiq abidələri. s. 18.
25. Səfərli H. Culfa bölgəsinin epigrafiq abidələri, s. 39-40.
26. Səfərli H. Culfa bölgəsinin epigrafiq abidələri, s. 39-40.
27. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. с.101;
Səfərli H. Ordubad şəhərinin epigrafiq abidələri. s. 27.

Гаджифахраддин Сафарли

**ВЫДАЮЩИЕСЯ ЛИЧНОСТИ, ИМЕНА КОТОРЫХ ОБНАРУЖЕНЫ НА
ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ**

Статья посвящается более 20-ти выдающимся личностям, имена которых обнаружены на эпиграфических памятниках Нахчывана. Среди них особое место занимают имена государственных деятелей, таких как великий садр Рукн ад-Дин амид ал-Мульк, казий Маджд ад-Дин, шейхов суфийского тариката, как Мовлана Абдулгусейн Ханегяхи, Мовлана Мухаммед Рза, Мовлана Мухаммед Бакир, воинов – полководцев, как амир Сеййид Ахмед ал-Огулшами, амир Бадиул-Мульк, амир Мансур и др. Некоторые из этих личностей занимали важные посты в государственном аппарате и играли большую роль в жизни средневекового общества Азербайджана.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

EMİN ARİF (ŞİXƏLİYEV)
AMEA Naxçıvan Bölməsi

TÜRKİYƏ MƏNBƏLƏRİNDƏ ERMƏNİLƏRİN NAXÇIVANDA TÖRƏTDİKLƏRİ QƏTLİAMLARA DAİR

Ermənilərin Naxçıvanda törətdikləri qanlı cinayətlərlə bağlı sadəcə Azərbaycan mənbələrində deyil, Türkiyə mənbələrində də çox sayda faktlar mövcuddur. Bu cinayətlərlə bağlı məlumatları daha çox Türkiyənin "Hərbi Tarix və Strateji Etüd Dairəsi Başqanlığı Arxivi" (Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi – ATASE), Başbakanlıq Osmanlı Arxivi (BOA) və digər ədəbiyyat materiallarından əldə etmişik ki, bu materialların verilməsində köməklik göstərdiklərinə görə, türkiyəli dostlarımızı xüsusi minnətdarlıqla xatırlamağı özümüzdə borc bilirik.

Mənbələrdə göstərilir: "...25 oktyabr – 7 noyabr tarixində bolşeviklərin iqtidara gəlməsi ölkədə sabitliyi alt-üst etmişdi. Əsgərlər cəbhələri tərk etmiş, idari mexanizma tamamilə yox olmuşdu. Naxçıvan bölgəsində də vəziyyət fərqli deyildi. Naxçıvanın bağlı olduğu Maverayı – Qafqaz Komitəsi ortadan qalxmış, yerinə 28 noyabr 1917-ci ildə Maverayı – Qafqaz Komissarlığı qurulmuşdu. Rus ordusunun geri çəkilməyə başlaması ilə birlikdə Naxçıvan əhalisi artıq müstəqil hərəkət etməyə başlayacaqdı. Bundan sonrakı dövrdə bölgə insanlarıyla mərkəzi hökumət arasında heç bir əlaqə olmayacaq, türk və erməni xalqları arasında yaxşı və ya pis bir münasibət ortaya çıxacaqdı. Türk və erməni millətləri arasında normal münasibətlərin qurulması çox çətin idi. 1905-ci il hadisələrinin gərginliyi yumşalmamışdı. Ermənilər bütün Qafqazda olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də çirkin əməllər çərçivəsində fəaliyyət göstərməkdəydilər. Onlar 1917-ci ilin dekabr ayından etibarən müxtəlif yerlərdən gətirdikləri silahları ermənilər arasında paylayır, eyni zamanda bölgədə olan rus kazaklarını da müsəlman əhalisi əleyhinə qızıqsdırırdılar. Gələcəyi mübarizələrlə dolu olan müstəqillik şəraitindən istifadə edən türklər və ermənilər Naxçıvanda öz milli komitələrini meydana gətirdilər. Mərkəzi

Naxçıvanda olan komitələr vasitəsilə bölgədə yerli idarə mexanizmi təşkil edilməyə çalışılırdı. Ancaq ayrı – ayrı idarələrlə bir bölgənin idarə olunmasının çətinlik yaratması səbəbiylə çoxluq təşkil edən türklər və azlıq təşkil edən ermənilər Naxçıvanda bir hökumət yaratdılar.¹ Naxçıvan şəhəri və ətrafındakı kəndlərin idarəsi bu məhəlli hökumətə həvalə edildi. Eyni sistem Culfada da icra olundu və müştərək bir komitə yaradıldı...

...İki yüz nəfərlik süvari birliyi Naxçıvanda, iki yüz nəfərlik süvari birliyi də Culfada təşkil edildi. Türk və erməni öndərləri imzaladıqları qərarla normal qonşuluq münasibətlərini pozacaq insanlara qurulan ortaqlar vasitəsilə cəza verməyi, hətta lazım gəlsə edam etmə səlahiyyətini qəbul etdilər.

Bir müddətdən sonra bəzi mühüm məsələləri həll etmək üçün Culfadakı türk-müsəlman ordusunun komandanı və arxasınca onun müavini Tiflisə getdilər. Əhali onların təcili qayıtmaları üçün nə qədər teleqram göndərsə də, cavab gəlmədi. Şübhəsiz ki, zabitlər getdikdən sonra türklərin hərbi təşkilatları pozuldu. Səhnədə yalnız erməni əsgərləri qaldı və onlar bütün hərbi ləvazimatlara sahib oldular. Ambarlarda böyük bir orduya kifayət edən və qiyməti təxminən 100 milyon manat olan hərbi ləvazimatların hamısı ermənilərin əlinə keçdi. Belə bir vəziyyət ermənilərə öz çirkin məqsədlərini yerinə yetirməyə imkan yaratmışdı. Onlar türk hərbi təşkilatının dağılmasından üç gün sonra fevral ayının axırlarında Əznəbürd kəndinə hücum edərək, 29 qadın və uşağı qətl etdilər. Bu xəbər Naxçıvana çatınca ortaqlar komitə toplandı və canilərin edam olunmasına qərar verildi. Lakin canilərin ermənilər tərəfindən cəzalandırılmaması Naxçıvan bölgəsində özbaşınalığın ortaya çıxmasına səbəb oldu. İki millət arasındakı münasibətlər getdikcə gərginləşməyə başladı. Ermənilərin fəaliyyətləri türkləri şübhələndirir və onlar ermənilərin müharibəyə hazırlıq apardıqlarını düşündülər. Bu səbəbdən Naxçıvan şəhərindəki türklər də silahlanmağa başladılar. 16 mart 1918-ci ildə türk-erməni müharibəsi başladı. Naxçıvan şəhərindəki çarpışmalarda başlanğıcda üstün tərəf türklər idi. Ermənilər sülh təklif etdilər. Məqsədləri silah gələne qədər zaman qazanmaq idi. Buna da nail oldular. Toplar gətirildikdən sonra ermənilər var-gücləriylə hücumla keçdilər. Bu dəfə də Müsəlman Milli Komitəsi sülh istədi. Ermənilər müsəlman – türklərdən silahlarını təslim etmələrini tələb etdilər. Bəzi öndərlər bu təklifi qəbul etmək istədilsə də, Məşədi Məhəmməd Rəfiyalov onları bu fikirlərindən daşındırdı. Vuruşma şiddətlə davam edirdi...

...Naxçıvandakı vuruşmalarda türklər nisbətən özlərini müdafiə etməyə çalışarkən, bölgənin digər kəsimlərində vəziyyət çox fərqli idi. Əlbəttə ki, Culfada böyük bir orduya yetəcək hərbi ləvazimatları ələ keçirən ermənilərlə patronun birini 3 manata almaq məcburiyyətində olan təşkilatsız türklər müharibə edə bilməzdilər.

Osmanlı türkləri gələncə qədər davam edən bu müharibədə ermənilərin təşkilatlanmış əsgərləri tərəfindən Naxçıvan bölgəsindəki müsəlman kəndlərinin əksəriyyəti yandırılmış, əhalisi qətl edilmişdi. 1996-cı ilin bölgüsünə görə, 4 nahiyyəyə ayrılmış olan Naxçıvan qəzasında birinci, üçüncü və dördüncü nahiyyələrin müsəlman kənd və qəsəbələri Cəhri, Qaraqala və Ordubad istisna olmaqla, hamısı yandırılmış, əhalisi qətləmə məruz qalmışdı. Erməni zülmündən canlarını qurtarıb evlərini tərk edən insanlar ac və çıpaq yaşamağa məhkum olmuşdular. Bir müddətdən sonra bu insanlarda aclıq və baxımsızlıqdan müxtəlif xəstəliklər, o cümlədən Vəba xəstəliyi yayıldı. Beləliklə, erməni süngüsün-dən xilas olanların bir qismi bu vəziyyətdə öldülər.²

Mənbələrdə göstərilir ki, Andranikin Naxçıvana gələcəyi müddətə qədər bölgədə nisbətən sülh dövrü yaşanırdı. Arada-sırada çarpışmalar və adam öldürmələr olurdu. 17 mart 1918-ci ildə Xəlil bəy və iki silahdaşının Naxçıvana gəlməsi ilə vəziyyət tamamilə dəyişdi.³ Xəlil bəy bölgədə asayışı təmin etmə istiqamətində tədbirlərə başladı, ermənilərdən və müsəlman-lardan silahlarını yerə qoymalarını tələb etdi. Beləliklə, Naxçıvanda yeni bir güc ünsürü də Xəlil bəy olmuşdu.⁴

Xəlil bəy və silahdaşlarının Naxçıvana gəlməsi müsəlman əhalisini xeyli sevindirmiş, İslam Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla bəyin başçılığı altındakı heyət onları qarşılamışdı. Onu da qeyd edək ki, Xəlil bəy əsas çalışmalarını Şahtaxtı və Şərurda aparırdı. Çünki Culfa və Ordubada nüfuz edəcək gücü yox idi. Bu bölgələrdə daha çox erməni gücləri mövcud idi. Hətta yeni gələn Andranikin ordusu ilə bu sayı olduqca artmışdı. Erməni quldurlarını bölgədən çıxartmaq üçün türk ordusuna ehtiyac var idi. Naxçıvan – Culfa xəttində Andranikin türk əhalisinə etdiyi zülmər davam edərkən, türk ordusu da Naxçıvana yaxınlaşırdı. Nəhayət 20 iyul 1918-ci ildə Naxçıvan şəhəri ermənilərin əlindən alındı. Xəlil bəy Nuri Paşanın əmrinə əsasən Gəncəyə İslam Ordusuna qatılmaq üzrə getməkdə olan zabitlərdən bir neçəsini yanına alaraq Ordubada getmişdi.⁵ Türk ordusu Naxçıvana gəldikdən sonra 20 iyul 1918-ci ildə Şərq Orduları Qrup Komandanlığı tərəfindən Başkomandanlıq Vəkalətinə şifrəli bir teleqram göndərilmiş və Batum anlaşmasına uyğun olaraq, Türkiyənin əlinə keçmiş olan bölgələrə xüsusilə mülki təşkilatlanma baxımından səlahiyyətli şəxslərin göndərilməsi tələb edilmişdi.⁶

4 iyun 1918-ci ildə imzalanan Batum müqaviləsi erməni ordusu arasında hüzsursuzluğa yol açdı. Andranikin, başında olduğu və sayları minlərlə ifadə edilən quldur dəstəsi bu anlaşmanı rədd edərək, onu “şərəfsiz bir sülh” olaraq dəyərləndirdi. Anlaşmanı tanımayan və bundan dolayı əmrlərə itaət etməyən Andranik və onun dəstəsi Nazarbekovun koman-danlığı altındakı ordudan qovuldu

(15 iyun 1918).⁷ Naxçıvanın bir çox bölgələrində əhalini qətləliyə məruz qoydu. O, Naxçıvan qəzasının ən böyük kəndlərindən biri olan Yaycıya hücum etdi. Heç bir şeydən xəbəri olmayan Yaycı əhalisi Andranikin quldur dəstəsi tərəfindən mühasirəyə alındı. Silahsız insanlar İrana keçmək üçün Araz çayına doğru çəkilmək istədilər. Ancaq Andranikin quldur dəstəsi ilə qonşu erməni kəndi əhalisi Araz çayı kənarında 4 minə yaxın qadın, uşaq və yaşlıni işgəncə ilə qətlə yetirdilər. Ölənlər o qədər çox, sağ qalanlar da o qədər az idi ki, ölənləri dəfn etməyə adam tapılmadı.⁸

Əvvəlki məqalələrimizdə də qeyd etdiyimiz kimi, Naxçıvan geosiyasi geostrateji baxımdan böyük dövlətlərin maraqları daxilində olmuş və bu dövlətlər hər vaxtlə ermənilərə dəstək vermişdilər. Hələ 1919-cu ildə ingilislər tərəfindən Şərur və Naxçıvanın Ermənistanla verilməsi ilə erməni-lərin xəyalı gerçəkləşmişdi. Onlara görə bu bölgələr Ermənistanın tarixi əraziləridir. Kaçaznuniyə görə, Ermənistan Şərur və Naxçıvansız yaşaya bilməzdi.⁹

İngilis hərbi dairələri Naxçıvanı müvəqqəti olaraq ermənilərin idarəsinə vermişdi. Onlar erməni hökuməti ilə Naxçıvanı işğal etməyin əsas prinsiplərini qərarlaşdırdılar. İngilis zabitlərinin nəzarəti altında erməni ordusu artıq Naxçıvana daxil olmağa hazır idi.

Azərbaycan qəzeti yazırdı ki, Naxçıvan şəhəri artıq işğal edilmişdi. Bütün bu hadisələri yaxından izləyən Kazım Qarabəkir Paşa, əldə etdiyi məlumatları Hərbiyyə Nəzarətinə göndərirdi. Bu xəbərlər görə, ingilis zabitləri tərəfindən sövq və idarə edilən, eyni zamanda 6000 civarında təxmin olunan erməni ordusu 24 may 1919-cu ildə Naxçıvan və ətrafını işğal etmişdi.¹⁰

Mənbələrə görə, ermənilər Naxçıvan bölgəsində qətləmlərinə ara vermədən davam etmiş, silahları yığmaq bəhanəsi ilə kəndləri talan etmiş, əhalisini də öldürmüşdülər. Naxçıvan və Şərur ətrafındakı 45 kənd erməni ordusunun təcavüzünə məruz qalmış, dəmiryolu güzərgahına yaxın bölgələr zirehli vaqonlarla atəş altına alınmış, əhali məhv edilmişdi. Müsəlmanlar tərəfindən ələ keçirilən ermənilər Naxçıvan və ətrafında tək bir türk qalmayana qədər qətləmlərin davam etdirilməsi və bütün müsəlmanların Araz çayına tökülməsi xüsusunda öz amirlərinin əmr verdiklərini etiraf etmişdilər. Erməni birliklərinə yazılı olaraq göndərilən əmr bundan ibarət idi: “Şərur əhalisini Araz çayına tökmək alay komandanlığının başlıca vəzifəsidir”.¹¹

Tarixi sənədlər sübut edir ki, ermənilərin XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan, Şərur, Dərələyəz, Ordubad bölgələrinə hücumları müdafiəsiz dinc əhalini qırmaq məqsədi güdən fasiləsiz müharibə xarakteri almışdır. Amma Naxçıvan əhalisinin inadlı müqaviməti və qardaş Türkiyənin siyasi səyləri, qətiyyətli mövqeyi erməniləri və onların havadarlarının Naxçıvan bölgəsi ilə bağlı planlarını alt-üst etdi.

Naxçıvan diyarının tarixi taleyini, yəni onun Azərbaycan SSR-nin tərkibində Muxtar Respublika kimi qalmaq imkanlarını Moskva və Qars müqavilələri reallaşdırdı.¹²

Vacib bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Moskva anlaşmasından sonra Türkiyə “xarici türklər” məsələsini arxa plana atdı. 1921-ci il müqaviləsinin 8-ci maddəsi səbəbiylə Türkiyə Sovetlərdəki turancı axımları dəstəkləməmək barədə söz verərkən, Sovetlər də Türkiyədə kommunizmi yayma cəhdlərindən əl çəkmək barədə təminat vermişdi. Beləliklə, Sovetlər dövründə Türkiyə Cumhuriyyətinin liderləri SSRİ hüduqları içərisində yaşayan “xarici türklər” məsələsi barəsində hər hansı bir rəsmi bəyanat verməkdən yayınmış, Sovetləri tədirgin etməməyə çalışmışdılar ki, bunun bir sıra obyektiv və subyektiv səbəbləri olmuşdur. Bu vəziyyət SSRİ-nin son günlərinə qədər davam etdi və Türkiyənin türk respublikaları ilə diqqətə dəyər heç bir əlaqəsi olmadı.

Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonra dünyada yeni geosiyasi dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər digər dövlətlərlə birlikdə tarixi, dini və mədəni bağlara sahib olan Türkiyənin də strateji və siyasi əhəmiyyətini artırdı. Soyuq müharibə illərində Türkiyə özünün təhlükəsizlik və xarici siyasətini Qərblə olan ittifaq münasibətlərinə və müttəfiqləri tərəfindən mənimsənən “geostrateji əhəmiyyət”inə əsaslandırmışdı. Lakin soyuq müharibənin başa çatmasıyla Avropa ölkələri getdikcə daha güvənli bir beynəlxalq mühitə qovuşarkən, Türkiyənin üç tərəfində “təhlükə yaradan” yeni münaqişə ocaqlarının meydana gəlməsi bu vəziyyəti dəyişdirdi və Türkiyə özünü “güvənsizlik boşluğu”nda hiss etməyə başladı. Xüsusilə Ermənistan – Azərbaycan münaqişəsində türklər Azərbaycanı dəstək-ləyərkən, Rusiya da ermənilərə sahib çıxdı. Daha sonra Rusiya Azərbaycan-dakı türk təsiri ilə rəqabət etmək üçün “erməni kartı”nı işə saldı. Bu müharibə həm yüzillər öncəsinə dayanan Rus imperiyası ilə Osmanlı imperiyası arasındakı strateji bölgələr və Qafqazın nəzarətini ələ keçirmə mübarizəsinin, həm də XX əsrin əvvəllərindəki qətlamlara qədər uzanan ermənilər və türklər arasındakı böyük düşmənçiliyin ən son hadisəsidir.¹³

Bu müharibədə Türkiyə Azərbaycanın dəstəkçisi, ermənilərin də, əgər belə demək mümkündürsə, düşməni oldu. Münaqişə boyunca Türkiyə Azərbaycana maddi, mənəvi dəstək və hərbi təlim verdi. Qeyd edək ki, Türkiyə müsəlman-xristian qarşıdurmasını ön plana çıxaracağından, Ermənistana Qərbdən çox böyük dəstək verilməsinə yol açacağından və NATO müttəfiqlərini özünə düşmən edəcəyindən qorxurdu. Amma bütün bunlara baxmayaraq, Türk hökuməti Azərbaycanı dəstəkləyib, Ermənistan-a qarşı çıxmağın öz mənafeyinə uyğun gəldiyinə qərar verdi. Marşal Yevgeni Şapoşnikov, “əgər başqa bir tərəf (yəni Türkiyə) müharibəyə girərsə,

III Dünya Müharibəsi qaçılmaz olacaq”, deyərək Türkiyəyə sərt dillə Rusiyanın adından xəbərdarlıq etdi. Turqut Özal isə “silahlar atəşlənərsə ermənilər nə edə bilərlər? Türkiyəyəmi girərlər? Türkiyə dişlərini göstərəcək” açıqlamasını vermişdi.¹⁴ Dövrün baş naziri Tansu Çillər də erməni ordusunun Türkiyə ilə sərhəd olan Naxçıvanı sıxışdırması durumunda müharibəyə qoşulacaqlarını bəyan etmişdi.¹⁵

XX yüzilliyin sonrakı tarixi mərhələlərində də bölgənin təhlükəsizliyinin qorunub saxlanması Türkiyə Cumhuriyyəti Qars müqaviləsinin şərtlərinin verdiyi imkanlardan istifadə edərək, həmişə öz sözünü demiş, bölgənin qorunmasında səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. 90-cı illərin əvvəllərində ermənilər Naxçıvana silahlı hücum edərkən Qars müqaviləsi yenidən gündəmə gəlmiş və Türkiyə dövləti bu sahədə söz sahibi olduğunu bir daha bəyan etmişdir.

Ümumiyyətlə, Türkiyə mənbələrində erməni məsələsi ilə əlaqəli faktlar olduqca çoxdur. Bütün bunları bir məqaləyə sığdırmaq şübhəsiz ki, mümkün deyil, amma gələcəkdə bu barədə tədqiqatlarımızı genişləndirəcəyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Arxiv materiallarında 1902-ci il statistikasına görə, Naxçıvanda 255 rus, 40.974 erməni, 384 kürd, 57.310 türk yaşamaqdaydı (ARƏYTA – f. 970, s. 1, iş 232, v. 17).
2. Atnur İbrahim Ethem. Osmanlı yönetiminden sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918 – 1921). TTK yayınları, Ankara, 2001, s. 25.
3. ATASE. A. 1/2, kls. 366, d. 739-1461, f. 5.
4. Atnur İbrahim Ethem. Osmanlı yönetiminden sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918 – 1921). s. 27.
5. ATASE. A. 1/2, kls. 366, d. 739-1461, f. 5.
6. ATASE. A. 4/6520, kls. 3188, d. 46, f. 6-45.
7. Karabekir Kazım. Doğunun kurtuluşu (Erzincan və Erzurumun kurtuluşu, Sarıkamış, Kars ve ötesi). Erzurum, 1990, s. 471.
8. ATASE. A. 1/2, kls. 366, d. 739-1461, f. 5.
9. Качазнуни Ованес. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку, 1990, с.18.
10. «Azərbaycan» qəzeti, 5 iyun 1919, № 196.
11. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın № 24, Arşiv belgelerine göre Kafkaslarda ve Anadolu'da ermeni mezalimi. c. II, Ankara, 1995, s. 45-46; ATASE. A. 1/2, kls. 78, d. 291 - 118, f. 19.

12. Hacıyev İsmayıl. Heydər Əliyev və milli-tarixi yaddaşın bərpası. Bakı, 2003, s. 107.
13. Türk Dış Politikası. Kurtuluş savaşından bugüne olgular, belgeler, yorumlar. c. II, 1980-2001, Editör: Baskın Oran, 4. baskı, İstanbul, 2002, s. 370.
14. Samuel P. Huntington. Medeniyetler çatışması. 4. baskı, İstanbul, 2005, s. 420.
15. Yenə orada. s. 420.

Emin Shikhaliev

**ABOUT ARMENIAN MASSACRES IN NAKHCHIVAN ACCORDING
TO TURKISH SOURCES**

This article was dedicated to the genocide policy and massacres of Armenians towards azerbaijanis in various regions, especially Nakhichevan regions of Azerbaijan at the beginning of the XX century according to Turkish documents. The ATASE, BOA and other source-books have brought to light the documents concerning the Armenian problem as a result of scientific effort and discipline.

FƏXRƏDDİN CƏFƏROV
Naxçıvan MR Arxiv İdarəsi

NAXÇIVAN POLİSİ 1918-1920-Cİ İLLƏRDƏ

Adını qeyd etdiyimiz illərdə Naxçıvan polisi nə kimi fəaliyyət göstərmiş sualına aydınlıq gətirmək üçün ilk növbədə həmin dövrün tarixi şəraitinə nəzər yetirmək lazım gəlir. 1917-1920-ci illər Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvanda ictimai-siyasi vəziyyət çox çətin və mürəkkəb bir şəraitdə inkişaf edirdi. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, qüdrətli bir dövlət kimi tanınan Rusiyada dünyanı lərzəyə salan bir inqilab baş verdi. Söz yox ki, inqilab tufanı Rusiyanın ucqar əyalətlərinə də öz təsirini göstərmişdir.

Oktyabr inqilabının qələbəindən sonra 1917-ci il oktyabrın 28-də Petraqraddan Xalq Daxili İşlər Komissarlığının ölkənin hər bir yerinə teleqram göndərilərək bu məzmununda göstəriş verilir.

1. Bütün fəhlə və əsgər deputatları sovetləri fəhlə milisini təsdiq etməlidir.

2. Fəhlə milisi bütünlüklə və qəti olaraq fəhlə və əsgər deputatları sovetlərinin tabeliyində olmalıdır.

3. Hərbi nümayəndələr, hakimiyyət orqanları fəhlə milisinin silahlanmasına hərtərəfli kömək etməli, onları texniki qüvvələrlə, hətta dövlət hesabına silahla da təchiz etməyə ixtiyar verilir.

Bu sovet dövlətində fəhlə-kəndli milisinin yaranmasının başlanğıcının əsasını qoyan ilk normativ sənəd sayılır.

Rusiyada Sovet hakimiyyəti qələbə çalsa da onun ucqarlarından sayılan Azərbaycanda və eləcə də Naxçıvan qəzasında çar rejimi üsul idarəsi hələ də yaşamaqda idi. Buna baxmayaraq bir çox demokratik fikirli partiyaların nümayəndələri Naxçıvan qəzasını ağır vəziyyətdən və daxili hərc-mərclikdən qurtarmaq istəyirdilər.

Naxçıvanın qabaqcıl ziyalılarından Əziz Şərif (mərhum professor Əziz Şərif-F. C.) daxili hərc-məcliyə yol verməmək məqsədi ilə 1917-ci ilin axırlarında «Qırmızı qvardiya» Naxçıvanın fəhlələrindən, küstar və yoxsul kəndlilərindən ibarət təşkil edir.¹ Bu qırmızı qvardiyanın tərkibində çar Rusiyası dövründə polis sistemində çalışmış nümayəndələr də var idi.

Əziz Şərifov başda olmaqla şuraya 45 nəfər daxil olur. Bunlardan Məşədi Məhəmmədli Rəhimov, Əbdüləzim Rüstəmov, Əkbər Abbasov, Hüseyn Məşədi Salman oğlu, Abbasqulu Əliyarov, Əli Fətullayev, Heydər Novruzov və başqalarının adlarını çəkmək olar.²

Naxçıvanda təşkil olunan «Qırmızı qvardiya»-nı silahlandırmaq məqsədi ilə Qvardiyanın başçısı Əziz Şərifov Culfa topçuluq anbarından silah buraxılması barədə Zaqafqaziya Komissarlığından xahiş edir, lakin silah anbarı yerli əhali tərəfindən dağıdılır. Bu zaman yerli hökumət tamamilə gücdən düşdüyündən daxili qayda-qanunu saxlamağa imkan tapmır.

Daxili vəziyyəti bərpa etmək məqsədi ilə Naxçıvanda yaranan fəhlə və əsgər deputatları sovetinin icraiyyə komitəsinin sədri Əziz Şərifov hələ 10 yanvar 1918-ci ildə Zaqafqaziya Komissarlığına göndərdiyi məktubunda yazırdı: «Naxçıvan qəzasında anarxiya gündən-günə artır. Buna görə Naxçıvan şəhərində təşkil olunan Qırmızı qvardiyanın silahlandırılması üçün yüzdən əksik olmayaraq silah, mümkündürsə daha çox 45 tapança, 2 pulemyot verilməsinə sərəncam verilməlidir. Yoxsa Naxçıvan qəzasını anarxiyadan xilas etmək imkan xaricindədir».³

Lakin Zaqafqaziya Komissarlığından heç bir cavab alınmayıb. Əziz Şərifov 1 fevral 1918-ci ildə Zaqafqaziya komissarlığına ikinci dəfə teleqram göndərərək xahiş edir ki, burada asayışı saxlamaq məqsədi ilə İran şərəfxanasındakı topçu cəbhəxanasından fəhlə və əsgər deputatları soveti icraiyyə komitəsinin sərəncamına əvvəlki məktubda tələb edilən miqdarda silah buraxılsın.⁴

İcraiyyə komitəsinin çox ciddi təkidindən sonra Zaqafqaziya komissarlığı İran şərəfxana cəbhəxanasından silah buraxılmasına sərəncam verir. Lakin gec idi, belə ki, ölkədə sürən özbaşınalıq nəticəsində Culfadakı silah anbarları erməni daşnak və kürd quldur dəstələri tərəfindən talan edilmişdir.

O dövrdə Tiflis daşnak şurasından göndərilən Xarazyan başda olmaqla yerli daşnak erməniləri hərc-mərclik salıb anarxiyanı daha da gücləndirir və əhali arasında nifaq salırdılar. Mövcud vəziyyəti Zaqafqaziya komissarlığına çatdırmaq məqsədi ilə sovet sədri Əziz Şərifov Tiflisə getməyə məcbur olur. Lakin anarxiyanın güclənməsi üzündən Əziz Şərifov bir daha Naxçıvana qayıda bilmir.

1917-ci ilin oktyabr ayında, bolşevik çevrilişindən sonra Qafqazın digər xalqları kimi Azərbaycan xalqı da öz müqəddaratını təyin etmək məqsədi ilə mübarizəyə qalxır. 1918-ci ilin mayında Gürcüstanda və Ermənistanda olduğu kimi, Azərbaycanda da Demokratik cümhuriyyət elan olundu. Müstəqilliyini elan edən Ermənistan hökuməti həmin andan Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürməyə, Azərbaycan tor-paqlarını zorla ələ keçirməyə başladı. Ermənistan Respublikası Azərbaycanın keçmiş İrəvan xanlığının, Rus İmperiyasının keçmiş Yerevan quber-niyasının ərazisində yaradıldı.

Daşnaklar Naxçıvan, Zəngəzur, Qarabağ torpaqları hesabına Ermənistanı genişləndirmək, eyni zamanda rus, ingilis himayəsindən istifadə edərək Türkiyənin bir sıra şərq vilayətlərini ələ keçirmək niyyətində idilər.

Gənc Azərbaycan hökuməti hələ Azərbaycanın bütün ərazilərinə hakim deyildi. Bakı kommunasının rəislərdən və ermənilərdən ibarət silahlı qüvvələri, həmçinin ayrı-ayrı erməni silahlı birləşmələri Azərbaycan Demokratik Respublikasını yerində boğmaq üçün birləşərək Gəncəyə qarşı hücumlara başlamışdılar. Həmin daşnaklara, həm də bolşevik istilaçılarına qarşı mübarizə aparan ADR hökuməti Naxçıvanın, Zəngəzurun müdafiəsində ciddi çətinliklərlə qarşılaşdı. Bakıdan Naxçıvana gələn dəmir yolu İrəvandan keçirdi. Şosse yollarının keçdiyi Zəngəzur bölgəsi erməni silahlı qüvvələri tərəfindən tutulmuşdu. Naxçıvan blokada vəziyyətinə düşmüşdü. Buna görə də ADR hökuməti ilə lazımi əlaqə yox idi. Belə çətin vəziyyətdə özünü Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi sayan Naxçıvan Türkiyənin qardaşlıq yardımına arxalanaraq təcrid-dırnağa qədər silahlanmış erməni quldurlarına qarşı mətanətlə mübarizə aparırdı.

1918-ci il aprel ayının 15-də Osmanlı türk sərkərdəsi Bəkir Sadiq əfəndi Naxçıvan Milli Komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirovun adına göndərdiyi teleqramda yazırdı: «Naxçıvan, Mirzə Nəsrulla xan cənablarına. Erməni alçaqlarından gördüyünüz zülm və sıxıntı haqda məktubunuzu aldım. Bu məni çox müəssər etdi. Ermənilərə qarşı apardığınız mübarizə məni məmnun etdi. Bəyazidə qədər gəlmişik. Bundan sonra erməniləri hər addımda təqib edəcəyik. Ermənilərin etdikləri cinayətlərin intiqamını alacağıq. Sizə düşən vəzifə daha bir müddət səbr etmək və bu alçaqlara qarşı müqavimət göstərməkdir. Ümid edirəm ki, buna da müvəffəq olacaqsınız. Naxçıvan əhlinə məndən salam. Bəkir Sadiq Əfəndi».⁵

Ermənilər tərəfindən qəzada törədilən cinayətləri görən yerli polis əməkdaşları 1917-ci ilin axırlarında istefa haqqında ərizələri ilə öz etiraflarını bildirməli olurlar.

1918-ci ilin yanvar ayından tutduğu vəzifədən azad olunmaları haqda Naxçıvan qəza polis komissarının İrəvan quberniyası polisinin inzibati və məhkəmə işləri üzrə inspektoruna göndərdiyi siyahıda 9 avqust 1912-ci ildən baş polis vəzifəsində işləyən Andrey Kernobeq, 30 oktyabr 1906-cı ildən baş polis vəzifəsində işləyən Savva Avseniyevin, kiçik polis vəzifəsində işləyən Cəlil Məmmədovun və başqalarının ərizələri əsasında onların azad olunması xahiş edirdi.⁶

Naxçıvanın bu çətin aylarında polis orqanlarında çalışan kiçik rütbəli polis məmurları ilə yanaşı yüksək rütbəli müxtəlif millətlərdən olan polis məmurları da öz vəzifələrindən istefa verərək Naxçıvandan çıxıb getməkdə idilər.

20 aprel 1918-ci ildə müsəlman və erməni rəhbərlərinin iki xalq arasındakı qırğınların qarşısının alınması üçün birgə yığıncağı olur. Müsəlmanlar tərəfindən Mirzə Nəsrulla Əmirov, Abbasqulu bəy Tahirov, Heydər Əkbərov, Hacı Ələsgər Hüseynov, Bəylər ağa Kəngərinski, Məşədi Məhəmmədli Bayramov, Cəfərqulu və Böyük xan Naxçıvanskiyə iştirak edirdilər. İclasda Naxçıvan ölkəsində, həmçinin şəhərdə asayişə bərpa etmək üçün Naxçıvan şəhərində bir nəfər müsəlman və bir nəfər erməni polis rəisi təyin edilməsi qərara alınır. Şəhər rəisi Abbasqulu bəy Tahirov, erməni tərəfdən isə Ruben Babaxanov təyin olunur. Lakin Naxçıvan qəzasında, eləcə də şəhərdə ermənilər tərəfindən törədilmiş cinayətlərin, qırğınların qarşısını almaq və asayişə bərpa etmək mümkün olmur. Belə ki, 1918-1920-ci illərdə Andranik Ozanyanın, Nijdenin, Dronun, Gibbonun (Yapon), Doluxanovun və başqalarının başçılıq etdiyi erməni quldur dəstələri Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Əlinə və Gilançay boyunca 50-dən artıq müsəlman kəndlərini qarət etmiş, əhalini qılıncdan keçirmiş və yandırmışdılar.

Andranikin Naxçıvan şəhərinə yürüşü ilə bağlı 28 iyun 1918-ci ildə erməni məhəllə polis komissarı B. Xalatov Naxçıvan qəza polis komissarlığına gələrək Andranikin Güznütdən Naxçıvana gəlmə xəbərini bildirir. Qəza polis komissarı Məhəmmədli xan Naxçıvanski və şəhər polis komissarı Abbasqulu bəy Tahirov Naxçıvan qəza milli komitəsinə gedərək verilən xəbəri milli komitəyə bildirirlər.

Həmin gün milli komitənin keçirdiyi iclasında Andranikin qoşununun qarşısını almaq məqsədi ilə şəhərin müdafiəsi naminə səngərlər qurulması barədə sərəncam verilir.

Bu faciə ilə bağlı qəza polis komissarı Məhəmmədli xan Naxçıvanski Şahtaxtında yerləşən Türkiyənin 9-cu alay komandiri Xəlil bəyə telefon edərək bildirir və Naxçıvan şəhərində qurulmuş səngərlərdə bütün polis məmurlarını, o cümlədən yerli müdafiə dəstələrini müdafiə xəttində durmalarına dair göstəriş verir.

Həmin illərdə Andranikin Naxçıvan qəzasına təcavüzü yerli ermənilərin fəallaşmasına səbəb olur. Naxçıvan qəzasının bir sıra kəndlərində yerli ermənilər

tərəfindən törədilən cinayətlər haqda milli komitəyə, həmçinin polis komissarlığına göndərilən məlumatların sayı demək olar ki, günü-gündən artırdı. Bu məlumatlardan biri 1918-ci ilin iyun ayının 18-də Naxçıvan ikinci mahalın polis komissarı Məşədi Hüseyn Salmanova, polis məmuru Məşədi Abbas Zalov tərəfindən yazılmış məktubunda ətraflı söhbət açılır. Məktubda yazırdı: «Nürs və Qarababa erməniləri tərəfindən Nurs kəndinin sakinlərindən Şəkərli Məşədi Əmir oğlunun, Məhəmməd Allahverən oğlunun, Hüseynəli Heydər oğlunun, Bahar Əsgər qızının və Məhərrəm İmanqulu oğlunun tutub Qarababa kəndinə aparmışlar». Məktubda həmçinin ermənilərin Kolanı və Gecəzur kəndlərindən at və ulax oğurlayıb apardıqları zaman 14 nəfər müsəlmanın öldürülməsi də qeyd edilmişdir.

Ermənilərin bu cinayətləri ilə bağlı Naxçıvan qəza milli komitəsi həmin gün, yəni 18 iyunda keçirdiyi iclasda milli komitənin sədri Mehdiqulu xan Diyarbakiri erməni milli komitəsindən əsir aparılmış müsəlman əsirlərinin azad edilməsi və müsəlmanları öldürən erməni cinayətkarlarının tutulub müsəlman milli komitəsinə təhvil verilməsi haqda ultimatum məktubu göndərir. Həmçinin M. Diyarbəkir qəza və şəhərdə ermənilər tərəfindən törədilən cinayətlərin qarşısının alınması və asayişin bərpa edilməsinə dair qəza və şəhər polis idarəsinə lazımi əmrlər verir.

10 iyul 1918-ci ildə Naxçıvan şəhər bələdiyyə idarəsində keçirilən yığıncaqda Türkiyənin XI alay komandanı Süreyye bəy Vətən və millətçilik haqqında çıxış edir. Yığıncaqda yeni üsul idarəsi kimi müsəlman milli komitəsi ləğv edilib yerinə bələdiyyə və onun jandarma polis ədliyyə idarələrinin yaradılması haqqında qərar qəbul olunur. Bələdiyyə idarəsinə Cəfərqulu xan Naxçıvanski, ona müavin Hacı Abdulla Şeyxov və katib Tağı Nağdəliyev təyin edilir. Ədliyyə məhkəməsinə Şeyx Kərim Axundzadə (nazir), Cəbbar Kələntərov, Vəliağa Kəngərinski, Abbasqulu bəy Tahirov və İbrahim ağa Kəngərinski, jandarma (polis) idarəsinə Məhəmmədəli xan Naxçıvanski, onun müavinini Qəni bəy Vəzirovun təyin olunması haqda qərar qəbul edilir. Yeni təşkil olunmuş idarələr həmin gündən öz vəzifələrini icra etməyə başlayırlar.⁷

Türk ordusunun köməyi ilə Naxçıvan qəzasını, həmçinin İrəvan quberniyasının müsəlman kəndlərini erməni daşnak qoşunlarının hücumlarından qorumaq üçün yerli milli ordu məqsədə uyğun hesab edilir, hissələrin yaradılması Naxçıvan milli komitəsinin sədri Mirzə Nəsrulla Əmirovun əmri ilə Naxçıvan qəzasında 18 yaşından 20 yaşına qədər cavanların orduya cəlb edilməsi işi jandarma (polis) idarəsinin rəisi Məhəmmədəli xan Naxçıvanskiyə tapşırılır. Onun səyi ilə təkcə Naxçıvan qəzasının Neh-rəm, Qaraçuq və Bulqan kəndlərindən 200-ə qədər yerli əsgər toplanaraq orduya cəlb edilir.

Araz-Türk Respublikası dövründə bir çox nazirliklər yaranmışdı ki, bu nazirliklərdən biri də Daxili İşlər Nazirliyi idi. Daxili İşlər Nazirliyinə Bəhram xan Naxçıvanski təyin edilir. Həmçinin respublika ərazisində polis idarələri və onların sahə şöbələri yaradılır.

Araz-Türk Respublikası təzəcə yarandığı bir dövrdə türk qoşun-larının Qafqazdan, həmçinin Naxçıvan ərazisindən getmələrindən istifadə edən ermənilər polkovnik Doluxanovun başçılığı ilə güclü silahlı dəstə ilə hərəkətə gəlirlər.

Doğrudan da Türk qoşunlarının getməsindən az sonra general Doluxanovun komandanlığı altında daşnak qoşunları Şərur qəzasına, mayor Gibbon (Yapon) qoşunu ilə Dərələyəz, Nijde isə qoşunu ilə Zəngəzura hücum edir. Bu zaman Naxçıvan qəzasının Nehrəm, Cəhri, Qaraçuq, Zeynəddin, Ordubad qəzasının Dəstə, Vənənd, Yaycı kəndlə-rinin, Naxçıvan və Ordubad şəhərinin fəhlə və kənd yoxsullarından ibarət xalq dəstələri yaradılır.

Erməni qoşunlarının Şərur tərəfə hərəkəti Araz-Türk Respublikası hökumətinə çatan kimi, hökumət tərəfindən sərəncam verilir ki, erməni hücumlarının qarşısı alınsın. Həmçinin Şərur qəzasının «Qurd qapısı» adlanan yerdə daşnak qoşunlarının qabağını almaq məqsədi ilə Naxçıvanın yerli müdafiə dəstələri göndərilir. Bu döyüşdə rəhbərliyi Məşədi Ələsgər Qasizayev edirdi. Bu arada Araz-Türk Respublikasının hökumət rəhbərləri ermənilərin komandanlığı ilə danışıq aparsalar da heç bir nəticə olmurdu.

İlk qeyri-bərabər vuruşma Naxçıvan yerli müdafiə dəstələrinin geri çəkilməsinə səbəb olur. Bu xəbər Araz-Türk hökumətinə çatan kimi polkovnik Kəlbəli xan və Daxili İşlər Naziri Bəhram xan Naxçıvanski başçılığı ilə mütəşəkkil böyük bir dəstə göndərir.

Həmin vaxt qarşıda qan töküləsi qırğınların olacağını görən respublika Təbrizə, Vəliəhd şahzadəyə müraciyyət edir ki, Tehranla razı-laşsın və göndərdikləri nümayəndə vuruşan hər iki tərəfin arasındakı bədbəxtliyi yatıra bilsinlər.

Polkovnik Kəlbəli xan öz hökumətindən aldığı təlimata görə erməni hissələrinin komandanlığına təklif edir ki, Təbrizdən cavab gələndə qədər bu düşmənçilik hərəkəti dayandırılınsın. Lakin ermənilər razı olmayıb vuruşmanı davam etdirirlər.

Buna görə də polkovnik Kəlbəli xan dəstəsinə atəş açmağı əmri verir. Çox böyük döyüşdən sonra Baş Nəraşen yuxarıda Zeyvə kəndində düşmən geri oturdulur.

1918-ci ilin dekabrında Ermənistan Respublikası Araz-Türk Respublikasına qarşı geniş miqyaslı təcavüzə başlayır. Yanvarın 3-də (1919-cu il) «Azərbaycan» qəzeti yazırdı: Daxili İşlər Nazirliyi dekabrın 28-də Cəbrayıldan belə bir teleqram

almışdır: «İrəvandan gələn 25 minlik erməni qoşunları Sədərək kəndindən keçərək 8 müsəlman kəndini mühasirəyə alaraq tərkislah etmişlər. Naxçıvan və Şərurun sakinləri İrana keçməyə hazırlanırlar. Arazı keçərkən 200-dən çox adam həlak olmuşdur. Zəngəzur erməniləri bizə hücum etmişlər. Hazırda güclü atışma gedir, hara müraciyyət ediriksə kömək yoxdur».⁸

Ermənilərin təcavüzlərinə qarşı Araz-Türk Respublikasının özündə də təcili tədbirlər görülürdü. O günlərdə könüllü xalq dəstələri, taborlar yaradılırdı. Kərbəlayi Muxtar Cəfərzadənin başçılığı ilə Nehrəm taboru, Kərbəlayi Kərimin başçılığı ilə Cəhri taboru, Məmməd rza bəy Allahverdiyevin başçılığı ilə Qulubəydizə taboru, şəhərdə Hüseyn Əliyevin, Or-dubadda İbrahim Xəlil Axundovun, Sədərəkdə Həsən Şahverdiyevin və başaqlarının rəhbərliyi ilə qırmızı taborlar yaradılır.

1919-cu ilin əvvəllərində daşnak hökumətinin xahişi ilə Naxçıvan ingilislər tərəfindən işğal edilir. İngilislər Əmir bəy hökumətinə qarşı yaxşı münasibət bəsləmir və bu hökuməti Gürcüstanın əlaltısı hesab edirdilər.

ADR-in və eləcə də Araz-Türk Respublikasının fəaliyyəti dövründə Naxçıvan ölkəsində siyasi hadisələrdən biri də ingilislərin 1919-cu ildə Naxçıvanı «bitərəf zona» etməsidir. Araşdırdığımız sənədlərdən məlum olur ki, İngilislərin Naxçıvana gəlişinin əsas səbəblərindən biri Naxçıvanı «bitərəf zona» elan etmək və Ermənistanı vermək məqsədini güdürmüş.

1919-cu ilin aprel ayında Ermənistanda ingilis və amerikalıların fəaliyyətdə olan ali komissarı Vilyam Haskel Naxçıvanı «bitərəf zona» elan edib daşnak hökumətinin tabeliyinə verilməsini icra etməyə başlayır və bu məqsəd ilə də Naxçıvana ingilis və erməni qoşunu yeridilir. Ermənistan hökumətinin nümayəndəsi Varşamyan Naxçıvana qubernator təyin edilir.

İngilislərin Naxçıvanı «bitərəf zona» elan edib erməni hökumətinin tabeliyinə verilməsi qərarı Naxçıvanı əhalisi tərəfindən həyacanla qarşılanır. Hətta 1919-cu ilin may ayından «Azərbaycan» qəzetində belə bir yazı dərc edilmişdir ki, güya Naxçıvan əhalisi erməni qoşunlarını mehribanlıqla qarşılamışlar.

Bu yazı ilə əlaqədar ADR-in Ermənistanıdakı səlahiyyətli nüma-yəndəsi (səfiri) M. X. Tekinskinin 29 may 1919-cu ildə Azərbaycan Xarici İşlər Nazirinə göndərdiyi teleqramda yazırdı: «Şərur-Naxçıvan rayonları ancaq ingilislərin tələbinə tabe olmuşdur. Kəlbəli xan Naxçıvanski Xati-sovun dövlətinə gəlmədi, ərz elədi ki, o Ermənistanı tanımır. Kəlbəli xan ancaq ingilis generalı Devinin dövlətini qəbul etdi və burada general Devi ona bildirdi ki, Şərur-Naxçıvan rayonları Ermənistanı birləşdiriləcəkdir. Bu barədə Ordubadlılar 11 gün bundan əvvəl ermənilərə açıq

bəyanat vermişlər. Müsəlman qoşunları buraxılıblar. Ancaq 300 nəfərdən ibarət bir dəstə qalmışdır. Diplomatik nümayəndə M. X. Tekinski».⁹

İngilislər tərəfindən Naxçıvanda yaradılan, başda Varşamyan olmaqla erməni daşnak hökuməti ləğv edilsə də Naxçıvan ölkəsinin müqəddaratı məsələsi yenidən ingilis-amerikan müstəmləkəçiləri tərəfindən xəritə üzərinə qoyulur. 1919-cu il avqust ayının 29-da müttəfiqlərin Paris sülh konfransının təyin etdiyi Zaqafqaziya Ali Komissarı Vilyem Haskel Bakıya gələrək Yol Nəqliyyatı Naziri Miryusif Cəfərovu və başqalarını qəbul edir.

Vilyam Haskel birinci söhbətində bəyan edir ki, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz rayonları «bitərəf zona» elan olunmalıdır. O zonaların başında avropalı, yaxud Amerika general qubernatoru durmaqla ora seçkili şəxslər vasitəsi ilə əhali tərəfindən idarə olunmalıdır.

Söhbət zamanı Naxçıvanın bitərəf zona olunması haqqında Azərbaycan hökumətinin 29 avqust 1919-cu il tarixli 12 maddədən ibarət müqavilə layihəsi polkovnik Vilyam Haskelə təqdim edilir.

Bu görüşdə və danışıqlardan 3 gün sonra Vilyam Haskel 1 sentyabr 1919-cu ildə özünün tərtib etdiyi Naxçıvanın bitərəf zona elanı barəsində 20 maddədən ibarət layihəsini məktubla həm Tiflisdəki İttifaq Ali Komissarlığının bürosuna, həm də Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri Nəsim bəy Yusifbəyliyə göndərir. V. Haskel məktubunda yazır. «Sizin təvəqqünə əsasən Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz qəzasının bitərəf zona olunmasına dair şərtləri və eləcə də 29 avqust 1919-cu ildə cümə günü Bakıda Sizinlə keçirilən konfransda bitərəf zona barədə öz fikrimi sizə göndərirəm».

Bu layihədən sonra Vilyam Haskel 27 sentyabr 1919-cu ildə 12 maddədən ibarət ikinci bir layihə göndərmişdi ki, bu layihə də birinci layihənin ümumiləşdirilmiş maddələri idi.

Azərbaycan Respublikası ilə Zaqafqaziya Ali Komissarı Vilyam Haskel arasında Naxçıvan əhalisinin razılığı olmadan bağlanmış saziş demək olar ki, kağız üzərində qaldı.

1919-cu ilin axırlarından başlayaraq 1920-ci ilin iyul ayına kimi erməni daşnak qoşunları demək olar ki, Şərur-Dərələyəz, Naxçıvan və Ordubad qəzalarının bir çox kəndlərinə təcavüz məqsədi ilə hücum etmiş, bəzi kənd və qəzaları qarət edərək yandırmış, müsəlman əhalisinin bir qismini qətlə yetirmiş, əhalinin bir qismi isə öz yurdlarını, ocaqlarını tərk edərək vuruşa-vuruşa geri çəkilməyə məcbur olmuşdur.

Göründüyü kimi qaçqın düşmüş bəzi kənd sakinləri öz kəndlərinə qayıtdıqdan sonra ermənilər tərəfindən qılıncdan keçirilərək məhv edilmişdir.

1920-ci ilin mart ayından başlayaraq erməni daşnak hökuməti Vedi, Cüvə və Yayıcdan tutmuş Ordubadadək işğal etməyə çalışmış, Zəngəzur və Dağlıq Qarabağı Ermənistan ilə birləşdirmək üçün intensiv surətdə hərbi hazırlıq işləri aparmışlar. Dro, Nijde və başqa liderlərinin səyi nəticəsində sərhəd zonalarında 6630 nəfər piyada, 1130 nəfər süvari, 66 pulemyot və 26 top toplanılır.

1920-ci il mart ayının 21-də, Novruz bayramının birinci günündə 1000 nəfərdən ibarət erməni silahlı dəstəsi Ordubad qəzasının Düyülün, Vənənd, Vələvər, Xanağa, Ağrı, Gəncə, Anabad, Əylis, Kilit, Kotam, Dizə, Unus və s. kəndlərə hücum edərək qərarət etmiş, əhalinin çox hissəsini qətlə yetirmiş və Ordubad şəhərini mühasirəyə almışdır. Ordubad ətrafında gedən döyüşlərdə erməni tərəfindən də çox itkilər oldu. Ordubadda bir neçə bina yandırılmışdı. Lakin ermənilər şəhərə girə bilməmişlər. Ümumiyyətlə ermənilər tərəfindən 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasında 220.000, Zəngəzur qazasında 200.000, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad qəzalarında 73.727 nəfər azərbaycanlıya vəhşicəsinə soyqırım etmişlər.

1920-ci il aprel ayının 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması erməni daşnak hökumətinin planlarını dəyişdirdi. Əsas qüvvə Naxçıvan tərəfə toplandı.

Böyük miqyasda hərbi hazırlıq aparan ermənilər 1921-ci ilin iyun ayında bütün qüvvələrini Vedi və Şərur istiqamətinə yönəltdi. Çox gərgin, qanlı vuruşmalar nəticəsində iyunun axırlarında Cüvə və Vedi müdafiəsini yararaq ermənilər Şərura hücum etdilər. 1920-ci il iyul ayının əvvəllərində Sədərək kəndi və Şərur işğal edilir. Naxçıvan özünümüdafiə dəstələri Yurtçu ilə Şahtaxtı arası təpələrdə istehkamlar yaradıb müdafiə xətti düzəldirlər.

Onu da qeyd etmək ki, Abbasqulu bəy Şadlinskiyin başçılığı altında qəhrəman Vedi əhalisi gərgin vuruşmalardan sonra kəndi tərk edib Şərur torpağına çəkilmiş, Şərur, Sədərək və Naxçıvan zəhmətkeşlərinin əsas hissəsi ilə birləşib vuruşa-vuruşa geri çəkilərək Araz çayını keçib İranın Mərənd şəhəri ətrafında məskən salmışdılar.

XI Rus ordusunun 28-ci diviziyasının 1-ci və 2-ci atlı polkları Gorusdan, Batabatdan və Biçənək aşırımından, Şahbuzdan, Cəhridən keçərək 28 iyul 1920-ci ildə Naxçıvana daxil olması və Naxçıvanda inqilab komitəsinin yaradılmasından sonra A. Şadlinskiyin təşkil etdiyi «Qırmızı tabor» və «Naxçıvan polku»nun qəhrəman döyüşçülərinin apardıqları mübarizə nəticəsində 1920-ci ilin noyabr ayının axırları və dekabrın əvvəllərində Naxçıvan, Şərur və Ordubad qəzaları erməni daşnaklarından demək olar ki, tamamilə təmizlənir.

Onu da qeyd etmək ki, 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı döyüşlərdə Naxçıvan qəza və şəhər polisində çalışan Hüseyn və Rəcəbalı Əliyevin, Heydərqulu

Həsənovun, Həsən Şahverdiyevin, Abbasqulu və Şadlinskiyin, Qasım Hüseynovun, Əkbər Sadiqovun, İbrahim Fərzəliyevin, Yusif Salayevin, Həsən Əliyevin, Əli Əhmədovun, Hüseynqulu Məmmədovun, Mirbağır Mirheydərzadənin, Cəbbar Hüseynovun, Cəlal Məmmədovun, Kərbəlayi Qasım Hüseynovun və onlarla belə həmyerlilərimizin çox böyük xidmətləri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan MRDA. f. 574, siy. 1, iş 110, v. 19.
2. Yenə orada. v. 21.
3. Yenə orada. iş 100, v. 22.
4. Naxçıvan MRDA. f. 314, siy. 5, iş 18, v. 21.
5. «Borba» qəzeti, 17 avqust 1918-ci il, № 145.
6. Əliyev Mirzə Bağır. «Qanlı günlərimiz». Bakı, 1993, s. 27-28.
7. Naxçıvan MRDA. f. 314, siy. 5, iş 18. v. 17.
8. Yenə orada. iş 72, v. 49.
9. Yenə orada. iş 18, v. 9.

Фахрадин Джафаров

НАХЧЫВАНСКАЯ ПОЛИЦИЯ В 1918-1920 ГОДЫ

В эти годы в обязанности Нахчыванской уездной полиции наряду с установлением порядка в стране входило и освещение работы сотрудников полиции, которые сражались с армянскими дашнаками, незаконно вторгнувшимися в Нахчыванский, Шарур-Даралагезский и Ордубадские уезды и осуществляющими там геноцид местного населения.

HƏMZƏ CƏFƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ MƏDƏNİ-MAARİF HƏYATINDA
GƏNCLƏRİN FƏALİYYƏTİ
(XX əsrin 20 ci illəri)**

Sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra Naxçıvan gəncləri əha-linin savadsızlığının ləğv edilməsi uğrunda mübarizədə fəal iştirak etməyə başladılar.

Naxçıvan Ölkə Komsomol Komitəsi yanında 1921-ci ilin yayında savadsızlığı ləğvetmə komissiyası yaradılmış, komissiya şəhər və kəndlərdə savadlı gəncləri savad kurslarının təşkilinə cəlb etməyə başlamışdı. Lakin bütün diyar üzrə oxuyub-yazmağı bacaran gəncləri barmaqla saymaq olardı. Hətta komsomolun rəhbər işçiləri arasında savadlılar azlıq təşkil edirdi.

1923-cü ilin sentyabrında Naxçıvanda komsomol işçilərinin savad-sızlığını ləğv etmək üçün kurslar açılmışdı.

Artıq 1924-cü ilin birinci yarısında bütün ölkə üzrə 70 savad məktəblərində 2000 adam oxuyurdu. Onların əksəriyyətini müzdülər təşkil edirdi.¹ Savadsızlığı ləğvetmə məntəqələrində 534 komsomolçu oxuyurdu. 1925-ci ildə «Rədd olsun savadsızlıq» cəmiyyətinin yaradılması əhalinin, o cümlədən gənclərin savad kurslarına və məntəqələrinə daha geniş cəlb edilməsinə imkan yaratdı. Naxçıvan gəncləri cəmiyyətin işində fəal iştirak edir, savadsızlığı ləğvetmə kompaniyalarının əsas aparıcı qüvvəsi idilər. 1925-ci ildə Naxçıvanın 124 kəndində savadsızlıqla mübarizə kursları təşkil olundu. Bu kurslara 750 nəfər komsomolçu-gənc cəlb edilmişdi.² Naxçıvan gəncləri kənd yerlərində mədəni-maarif işinin əsas mərkəzi olan qiraət komalarının təşkilində də xüsusi rol oynayırdılar. Qiraət komaları kəndli gənclərin siyasi - tərbiyə işinin genişlənməsində aparıcı rol oynayırdı. Artıq 1925-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan MR-də 70 qiraət koması fəaliyyət göstərirdi, sonrakı iki ildə daha 25 komanın təşkili nəzərdə tutulmuşdu.³

Naxçıvanlı gənclər arasında mədəni-maarif işinin təşkilində Naxçıvan Kİİ-ı nəzdində fəaliyyət göstərən komsomol klubu da mühüm rol oynayırdı. Klubun tərkibində qısamüddətli təbliğatçılar və təşviqatçılar kursu, savad kursları, müxtəlif

dərnəklər fəaliyyət göstərirdi. Klubun işçiləri yerlərdə mədəniyyət ocaqlarının təşkilində metodik yardımlar göstərirdilər. Gənclər pul vəsaitləri, inşaat materialları toplayır, kənd gənclərini ədəbiyyatla təmin edirdilər. 1921-1927-ci illər ərzində savadsızlığı ləğv etmə məntəqələrində 10273 nəfər savad öyrənmişdi ki, onun da əksəriyyəti gənclər idi.

Sonrakı dövrlərdə də gənclər savadsızlığın ləğv edilməsi işində fəal iştirak etməkdə idilər. Bütün ölkədə olduğu kimi Naxçıvanda bu mübarizənin əsas formalarından biri mədəni yürüşlər idi. 1928-ci ilin sentyabrında ÜİLKİ MK və ALKİ MK-ləri komsomolun mədəni yü-rüşdə iştirakı haqqında qərarlarından sonra, Naxçıvan VKK-də müvafiq qərar qəbul etmiş, savadsızlığı ləğv etmə məntəqələrində işləmək üçün 100 nəfər savadlı komsomolçu səfərbər edilmişdi.⁴ Mədəni yürüş zamanı savadsızlığı ləğv etmə məntəqələrinə və kurslarına 6 minə yaxın insan cəlb edilmişdi. Vilayət Kİ-ının təşəbbüsü ilə 1928-1929-cu tədris ilində daha 5 savadsızlığı ləğv etmə kursu təşkil olunmuşdu ki, orada dərs deyən müəllimlərin hamısı komsomolçu idilər. Gənclər arasında savadsızlığın ləğv edilməsində 1929-cu ilin yanvarından tətbiq olunan latın qrafikalı yeni əlifbanın rolu böyük oldu.

1929-cu ildə Azərbaycanda keçirilmiş mədəni yürüşdə Naxçıvanlı gənclər yaxından iştirak etdilər. Muxtar Respublikanın bütün kəndlərində onların köməyi ilə savad dərnəkləri açılmışdı ki, orada məşğələlər əsasən komsomolçular tərəfindən aparılırdı. Komsomolun iştirakı ilə 1929-cu ildə keçirilən mədəni yürüş nəticəsində savadsızlığın ləğv edilməsi sahəsində mühüm nəticələr əldə edildi. İl ərzində 268 savad məktəbi açılmışdı.⁵ Mədəni yürüş minlərlə Naxçıvan gəncini mədəniyyət uğrunda mübarizəyə ruhlandırırdı və kütləvi savadsızlığın ləğv edilməsi prosesini sürətləndirirdi.

1930-cu ildə təşkil edilmiş mədəni yürüşdə daha çox Naxçıvan gənci iştirak edirdi. Hər bir savadlı gənc bir neçə həmyaşığına savad öyrətməyi öz öhdələrinə götürmüşdülər. Naxçıvanda savad uğrunda kütləvi hərəkatın müxtəlif formalarının tətbiqi sayəsində birinci beşillikdə 60537 nəfərin savadsızlığını ləğv etmək mümkün olmuşdu. Əgər beşilliyin bir ilində (1928/29-cu tədris ilində) savadsızlığı ləğv etmə məntəqələrini və savad məktəblərini 6023 nəfər bitirmişdisə, 1932/33-cü tədris ilində onların sayı 23624 nəfər idi.⁶ Bu nəticələrin əldə edilməsində Naxçıvanlı gənclərin də əməyi böyük olmuşdu.

20-ci illərdə Muxtar Respublikada xalq təhsilinin təşəkkül tapma-sında və inkişafında da gənclərin rolu böyük oldu. Gənclər məktəb binası-nın tikintisində və bərpasında, uşaqların məktəbə cəlb edilməsində yaxın-dan iştirak edirdilər. Bütün komsomol özəklərində tədris-tərbiyə işi və məktəblərə kömək məsələsi sistemətik müzakirə edilir, gənclərin bu sahəni dirçəltmək üçün daha geniş cəlb olunması yolları

araşdırılırdı. Xalq təhsilinin vəziyyəti və gənclərin məktəb quruculuğunda iştirakı Naxçıvan VKK-si bürosunda, komsomol komitələrində müntəzəm müzakirə edilir və konkret tədbirlər müəyyənləşdirilirdi.

Artıq 1924-cü ildə Naxçıvanda II dərəcəli 1 məktəb, I dərəcəli 61 məktəb (onlardan 45-də azərbaycanlılar, 6-da azərbaycanlı qızlar, 10-da ermənilər təhsil alırdı) mövcud idi.⁷ Görülən tədbirlər nəticəsində Naxçıvan MR-də təhsilə cəlb olunan azərbaycanlı uşaqların sayı durmadan artaraq, 1926-1927-ci ildə 85% təşkil etmişdi. 1925-ci ildə Naxçıvanda I dərəcəli məktəblərin ilk məzunları arasında azərbaycanlılar 79,6% idi.⁸ Bir ildən sonra MR-də II dərəcəli 2 məktəb və I dərəcəli 78 məktəb fəaliyyət göstərirdi. Məktəb yaşlı uşaqların 35 %-i (5606 nəfər) məktəbə cəlb edilmişdi.⁹

20-ci illərin sonlarında bütün Azərbaycanda olduğu kimi Naxçıvanda da məktəblərin strukturunda əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Yeddiillik, doqquzillik məktəblər, fəhlə fakültələri, kəndli gənclər məktəbləri yaran-mağa başladı.

Muxtar Respublikanın komsomol təşkilatları məktəblərin ictimai həyatında, tədris-təlim prosesində aparıcı rol oynamağa başlamışdılar. Düzdür, tədrisin ideologiyalaşdırılması prosesi artıq 20-ci illərin sonlarında başa çatsa da, məktəblərdə hələ şagirdlərin komsomol və pioner təşkilatlarına cəlb edilməsi kütləvi xarakter daşıyırdı. Xüsusən naxçıvanlı qızların komsomolda nisbəti çox aşağı idi. Məsələn, 20-ci illərin ortalarında (1925/26-cı tədris ilində) MR komsomolu məktəblilərin yalnız 15,6%-ni qızlar təşkil edirdi.

Göstərilən dövrdə Naxçıvanda məktəbləri zəruri müəllim kadrları ilə təmin etmək üçün artıq 1921-ci ildə Naxçıvan şəhərində 35 nəfərlik qısa-müddətli kurslar açılmış, Bakıya və digər qəzalara ixtisasartırma kurslarına 80-ə yaxın müəllim göndərilmişdi.

Hələ 1922-ci ildə Naxçıvanda kişi seminariyası açılmış, 1923/24-cü tədris ilində o kişi pedaqoji texnikuma çevrilmişdi. Qısa müddətdə texni-kum gənclərin əsil maarifləndirmə mərkəzinə çevrilmişdi.

Gənc müəllimləri kommunist ideyaları əsasında tərbiyə etmək və onları yeni rejimin ideoloji kadrlarına çevirmək üçün partiya və komsomol təşkilatlarına xüsusi direktivlər verilmiş, müəllimlərin bu təşkilatlara üzv olmaları üçün fəal iş aparmaları tələb olunmuşdu. Buna baxmayaraq hətta 30-cu illərin əvvəllərində Naxçıvan müəllimləri arasında kommunist və komsomol təbəqəsi çox aşağı idi. 1925-ci ildə kommunistlər bütün müəllimlərin cəmi 7,6 %-ni, komsomolçular isə 8,89 %-ni təşkil edirdilər. Müəllimlər arasında siyasi iş aparmaq üçün onlar məcburi surətdə partiya siyasi təhsilinə cəlb edilirdilər. Muxtar Respublikada gənc milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu məqsədlə ilk dövrlərdən başlayaraq

Naxçıvanda kadr hazırlığı üçün ali və orta ixtisas təhsil müəssisələri, qısamüddətli və uzunmüddətli pedaqoji kurslar təşkil edilmişdi. Muxtar Respublikada mədəni-maarif işinin inkişafında Naxçıvan kişi və qadın seminariyaları (texnikumları) xüsusi rol oynamışdılar. 1925-1926-cı illərdə hər iki texnikumda 174 nəfər tələbə təhsil alırdı (119 nəfəri kişi, 55 nəfəri qadın idi).

1925-ci ildən Naxçıvanda kənd təsərrüfatı texnikumu da fəaliyyətə başladı.

Kadr hazırlığının digər forması naxçıvanlı gənclərin Azərbaycanın və SSRİ-nin ali məktəblərinə göndərilməsi idi. 1922-23-cü illərdə 110 nəfər müxtəlif ali məktəblərə göndərilmişdi.¹⁰ Onlar təqaüdlərlə təmin edilmişdi. Bunlar əsasən fəhlə və kəndli balaları idilər.

Naxçıvan MSSR XMK qərarı ilə 1928/29-cu ildə kişi və qadın texnikumları birləşdirildi, bu isə öz növbəsində müəllim kadrlarının hazırlanmasının keyfiyyətə yaxşılaşdırılmasına səbəb oldu. Həmin ildə Naxçıvan MR-də texnikumlarda 411 nəfər tələbə oxuyurdu ki, onun da 71 nəfəri qız idi. 411 nəfər tələbədən yalnız 245 nəfəri KGI-nin üzvü, 5 nəfəri isə partiyanın üzvü idi.¹¹

Naxçıvanda idarəetmə işində kadrların hazırlanması üçün gənclər partiya-sovet məktəblərinə cəlb olunurdular. 20-ci illərin sonlarında orada 50 nəfərə yaxın tələbə təhsil alırdı.¹²

Naxçıvan MR-də göstərilən dövrdə gənclər hərəkatının, gənclər siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən birini azərbaycanlı qızların azadlığına nail olmaq, onların mədəni səviyyəsini yüksəltmək idi. Regionda bu məsələnin həlli xüsusi, mürəkkəb məsələ idi və bir çox amillərin nəzərə alınmasını tələb edirdi. Bölgə qadınlarının kütləvi savadsızlığı, qızlarla iş apara biləcək zəruri kadrların olmaması, ümumilikdə qadın azadlığı üçün müvafiq siyasi, mədəni qiraətin olmaması qızların mədəni-maarif səviyyəsinin sosial fəallığını artırmağa imkan vermirdi. Sovet rejiminin ilk illərindən başlayaraq qadın və qızları yeni cəmiyyət quruculuğuna cəlb etmək üçün onların savadlandırılmasına, onlar arasında geniş mədəni-kütləvi iş aparılmasına, məktəbyaşlı qızların təhsilə cəlb edilməsinə başlandı. Rəsmi göstəricilərə görə 1920-ci ilə qədər Naxçıvanda əhalinin 92,6%-i, qadınların isə 98,2% savadsız idi.¹³ Naxçıvan XKS 1922-ci ilin aprelində Naxçıvanda savadsızlığın ləğvi haqqında xüsusi dekret qəbul etdi. Həmin dekretə görə 16-50 yaşlı bütün savadsız və azsavadlı vətəndaşlar savad məktəblərinə və kurslarına cəlb edilməli idilər.¹⁴

Mövcud dini və milli ənənələri nəzərə alaraq 1923-cü ilin mayında Naxçıvan şəhərində qızlar üçün xüsusi savad məktəbi açılmışdı. Məktəbdə yalnız qadın müəllimləri dərs deyirdilər. Qızlar arasında mədəni-maarif işinin genişlənməsində müxtəlif müəssisələrin-klubların, qiraət KOMALA-rının, kitabxanaların təşkili mühüm rol oynadı. 1922-ci ildə Naxçıvanda ilk qadın klubunun açılması qadın və

qızlar arasında kütləvi təbliğat, mədəni-maarif işlərini gücləndirməyə imkan verdi. Kluba 19 yaşlı Rübabə Sadıqova rəhbərlik edirdi. Klubda gənc qadın və qızlar arasında müxtəlif mədəni tədbirlər keçirilir, onlar üçün savad kursları və məktəbləri fəaliyyət göstərirdi. 1924-cü ildən başlayaraq Müxtar Respublikanın digər şəhər və kəndlərində də qadın savad kursları açılmağa başladı. Naxçıvan şəhərində isə 10 qadın savad dərəcəsi fəaliyyət göstərirdi.¹⁵

20-ci illərdə məktəbyaşlı qızların təhsilə cəlb edilməsi sahəsində bir sıra addımlar atılmağa başlanmış, mövcud çətinliklərə, köhnə fikirli vali-deynlərin, cahil din xadimlərinin müqavimətinə baxmayaraq, məhz bu illərdə naxçıvanlı qızların kütləvi şəkildə məktəblərə axını baş vermişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan MSSR-də qızların məktəblərə cəlb edilməsi sahəsində buraxılan nöqsanlar, sərt inzibətçilik (birinci növbədə qızlarla oğlanları birgə oxutmaq cəhdi) bu işin kütləvililiyinə xələl gətirirdi. 1920-1925-ci illər arasında məktəblərdə oxuyan qızların sayı 5,5 dəfə artdı.¹⁶ Bu uğurların arxasında ilk növbədə qızlar üçün xüsusi məktəblərin açılması, oraya qadın pedaqoqların cəlb edilməsi, əhali arasında qızların təhsilə cəlb edilməsinin vacibliyini izah etməyə yönəlmiş təbliğat-maarifləndirmə işləri dayanırdı. 1925-ci ildə Naxçıvanda I dərəcəli məktəblərin ilk məzunlarının 5,26 %-ni qızlar təşkil edirdi. Əslində bu həmin dövr üçün çox böyük nəticə idi.¹⁷

1925-1926-cı tədris ilində bütün MR-də 1137 nəfər məktəbyaşlı qız (35%) məktəbə cəlb edilmişdi.¹⁸ Halbuki, 1920-21-ci tədris ilində onların sayı 100 nəfər idi.¹⁹ 1927-ci ilin iyul ayında Naxçıvan Ölkə Partiya Komitəsi qızların məktəblərə cəlb edilməsi haqqında məsələni müzakirə edərək, avqustun 1-dən 15-dək Muxtar Respublikada qızların məktəblərə cəlb edilməsi üçün geniş kompaniya keçirməyi, valideynlər arasında geniş kütləvi-maarifləndirmə, izahat işləri aparılması qərara alındı.

1926-1927-ci tədris ilindən etibarən Muxtar Respublikada qızlarla oğlanlar birgə oxumağa başladılar.

Bütün bunlara baxmayaraq Azərbaycanın digər bölgələri ilə müqayisədə Naxçıvanda qızların təhsilə cəlb edilməsi səviyyəsi çox aşağı idi. Bunun səbəblərindən biri də qadın pedaqoji kadrların çatışmaması idi. Bu baxımdan 1922-ci ildə çağırılmış Naxçıvan müəllimlərinin I qurultayının qərarları mühüm əhəmiyyətə malik idi. Qadın təhsili ilə bağlı qəbul edilmiş qətnamədə qız məktəblərinin təşkili, qadın pedaqoji kadrların hazırlanması məsələləri öz əksini tapmış, Müəllimlər seminariyasının açılması qərara alınmışdı. 1924-cü ilin oktyabrında Naxçıvanda «Ünəsiyyə» məktəbi (seminariya) fəaliyyətə başladı. Bir ildən sonra seminariya qadın pedaqoji texnikumuna çevrildi. Bu zaman məktəbdə 80 nəfər qız təhsil alırdı.²⁰ Bütün bunlara baxmayaraq Muxtar Respublikanın təhsil sistemində 20-ci illərin

sonlarında cəmi 64 nəfər qadın pedaqoq çalışırdı ki, bu mövcud tələbatı ödəmək baxımından çox cüzi rəqəm idi.

1927-29-cu illərdə Naxçıvanda keçirilmiş mədəni yürüşlər qızlar arasında savadsızlığın ləğv edilməsi, onların təhsilə cəlb edilməsi işinə müsbət təsir göstərdi. Yürüşün iştirakçıları arasında gənc müəllimlər və tələbə qızlar da var idi. 20-ci illərin sonunda MR-də 15-ə yaxın savad kursu açılmışdı.²¹

Araşdırılan dövrdə MR iqtisadiyyatı üçün ilk qadın kadrlarının hazırlanmasına başlandı. Bu işdə kənd təsərrüfatı texnikumu, sovet-partiya məktəbi mühüm rol oynadı. 1928-1929-cu illərdə artıq texni-kumlarda 70 nəfərdən çox qız təhsil alırdı.²²

Naxçıvanda qız və qadınların təhsilə geniş cəlb edilmələri onların mədəni səviyyəsinin artmasına müsbət təsir göstərdi. Getdikcə daha çox naxçıvanlı qız klublarda, bədii-dram dərnəklərində və digər mədəni obyektlərdə görünməyə başlayırdı. Qadın klublarında onlarla kütləvi iş aparılır, köhnə adət-ənənələrin, çoxarvadlılığın, kiçik yaşlı qızların ərə verilməsinin, çadra örtməyin mənfilikləri onlara başa salınırdı.

Naxçıvanda qadınların kütləvi mədəni tədbirlərə, incəsənətə, teatra cəlb edilməsi də məhz 20-ci illərə təsadüf edir. 1921-ci ildə ilk dəfə olaraq Naxçıvanda qadın dram dərnəyi təşkil edilmiş, dərnəkdə «Arşın mal alan» göstərilmişdi. Dram dərnəyində məşğul olan bir çox gənc qızlar sonralar Naxçıvan teatrının görkəmli xadimlərinə çevrildilər (Məhbubə Məmmədova, Səkinə Rzayeva, Küşvər Axundova, Cənnət Talıbzadə və b.). Teatrlarda bir qayda olaraq qadın azadlığını tərənnüm edən əsərlər- M.S.Ordubadinin «Toy gecəsi», «Sona və Aslan», «Arvad», «Analıq», «Beş manatlıq gəlin», C.Məmmədquluzadənin «İki ər» əsərləri tamaşaya qoyulurdu.

Naxçıvan qadınlarının ictimai-siyasi həyata cəlb edilməsində MR partiya və komsomol təşkilatları nəzdində qadın və qızlarla iş şöbələri əsas rol oynadılar. İlk vaxtlar müvafiq qadın kadrların yoxluğunu nəzərə alaraq Naxçıvanda qadın şöbəsi nəzdində partiya-sovet məktəbinə yerli qızlar cəlb olunmuşdular. Məktəbin məzunları arasında R.Sadiqova, V.Kazımova, X.Qazızadə, Q.Baharova və b. gənc qadınlar var idi. 1921-ci ilin fevralında keçirilmiş bitərəf Azərbaycan qadınlarının I qurultayında Naxçıvanı üç gənc qız- Qəşəng Baharova, Bilqeyis Həşimova və Səltənət İsmayilzadə təmsil etmişdilər. 1923-cü il avqustun 5-də Naxçıvan ÖKK-si «Qızlar arasında iş haqqında» məsələ müzakirə etdi. Bundan sonra qız və gəlinlərin komsomola zamanətsiz qəbul edilmələrinə icazə verildi.²³

1925-ci ildə Naxçıvan Ölkə partiya komitəsi və komsomol komitələri-rinin birgə iclasında qadınlarla iş və çadra məsələsi müzakirə olundu. Həmin iclasda

iştirak edən Q.Baharova, Tükəzban Mahmudova, B.Ha-şımova, Səkinə Aslanova Naxçıvan qadınları arasında ilk dəfə olaraq öz çadralarını atdılar.²⁴

20-ci illərin ikinci yarısından etibarən Naxçıvanda qadın məsələsində sovet hakimiyyətinin inzibati-amirlik prinsipi özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməyə başladı. Bu özünü bir çox məsələlərdə, xüsusən çadraya münasibətdə, din əleyhinə mübarizədə, ailə-məişət məsələlərində daha aydın göstərirdi.

ÜİK(b)P-sı 1925-ci il yanvar plenumunda «Şərqi fəhlə-kəndli və zəhmətkeş qadınları arasında iş aparmaq sahəsində partiyanın növbəti vəzifələri haqqında qərarından sonra bütün müsəlman respublikalarında qadınların qapalılığına, dindarlığına qarşı hücum» adlanan mübarizə başlandı. Azərbaycanda bu mübarizə 1928-ci ildə daha geniş vüsət aldı. Partiya və komsomol komitələri çadra əleyhinə mübarizə aparmaq üçün xüsusi izahat vərəqələri nəşr etdirmiş və özəklərə paylamışdılar.

Naxçıvanda çadra əleyhinə mübarizədə buraxılmış kobud səhvlər hətta Azərbaycan rəhbərliyi səviyyəsində etiraf olunmuş və inzibati metodlardan geniş istifadə edilməsi pislənmişdi.

Bölgədə çadra ilə mübarizədə yalnız mədəni izahat tədbirlərinin keçirilməsi təklif olunurdu.²⁵ 1929-cu ildə Azərbaycanda 26,972 çadranı atmış qadınlardan 3740-ı Naxçıvanın payına düşürdü.²⁶ Çadra örtən qadınlara partiyaya, komsomola daxil olmasına icazə verilmirdi. Lakin buna baxmayaraq həmin təşkilatların tərkibində onlar çox cüzi faiz təşkil edirdilər. Məsələn, Naxçıvan komsomol təşkilatının 4000 nəfərə yaxın üzvünün cəmi 300-ü qız idi.²⁷ Buna görə də bütün komsomol təşkilatı və özəklərdən qızları komsomola daha geniş cəlb etmək tələb olunurdu. Naxçıvan VKK IV plenumunda (yanvar 1929-cu il) Gülsüm Əlizadə qızların kəndlərdə komsomola zəif cəlb edildiyini göstərərək qeyd edirdi ki, komsomolçular öz arvadlarını, bacılarını iclaslara gətirmir və onlar ara-sında mədəni iş aparmırlar. Buna görə də, o, birinci növbədə komso-molçulara təzyiq göstərməyi təklif edirdi.²⁸ Bütün Naxçıvan üzrə yalnız bir qarışıq özəkdə –Pedaqoji texnikumda özək katibi qız idi.

Qızlarla mədəni-siyasi işin genişləndirilməsində 1929-cu ilin 1-15 avqustunda keçirilmiş ümumNaxçıvan qızlar konfransı mühüm rol oynadı. Qızlarla işi gücləndirmək üçün bütün komsomol təşkilatlarından qadın nümayəndə iclaslarına diqqəti artırmaq tələb edilmişdi.²⁹

Əlbəttə, göstərilən dövrdə Naxçıvan gənclərinin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrdə fəaliyyətinə dövrün mürəkkəb siyasi şəraiti, inzibati-amirlik sisteminin cinayətləri öz təsirini göstərirdi. Komsomol-çuların fəaliyyətində milli adət-ənənələrə, dini dəyərlərə məhəl qoyulmur, yüzlərlə gənc siyasi kompaniyaların qurbanı olmuşdu. Bütün bunlara baxmayaraq həmin illərdə Naxçıvan Muxtar

Respublikasının iqtisadi və mədəni həyatında çox böyük uğurlar əldə edilmiş və bu bölgənin gələcək inkişafının təməlini qoymuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan MRDA. f.1, siy. 1, iş 21, v.18.
2. Yənə orada. f. 448, siy. 2, iş 3, v. 82.
3. Yənə orada. f. 314, siy. 5, iş 810, v. 20.
4. Мусаева Т.А. Революция и народное образование в Азербайджане. Баку, 1972, с.124.
5. Naxçıvan MRDA. f. 12, siy. 1, iş 286, v. 21.
6. Джафаров Ф.А. Развитие народного образования в Нахичеванской АССР (1920-1941 гг). Диссертация, Баку, 1990, с.49.
7. ARDSPIHA. f. 95, siy.1, iş 645, v. 45-48.
8. Джафаров Ф.А. Göstərilən əsəri. s. 80.
9. ARDA. f. 379, siy. 7, iş 1068, v. 16-22.
10. Naxçıvan MRDA. f. 63, siy. 1, iş 12, v. 132-141.
11. Yənə orada. f. 2, siy. 2, iş 60, v. 9.
12. Yənə orada. f. 1, siy. 1, iş 4, v. 1-5.
13. Yənə orada. f. 40, siy. 1, iş 180/307, v. 1.
14. Джафаров Ф.А. Развитие народного образования в Нахичеванской АССР (1920-1941 гг). Автореферат, Баку, 1990, с. 17.
15. Sovet Naxçıvanı. Bakı, «Azərnəşr», 1984, s. 69.
16. Нифталиев М. Культурное строительство в Нахичеванской АССР (1921-1925). Кировабад, 1957, с. 38.
17. ARDA. f. 2004, siy. 1, iş 1, v. 8.
18. Naxçıvan MRDA. f. 221, siy. 1, iş 356, v. 14.
19. Yənə orada. f. 2, siy. 2, iş 12, v. 2.
20. Yənə orada. f. 40, siy. 1, iş 181/307, v. 17-19.
21. «Şərq qapısı», 1935, 30 dekabr.
22. Naxçıvan MRDA. f. 1, siy. 1, iş 4, v. 5.
23. Yənə orada. f. 448, siy. 2, iş 3, v. 82.
24. «Şərq qapısı», 1974, 31 yanvar.
25. ARDA. f. 379, siy. 6, iş 94, v. 22-26.
26. Yənə orada. iş 74, v. 91-110.
27. ARDSPIHA. f. 158, siy. 4, iş 1085, v. 12.
28. Yənə orada. iş 1268, v. 1-2.

29. Yenə orada. iş 1269, v. 2.

Гамза Джафаров

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МОЛОДЕЖИ В КУЛЬТУРНО – ПРОСВЕТИТЕЛЬСКОЙ
ЖИЗНИ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ
(20-ые годы XX века)**

В статье на основе архивных материалов исследована деятельность молодежи в культурно-просветительской жизни Автономной Республики в 20-ые годы прошлого века, а также изучены формы и методы деятельности молодежи в этой области.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

FÜZULİ İBRAHİMZADƏ
Naxçıvan Özəl Universiteti

BEHBUD ŞAHTAXTİNSKİ AZƏRBAYCANIN İLK XALQ ƏDLİYYƏ KOMİSSARIDIR

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yüksək zəka, mənəviyyat sahibi olan ziyalılar nəsli içərisində publisist, siyasi xadim, diplomat və dövlət xadimi kimi geniş fəaliyyəti ilə məşhurlaşib cəmiyyətdə nüfuz sahibinə çevrilmiş maraqlı tarixi şəxsiyyətlərdən biri də 1920-ci ilin iyunundan 1921-ci ilin əvvəllərində Azərbaycan SSR-nin ilk Xalq Ədliyyə Komissarı vəzifəsində işləyən Behbud ağa Şahtaxtinskiyədir.¹

Uzun müddət Bakı fəhlə sinfinin içərisində olmuş, «Hümmət» təşkilatının üzvlüyündən sədrliyinədək yüksələn, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanda ictimai-siyasi fəaliyyətlə məşğul olan Behbud ağa Şahtaxtinski 1920-ci ilin aprelindən Azərbaycanda bərqərar olmağa başlayan sosializm cəmiyyəti quruculuğundan kənarda qala bilməzdi.²

B.Şahtaxtinskiyə özünün yazdığı tərcümeyi-halından bəlli olur ki, Azərbaycanda bolşevik çevrilişi baş tutan kimi partiya onu təcili Bakıya dəvət etmiş və bu dövrdən etibarən onun siyasi fəaliyyətinin yeni mərhələsi – dövlətçilik mərhələsi başlamışdır.

B.Şahtaxtinski Bakıya gələn kimi kənddə təşkilat və partiya işini gücləndirmək, xalq içərisində kütləvi izahat işləri aparmaq və onları inandırmaq qabiliyyətinə görə N.Nərimanovun tövsiyyə və tapşırığı ilə dəfələrlə Azərbaycanın bölgələrinə gedərək yerlərdə partiya və sovet aparatının qurulması işində fəal iştirak etmişdir. Məhz təşkilatçılıq və idarəetmə bacarığı nəzərə alınaraq B.Şahtaxtinski yüksək vəzifəyə – Xalq Ədliyyə Komissarı vəzifəsinə irəli çəkilmiş³ və 1920-ci il iyunun sonlarında N.Nərimanovun təqdimatı ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi tərəfindən bu vəzifəyə təsdiq edilmişdir.⁴

B.Şahtaxtinski Ədliyyə Komissarı işlədiyi müddətdə Azərbaycanda bəzi dairələr tərəfindən törədilən qanunsuzluqlara qarşı kəskin etirazını bildirmiş, bir sıra zəruri hüquqi aktların qəbulu və həyata keçirilməsində yaxından iştirak etmişdir.

Sovet hakimiyyətinin ilk aylarında Azərbaycanın və Bakının partiya rəhbərliyində erməni-gürcü-rus təbəqəsi hakim rol oynayır və Sovet hakimiyyəti adı altında əsil antiazərbaycan siyasəti yeridilirdi. Azərbaycanın milli mənafeyi

nəzərə alınmırdı. Bu, mülkiyyətdən məhrum edilmə, müsadirə siyasətində, ərazi mübahisələrinin həllində özünü xüsusilə göstərirdi. Qeyri azərbaycanlıların nümayəndələrinin daxil edilməsi hesabına iki ay ərzində (may, iyun) tərkibi üç dəfə dəyişmiş, mənzil komissiyasının adı altında Bakıda evləri qanunsuz müsadirə edir, sahiblərini çıxarır, başqalarını verirdilər. Varlıların evlərinə əsasən erməni və rus fəhlələrini köçürürdülər. Əmlakın müsadirəsi zamanı əxlaqı, etikanı pozur, şəhərin müsəlman əhalisinin hissiyyətinə toxunurdular. Hətta müsadirə əməliyyatlarında «burjuaziyanın əmlakının rekviziyası (müsadirəsi)» adı altında azərbaycanlı qadınların qulaqlarından sırğalarını dartıb çıxarırdılar. Bütün bunlar isə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin icazəsi olmadan millətçi rus şovinistlərinin və ermənilərin başçılıq etdikləri XI Qızıl Ordunun Xüsusi Şöbəsi tərəfindən özbaşınalıqla edilirdi.

N.Nərimanov və onun məsləkdaşları, o cümlədən B.Şahmurov bu qanunsuz əməllərə qarşı çıxır, represiyaya məruz qalmış vətəndaşlara hər vəchlə kömək etməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə 1920-ci il iyulun 12-də N.Nərimanovun imzası ilə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin amnistiya haqqında dekreti qəbul edilmiş və dekretin dəqiq və dönmədən həyata keçirilməsinə nəzarət isə B.Şahmurovun rəhbərlik etdiyi Xalq Ədliyyə Komissarlığına və onun yerli orqanlarına tapşırılmışdı.⁵

Lakin qanunsuz təqiblər, müsadirələr yenə də davam edirdi. B.Şahmurov bir vətənpərvər kimi bu qanunsuzluqlara qarşı susa bilməzdi və öz etirazını hətta Mərkəzə bildirməkdən çəkinmirdi. 1920-ci il iyulun sonlarında Moskvada Azərbaycan SSR Xalq Xarici İşlər Komissarı M.D.Hüseynovla birgə V.İ.Lenin və G.V.Çiçerin qəbulunda olarkən B.Şahmurov Sovet Azərbaycanındakı mövcud vəziyyətlə onları tanış etmiş və onun gətirdiyi məlumatlarla tanış olan G.Çiçerin 1920-ci il avqustun 4-də RK (b) P MK Siyasi Bürosuna məktubla müraciət etmişdi.

Bu baxımdan B.Şahmurovun V.İ.Leninə göndərdiyi 20 sentyabr 1920-ci il tarixli məktub diqqətəlayiqdir. Məruzə xarakteri daşıyan məktubda bolşeviklərin Şərqi, o cümlədən Qafqaz siyasəti ilə bağlı məsələlər təhlil edilirdi. Müəllif eyni zamanda bolşevik rəhbərinin diqqətini Azərbaycanda baş verən proseslərə cəlb edərək, yazırdı: «İlk vaxtlar Qızıl Ordu özünü əla aparırdı, indi isə mürtəce kimi aparır». Buna sübut olaraq göstərirdi ki, «bəzi rus əsgərləri tərəfindən edilən özbaşınalıq və pozğunluq (qadın hamamına soxulmuş iki rus əsgərinin döyülməsi ilə bağlı münaqişə və s.) əhali arasında narazılıq doğurmuşdu».

B.Şahmurov öz qənaətlərini aşağıdakı surətdə ifadə etmişdi: «Mənim fikrimə görə, ümumiyyətlə Şərqdə, xüsusən də Azərbaycanda vəziyyət kritikdir, buna görə də kommunist partiyasının qocaman üzvü kimi... özümü Azərbaycanda

vəziyyət və siyasətimizin dəyişdirilməməsi təqdirdə hansı nəticələrə qaçılmaz olaraq gətirə biləcəyi haqqında açıq-aşkar məlumat verməyi borclu bilirəm...».

Bütün bunlarla bərabər B.Şaxtaxtinski aşağıdakı tədbirləri də həyata keçirməyi Mərkəzə məsləhət görürdü: «geniş amnistiya vermək və kommunsist ziyalıların bizə təəssübkeşlik göstərən hissəsini işə cəlb etmək», «təxirəsalmadan daşınar əmlakın müsadirəsini dayandırmaq», «Erməni-tanla sərhəd vilayətlərdə əhalinin silahsızlaşdırılmasını dayandırmaq», «Öl-kə daxilində sərbəst hərəkət etməyə icazə vermək», «XI Qızıl Ordunun Xüsusi şöbəsinə yalnız orduya qarşı yönələn cinayətlərlə məhdudlaşdır-mağı təklif etmək», «rus hərbiçilərinə Azərbaycanın daxili idarəçiliyinə müdaxilə etməməyi təklif etmək» və s.

Həç şübhəsiz ki, B.Şaxtaxtinski bu cür söyləri RSFSR-in siyasi rəhbərliyinin Azərbaycanla davranışında bəzi dəyişikliklər etməyinin lü-zumlu saymasına xeyli təsir etmişdi.

Məlumdur ki, Azərbaycanda Sovet rejimi bərqərar olduqdan sonra yeni sovet sosialist hüquq sistemi formalaşdırılmağa başlandı. Və sözsüz ki, ilk hüquqi aktların qəbul edilməsində Xalq Ədliyyə Komissarlığı əsas rol oynayır. Ona görə də yeni hüquqi normativ aktlar məhz B.Şaxtaxtinski Xalq Ədliyyə Komissarı olduğu vaxt qəbul edilmişdi.

1920-ci il iyunun 16-da Xalq Ədliyyə Komissarlığının Kollegiyasında «Azərbaycan SSR cinayət hüququnun əsas müddəaları» müzakirə edilərək təsdiq edildi. Bu akt bəzi dəyişikliklər və əlavələrlə 1920-ci ilin 9 iyulunda Azərbaycan İnkilab Komitəsi tərəfindən təsdiq edildi.⁶ «Azərbaycan SSR-in cinayət hüququnun əsas müddəaları» cinayət, cəza və cinayət hüququnun ümumi hissəsini digər institutlarının mahiyyətini müdafiə edən ilk sistemləşdirilmiş və xüsusi cinayət-hüquqi akt idi. Ona qədər Azərbaycanda bu məfhumları izah edən və cinayət hüququnun ümumi hissəsinin digər institutlarını reqlamentləşdirən qanunverici aktlar mövcud deyildi.

Bu dövrdə Azərbaycan Respublikasında yeni məhkəmə sisteminin yaradılması və məhkəmələrin işinin təkmilləşdirilməsi Xalq Ədliyyə Komissarı kimi B.Şaxtaxtinski diqqətində olan əsas məsələlərdən biri olmuşdur.

B.Şaxtaxtinski Ədliyyə Komissarı işlədiyi müddətdə ədliyyə orqanlarının müstəqilliyinə, onların iş fəaliyyətinə başqa orqanların və vəzifəli şəxslərin qarışmamasına xüsusi fikir verirdi. Bu istiqamətdə o ən böyük dəstəyi Azərbaycan SSR İnkilab Komitəsinin sədri N.Nərimanov-dan alırdı.

B.Şaxtaxtinski o vaxt Azərbaycanın həbsxanalar (penitensiar) sisteminin yaxşılaşdırılmasına da can atırdı. Belə ki, özünün sonralar xatırladığı kimi Naxçıvana gəldikdən sonra o məlumat almışdı ki, yerli həbsxananın məhbəsləri

əksər halda təminatlı sinfə, kasıblara, zəhmətkeş ünsürlərə, daşnakların hücumları nəticəsində dilənçilərə çevrilmiş və ac ölüm qorxusu altında cinayətkarlıq yoluna düşmüş qaçqınlara aiddir və onlar xırda cinayətlərə görə həbsə alınıblar. Buna şəxsən həbsxananı ziyarət etdikdən sonra əmin olan B.Şahtaxtinski qeyd olunan məhbusları təxirəsalmadan azadlığa buraxmaq, onlar barədə cinayət işlərini dayandırmaq qərarına gəlmişdi. Naxçıvan həbsxanasında müşahidə olunan vəziyyətin Ordubad, Şərur qəzalarında, habelə Vedibasər və Zəngəzurda da baş verə biləcəyini nəzərə alaraq, bu qərar başqa yerlərdə də tətbiq olunmuşdu.⁷

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının ilk Xalq Ədliyyə Komissarı olan B.Şahtaxtinski həmin vəzifədə qısa müddət işləməsinə baxmayaraq üzərinə düşən tapşırıqları layiqincə yerinə yetirmiş, bir sıra vacib hüquqi aktların qəbulu və həyata keçirilməsində yaxından iştirak etməklə Azərbaycanda ədliyyə sisteminin formalaşmasına və təkmilləşməsinə də öz töhfəsini vermişdir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev demişdir: «Bu gün biz keçmişdə Azərbaycanın milli mənafeələrini qoruyanların fəaliyyəti-nə böyük məmmuniyyət hissi ilə yüksək qiymət verərək deyə bilərik ki, çox sədaqətli, vətənpərvər insanlar da olubdur. Azərbaycanın o vaxtkı fədakar insanları Azərbaycanın qorunub saxlanması üçün nə qədər mübarizə aparıblar. Biz bunu heç vaxt unutmamalıyıq».⁸

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti uğrunda fəal mübarizlər. Bakı, Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1958, s. 158-159.
2. Əliyev Ə. Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmlənməsi uğrunda mübarizə. I seriya, № 18. Bakı, 1960, s. 17-18.
3. Azərbaycan Respublika Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxiv (ARSPİHDA). f. 12, siy. 3, iş 7410, v. 21.
4. Yenə orada. f. 1, siy.1, iş 24, v. 30.
5. Декреты Азревкома (1920-1921). Сборник документов. Баку, 1988, с.128-129.
6. ARSPİHDA. f. 169, siy. 1, iş 864, v. 34-35.
7. Yenə orada. f. 276, siy. 2, iş 161, v. 82-83.
8. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. 14-cü kitab (dekabr 1997 - fevral 1998). Bakı, «Azərnəşr», 2005, s. 76-77.

Физули Ибрагимзаде

БЕХБУД ШАХТАХТИНСКИЙ – ПЕРВЫЙ НАРКОМ ЮСТИЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Статья посвящена одному из видных представителей Азербайджан-ского государства в начале XX века, первым занимавшему должность наркома юстиции Азербайджанской Республики с июня 1920 года до начала 1921 года Бехбуду Шахтахтинскому. В ней рассматриваются вопросы борьбы Б.Шахтахтинского против беззакония и принятия ряда правовых актов при его активном участии, констатируются факты о том, что за короткий срок его пребывания на посту наркома юстиции он сыграл важную роль в формировании системы юстиции в Азербайджанской Республике и внес весомый вклад в дело ее совершенствования.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

MUSA QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

K.N. SMİRNOVUN ARXIVİNDƏ NAXÇIVAN TARİXİ

Görkəmli rus hərbi şərqşünası K.N. Smirnovun Tbilisi şəhərində Gürcüstan Əlyazmalar İnstitutundakı şəxsi arxivi, həmçinin Gürcüstan Elmlər Akademiyasının elmi arxivindəki iri həcmli şəxsi işi ilə yaxından tanış olmaq Naxçıvan tarixi üçün çox önəmli olan mətləbləri aşkarladı və o da məlum oldu ki, ötən əsrin 30-cu illərində Naxçıvan diyarına göndərilən elmi ekspedisiyaya bir neçə il hazırlıq işləri görüldü və bura gəlməzdən əvvəl K. Smirnov, ərəb və fars dillərini çox yaxşı bilən C.Qayıbovla İrəvana ezam edilib. Əsas məqsəd isə Matenadaranda saxlanılan «İrəvan xanlarının yazışmaları»nı rus dilinə tərcümə etmək olub.

1933-cü ilin sentyabrında isə Smirnova Naxçıvana elmi ezamiyyətə getmək barədə əmr verilib. Ensiklopedik biliyə malik şərqşünas, coğrafiyaçı, etnoqraf, yaxın Şərq tarixinin gözəl bilicisi, İran və Türkiyə tarixi üzrə mükəmməl mütəxəssis, eyni zamanda mahir hərbi kəşfiyyatçı polkovnik Smirnov Naxçıvanla və onun orijinal tarixi yolu ilə bağlı maraqlı əsərlər yazıb. Düzdür, bu əsərlərdə yanlışlıqlara, səhvlərə də yol verilib. Smirnov Naxçıvanla bağlı I və II kitab yazıb. Birinci kitab 1936-cı ildə işıq üzü görüb. İkinci isə Smirnov həbs edilib faciəli surətdə öldürüldüyündən çapı hazır vəziyyətdə qalıb. Onun şəxsi arxivində araşdırma zamanı çap etdirmədiyi bir elmi məqalə diqqətimizi cəlb etdi. O, bu məqaləni Naxçıvan-dan qayıtdıqdan sonra qələmə alıb. Həmin məqalənin Azərbaycan tarixinin parlaq bir səhifəsi olan Naxçıvanla bağlılığını nəzərə alıb, sətri tərcümə edib oxuculara təqdim edirik.

Kəngərlilərin arxivi.

Kəngərli bəylərinin nəsil ağsaqqalı Şahbaz ağada fars dilində 300-dən artıq (330-dan çox) sənəd vardır. Onlardan 250-si kupça (qəbalə, mülk kağızı) və digər torpaq sənədləridir. Onların əksəriyyətinin yazılma tarixi hicri-təqvimə ilə 1200-cü ildən başlayır. Bu sənədlər həm də ruslar Naxçıvanı zəbt edəndə kimi yazılıbdır. Sazişlərin əksəriyyətində Şahbaz ağanın (Şahbaz ağanın hazırda 80 yaşı var) ulu babası Lütfuli Sultanın imzasıdır.

Sənədlərdən aşağıdakılar maraq doğurur:

1) Huremişin kəndinin qəbaləsidir (həmin kənd indi xəritədə İremi-şin yazılır). Bu qəbalə hicri 1065-ci (hazırda 1352) ildə, təxminən 300 il bundan əvvəl yazılıb. Kəndin sahibi Urus bəy Səfiqulu bəy oğludur (görü-nür Kəngərli). Bundan başqa həmin illə bağlı iki-üç qəbalə kağızında da Urus bəyin və Səfiqulu bəyin adları çəkilir. Amma onların soyadı burada «Gilani» yazılıb. Ona görə də belə fikirləşmək olar ki, onlar Kəngərli deyil. Kəndin qəbaləsində Tahir bəyin də adı çəkilir. Burada çox güman ki, Naxçıvan ölkəsinin bəylərindən olan Tahirovlar haqqında söhbət gedir.

2) Lütfəli Sultanın əmridir o, bütün Kəngərli tayfasının rəisi kimi əmr edir ki, Kəngərlilərdən olan sultanlar, fəhlələr və döyüşçülər, atları və silahları ilə tam hazır vəziyyətdə Nəzərəli xanın yanına yola düşsünlər. Amma dağınıq halda yox, dəstələr şəklində gəlsinlər. Sənəddə tarix 122 yazılıb, yəqin ki, bu səhvdir. Çünki digər sənədlərdən də görünür ki, Lütfəli Sultan Kəngərli tayfasının rəisi hicri 1200-cü ildə olub.

3) Bu, imzası məlum olmayan bir əmrdir (Möhür namələumdür, hətta əmrin kimə verildiyi də bilinmir. Görünür ünvan ancaq zərfdə olub). Həmin əmrdə deyilir:

Dağıdılmış Naxçıvan qalası təmir edilsin, ora ərzaq məhsulları, döyüş sursatı və digər ehtiyatlar toplanılsın. Bu tədbirlərin əsas səbəbi sərhədin yaxında olmasıdır. Digər tərəfdən əsas təhlükə Kəngərli tayfasını hədələyir. Qalanı qaydaya salmaq Kalbalı xan Kəngərliyə tapşırılsın. Qalanın qarnizonunda olan nişançılar onun ixtiyarına verilir. Həm də Vəli-Məhəmməd xan Bəliristanlının komandirliyi ilə 200 atıcının hərəkətə başladığı bildirilir. Kağızda Kalbalı xana gəlib çatan şayiələrə də bir işarə qeyd olunub. Ancaq hökumət şayiələrə inanmır. Ona görə də Kəngərli tayfası hökumətin onlara münasibətinə inana bilər.

Əmrin yazıldığı tarix (hicri) 1232-ci il kimi qeyd edilib.

4) Lütfəli Sultana göndərilən əmrdir: İmkan daxilində Sərdarın sərəncamına 500 Kəngərli süvarisi göndərilsin. Bunun üçün 400 atlı dəstəsi üçün pul göndərilir. Onu süvarilər arasında bölün ki, onlar atlarını və digər döyüş sursatlarını hazırlasınlar. Gecikmə olmasın. Tarix hicri 1221-ci ildir.

5) General-mayor Ehsan xanın rus qubernatoruna olan ərizəsidir. O, xahiş edir ki, Kəngərli süvarilərinin rəisi vəzifəsinə İsmayıl ağa Novruz ağa oğlu təyin edilsin. Novruz ağa Kəngərli elinin (tayfasının) keçmiş vəkildir. (Lütfəli Sultanın nəvəsidir). Tarix yazılmayıb.

6) 1843-cü ildə Kəngərli tayfasının vəkili Novruz ağa Paskeviç-İrəvanskiyə ərizə verib ki, onun oğlu İsmayıl ağanı Kəngərli tayfasının rəisi təyin etsin. Oğlu İsmayıl ağanın öz qardaşı Hüseyn Sultanla birlikdə Varşavada hərbi xidmətdə

olduğunu, həmçinin Türkiyə və İran mühari-bəsində iştirak etdiyini və kapitan rütbəsində olduğu bildirilir.

7) Abbas Mirzənin əmridir: Otlaqların ermənilər tərəfindən tutulması ilə bağlı o, əmr edir ki, şikayətçinin hüququ bərpa edilsin, əgər ermənilər etiraz etsələr, onları işi ayırd etmək üçün Təbrizə göndərsinlər.

8) Abbas Mirzənin fərmanıdır: O, Azadçıranın qubernatoru Əbülfət xan Qədimiyə göstəriş verir ki, aldıkları bəhrəni Dərəgüz kəndinin sahibi Məhəmməd Sultan Naxçıvanıyə-bəhrənin qanuni sahibinə qaytarsınlar. Tarixi hicri 1236-cı il.

9) Lütfəli Sultanın hicri 1240-cı ilə aid mülk qəbaləsidir. Qəbalə 1829-cu ildə yazılıb. General mayorun imzası? Məsləhətçi mayor? Oval möhürdə ikibaşlı qartal və belə bir yazı var: «Erməni Vilayəti İdarəsinin möhürü 1827-ci il».

10) Fəthəli şahın fərmanıdır: Ehsan bəyə İran-Rum müharibəsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə xan titulu və “Alıcah” fəxri adı verilməsi haqqındadır. Tarix: hicri 1233-cü il.

11) Abbas Mirzənin fərmanıdır. Orada qeyd olunur ki, Zaman xan və Məhəmməd Sultan Kəngərlilər Marağanın kəndlərindən birinə xidmətə təyin olunurlar. Və həmin kəndin gəliri onlarındır. Bu haqda Marağanın bəyləri Cəfərqulu xana sərəncam verilir. Tarix: hicri 1245- ci il.

12) Abbas Mirzənin 1828- ci ildə verdiyi fəxri fərmandır. Orada qeyd edilib ki, hər il Bilici və Kəc tayfalarının ağsaqqalı Məhəmməd xan Kəngərli kəndxudalıq vəzifəsini layiqincə icra etdiyi üçün ona hər il 5 түмән mükafat verilsin və Naxçıvanın qubernatoru Kərim xana göstəriş verir ki, bu pul Naxçıvanın xəzinəsindən ödənilsin.

13) Lütfəli Sultanın qəbaləsidir: Bu qəbalədə xatırlanılır ki, aldığı torpaq sahəsində üç gün ərzində Köhlə-Baba, yaxud Gürcüqaş (Gürcü keş?) adlı məşhur kəhrizlərin suyundan istifadə etmək hüququ vardır.

14) İran şahı Kərim xan Zəndin sərəncamıdır. O, bu sərəncamında Kəc tayfasının rəisi Məhəmməd Kərim Sultanın hüququnu bərpa edib. Məhəmməd Kərim Sultan şaha yazdığı ərizədə bildirir ki, Səfəvilər zəmanından Kəc tayfasının rəisi olmuşdur. Ancaq sonralar onun bu hüququ əlindən alınıb. Kərimxan Zəndin dərəkənarı ilə o, yenə də Kəc tayfasının rəisi təyin edilir. Tarix: hicri 1182- ci il.

15) Şah Səfinin fərmanıdır: Naxçıvanın qubernatoru Nadir bəy Mahmud Sultan oğlundan tələb edir ki, Kəc tayfasını idarə edən bəylərə bir neçə ildə vermədikləri pulu onlara ödəsinlər. Mətnə 1039 (hicri) il xatırladılır. Fərmanın əvvəlində 1021, daha sonra isə 1013-cü il tarixlərinə də rast gəlinir.

16) Lütfəli Sultanın Gilan çayı ətrafında malikanəsinə sahib olma-sını göstərən iltizamnamədir.

17) Fəthəli şahın fərmanıdır. Orada deyilir ki, rüslərə qarşı döyüşən 50 minlik qoşunun içərisində Kəngərlilər də vardır. Abbas Mirzənin svitasının (məiyyətinin) müşayiətçilərinin içərisində Nəzərəli xan Kəngər-linin də olduğu bildirilir. Komandirlərə, sultanlara, kəndxudalara və tayfa ağsaqqallarına lütfkarlıqla müraciət olunur ki, şah gələndə Kəngirlilərə mərhəmət göstərəcək, onları köçürməyəcəklər, onlara çağırış haşiyəsi verəcəklər, ümumiyyətlə hökumətin onlara rəğbəti var. Tarix: hicri 1218- ci il.

18) Qələndərxana lövbərindən bolluca su payı olan torpağın satılması haqqında akt. Buradakı su miras kimidir. (Bir neçə bəyə məxsusdur, yeddi yerə bölünür, hətta gündəlik olaraq 7 yerə bölünür). Alıcı Lütfuli Sultandır. Tarix: hicri 1225- ci il.

19) Şəhər torpağında Cəfərqulu bəy və Kərbəlayı Fəzləyə bəyin titulunun təyin edilməsi ilə bağlı əmrdir.

20) Şəhərin ətrafında alınan torpağın kupçası (qəbələsi). Alıcı Miri ağa Duraxan Biliqanının oğludur. Torpaq sahəsi Kodul yurdu və ya Qaradağ adlanır. Tarix: hicri 1058- ci il.

21. Huremişin kəndinin bir hissəsinin satılmasının kupçası. Yarməm-məd Abbasqulu oğlu Kolanının (yaxud Gilanı) Urus bəy Səfiqulu bəy Ko-lanıya (Gilani?) satdığı hissə. Hicri 1074- cü il.

22) Abbas Mirzənin fərmanı: Zaman xan və Məmməd xan Kəngər-lilərə Mərənd mahalındakı kəndlərdə tiullar verilsin.

23) Məhəmmədkərim Sultan və Nadirxan Sultan-Salahı arasında olan mübahisə vəsiqəsidir. Orada deyilir ki, Kərim Sultanın şəhərdə 1 tümənə aldığı bağ, Səfəvilər zamanında Əskər adlı şəxsin olub. O da həmin bağ Kərim Sultana satıb.

24) Cabbar xan ağa Yəhya Cəmsidlunun oğlu və digər şəxslərin Dərələyəzdə olan Köçbəy kəndini bir danqa, Keçdəmir kəndini isə 3 danqa yüzbaşı Şahsuvar bəy Novruz bəy Kəngərlinin oğluna satması haqqında sənəd. Tarix: Hicri 1150- ci il.

25) Abbas Mirzənin 1240-cı ildə Qaracadağ qubernatoru Sərtib Yusif xana verdiyi fərmandır. Ondan tələb edilir ki, bir neçə naxçıvanlının Siyahruddakı Nisfə-Qoşa kəndi ilə bağlı etirazlarını araşdırsın. Əgər onların etirazı həqiqət olarsa, naxçıvanlıların hüquqlarını bərpa etsin.

26) Məhəmməd Sultanla birlikdə Marağa mahalına köçən və onun yanında işləyən müsəlmanlardan da ermənilər kimi vergi alınmaması haqqında əmr. Tarix: Hicri 1238- ci il.

27) Surab kəndinin müraciətini nəzərə alaraq verilən əmr. Yəqin ki, əmri xan verib. Bu əmrə görə xan, bu kəndi 2 danqa öz qohumu Novruz ağaya hədiyyə verib.

Bu kəndin bütün sakinləri ona vergi ödəməlidirlər. Nəcəfəli bəyə tapşırılsın ki, onun topladığı gəlirdən Novruz ağaya da verilməlidir.

28) Abbas Mirzənin Naxçıvanın dəftər-ləşkəri və nazimu ağsaqqal Mirzə Hüseynə verilən əmrdir. Orada deyilir: Keçən il xidmətçilər əmək-haqqı almayıblar. Sənətkarlar və rəiyyətlər pullarını tələb edirlər. Kərim xan (hansı ki, sonralar İrana qaçıb) Təbrizdə yaşayarkən dedi ki, onun özü bu işi yoluna qoyacaqdır. Əgər belə edərsə çox yaxşıdır, əgər etməsə kimdənsə cərimə edib sənətkarlara və rəiyyələrə çatası pulu ödəmək lazımdır.

29) Qaraçuq və Bulqan kəndlərinin qabaq-qənşərində olan Kəclər kəndinin Səfəvilər zamanında Bilici Kəngərlilərin elatlarının kəndi olması haqqında şəhadət kağızıdır.

Nadir şah Türkiyə ilə müharibə etdiyi vaxt bu elatların bir hissəsini Nisəyə köçürüb. Digərləri isə Naxçıvanda qalıb, hökumətin xüsusi gözetçiləri olublar (kiçikçiyan) Nisə şəhərinə aparılanlar isə orada Kəngərli tayfasının rəisinin süvari dəstəsini yaradıblar. Nadir şahdan sonra Azad xan Əfqanlı da həmin elatlardan özünə mülazimlər (süvari dəstələri) yaradıb. İndi bu adamlar yenidən Kəngərli tayfasının rəisinin yanındadırlar (mülazime alulcame Kəngərli).

30) Tivili Murası xanın Qurtmax-Mutlu Kəngərlinin qardaşına bağışladığı torpaq sahəsinin (kəhrizlərlə birgə) haqqında kağızdır. Qardaşı Kalba bəydir. 1214-cü il.

31) Kalbalı xanın verdiyi əmrdir: Kəngərli tayfasının Kəclər və Kamalı tirələrinin başçılarından rəisi Məmməd Sultandır. Onun əmisi Əli Mahmud ağa bu vəzifəyə iddiaçılıq edir. İrəvan bəylərbəyi Hüseynxan İrəvanskiyə tapşırılsın ki, bu işi araşdırsın. O, Kəngərli kəndxudalarının şahidliklərini əsas götürərək Məmməd Sultanın bu vəzifəyə daha layiq olduğunu bildirir. Tayfa başçılarına əmr edilir ki, bütün Kəngərli tayfası onu öz ağaları bilsinlər, həm də sözsüz ona tabe olsunlar. 1232-ci il.

32) Məhəmməd Sultanın oğlu Lütfuli Sultanın Ordubadda ermənidən 3 tümənə aldığı mülkün kupçası.

33) Naxçıvan ölkəsinin bütün kəndlilərinin və elatların ərizəsi (yəqin ki, Kərim xan Zəndə): Bəyzadələrdən bəziləri kəndli və elatlardan öz yanlarına aparıb onları öz qullarına (qulam) çevirmişlər. «Bizim uşaqla-rımıza yanımızda yaşamalarına icazə vermir, onları götürüb aparırlar». Əhali xahiş edir ki, kəndlilərin qulama çevrilməsinə icazə verməsinlər.

Naxçıvanlıların «qızıl pulla alınıb qulama çevrilməsini» (qulame zerxarid) qadağan etsinlər. Başqa ərizədə olduğu kimi Kərim xan Zəndin xətləri ilə dərkənar qoyulub. Əmr edilir ki, qulamçılıq qadağan edilsin.

Dərkənardan görünür ki, Kəngərli tayfasının ağsaqqalları və kəndxudaları Kəngərli ağalarının və bəyzadələrinin özlərinə naxçıvanlı kəndlilərdən qulamlar götürməsi ilə bağlı şikayət etmişlər.

Kəngərlilərə məxsus kupçalardan aşağıdakı adları və tarixləri də qeyd etmək olar:

1159- cu ildə (hicri) Naxçıvan tümənində Babacan bəy və onun oğlanları Murtuza bəy və Mahmud xan yaşamışlar. 1065-ci ildə Qaraxan bəy Kəngərlinin oğlu Məhəmməd bəy və Urus bəy Səfiqulu bəy oğlu Kolanı (yaxud Gilani?) yaşamışlar.

Kırna kəndi tiul kənd idi.

1204- cü ildə Naxçıvan ölkəsi Naxçıvan tüməni adlanırdı.

1128- ci ildəki kupçada Urus bəyin, 1096- cı ildəki kupçada Qaplan bəyin atası Məhəmmədəli bəy Kəngərlinin, 1108- ci ildəki kupçada Şahsuvar bəyin uşaqlarının, 1200- cü ildəki kupçada Lütfuli Sultanın, 1245- ci ildə Məhəmməd Sultan Naxçıvanlının, 1194- cü ildə Məhəmməd Rəhim xan Kəngərlinin, 1128- ci ildə Çapar bəyin oğlu Mir Suvar bəyin, Səfiqulu xan Kəngərlinin, Novruz bəy Kəngərlinin nəvəsi Böyük xanımın, 1065- ci ildəki kupçada isə Məhəmməd İbrahim bəyin oğlu Məhəmməd Hüseyn bəyin adları çəkilmişdir.

MƏNBƏ

1. Gürcüstan Elmlər Akademiyası Korneli Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutu. K. N. Smirnovun şəxsi arxivi. İş: № 46

Муса Кулиев

МАТЕРИАЛЫ ПО НАХЧЫВАНСКОЙ ИСТОРИИ В АРХИВЕ К.Н. СМІРНОВА

Собранные материалы, имеющие важное значение, освещают общую историю Кенгерлинских племен в XVI-XIX веках. Изучение этих документов поможет сделать соответствующие выводы.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2006, №4

SARA HACIYEVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

BİR DAŞ QOÇ FİQRU ÜZƏRİNDƏKİ TƏSVİRLƏRƏ DAİR

Azərbaycan xalqının orta əsrlər dövründən günümüzədək tarixi keçmişini özünün daş yaddaşında yaşadan və əsaslı mənbələr verən məzar daşları bütün dövrlər üçün çox qiymətli sənət əsərləridir. Bu baxımdan daş üzərində işləmə sənətimizdə özünəməxsus yeri olan Naxçıvanın qəbirüstü xatirə abidələri də hər zaman tədqiqatçı alimlərin, səyyahların diqqətini cəlb etmişdir. İnsanların ruhunun əbədləşməsi üçün daşlardan müxtəlif formada xatirə abidəsi düzəltmək, onlar üzərində gələcək nəsillərə müəyyən bilgiler vermək üçün yazı və işarələr çəkmək həm qədim, həm də orta əsrlər dövründə geniş yayılmışdır. Araşdırmalardan məlum olur ki, xatirə abidələrinin düzəldilməsi Naxçıvanda daş üzərində işləmə sənətində uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Tədqiqatçıların fikirlərindən və müşahidələrimizdən aydın olur ki, Naxçıvan bölgəsində qəbirüstü abidələrin üç tipi- başdaşı, sənduqə, daş qoç və qoyun heykəlləri- geniş yayılmışdır.

Elmi ədəbiyyatlardan məlumdur ki, ərazidə daşdan hazırlanmış at fiquru tipli xatirə abidələri də olmuşdur. Orta əsr insanların həyat tərzini, dini-mifoloji dünya görüşü adət-ənənələri, məşğuliyyəti və s. ilə əlaqədar məzarüstü abidələrdə öz əksini tapmışdır. Naxçıvan bölgəsində orta əsrlər zamanı hazırlanmış və bir qismi zamanəmizədək gəlib çatmış bu xatirə abidələrinin hamısının olmasa da, bir qrupunun üzərində mərhumun cinsini, yaşını, məşğuliyyətini, peşəsini və s. əks etdirən müxtəlif təsvirlər həkk olunmuşdur. Burada həmin abidələrin hamısı haqqında məlumat vermək imkan xaricində olduğu üçün daş qoç və qoyun fiqurları üzərində bizədək gəlib çatmış bəzi təsvirlər haqqında qısa bəhs etmək istəyirik. Bu fiqurlara xalqımız arasında böyük inam vardır. Bu inamlara arxeoloji qazıntılarda da rast gəlinir. Naxçıvan MR ərazisindəki Kültəpə yaşayış yerindən İlk tunc dövrünə aid gildən hazırlanmış kiçik ölçülü qoyun fiqurları aşkar olunmuşdur.¹ Müqayisəli

araşdırmalar göstərir ki, qoç türk xalqları arasında uzaq keçmişdən müqəddəs heyvanlardan sayılmışdır. Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi-fəlsəfi bir əsər kimi tanınan Yusif Vəzir Cəmənzəmənlinin «Qızlar bulağı» romanında qoçun müqəddəs heyvan sayıldığı və ona azərbaycanlılar tərəfindən sitayiş edildiyi qeyd edilir.²

Naxçıvanda olan qəbirüstü abidələrin böyük bir hissəsini daş qoç və qoyun fiqurları təşkil edir. Bu heykəllər üzərində kitabələrlə yanaşı müxtəlif məna kəsb edən insan, at, qılınç, ox, kaman, günəş, ay, ulduz və s. kimi müxtəlif bədii təsvirlər mövcuddur. Bir məsələni xüsusilə qeyd etməliyik ki, bütün fiqurların üzərində kitabə olmasa da onların hər biri həm bədii daşyonma sənəti, həm də orta əsr Azərbaycan sənətkarlığının dəyərli nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Qeyd edək ki, Naxçıvanda olan qayaüstü təsvirlərin, arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərdən tapılan maddi-mədəniyyət nümunələrinin, eyni zamanda orta əsr məzar daşları üzərindəki bəzi bədii təsvirlərin oxşarlığı və bir çox halda eyniliyi bu sahədəki varislik məsələsini ortaya çıxarmaqla Azərbaycan türklərinin qədim dövrlərdən bu ərazidə yaşadıqlarını sübut edir. Bu mədəniyyət nümunələri bölgədə yaşayan Naxçıvan əhalisinin oturaq əkinçi-maldar tayfalar olduğundan xəbər verir. Qədim və orta əsr daş abidələri üzərində əks olunan bədii təsvirlərin müqayisəli təhlili göstərir ki, burada yaşayan insanların dini inancları, məşğuliyyəti, məişəti, mənəvi dəyərləri eyni olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsinin epigrafiq abidələrini tədqiq edən t.e.d. F.Səfərli qeyd edir ki, qədim türk xalqlarının inancları və dəfn adətləri ilə bağlı olan daş qoç və qoyun heykəlləri ilk öncə qəbirlərə, dəfn olunanın yanına qoyulmuş heykəlciklərdən ibarət olmuş, zaman keçdikcə bu adət tədricən qəbirlərin üstünə qoyulan heykəllərlə əvəz edilmişdir. İslamın intibah dövrünün tələblərinə uyğun olaraq bu adət müvəqqəti unudulmuş, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının Azərbaycanda hakimiyyətə gəlmələri ilə yenidən dirçəldilmişdir.³

Qeyd edək ki, məzar daşlarının hazırlanması insan ruhunun əbədiyyətinə, ruhun daşlara dönməsi və müqəddəsləşdirilməsi inancına da söykənir. Bu barədə həm etnoqrafik materiallar, həm folklor nümunələri, həm də islami ədəbiyyat materialları önəmli məlumatlar verir. Folklor nümunələrindən məlum olur ki, Azərbaycan xalqı arasında dağ-daş kultu geniş yayılmışdır. Azərbaycan mifoloji mətnlərində də müqəddəs daşlar, daşa dönmə ilə bağlı müxtəlif inanclar vardır.⁴ İnsan ruhunun daşlarda yaşamaq qabiliyyətinin olması, ruhun daşa çevrilməsi inancı hələ lap qədim dövrlərdən mövcud olmuşdur.

Toplanmış etnoqrafik materiallara əsasən t.e.d. Q.Qədirzadə Naxçıvan ərazisində bu inancla bağlı çoxlu rəvayətlərin olduğunu qeyd etmişdir.⁵ Həm

türklərin dini mifologiyasında, həm də orta əsr dini ədəbiyyatlarında insan ruhunun daşa dönməsi, daşlarda əbədiyyətləşməsi anlamı vardır. Məsələn: müqəddəs «Qurani-Kərim»in «Kəhf» surəsində adı çəkilən və xalq arasında «Əshabi-Kəhf» kimi tanınan müqəddəs ziya-rətgahda «Yeddi-kimsənə» deyilən insanların qeyb olunması və yaxud daşa dönməsi inancı buna misal ola bilər. Naxçıvan ərazisində olan Gəmiqaya abidəsi və orta əsr qəbir daşları üzərindəki bədii təsvirlər göstərir ki, burada yaşayan insanlar hələ lap qədim dövrlərdən dağa-daşa müqəddəs bir varlıq kimi baxmışlar. Bu baxımdan V.Baxşəliyev qeyd edir ki, Gəmiqaya təsvirlərinin meydana gəlməsində qədim dövrlərdən burada mövcud olan daş inancı, dağ kultu müəyyən rol oynamışdır.⁶

Məzar daşları olan qoç və qoyun heykəlləri üzərində diqqəti cəlb edən insanla birgə müxtəlif heyvanların və sənət alətlərinin təsvirləridir. Qeyd edək ki, insan rəsmləri bu abidələr üzərində tək, kollektiv şəkildə, müxtəlif sənət alətləri və heyvan rəsmləri ilə birlikdə, müəyyən kompo-zisiyalarla, ov və döyüş alətləri və s. formalarla təsvir edilmişdir. Məzar daşları üzərində həkk etdirilən insan rəsmləri canlı, oturaq və dinamik formalarda əks olunmuşdur. Məsələn: Naxçıvan şəhərində olan Açıq Muzeydəki bir qoç fiquru (95 x 92 x 49 sm) üzərində maraqlı səhnələşmiş təsvir əks olunmuşdur. Bu daş abidə üzərində iki insan, onlardan solda həyat ağacı, taxçada su bardağı və daha sonra həyat ağacının budaqları arasında qeyri-adi forma kəsb edən insan başlı quş bədənli rəsm çəkilmişdir. Bu maraqlı kompazisiya insan həyatının düşüncə tərzində hər zaman mövcud olan ölüm səhnəsini anladır. Abidə üzərindəki insanlardan biri oturaq vəziyyətində, digəri isə dizləri üstündə əyləşərək bir əlində su bardağı digər əlində isə kasa olan vəziyyətdə təsvir olunmuşdur. Təsvirdə o kasadan qarşısındakı insana su verir. Fikrimizcə, bu bardaqdan verilən su ölüm şərbəti anlamında ola bilər. İnsanlardan solda olan həyat ağacının isə həm təklidə həm də şəxələnməmiş halda təsvir olunması maraqlı düşüncə tərzini yaradır. Azərbaycan folklorunda, arxeoloji materiallarda və qədim mədəniyyət abidəmiz olan Gəmiqaya təsvirlərində də həyat ağacı ilə bağlı nümunələr vardır. Azərbaycan mifoloji mətnlərinə görə bu ağac müqəddəs hesab edilmiş və onu kəsmək olmaz. Etnoqraf alim Q.Qədirzadə qeyd edir ki, insanların təsəvvürlərinə görə həyat ağacı insana əbədi həyat bəxş edir, xəstələri sağaldır, onların meyvələri budaqları və yarpaqları şəfa vericidir.⁷

Fikrimizcə, qəbir daşında əks olunan həyat ağacının təsviri dəfn olunan insanın ruhunun əbədi həyata qovuşması və cismən ölsə də ruhən əbədi yaşamasına bir işarədir. Abidə üzərində ən maraqlı təsvirlərdən biri də səhnələşmiş rəsmi sonunda şəxələnməmiş budaqlar arasında əks olunan qanadlı əjdaha bədənli, insan başlı qeyri-adi formalı təsvir vardır. Bu təsvir insanın düşüncəsində hər zaman

müxtəlif anlaşımlar yaradan ölüm mələyinin təsviri kimi xarakterizə edilə bilər. İnsan ruhunu ölərkən göy aləminə götürən bu gözə görünməyən qüvvəni sənət adamları əfsanəvi rəsm kimi müxtəlif formalarda abidələr üzərində həkk etmişlər. Azərbaycanın sənət abidələri üzərində geniş yayılmış bu cür əfsanəvi surətlər içərisində Sfinks (aslan bədənli, qadın başlı qanadlı məxluq), Qrifon (qartal başlı-aslan gövdəli məxluq), Pəri (qadın başlı quş obrazı) və əjdaha olmuşdur.⁸ Orta əsr Azərbaycan sənətkarlığında da bu proses öz əksini tapmışdır. Qeyd edək ki, əlimizdə olan lakin mənbəyi məlum olmayan bir dini mahiyyətli fotosəkillə, orta əsrə aid qəbir daşı üzərindəki bu rəsm arasında çox oxşarlıq vardır. Fotosəkillə əks olunan qız başlı, qanadlı at bədənli təsvirin üzərində Hz. Peyğəmbərimizin merac anı, arxasında günəş rəsmi, başı üzərində isə iki quş bədənli qız başlı qeyri-adi mifik rəsm göstərilmişdir.

Məlumdur ki, bir çox dünya xalqlarında olduğu kimi Azərbaycanlıların da ulu əcdadlarının təsəvvüründə ilahi qüvvələr hər zaman qeyri-adi formaya və xüsusiyyətlərə malik olmuşlar. Beləliklə incəsənətdə sinkretik- yarı insan, yarı aslan, yarı quş, yarı qurd, yarı əjdaha, yarı ilan kimi əfsanəvi obrazlar meydana çıxmışdır. R.Əfəndi və T.Əfəndi qeyd edirlər ki, bu türkdilli xalqların incəsənətində xüsusilə geniş yayılmışdır.⁹

Qeyd edək ki, bəhs etdiyimiz bu abidənin boyun və bel hissəsində dalğalı xətt təsviri çəkilmişdir. Mənbələr göstərir ki, xatirə abidələri üzərindəki bu dalğalı xətt su mifi ilə bağlıdır. Bu isə o dünyanın əbədi olmasına işarədir. Bu element xalçalarda, həm də xatirə abidələri olan heyvan fiqurlarının boynunda və quyruqlarında işlənmişdir. Bu isə buludun və sonsuzluğun işarəsidir. Göründüyü kimi qeyd etdiyimiz qoç heykəlinin üzərində dalğalı xəttin yer alması su bardağının, həyat ağacının rəsmi, rəmzi mənada əbədi dünyanın, ölməzlik anlamının bir işarəsidir. Abidə üzərindəki bədii səhnələşmiş kompozisiya əbədi həyatın simvolu kimi xarakterizə edilərək bacarıqlı usta tərəfindən qəbir daşı üzərində işlənmişdir. Toplanmış materiallar göstərir ki, dalğalı xətt «miandra» elementi, su bardağı, həyat ağacı əbədiyyət rəmzi olaraq insanların mənəvi düşüncəsində hər zaman özünə yer almışdır. Bu hər üç rəmzi işarə isə bəhs etdiyimiz məzar daşı üzərində əks olunmuşdur. Bunu əsas götürərək qeyd edə bilərik ki, abidə üzərində rəsm olunan bədii təsvir simvolik olaraq ölüm səhnəsini, insanın əbədi axirət dünyasına köçməsinə anladır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz, bu rəmzi işarələr qədim türk mifologiyasını, eyni zamanda islam dini düşüncəsini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov H., Səfərli H.F. Qəbirüstü daş qoç və qoyun heykəlləri haqqında qeydlər. Ali Diplomatıya Kolleci Naxçıvan Bölməsi, I Məqalələr məcmuəsi, İctimai elmlər, Bakı, «Diplomat», 1998, s. 5.
2. Çəmənzmənli Y.V. Qızlar bulağı. Bakı, «Azərnəşr», 1964, s. 60-78.
3. Cəfərov H., Səfərli F. Qəbirüstü daş qoç və qoyun heykəlləri haqqında qeydlər. Ali Diplomatıya Kolleci Naxçıvan Bölməsi, I Məqalələr məcmuəsi, İctimai elmlər, Bakı, «Diplomat», 1998, s. 6.
4. Azərbaycan mifoloji mətnləri. Bakı, «Elm», 1988, s. 81-85.
5. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar etnogenetik əlaqələr. Bakı, «Elm», 2003. s. 238.
6. Baxşəliyev V. Naxçıvan qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı, «Elm», 2004, s. 227.
7. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar etnogenetik əlaqələr. Bakı, «Elm», 2003, s. 270.
8. Əfəndi R., Əfəndi T. Azərbaycan bəzək sənəti. Bakı, 2002, s. 37.
9. Yenə orada. s. 37.

Сара Гаджиева

ОБ ИЗОБРАЖЕНИЯХ НА ОДНОЙ ИЗ КАМЕННЫХ ФИГУР БАРАНА

В статье рассмотрены вопросы, связанные со средневековыми надгробными памятниками. В ней в основном анализируются изображения над памятником каменного барана, хранившемся в Нахчыванском Открытом Музее. В результате изучения начертанных на этом памятнике рисунков сделан вывод о том, что настоящие изображения символизируют смерть и загробную вечную жизнь.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

UĞUR MƏMMƏDOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

BƏZİ ERMƏNİ MÜƏLLİFLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ NAXÇIVAN TARİXİNİN TƏHRİF OLUNMASI MƏSƏLƏSİ

Ermənilər zaman-zaman, tarixin müxtəlif dövrlərində qonşu olduqları dövlətlərə qarşı ərazi iddiaları irəli sürmüşlər. Bu əsassız iddialardan ən çox əziyyət çəkən dövlətlər isə Azərbaycan və Türkiyə olmuşdur. Bildiyimiz kimi, ermənilərin heç bir zaman milli dövlətçiliyi olmamışdır. Onlar həmişə bu və ya digər dövlətin tərkibində asılı vəziyyətdə yaşamışlar. İndi isə ayaq qoyduqları hər bir ərazini xəyal etdikləri «Böyük Ermənistan» coğrafiyasının sərhədləri daxilində görməyə çalışırlar. Bu iddialar hər nə qədər əsassız və tarixi həqiqətə söykənməyən utopik düşüncələrin məhsulu olsa da, bəzi böyük dövlətlərin maraqları zəminində reallaşması düşünülə bilər. Ermənilər iddia etdikləri torpaqlara sahib olmağa çalışaraq bütün yollara əl atırlar. Bu yolda terror, kütləvi soyqırımı, deportasiya, tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılması və s. onlar üçün meyardır. Göstərdiyimiz bütün vasitələrdən istifadə edərək onlar bu iddiaların qarşısında dura biləcək bütün amilləri məhv etmək kimi vəhşi siyasəti özlərinə manifest elan etmişlər. Tarixi həqiqətlərin saxtalaşdırılması, obyektivliyin erməni tədqiqatçıları tərəfindən təhrif olunması da məhz bu məqsəddə xidmət edir. Bu gün ermənilər «Böyük Ermənistan» adlandırdıqları xəyali dövlətin tərkib hissəsi hesab edilən (ermənilərə görə) bütün ərazilərin onlara aid olmasını isbat etməyə çalışaraq tarixi həqiqətləri təhrif edib olduğu kimi yox, görmək istədikləri kimi yazırlar. Fikrimizcə, tarixə bu cür amansız yanaşma prinsipi heç bir tarixi dövlətçiliyi, mədəniyyəti, hətta daimi yaşadıkları bir ərazisi olmayan xalqın nüma-yəndəsinə və onun tarixçisinə məxsus ola bilər. Bu fikirə istinad edərək

erməni tarixinin nə qədər kasad, tarixçilərinin isə saxtakar olduğunu isbat etmiş oluruq.

Bir neçə erməni müəllifinin yazdıqlarına nəzər salaq. 2006-cı ilin yanvar ayında Suriyada yaşayan erməni yazıçısı Avo Katerciyanın «Ermənistan Naxçıvanı və ya təhrif olunmuş Naxçıvan» adlı kitabı dərc olunmuşdur. İnternet saytlarından bizə məlum olan kitabın əsas məzmunu Naxçıvanın tarixi Ermənistan torpağı olmasının iddia edilməsidir. Avo Katerciyan guya tarixi Ermənistan torpağı olan Naxçıvanın tarixini, kəndlərini və tanınmış şəxsiyyətlərini tədqiq etmişdir. O qeyd edir ki, Naxçıvan unudula və ya erməni tarixindən silinə bilməz. Kitabın əsas bölmələri aşağıdakılardır.

- Dağıdılma, kommunizm və Stalinin zalım siyasəti nəticəsində baş vermişdir;
- Naxçıvan yalan sazişlərin qurbanı;
- Coğrafi ərazilərin saxtalaşdırılması;
- Erməni mədəni irsinin məhv edilməsi və s.¹

İndi gəlin sadə bir məntiqin köməkliyi ilə Katerciyanın fikirlərini nə qədər gülünc və əsassız olduğunu ortaya qoyaq. Katerciyan qeyd edir ki, «Dağıdılma kommunizm və Stalinin zalım siyasəti nəticəsində baş vermişdir». Amma bu bir həqiqətdir və müəllif özü də çox gözəl bilir ki, ermənilər Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddialarını kommunist rejimi və Stalinin amansız siyasəti nəticəsində reallaşdırmışlar. Mənbələrə nəzər salaraq fikrimizi əsaslandırma bilərik.

1920-ci ildə Rusiya Ermənistanı sovetləşdirmək naminə Azərbaycanın milli dövlətçiliyinə zidd olaraq Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistana verilməsini planlaşdırmışdır.² Bu qərarın əsas təşəbbüsçüsü isə Stalin olmuşdur.

23 dekabr 1947-ci ildə A.Mikoyanın planına uyğun olaraq SSRİ Nazirlər Sovetinin başda Stalin olmaqla «Azərbaycan millətindən olan kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR- dən Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi barədə» 4083 sayılı qərar qəbul etməsi³ faktı da kommunizm və Stalin rejiminin ermənilərə növbəti bir töhfəsi idi.

Düşünürük ki, göstərdiyimiz bu iki fakt Katerciyanın fikirlərinin uydurma və ağ yalandan başqa bir şey olmadığını isbat edir. Amma bir məsələ maraqlıdır ki, ermənilərin bu yalanları dünya arenasında yayılmaqdadır. Bu da ondan irəli gəlir ki, siyasətdə «maraqlara xidmət edən yalan əsl həqiqətdir». Bu gün erməni yalanları da bəzi böyük dövlətlərin maraqları ilə üst-üstə düşür. Elə bunun nəticəsidir ki, erməni yalanları dünya arenasına yayılaraq onlar üçün sipər, bizim həqiqətlərimiz isə öz daxilimizdə qaldığı üçün başımızın üstündə təhlükə rolu oynayır. Bütün bunları deməkdə məqsədimiz öz xalqımızı ittiham etmək deyildir. Təbii ki, bunun obyektiv

səbəbləri də çoxdur, ancaq bizdən asılı olan səbəbləri də az deyildir. Biz də öz tarixi həqiqətlərimizi dünyaya çatdırmaq istiqamətində yorulmaz fəaliyyət göstərməliyik.

Başqa bir erməni yazıçısı Sero Xanzadyan «Yurmala» qəzetinin 29 iyun 1989-cu il nömrəsində dərc edilmiş məqaləsində qeyd edir ki, 1926-cı ildə Naxçıvanda ermənilər əhalinin 40 %-ni təşkil edirdilər.⁴

Bu fikir də tamamilə əsassızdır. Düzdür Rusiya-İran müharibə-sindən sonra 1828-ci il fevralın 10-da imzalanmış Türkmənçay müqaviləsi, eləcə də 1829-cu ildə Türkiyə ilə bağlanmış Ədirnə sülhünə görə Türkiyə və İran ərazisində yaşayan ermənilərin Qərbi Azərbaycana, o cümlədən Naxçıvana köçürülməsi baş vermiş və bu ərazilərdə süni şəkildə ermənilərin xeyrinə hesablanmış etnodemoqrafik proseslər getmişdir. Lakin mənbələr də isbat edir ki, Naxçıvan ərazisində ermənilərin say tərkibi heç bir zaman 40 % təşkil etməmişdir. H.Q.Qədirzadə hələ Naxçıvanın Rusiya birləşmə-sindən 200 il əvvəl burada olmuş türk səyyahı Övliyyə Çələbiyə əsaslanaraq yazır ki, burada yerli əhali əcəmilərdən ibarət olmuşdur (Məlumdur ki, uzun müddət qonşu xalqların bəziləri Azərbaycan türklərini belə adlandırmışlar).⁵ Bu kimi tarixi faktlar ermənilərin Cənubi Qafqaza son dövrlərdə köçürülməsindən xəbər verir.

Erməni millətçilərinin «Böyük Ermənistan» strategiyasında Naxçıvan məsələsi əsas prioritetlərdən biridir. Yəni ermənilər xəyal etdikləri dövləti Naxçıvansız təsəvvür etmirlər. Çünki Naxçıvan ermənilər üçün strateji baxımdan əhəmiyyətli mövqedə yerləşir. Onlar Naxçıvana yiyələn-məklə həm Türkiyə ilə Azərbaycan arasında olan sərhədi götürmək, həm də özlərinin «Qərbi Ermənistan» adlandırdıqları Şərqi Anadoluya olan ərazi iddialarını reallaşdırmağa çalışırlar. Ermənilərə görə Naxçıvan Ermənistanın tarixi ərazisidir və münbit torpaqlara sahib olması səbəbi ilə Ermənistanın sərhədləri daxilində olmaması ölkənin iqtisadiyyatı baxımından çox böyük itki xarakteri daşıyır.⁶ Elə bunun nəticəsidir ki, ermənilər Naxçıvan-la bağlı tarixi-etnoqrafik, mədəni ünsürləri mənimsəməyə çalışaraq öz niyyətlərinə çatmaq üçün ideoloji müharibəyə başlayıblar.

Xatırlatmaq yerinə düşər ki, bu gün ermənilərin Naxçıvanla bağlı uydurmalarına təkən verən əsas amillərdən biri 1828-ci il martın 21-də Rus çarı I Nikolayın qəbul etdiyi qərar olmuşdur. Qərarda deyilir: «İran ilə imzalanan müqaviləyə görə, İrandan ayrılaraq Rusiyaya birləşdirilən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları bundan sonra Rusiya daxilində Erməni vilayəti olaraq tanınacaqdır».⁷ Bu qərar erməni millətçilərinin XIX əsrdən müəşəkkil şəkildə başlatdıqları torpaq iddiası doktrinasını reallaşdırmaq istiqamətində ilk hüquqi sənədlərdən biri idi. Elə bunun nəticəsidir ki, erməni tədqiqatçıları öz havadarları tərəfindən onlara verilən imkanları genişləndirərək Naxçıvanın ermənilərə məxsus olmasını iddia edir və bu

istiqlamətdə elmi obyektivlikdən kənar mülahizələr irəli sürür, kütləvi kitab nəşri və lobbicilik fəaliyyəti ilə məşğul olurlar.

Öz şovinist fikirləri ilə tanınan erməni alimi Zori Balayan hətta Nuh Peyğəmbərin erməni olmasını söyləyir.⁸ Bu fikirin də arxasında təbii ki, Naxçıvan iddialarının ermənilər tərəfindən qanuniləşdirilməsi dayanır. Belə ki, Nuhla bağlı rəvayətdə qeyd olunur ki, tufan zamanı Nuhun gəmisi ilk olaraq Ağrı dağına, sonra İlanlı dağa, nəticədə isə Gəmiqayaya söykənərək dayanır.

Rəvayətdə deyilənlərə istinad edərək bəşəriyyətin ikinci sivilizasiya mərkəzinin Naxçıvan olmasını söyləmək mümkündür. Ermənilər isə Nuh peyğəmbərin guya onların ulu babaları olmasını iddia edərək rəvayətdə göstərilən coğrafi ərazilərin onlara məxsus olmasını tələb edir və özlərini tufandan sonra yaranan sivilizasiyanın banisi hesab edirlər.

Bu gün erməni daşnakları da öz saxtakarlıqlarını etiraf edərək qeyd edirlər ki, bəli biz Azərbaycan şəhəri olan Xocalını yer üzündən sildik. Bu işdə bizə Rusiyanın «366»-cı mütəəccib alayı yaxından kömək etdi. Bütün dünya bizim Sumqayıtla bağlı uydurmamızın şahidi oldu. Biz Azərbaycanda 7 rayonunu işğal etdik və bu ərazilərə öz vətəndaşlarımızı yerləşdirdik. Bütün dünya bu haqda bilir. Dünyanın 100 ölkəsində bizim güclü diasporamız fəaliyyət göstərir. Rus dumasında, qəzetlərində, televiziya-sında çoxsaylı erməni təmsil olunur...⁹

Doğrudan da təəssüf hissi ilə qeyd etmək olar ki, erməni diaspora-sının dünya arenasındakı lobbicilik fəaliyyəti hətta bəzi dünya tədqiqatçı-larının da erməni tarixi haqqında qeyri-obyektiv tədqiqat işləri yazmasına şərait yaratmışdır. Təbii ki, burada məsələyə ikili standart mövqeyindən, yəni xristian təəssübkeşliyi prizmasından yanaşılması istisna deyil. Məsələn: tanınmış ingilis Qafqazşünası Devid Lenq çox əsassız olaraq belə yazır ki, tarixi Ermənistan torpaqları 37- 41° şimal enliyi və 37- 47° şərq uzunluğunu əhatə edir. 2000 il bundan əvvəl erməni xalqı öz çiçəklənmə dövrünü yaşayarkən onun ərazisi təxminən 100 min kv. milə çatmışdır. Həmin torpaqlardan yalnız 11175 kv. mil indiki Ermənistan Respublikası ərazisini əhatə edir. Qalan ərazilərin böyük hissəsi Türkiyə Respublikasının şərq əyalətlərini, digər hissəsi isə Naxçıvan MR və Dağlıq Qarabağ ərazisini təşkil edir.¹⁰

Beləliklə Devid Lenqin göstərdiyi ərazilər ermənilərin xəyal etdikləri strateji nöqtələrlə eyniyyət təşkil edir. Bu isə belə düşünməyə əsas verir ki, Devid Lenqin yazdığı fikirlər hər hansı erməni millətçisinin təklifinə uyğun proqram əsasında, ermənilərin xeyrinə hesablanmış uydurmadan başqa bir şey deyildir.

Erməni müəlliflərinin, bəzən də dünya tədqiqatçı-larının bu cür saxtakar fikirlərinə baxmayaraq tarixə obyektiv mövqedən yanaşan tədqiqatçı-lar da az deyildir. Məsələn: erməni alimlərindən Akop Məlik Akopyan, digər adı ilə Raffi

«Samvel» adlı əsərində ermənilər haqqında belə deyir: «Bizim tariximizdə xalq tamamilən unudulmuşdur. Biz erməni kəndlisinin necə yaşadığını bilmirik. Ağaları ilə hansı münasibətdə olduğunu, nə yeyib, nə içdiyini və nə geyindiyini bilmirik. Biz erməni sənətkarlarının nə ilə məşğul olduğunu, tacirlərin isə hansı ölkələrlə ticarət əlaqəsi qurduğunu bilmirik. Bizim tariximiz bütün bunlar haqqında susur...».¹¹

Raffinin əsərindəki bəzi məqamlara nəzər saldıqda ermənilərin nə qədər qaranlıq bir keçmişə malik olduğunu elə erməni müəllifinin yazdığı-larından oxumuş oluruq. Əsərdə qeyd olunan «Biz erməni kəndlisinin necə yaşadığını bilmirik. Ağaları ilə hansı münasibətdə olduğunu, nə yeyib, nə içdiyini və nə geyindiyini bilmirik» fikrinə nəzər saldıqda açıq-aydın görürük ki, ermənilərin istər məişəti, istər etnik kalaritləri haqqında, istərsə də dövlətçiliyi ilə bağlı mənbələr heç bir real məlumat vermir. Erməni tədqiqatçılarının saxtakarlıqlarını isbat etmək üçün çoxlu faktlar göstərmək mümkündür. Lakin bu bir elmi məqalənin həcminə sığmaz, bunun üçün ayrıca olaraq geniş həcmli bir tədqiqat işi gərəkdir.

Bütün bu deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, erməni tarixi əsasən ermənilər və onların havadarları tərəfindən yazılmış fərdi-utopik fikirlərdən başqa bir şey deyildir. Naxçıvan tarixi ilə bağlı uydurmalar da bu qəbildəndir. Qeyd etdiyimiz kimi bəzi dünya ölkələrinin maraqları erməni uydurmalarına uyğun gəldiyi üçün bu məsələdə ya ermənilərə dəstək verir ya da məsələyə loyallıq yanaşırlar. Lakin biz əminik ki, xalqımızın hərtərəfli mübarizəsi və ciddi elmi araşdırmaları nəticəsində tarixi obyektivlik ortalığa çıxacaq və ədalət bərpa olunacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. avokat@namag.com<mailto:avokat@namag.com>
2. Hacıyev İ., Amanoğlu Ə. Tarihə və günümüzə Nahçıvan. Ankara, 1998, s. 51.
3. Преступления армянских террористических и бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв). Краткая хронологическая энциклопедия. Баку, «ЭЛМ», 2002, с. 157.
4. Qədirzadə H.Q. «Naxçıvanda etnodemoqrafik proseslər (1828-1928-ci illər)» məqaləsindən götürülmüşdür. Республиканская научная конференция. Тезисы докладов. Научные основы изучения материально-духовных богатств Нахичеванской АССР. Нахичевань, 1989, с. 234-235.
5. Yenə orada. s. 236.
6. Emin Arif. Erməni iddialarının siyasi mahiyyəti. Bakı, 2006, s. 78.

7. Собрание актов относящиеся к обозрению истории армянского народа. ч. I, Москва, 1833, с. 178-179.
8. Emin Arif. Göstərilən əsəri. s. 23.
9. Алиев Д. Нагорный Карабах кровь и плоть Азербайджана. Москва, 2006, с. 15.
10. Ленг Д. Армяне. Народ-созидатель. Москва, «Центрполиграф», 2004, с.7.
11. Emin Arif. Rusya, İran, Türkiye rekabetleri ve ermeni faktörü. Ankara, 2004, s. 7.

Ugur Memmedov

**ACCORDING TO FALSENESS OF NAKHICHEVAN HISTORY
IN THE ARMENIAN RESEARCHERS INVESTIGATIONS**

Generally, Armenians didn't write their history as it was but as they wanted to be. So these don't reflect the real facts that indicate the real science. The Nakhichevan claims of Armenians even according to the their mystery. In the same corner it was aimed in this article to increase new scientific facts to the history.

YAŞAR RƏHİMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN TARİXİ RUSİYA TARİXŞÜNASLIĞINDA

Azərbaycan tarixşünaslığında yeni istiqamət alan Naxçıvan tarixinin öyrənilməsi tarix elmi qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Hələ keçmiş Sovet hakimiyyəti dövründə erməni və gürcü tədqiqatçıları tarixi həqiqəti saxtalaşdırmaqla Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrini özlərinin torpaqları kimi qələmə verməyə çalışmışlar. Bu sahədə xüsusilə dəridən-qabıqdan çıxan erməni tarixçiləri tarixi həqiqətlərə uyğun gəlməyən əsərlər yazmışlar. Bu baxımdan Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələr üzrə tarixinin tədqiqi müasir dövrdə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan Azərbaycanın ən qədim ərazilərindən və mədəniyyət beşiklərindən biridir. Azərbaycan xalqının tarixində özünəməxsus mövqeyi olan bu diyarın tarixi haqqında ərəb, fars, türk, gürcü və Avropa mənbələrində məlumat vardır. Eyni zamanda Naxçıvanın tarixi Azərbaycan tarixində az öyrənilmiş məsələlərdən biridir. Bununla belə, Naxçıvan tarixi dəfələrlə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Onun müxtəlif sahələri rus tədqiqatçılarının və tarixçilərinin işlərində də işıqlandırılmışdır.

Rus tədqiqatçıları və tarixçiləri Naxçıvanın tarixinin öyrənilməsinə hələ XIX əsrdə cəhdlər etmiş və təşəbbüs göstərmişlər. Qeyd edək ki, diyarın bu dövr tarixi rus tədqiqatçıları tərəfindən səthi öyrənilirdi. Bu zaman onlar mənbələrə və real faktlara deyil, əsasən əfsanələrə, yerli əhalinin söhbətlərinə, rəvayətlərə, səyyahların verdikləri məlumatlara daha çox söykənirdilər. Rus tarixçi və tədqiqatçıların bu işlərinin əksəriyyəti əsas diqqət diyarın müasir tarixinə yönəldilirdi.

Diyarımızın tarixinin bir çox problemləri Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan Rusiya tərəfindən işğal edildiyi və işğaldan bir qədər sonrakı dövrdə rus müəllifləri tərəfindən yazılmış əsərlərdə əks olunmuşdur. İlk mənbə xarakteri daşıyan belə əsərlərdən 1833-cü ildə V. Qriqoryev tərəfindən tərtib edilmiş «Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri»¹ kitabı diyarın tədqiqi üçün çox faydalıdır. Bu kitab Naxçıvan

vilayətinin Rusiya birləşdirilməsindən əvvəlki dövrlərdə olan məsələləri də özündə əks etdirir.²

Tədqiqatçı kitabda diyarın coğrafiyası, iqlimi, ərazisi, inzibati bölgüsü, şəhərlər və şəhər həyatı haqqında ətraflı məlumat verir. «Statistik təsvir» də həmçinin Naxçıvan diyarının həyatı, sənətkarlıq, ticarət, əkinçi-lik, maldarlıq, əhalinin sayı və sosial tərkibi və s. sahələrlə bağlı olan məsələlərə də geniş yer verilir.

XIX əsrin əvvəllərindən Rusiya dövləti Cənubi Qafqazı mənimsə-mək məqsədilə bu diyarı öyrənməyə səy göstərirdi və buraya göndərdiyi məmurlara, diplomatlara, hərbi xadimlərə, hətta tacirlərə xüsusi tapşırıqlar vermişdi. Bu cür tapşırıqlar alan rus müəlliflərindən biri də İ. Şopen olmuşdur. Belə ki, o qraf Paskeviçin tapşırığı ilə 1829-cu ilin aprelindən yazmağa başladığı «Rusiyaya birləşdirmə dövründə erməni vilayətinin vəziyyətinin tarixi abidəsi»³ adlı kitabını 1832-ci ilin mayında tamamla-mışdır. İ. Şopen erməni vilayətinin adını çəksə də, bu əsər İrəvan və Naxçıvanın tarixinin təsvirinə həsr edilmişdir. Əsərin belə adlanmasına gəlincə, Türkmənçay müqaviləsi (1828) imzalandıqdan bir qədər keçdikdən sonra – martın 21-də rus çarı I Nikolayın xüsusi fərmanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqları ləğv edildi və onların yerində süni inzibati ərazi vahidi olan «erməni vilayəti» yaradıldı.⁴ Tarixdən məlumdur ki, bu inzibati bölgü 1850-ci ilə kimi davam etmiş və Naxçıvan diyarının da daxil olduğu «İrəvan quberniyası» ilə əvəz olunmuşdur. Qeyd edək ki, həmin dövrdə Naxçıvan tarixinə dair rus tarixşünaslığında meydana çıxan digər əsərlərdən faktiki materialların zənginliyi ilə fərqlənən bu monoqrafiyada İ. Şopen tarixi abidələr, şəhərin vergi sistemi və s. məsələlər haqqında qiymətli məlumatlar verir.

XIX əsrin əvvəllərində rus yazıçısı və diplomatı A. S. Qriboyedovun «Erivan yürüşü»⁵ adlı yol qeydlərində Naxçıvan haqqında məlumatlar vardır.

1836-cı ildə dərc olunmuş «Qafqazda Rusiya sahibkarlığının statis-tik, etnoqrafik, topoqrafik və maliyyə münasibətləri» adlı xülasədə Naxçıvan dairəsinin mahalları, şəhərin məhəllələri və əhalisi haqqında məlumat-lara rast gəlirik. Həmin tarixi mənbədə Naxçıvanın xanlıq dövründə idarə-çiliyi, Naxçıvan bazarı, Əlincə mahalından keçən karvan yolları (İrandan Qarabağa və Zaqafqaziyanın digər şərq vilayətlərinə), Qarabağlar və bura-dakı abidələr haqqında da ətraflı məlumatlar almaq mümkündür. Abbasa-bad qalasının təsvirinə geniş yer verilmiş həmin mənbədə oxuyuruq: Abbasa-bad qalası – Arazın sahilində, Naxçıvanın cənub hissəsindədir, Abbas Mirzə tərəfindən 28 il bundan öncə fransız mühəndis-lərinin planı əsasında tikilmişdir.⁶

Naxçıvan diyarının tarixi və bu diyarın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə əlaqədar bəzi faktlara XIX əsrin II yarısı, XX əsrin əvvəllərində yaşamış rus

qafqazşünaslarının əsərlərində də təsadüf etmək olar. Belə qafqazşünas-lardan biri «Naxçıvan şəhərinin təsviri» (1851-ci il Qafqaz qəzeti, №-36) və «Naxçıvan» (1852-ci il Qafqaz təqvimi) adlı məqalələri ilə tariximizin bir sıra məsələlərinə toxunmuş N. Engelqartdır. Naxçıvan ərazisinin Rusiya tərəfindən işğal edilməsindən 20 il sonra yazılan «Naxçıvan» adlı məqalədə Naxçıvan şəhərinin tarixinə həsr olunmuş xeyli material toplanmışdır.

Naxçıvan haqqında çox qiymətli məlumatlara S. P. Zelinskinin yazılarında da təsadüf edilir. Rus müəllifinin 1880-ci ildə Tiflisdə dərc olunmuş «Tri maqala - Naxçıvanskiy, Ordubadskiy, Daraleqezskiy» adlı məqaləsi Naxçıvan diyarının tarixinin tədqiqi üçün çox faydalı mənbədir.

XIX əsrin Naxçıvan tarixinə dair yazılı mənbələrdən biri də K. N. Nikitinin «Naxçıvan şəhəri və Naxçıvan qəzası» adlı məqaləsidir. 1882-ci ildə dərc olunan bu məqalə («Qafqaz ölkəsi və tayfalarının təsviri üçün materiallar» məcmuəsi) XIX əsrə aid olan sosial-iqtisadi xarakterli çoxlu faktlarla zəngindir. Rus müəllifi Naxçıvanın çox qədim tarixə malik oldu-ğunu və onun bəşər sivilizasiyasında özünəməxsus mövqeyini qeyd edərək yazır: «Naxçıvan şəhəri müxtəlif şərq xalqlarının rəvayətlərində izləri qalan və Bibliyada yazılan bəşər tarixinin və onunla birlikdə böyük dünyəvi hadisələrin baş verdiyi bir mövqedə yerləşirdi».⁷ Hələ VI əsrdən başlayaraq şəhərin tez-tez dağıntılara, qarət və talanlara məruz qaldığını göstərən K. N. Nikitin Naxçıvan şəhərinin mövqeyi, şəhərin xarici görünüşü, iqlimi, əhalisi, çayları və içməli suyu, bağçılıq və s. haqqında ətraflı məlumat verir. Məqalədə Naxçıvandan keçən karvan yolları, buradakı ticarət münasibətlərindən də bəhs edilir.

«Qəzadə Araz çayının axını Şərur gömrük – karantin sərhəd xidmətinin yerləşdiyi Şahtaxtı kəndindən başlayır. Maku, Xoy və Səlməs-dan gələn İran malları karvan yolu ilə bu məntəqədən keçirilir. Bu yol ilə ildə 200.000 manat (rubl) dəyərində mal gətirilir. Burada həm də Arazı keçmək üçün bərə keçidi qurulmuşdu».⁸ Məqalədə Culfa keçid məntəqəsi haqqında belə yazılıb: «Arazın şərqində, Əlinəcəyın arxasında yerləşən Culfa keçid məntəqəsi İrandan Qafqaza gedən əsas karvan yollarının üzərindədir. İndi bu yolla tərkibində 100-lərlə dəvə, at olan 80-90 karvan gedir. Bu karvanlara yüklənmiş iran və türk malları 1.600.000 manat dəyərindədir. Bu ticarət Naxçıvan gömrüyü ilə keçirilir».⁹ Naxçıvanın tarixinin çox dərinliklərə gedib çıxdığını onun tarixi abidələri ilə (köhnə qala abidəsi, məscid, qüllə, kiçik qüllə, qızıl fars medalı, dördbucaqlı qızıl val, Abbasabad qalası, Qızılburun) sübuta yetirildiyini təsdiq edən müəllif Naxçıvan qəzasında əhalinin taxılçılıq, bağçılıq, bostançılıq, arıçılıq, ipəkçiliklə məşğul olduğunu, 60 növdə üzüm yetişdirildiyini, qəzanın bir çox yerlərində keyfiyyətli yeraltı sərvətlər (dəmir və mis

filizi, qurğuşun, gümüş, zəy, mərgümüş, obsidian, mərmər, saxsı, gil və s.) olduğunu qeyd edir. Naxçıvan qəzasının karbontərkibli mineral sularla zənginliyini göstərən K. A. Nikitin yazır: «Qəza mineral sular cəhətdən də varlıdır. Həmin suların kimyəvi tərkibi heç vaxt və heç kim tərəfindən analiz edilməmişdir.

Sirab kəndində çoxsaylı karbontərkibli mineral sular vardır. Naxçı-vandan 7 verst kənarda dağ çaylarının axdığı təpədə «Naxşı-Nərgiz» adlı mineral mənbə vardır. Karbonmənbəli mineral su bulaqlarına Biçənək kəndi yaxınlığında (Kömür kəndi ilə Qucurutun arasında) daha çox rast gəlinir».¹⁰

Naxçıvan şəhərində yaşayan əhalini cinsinə, tərkibinə, dininə, sənətinə görə təbəqələrə bölərək cədvəl tərtib edən müəllif bu dövrdə qəza-da istifadə edilən çəki (dolya, nuxud, miskal, bisti, çərək, batman, xarvar və s.) və uzunluq vahidləri (qırık, siya, eyaz, ağaj və s.) haqqında da məlumat verir. Məqalənin sonunda K. A. Nikitin Naxçıvanın duz sənayesi, Culfa, Tumbul kəndi və tumbulluların xarakterinə aid olan məsələlərdən bəhs edir.

Rus tarixşünaslığında 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsinin tarixinə həsr olunmuş əsərlərdə də Naxçıvanın tarixinin müəyyən sahələri, xüsusilə tanınmış hərbcilər olan Naxçıvanskilər haqqında maraqlı faktlar vardır. Bu əsərlərdən A. N. Maslovun¹¹, general-mayor S. O. Kişmişevin¹² və b. işləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin əsərlərdə doğma Naxçıvan-ımızın fəxri olan, Azərbaycan hərbi tarixinin görkəmli nümayəndəsi general Kalbalı xan Naxçıvanskinin döyüş rəşadətindən və igidliyindən bəhs edən çoxlu faktlara rast gəlmək mümkündür.

Sonrakı illərdə diyarımızın tarixinə maraq müəyyən dərəcədə azalsa da, keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Naxçıvan tarixinin bu və ya digər sahələrinə aid olan məqalə və əsərlər yazılmağa başlandı. Həmin illər-də Naxçıvanda olmuş rus alimi və şərqşünası K. N. Smirnovun «Naxçıvan ölkəsinin tarixinə və etnoqrafiyasına aid materiallar» kitabı dediyimizi sübut edir. 1934-cü ildə Tiflisdə yazılmış bu kitab ötən əsrin 30-cu illərinin sonlarında ilk dəfə Bakıda nəşr edilmişdir. Smirnovun 10 oktyabr 1936-cı ildə öz xətti ilə aftograf yazdığı «Naxçıvanın əlyazma sənədləri» kitabı Naxçıvan ziyalılarına bu gün qiymətli töhfədir.¹³

Son dövr rus tarixşünaslığında meydana çıxan əsərlərdə də həmyerli-lərimiz, Naxçıvanın qəhrəman və igid oğulları İsmayıl xan və Kalbalı xan Naxçıvanskilər haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Belə ki, rus qafqaz-şünası R. N. İvanovun 2005-ci ildə Moskvada nəşr edilmiş sənədli povestində¹⁴ Azərbaycan və rus hərbi tarixinin fəxrləri olan Naxçıvanskilər haqqında yazılanlar Naxçıvan tarixi üçün əvəzedilməz mənbə olmaqla yanaşı, həm də qiymətli tapıntıdır. Rusiyanın hərbi tarix arxivindən əldə etdiyi müxtəlif sənədlərə və real faktlara söykənən Rudolf Nikolayeviç kitabın 91-ci, 93-99-cu, 113-120-ci, 128-ci və b. səhifələrində general

Naxçıvanskilər haqqın-da, onların Bayazid döyüşlərindəki igidliyi və qəhrəmanlığı haqqında maraqlı məlumatlar verir.

1877-1878-ci illər rus–türk müharibəsinə dair yuxarıda adlarını çəkdiyimiz rus mənbələrində (A. N. Maslovun, S. O. Kişmişevin əsərləri) Naxçıvanskilərin Bayazid döyüşlərində iştirak etməsi haqqında məlumatlar olsa da, bu məlumatlar çox səthi xarakter daşıyır. Məlum olduğu kimi rus generalı Qeyns də Bayazitin 23 günlük mühasirəsinə aid materiallar nəşr etdirmişdir. Lakin o da İsmayıl xan Naxçıvanski haqqında əsl həqiqətləri olduğu kimi göstərə bilməmişdir. Cəsarətlə demək olar ki, rus tarixşünashlığında həmyerlilərimiz general Naxçıvanskilər haqqında yazılan-lar içərisində R. N. İvanovun «Bayazitin müdafiəsi: həqiqət və yalan» kitabı diyarın tarixinə aid sanballı mənbə olmaqla yanaşı, həm də əvəzedilməz tapıntıdır. Kitab bu günə qədər tarix elminə məlum olmayan yeni arxiv sənədlərindən, general-mayor Kəlbəli xan Naxçıvanskiyə şəxsi işinə aid materiallardan və onun hərbi xidmət siyahısından çıxarılmış məlumatlar baxımından çox maraqlıdır. 10 may 1877-ci ildə tərtib edilmiş Kəlbəli xan Ehsan xan oğlunun hərbi xidmət siyahısından çıxarış zəngin faktlarla diqqəti cəlb edir. Burada həmyerlimizin doğum tarixindən başlayaraq onun ailəsi, övladları, keçdiyi rəşadətli döyüş yolu, hökumət təltifləri, rütbələri və s. haqqında geniş və ətraflı məlumatlar vardır. «Bayazitin müdafiəsi: həqiqət və yalan» kitabı Naxçıvan diyarına dair Rusiyada nəşr edilmiş tarixi ədəbiyyatlarla yaxından tanış olan R. N. İvanovun uzunmüddətli axtarışlarının və gərgin əməyinin nəticəsi kimi qiymətləndirilməlidir.

R. N. İvanovun bu il Moskvada nəşr edilmiş II kitabı¹⁵ da general Hüseyn xan Naxçıvanskiyə igidliyi, qəhrəmanlığı, döyüş rəşadəti, rus ordusundakı 34 illik namuslu və vicdanlı hərbi xidmət siyahısından çıxarılmış zəngin faktlar və məlumatlar baxımından çox maraqlıdır. Qaf-qazşünasın 368 səhifədən ibarət olan «General – Adyutant ego Veliçestva» kitabında Hüseyn xan Naxçıvanskiyə keçdiyi şanlı və rəşadətli döyüş yolu, süvari alayındakı 20 illik hərbi xidməti və bu alayda birinci zabıt rütbəsindən (kornet) Rusiya ordusunun generalı rütbəsinədək yüksəlməsi, hökumət təltifləri, rütbələri, ailəsi, övladları və s. haqqında ətraflı məlumat-lar vardır. Fikrimizcə, mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edən bu kitablar doğma Naxçıvanımızın ziyalıları üçün çox qiymətli hədiyyədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Григорьев В. Г. Статистическое описание Нахичеванской провинции. Спб, 1833.
2. Əliyev F., Əliyev M. Naхçıvan хanlığı. Bakı, 1996, s. 8.
3. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Spb, 1852.
4. S.Budaqova. Naхçıvan diyarının tarixi coğrafiyası (XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin I qərinəsi). Bakı, 1995, s. 10.
5. Грибоедов А. С. Сочинения. Москва, 1953.
6. Обозрение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть IV. Спб. 1836, с. 332 –333.
7. Никитин К. А. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд. Сборник материалов для местностей и племен Кавказа. Тифлис, 1882, с. 109.
8. Yənə orada. s. 130.
9. Yənə orada. s. 140.
10. Никитин К. А. Göst. əsəri, s. 137.
11. Маслов А. Н. Год войны в Малой Азии. Спб, 1879.
12. Кишмишев С. О. (генерал-майор). Война в Турецкой Армении 1877-1878 гг. Спб, 1884.
13. Quliyev M. Oğurlanmış tariximiz, yaxud qəlbimizin açıq olmasından kimlər necə istifadə ediblər. Naхçıvan Dövlət Univerisiteti. Xəbərlər, №-17, 2005, s. 32.
14. Иванов Р. Н. Оборона Баязета: правда и ложь. Москва, 2005.
15. Иванов Р. Н. Генерал – Адъютант его Величества. Москва, 2006.

Яшар Рагимов

ИСТОРИЯ НАХЧЫВАНА В РУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

В статье исследованы разные направления истории Нахчывана на основе русских источников.

Множество статистических материалов книги В. Григорьева, богатство фактических материалов работ И. Шопена, множество фактов социально-экономического характера из книг К.А.Никитина, статья С.Р.Зелинского с географическими и статистическими материалами, труды А.Н.Маслова, С.О.Кишмишева, Р.Н.Иванова представляют собой большой интерес к нашей военной истории. В статье одновременно

анализируются факты и сведения связанные, с Нахчываном в русской историографии XIX-XX вв.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

HACI QADİR QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

İNAMLAR, DİNLƏR VƏ ETNİK MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏSİ

Uzun illərdən bəri Azərbaycanda mənəvi mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələri, xüsusən qədim dünyabaxışı üzrə aparılan araşdırmalar əsasən bir tərəfli olmuşdur. Bunun başlıca səbəblərindən biri müəyyən hadisələrin, rəvayətlərin, məişət tərzinin bu və ya digər cəhətdən qədim inamlar sisteminə, dini görüşlərə bağlanmasıdır. Hər bir dini fikirdə, rəvayətdə xurafat, keçmişin zərərli qalıq, gerilik axtarmağa çalışanları, dini puç və əfsanə hesab edənlərin ortaya qoyduqları fikirlər ənənəvi həyat tərzinə və milli məişət münasibətlərinə yanaşmada yanlışlığa gətirib çıxarmışdır. Nəticədə insanları düşündürə bilməyən, yuxarıdan verilməklə fərdlərin baxışlarına əsaslanan yanaşma tərzı formalaşmışdır. Beləliklə, din və elm əks qütblər sayılmışdır. Vəziyyət o yerə gəlib çatmışdır ki, etnosu və etnik mədəniyyəti inanclar sistemindən kənarda, xüsusən dini-mənəvi dəyərlər xaricində öyrənməyə çalışmışlar. Sonda məntiqsiz, elmi əsası olmayan baxış formalaşmışdır. Yəni etnik dəyərlərin dini və milli yönələri iç-içə araşdırılmamışdır. Təbii ki, etnosu ancaq mənsub olduğu din və ya inamlar baxımından araşdırmaq da yalnışdır. Etnos və din, etnos və inam məsələsi heç vaxt əsas milli təyinedici amil ola bilməz. Belə yanaşma da birtərəfli olmaqla milli-mənəvi dəyərləri, etnogenetik amilləri arxa plana keçirmək deməkdir. Yəni hər bir etnos dini inamından daha əvvəl milli kimliyə malikdir və bu kimlik onun genetik bağlarının təyinedicisidir. Bəllidir ki, dünyəvi dinlər və bir sıra arxaik inamlar müxtəlif etnoslar arasında yayıla bilər. Buna normal yanaşmaq gərəkdir. Çox təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, bir sıra müəlliflər Azərbaycan türklərində

islamaqədərki dinlərdən və inamlardan istifadə edərək bizlərə yad olan ideyalar irəli sürürlər. Atəşpərəstlikdə, zərdüştlükdə irançılıq, farsçılıq, hind-ariçilik, səmavi din olan iudaizmdə yəhudilik, xristianlıqda erməniçilik və s. axtarmaq, həmin dinlə bağlı mənəvi dəyərləri ayrıca bir etnosa aid etmək ən azından nadanlıqdır. Lakin dünyanın elə xalqları vardır ki, onlar özlərində bütün səmavi dinləri, dini dəyərləri birləşdirmiş, həmin qaynaqdan gələn maddi-mənəvi mədəniyyəti etnik dəyərlərlə birləşdirib milliləşdirmiş və öz mədəniyyətini yaratmışdır. Belə xalqlar içərisində türklər ən öndə gedəndirlər. Dünyəvilikdən bəhs edərkən bir məsələni xüsusi vurğulamaq lazımdır. Geniş anlamda islam dünyası, xristian dünyası və s. işlədilsədə, etnik anlamda Türk dünyasından kənarda heç bir etnos haqqında bu ifadə işlənmir. Dünyanın müxtəlif coğrafiyasına yayılmış türklər bir zamanlar iudaizmi (xəzərlər, karaimlər və s.) qəbul edib yaşamış və yaymışlar. Onlar bu inamla Avropaya qədər gedib çıxmışlar. Zaman-zaman həmin dinin təlimləri əsasında onların bir qismi asimlə olunmuş, yəhudiləşmişdir. Xəzərlərin müəyyən hissəsi xristianlığı, sonralar islamı qəbul etmişlər. Eyni sözləri xristianlıqla da bağlı söyləmək olar. Lakin xristianlığa münasibətdə daha fərqli mənzərə yaranmışdır. İş o yerə gəlib çatmışdır ki, etnos milli mənsubiyyətinə görə deyil dini inamına görə təyin edilmişdir. Miladdan sonrakı ilk yüzilliklərdə səmavi din olaraq xristianlıq yaxın şərqdə, cənubi Qafqazda geniş yayılmağa başlamışdır. Təbii ki, ilk öncə bu region uğrunda bütperəst, atəşpərəst əhali ilə xristianlar arasında mübarizə gedirdi. Əksəriyyəti xristian türklərdən ibarət olan Cənubi Qafqazda bu din hakim mövqeyə çıxır. Burada bir incə məsələyə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Necə oldu ki, İran yaylasındakı irandillilər xristianlığı qəbul etmədiyi halda Cənubi Qafqazdakı türklər onu ilk qəbul edənlər oldular? Bunun ən qıssa cavabı ondan ibarətdir ki, digər toplumlardan fərqli olaraq türklər çox qədim çağlardan Təktanrıçı idilər. Yəni səmavi dinlərin prinsipləri onların inamları ilə üst-üstə düşürdü. Beləliklə, xristianlıq türk etnosları arasında birləşdirici və aparıcı dinə çevrilir, etnik kimlikdə din önə keçir. Bu dövrdə sasanilərlə baş verən döyüşlər daha çox dini zəmində idi. Yəni din idarə sisteminin başına keçir. Beləliklə, milli mənsubiyyətdən asılı olmayaraq «bu dindən sən biddənsən, bu dindən deyilsən biddən deyilsən» fikiri hakim kəsilir. Zaman-zaman qədim türk mədəniyyəti ümumi xristian mədəniyyəti zonasına daxil edilir. Xristianlıqla romalılıq, bizanslılıq, yunanlıq, qıpçaqlıq və s. eyniləşdirilir. Məhz bu durumda türklərin milli xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən və əsası Arsaq türkü Əziz Anaq oğlu Qriqor tərəfindən qoyulan qol meydana gəlir - Qriqoryanlıq. O, arşaq- arsaq- qıpcaq- kuman, bütövlükdə bu regiondakı türklərinin inam kəsminə çevrildi. Ta islamaşmaya qədər Xəzər türkləri müstəsna olmaqla Cənubi Qafqazdakı türklər əsasən xristian idilər. Onlar xristian hökmlərinin etnik dəyərlərlə

sintezi halında xristian-türk mədəniyyətini yaratdılar. Bax bu idi Qriqoryanlığın özəl xüsusiyyəti. Buradaca bir məsələni xüsusi vurğulamaq istərdik. Nədənə Azərbaycanca xristian-türk mədəniyyətinin araşdırıl-masına ciddi diqqət verilmir. Hansı ki, Murad Adji, F.Kırzioğlu, Mirzə Bala, Yaşar Kalafat, Tanyu Hikmet, Abdurahman Küçük, Sabahattin Güngör və başqaları bu məsələyə çox sayda kitab və məqalələr həsr etmişlər. Görəsən Albaniyada xristianlıqdan istifadə edib hər şeyi ermənilərin xeyrinə yazmağa çalışanların bu müəlliflərdən xəbərləri yoxdurmu? Bizcə var. Lakin bu onlara sərf etmir. Sonrakı illərdə islamlaş-ma ilə bağlı olaraq baş verən bölünmədə bölgədəki türklərin əksəriyyəti islamlaşmada xristian-qriqoryan qıpcaq, kuman, bulqar türklərinin böyük əksəriyyəti öz dinlərində qaldılar. Bu ərazilər daha çox şərqi Anadolu və Azərbaycanın qərb bölgələrini, Qarabağı əhatə edirdi. Beləliklə, türklərin inam baxımından ən ciddi bölünməsi baş verdi. Yerli türk əhalisi ilə bərabər türk soylarının növbəti axınları zamanı islamlaşma daha da genişləndi. Vəziyyət o yerə gəlib çatdı ki, dili, milli dəyərləri eyni olan bir etnos arasında dini ayrı seçkilik düşmənçiliyə çevrildi. Bu proseslərə hərbi- siyasi məsələlər də qarışanda ciddi qütbüləşmə baş verdi. Bir zamanlar oğuzlardan ayrılmış, genetik cəhətdən eyni soydan olan xristian qıpcaq, kuman, bulqar, peçenek və başqa türklər ilə islamı qəbul etmiş Oğuz müsəlman türkləri düşməyə çevrildilər. Tarixi mənbələrdən bəlli olur ki, islamaqədərki dövrdə xristian türklər daha çox bu gün Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yerləşmişdilər. Bununla bərabər Doğu Anadolu və Azərbaycanın şimaldakı torpaqlarında xristian türklər hakim idilər. Bununla bağlı orta əsr mənbələrində geniş məlumat vardır. Təkcə bir fakta diqqət yetirək Ağqoyunluların soyundan bəhs edərək Əbu Bəkrî Tihriani özünün 1470-1471-ci illərdə Uzun Həsənə həsr etdiyi «Kitabi Diyarbekriyə» əsərində yazır ki, Uzun Həsənin 29-cu babası İləkən Hz. İsa dinində idi. Onun dövründə heç bir peyğəmbər həyatda deyildi və sasanilər padşah idilər.¹

Müəllif göstərir ki, Uzun Həsənin 23-cü babası Sunqur bəy nəbilərin sonuncusu, peyğəmbərlərin əfəndisi Məhəmməd b. Abdullah b. Əbdül Mütəllib (Allahın salamı onun və ailəsinin üzərinə olsun) zamanında yaşadı. Tovhid dinində idi. Amma İslam dövləti gəlib onlara yetişməmişdi. Daima kafirlərlə savaşib mücadilə edərdi. Çox sayda boya, əskərə (həşəm) və qəbiləyə sahib idi. Türküstanda 70 il əmirlik etdi. Oradan Qıpçaq çölünə gəldi, 20 il oranın yaylaq və qışlaqlarında dolaşdı. Ondən sonra Ələyaz və Göyçə Dənizi arasında yerləşdi. O sərhəd boyunca kafərlərlə savaşdı.² Buradakı kafərlər ifadəsi büt-pərəst və atəş-pərəst kəsimlərə aid edilməlidir. Çünki müəllif Tovhid dini deyərəkən xristianlığı nəzərdə tutur. Açıq yazılıb ki, hələ İslam bu ərazilərdə yayılmamışdı.

Müəllif hökmdarın 52-ci babası Bayındır xandan danışarkən qeyd edir ki, o padişahlığı sırasında İran, Turan, Misir, Şam, Frənk, Xata və Dəşdi Qıpçaq məmləkətlərini tamam aldı. Kiçik qardaşı Becankı Sayram şəhərinə hakim təyin edib özü Qarabağ qışlaqlarına və Göyçədəniz yaylaqlarına yerləşdi.³ Müəllifin verdiyi soy şəcərəsindən bəlli olur ki, Bayındır xan Nuh (ə.s.) peyğəmbərin oğlu Yafəsin 6-cı nəvəsidir. Deməli, tarixin ilk çağlarından türklər Qarabağ - Göyçə gölü hüduqlarının ilkin sakinləridirlər. Onlar bu bölgələrdə xristianlıqdan min illər öncə yaşamışlar. Tarixi proseslərə diqqət verilsə onlar sonrakı dövrlərdə də tək tanrıçı olaraq xristianlığı da ilk qəbul etmiş və yaymışlar. Bütün bunlara əsaslanaraq görkəmli türk tarixçisi F.M. Kırzioğlu yazır: «Kiçik qardaşı Baçanakı Doğu ölkələrində idarəçi olaraq Sayram (Çimkent/ Espiçap) şəhərində kaaimakam qoyan Bayındır Xan ordusu ilə Qarabağ qışlaqlarına və Göyçədəniz (Göyçə gölü) yaylaqlarına gəldi. Burada «Ulu Dərnək toplayıb, Böyük toy» verdikdən və malını böldükdən sonra əcəli ilə öldü. Buradakı Bayındır Xanın övladlarından Uzun Həsənin 29-cu babası İlək xan («Kitabi Diyarbəkiriiyə»də 28-ci H.Q.Q). Hz. İsa dinində (Qriqoryan xristian) idi. Bunun üç göbək torunu və Uzun Həsənin 25-ci arxa atası Sonqur bəy Həzrəti Məhəmmədin İslamı yaydığı çağda Ələngəz dağı ilə Göyçə gölü bölgəsində yaşayırdı. Onun yurdlarından olan (Naxçıvandakı) Əlincə qalası Xəlifə Hadi və Harunun zamanlarında (785- 786- cı illərdə) Buluncan idarəsində gələn xəzərlərdən ibarət qıpçaqların əlinə keçmişdi. Uzun Həsənin 5-ci arxa babası Pəhləvan bəy (əski atalar mülkündən) Əlincə qalasına hakim ikən Çingizli ordusunun Başbuğunu (1239) məğlub etmişdir.⁴

Tarixi varislik məsələlərini incələdikcə türklərin Ələyaz dərəsi- Dərələyəz, Gözəldərə, Göyçə gölü çevrəsi, ümumiyyətlə Qərbi Arpaçayın hüduqlarından tutmuş Naxçıvan da daxil olmaqla bütün Qərbi Azərbaycanın ən qədim sakinləri olduqları ortaya çıxır. Burada bir türk idarəçiliyi digərini əvəz etmiş, zaman- zaman şərqdən gələn yeni türklərlə qaynayıb qarışmışlar. Oğuz xaqanın övladlarının 24 boyundan formalaşan həmin ictimai-siyasi hərbi qurumlar sonrakı inkişaf mərhələlərində müstəqil dövlətlər qurmaqla bəzən öz aralarında müharibələrə girişirdilər. Bu müharibələr çox vaxt siyasi hakimiyyət və ərazi uğrunda olsa da bir çox halda dini zəmində baş vermişdir. Xüsusən xristianlıq dönmində Sasaniylərlə baş verən müharibələrdə türklərin xristian ordularında fəal iştirakçıları bunu sübut edir.

Tarixi mənbələrə söykənərək F. Kırzioğlu yazır ki, Vanant- Bulqar boyları xristianların atəşpərəst iranlılarla apardıqları döyüşlərdə fəal iştirak etmişlər. 451-ci ildə Maku yaxınlığında baş vermiş Romo- İran döyüşündə 66 minlik xristian ordusunun dörd qolundan üçüncüsünə igid sərkərdə Vanantlu Tatul rəhbərlik edirdi.⁵ Bu sonrakı döyüşlərdə də təkrar olunmuşdur. Çox sayda tarixi mənbələrə

söykənərək demək olar ki, kuman, qıpçaq, vənənd, bulqar, pecenek və digər türk toplumları islamlaşmaya qədər, hətta ondan çox sonralar xristian olmaqla böyük nüfuza malik idilər. Dinlər və etnik münasibətlər məsələsindən bəhs edərək bir məsələyə də açıqlama gətirmək yerinə düşərdi. Məlum olduğu kimi «Kitabi Dədə Qorqud»da Əgrək və Səgrəklə bağlı boyda Əgrəkin akın edib kafərin Əlincə qalасыndakı qoruğuna gəlməsindən, düşməyə əsir düşməsindən və qardaşının gəlib kafərlə döyüşüb onu xilas etməsindən danışılır. Biz uzun illər həmin «kafərin» kimliyi ilə bağlı olaraq çox ehtiyatlı bəhs etmişik. Baxmayaraq ki, hələ 1982-ci ildə nəşr etdirdiyimiz bir yazıda ümumiyyətlə müsəlman oğuzların kafər adlandırdıqları tayfaların türk soylu olduğunu yazmışdıq.⁶ Sonrakı yazılarımızda da bu məsələdən bəhs etmişdik. Hər halda bu məsələdə çox ehtiyatlı idik. Hər şeydən öncə bütün dünyanın 1300 illiyini rəsmən qəbul etdiyi «Kitabi Dədə Qorqud»da oğuzların ermənilərlə qonşuluqda yaşamasından, ümumiyyətlə bu etnosun adından belə bəhs olunur. Abxasiyadan İran yaylasına, Xəzər dənizindən Anadolunun mərkəzinə qədər böyük bir coğrafiyada yürüşlər edən Oğuz bəyləri hər yerdə türk dilində danışılar, dustaq olduqları qalalarda da yerlilərlə tərcüməsiz, bir başa danışılar. Əgrək və Səgrək də Əlincə qalасыndakı «kafərlə» eyni dildə danışır. Evi yağmalanan Qazan xan da düşməyə türk dilində müraciət edir. Ümumiyyətlə dastanda özgə dildən söhbət gedə bilməz.

Tarixi mənbələr dastanda Əlincə qalası ilə bağlı kafər adlandı-rılanların Uzun Həsənin xristianlıq dinindəki babalarının olduqlarını sübut edir. Bu yuxarıdakı mənbələrdə açıq şəkildə verilib. Deməli bu mübarizə xristian və müsəlman türkləri arasındadır.

Bir tərəfdə uzun illərdən bəri xristianlığı qəbul etmiş türk- Qıpçaq Məlik, Şöklü Məlik, Aslan Məlik, Ağ Məlik, Sufi Sandal Məlik, Buğacıq Məlik, Keşişləri Yayxan daha kimlər, digər tərəfdə islamı qəbul etmiş, lakin onun kupallarını tam həyata keçirməyən, şərab məclisləri təşkil edib şərabın istisi başına vuran Qazan Xan və digərləri dayanır. O Qazan Xan ki, bəy Yığnək ona «Keşiş» Qazan deyir. Məlumdur ki, Qazan bir alpandır, alpanlar başıdır, görəsən bu «keşiş»liyin arxasında nə dayanır. Bir bilginlik, mənəvi rəhbərlikmi? Yoxsa soyundan, qəhrəmanlığından irəli gələn ləqəbləri bitmək bilməyən - Ulaş oğlu, Tülü quşunun yavrusu, bizə miskin umudu, Amit soyunun aslanı, Qaraçuğun qaplanı, Qonur atın yiyəsi, xan Uruzun atası, Bayandır xanın göygüsü, Qalın Oğuzun dövləti, qalmış yeğit arxası Salur Qazana bu nə ləqəbdir taxilir? Bəlkə islamdan öncəki inamla bağlıdır bu? Axı Oğuzlar hələ də islama tam əməl etmirlər. İkili inam hakimdir. Şərab içib başına bəla açan Qazan bəy və digər Oğuz bəyləri düşmənlə döyüşdən öncə: «Ari sudan abdəst aldılar. Ağ alınlarını yerə qoydular. İki rükət namaz

qıldılar. Adı görkli Məhəmmədə salavat götürdülər». Formasında görünür ki, Oğuz bəyləri iki rükətli «Hacət namazı» qılmış, Allahdan və onun rəsulu Hz. Peyğəmbərimizdən kömək diləmişlər. Şərab adlı maye ilə şəbə, bəlaya düşsələrdə «Arı sudan» (İndidə xalq arasında təmizlik rəmzi olaraq «Aydən arı, sudan duru» sözü işlədilir) yəni pak sudan dəstəməz almış və şərdən təmizlənmişlər.

Döyüşlərdə Oğuz bəyləri ancaq düşmənin silahlıları ilə vuruşur: «Qaçanı Qazan bəğ qomadı, aman deyənı öldürmədi».

Oğuzlar düşmənlərini «Kafər» adlandırırlar. Nə dərəcədə «Kafər» olsalar belə düşmən hücum etmədikcə oğuzlar kimsəyə zərər vermirlər. Düşməni məğlub etdikdən sonra onların əraziləri işğal olunmur. Onları islama dəvət etdikləri bəlli olur: «Kafərin kəlisasını yığdılar, yerinə məscid yaptılar. Keşişlərdən öldürdilər. Bən banlatdılar. Əziz tənri adına qüdbə oqıtdılar». (Bamsı Beyrəklə, Yeknəklə bağlı boyar və s.)

Biz ancaq bir boyda - «Qazlıq qoça oğlu Yeqnək boyu»nda Qazlıq qocanın şərab içib sərxoş olmasından sonra Bayındır xandan aqın üçün ordu dilədiyini görürük. Yəni heç bir əsas olmadan Düzmərd qalasına hücum edir. Nəticədə məğlub olub 16 il qalada dustaq kimi saxlanır. Eyni hadisə Əgrəyin də başına gəlir.

Bu kafir nə kafirdisə oğuzların onlarla əlaqələri var. Lazım gələndə onların ellərinə sığınırırlar. Dirsə xanı dustaq edən yoldaşları: «Gəlin Dirsə xanı tutalım, ağ əllərini ardına bağlayalım, qıl sırım ağ boynuna taqalım, alybanı kafər ellərinə yonalalım» dedilər.

«Kafər» adlandırdıqlarından qız alma adəti var. Qanturalı Trabzon təkurunun qızı Selcan xatuna evlənilir. Bayburd qalasında dustaq olan Beyrəyin qaçmasına kafər bəyinin qızı kömək edir. Şərtləşirlər ki, Beyrək qayıdıb onu halallıqla alacaqdır. Beyrək and içir. Lakin sonda Beyrəyin andına əməl etməsinə rast gəlmirik.

Atasının ona qarşı münasibətindən narazı qalan Uruz deyir:

Qalqubanı yerimdən mən turaram,
Qara gözlü yigitlərimi

boynuma aluram,

Qan Abqaz elinə mən gedərəm,

Altun xaca mən əlümi basaram.

Pilon geyən keşişin əlini öpərəm,

Qara gözlü kafər qızın mən aluram.⁷

Bu ifadələrdən aydın görünür ki, nə dərəcədə ağır olsa da kafər elinə getmək, xaca and içib xristianlığı qəbul etmək olarmış.

Bu Qan Abğaz eli o eldir ki, burada m.ö VIII yüzilliklərdən başlayaraq qıpçaqlar hakimdirlər.

Bir sıra müəlliflər arasında ətrafdakıların dini ilə bağlı şübhələr olsa da kafər adlandırılanların xristianlıqları tam aşkardır.

Kafərlər qara donlu, ip üzəngili, keccə börklü, azğın dinli, quzğun dilli adlandırılır. Təbii ki, azğın dinli ifadəsi islam olmamaqla bağlıdır. Keccə börklər skiflərdən başlayaraq bütün türk ərlerinin əsas baş geyimidir. Buradakı «quzğun dilli» məsələsi diqqəti cəlb edir. Dinlər ayrı olsa da oğuzlarla kafərlərin eyni dildə danışdıqları aşkar olur. Çünki kafərlərlə qarşılaşan və ya onlara elçi gedən, kafər əlində əsir olanlar onlarla tərcüməsiz danışılar, bir- birlərini başa düşürlər. Bəs nədir bu «quzğun» dili. Hər şeydən öncə quz-oğuz paralelləri ilə bağlı istənilən qədər mənbə mövcuddur. Quzlar- uzlar- oğuzlar eyni soydandılar. Görünür burada şivədən söhbət gedir. Yəni quz- hun, oğuz- hun boylarının qaynayıb qarışdıqları toplum. Məlumdur ki, türk elinin oğuz qanadı ilə yanaşı digər qolları da mövcuddur. Maraqlıdır ki, bir sıra tarixi mənbələrdə Xəzər dənizi «Quzğun» adlanır.

Yekun olaraq demək olar ki, etnik-mədəni münasibətləri, etnoge-netik əlaqələri müəyyənləşdirərkən etnosun keçdiyi həyat yoluna, onun tarixin ayrı-ayrı mərhələlərindəki inamlarına ciddi fikir verilməlidir. Həm səmavi dinlərə qədərki inamlar, həm də səmavi dinlərlə bağlı mədəniyyət məsələləri müqayisəli şəkildə araşdırılmalıdır. Onda tarixi həqiqət ortaya çıxar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ebu Bekr-i Tihrani. Kitab-i Diyarbekriyyə. Ankara, Kültür Bakanlığı, 2001, s. 27.
2. Yenə orada. s. 26.
3. Yenə orada. s. 30.
4. Fahrettin Kırzioğlu Yukarı-Kür və Çoruk Boylarında kıpçaklar. Ankara 1992, s. 213.
5. Yenə orada. s. 36.
6. Qədirzadə Q. İ. «Dədə Qorqud» dastanı və ailə məişəti. «Elm və həyat», jurnalı, № 4, Bakı, 1982. s. 30- 31.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, «Yazıçı», 1988, s. 68.

Гаджи Гадир Гадирзаде

ВЕРОВАНИЯ, РЕЛИГИИ И ЭТНОКУЛЬТУРНЫЙ ВОПРОС.

Одним из важных вопросов в исследовании этнических процессов является изучение ранних форм религии и его роли в формировании национальной культуры. В статье на основе многочисленных материалов были исследованы домусульманские религии и их роль в формировании традиционной культуры азербайджанских тюрков. Было выяснено, что в этом процессе немаловажную роль сыграл тюрки-христиане, которые являлись коренными населенными Западного Азербайджана, то есть современной Армении.

VƏLİ BAXŞƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

DƏMYƏLƏR NEKROPOLU ERKƏN DƏMİR DÖVRÜNÜN YENİ ABİDƏSİDİR

Ordubad rayonunun Tivi kəndi ətrafında 2005-ci ildə aparılan araşdırmalar zamanı aşkar edilən abidələrdən biri də Dəmyələr yaşayış yeri və onun yaxınlığındakı nekropoldur. Yaşayış yeri Tivi kəndindən şərqdə Ağdərəyə gedən yolun sağ tərəfindədir. Hazırda yaşayış yerinin qərb tərəfində televiziya qülləsi salınmışdır. Kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar mədəni təbəqənin yığılmadığını, burada həyatın mövsümi xarakterdə olduğunu göstərir. Yer səthinə səpələnmiş maddi-mədəniyyət qalıqları daş alətlərin və forma verməyən boz rəngli keramika nümunələrinin parça-larından ibarətdir.

Dəmyələr nekropolu Tivi-Ağdərə torpaq yolunun alt tərəfində, yaşayış yerinin yaxınlığında yerləşir. Nekropol yaşayış yerindən dərin dərə ilə ayrılmışdır. Nekropol dağın yamacında yerləşdiyindən təbii aşınma nəticəsində qəbirlərin torpaq örtüyü və yan daşları dağılmışdır. Qəbirlər daş qutu tiplidir. Onların bəzilərinin üst daşları saxlanmasa da, ətrafa dağılmış iri sal daşlar qəbirlərin bu tip daşlarla örtüldüyünü göstərir. Birinci qəbir nekropolun şərq qurtaracağında yerləşirdi. Onun divarları kiçik sal daşlarla oval formada qurulmuşdu. Üst örtüyündən iki iri sal daş salamat qalmışdı. Qəbrin bir qismi aşınma nəticəsində dağılmışdı. Tədqiqat zamanı kəlləsi cənub-şərq tərəfə olmaqla bükülü vəziyyətdə olduqca pis saxlanmış skelet qalıqları aşkar olunmuşdur. Qəbrin uzunluğu 1,2, eni 0,6 m-dir (şəkil 1, 14). Qəbir avadanlığı iri qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq orta dərəcədə bişirilmiş banka (şəkil 1,1) və kasa tipli (şəkil 1,2,3,4,15) qabların parçalarından, tunc üzüklərdən (şəkil 1,8,9), şüşədən (şəkil 1,6,7,11), qara və ağ rəngli aqatdan hazırlanmış muncuqlardan (şəkil 1,12,10) ibarətdir. Bəzək əşyaları arasında nazik tunc təbəqədən

hazırlanmış tunc borucuq da vardır (şəkil 1,13). Muncuqların biri ağ rəngli daşdan hazırlanmış üzəri cızma xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 1,5).

İkinci qəbir şimal-cənub istiqamətindədir. Üst daşları, qərb və şimal divarlarının daşları dağılmışdır. Uzunluğu 1,6 m, eni 0,7 m, dərinliyi 0,7 m-dir. Qəbir təmizləndikdən pis saxlanmış skelet qalıqları, keramika və bəzək əşyaları aşkarlanmışdır. (şəkil 1,16). Qəbir avadanlığı boz rəngdə bişirilmiş küpə və kasa tipli qabların parçalarından (şəkil 1,1-4), tunc düymə (şəkil 2,19), boyunbağı (şəkil 2,25), üzüklər və muncuqlardan ibarətdir.

Üzüklərin bəzisinə aqat muncuqlar keçirilmişdir (şəkil 2, 6-9, 11-12, 23, 24). Əqiq muncuqların bəzisinə dəmir məftilin qalığı saxlanmışdır (şəkil 2, 15, 18, 20). Muncuqların bəzisi şüşədən hazırlanmışdır (şəkil 2, 20, 21). Qəbir avadanlığı arasında bir ədəd daş bülov və fibula da vardır. Fibulanın gövdəsi tuncdan, yayı və sancağı isə dəmirdən hazırlanmışdır (şəkil 2, 17).

Üçüncü qəbir şimal-cənub istiqamətindədir. Onun qərb divarı dağılmışdır. Qəbirdə iki skelet qalığına rastlanmışdır. Onlardan birinin sümükləri qəbrin cənub divarına sıxışdırılaraq qarışmış, digəri isə kəlləsi şimala olmaqla şimal-cənub istiqamətində bükülü vəziyyətdə yerləşdirilmişdi (şəkil 3,1).

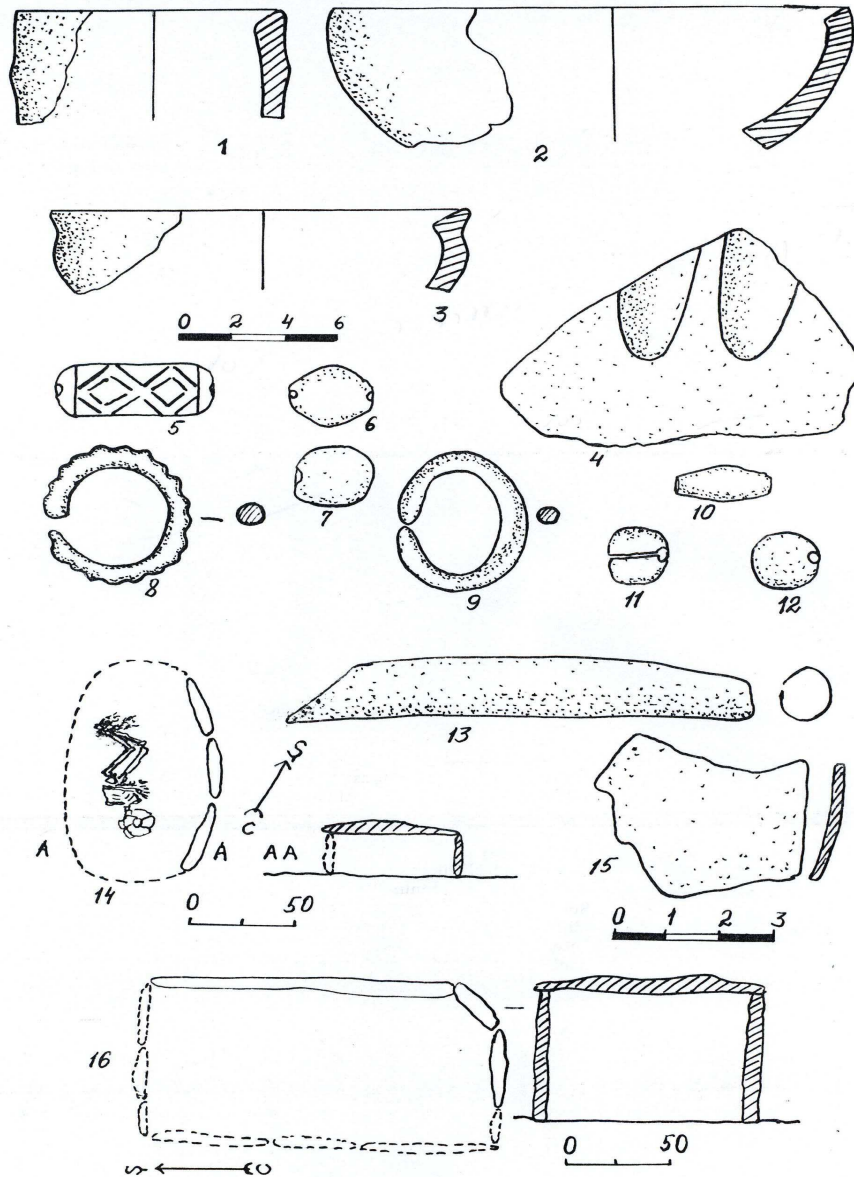
Qəbir avadanlığı qədəh, küpə, kasa tipli qablar (şəkil 3,2-4; şəkil 4,1), tunc bəzək əşyaları, o cümlədən sancaqlar, üzüklər, bilərziklər, boyunbağlar və sırğalarla təmsil edilmişdir (şəkil 3, 5-11; şəkil 4, 2-10; şəkil 5). Qəbir avadanlığı içərisində bir ədəd tunc biz də vardır (şəkil 3,8). Dördüncü qəbir tamamilə dağıldığından onun formasını müəyyən etmək mümkün olmamışdır. Araşdırmalar zamanı, qəbirin yerləşdiyi ərazidən boz rəngdə bişirilmiş, küpə, çölmək və kasa tipli qabların parçaları, bir ədəd dəmir sırğa aşkar edilmişdir (şəkil 6).

Yeni arxeoloji abidələrdən aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələri, xüsusilə Xaraba-Gilan(1, tablo IV-LXXIII), Kolanı, Sarıdərə, Bayəhməd(2, şəkil 1-37) nekropolunun materialları arasında, həmçinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri arasında özünə geniş analogiya tapır (3; 4, s. 136-141; 5).

Yeni aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri Tunc dövründən Dəmir dövrünə keçidi izləməyə imkan verir. Bu baxımdan bimetallik fibula və dəmir məftildən hazırlanmış, əqiq muncuqlar keçirilmiş boyunbağı, aqat muncuqlar keçirilmiş, üzəri gözli tunc üzüklər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu tip əşyalara Kolanı və Sarıdərə nekropollarında rastlanmamışdır. Qəbir avadanlığı arasında şüşə muncuqların olması da bu dövrün yeniliklərinə aiddir. Çünki, Son Tunc dövrü abidələrində şüşə muncuqlara heç rastlanmamışdır. Göstərilən faktlar yeni aşkar olunmuş abidələrin Kolanı və Sarıdərə nekropolundan sonrakı dövrə aid olduğunu

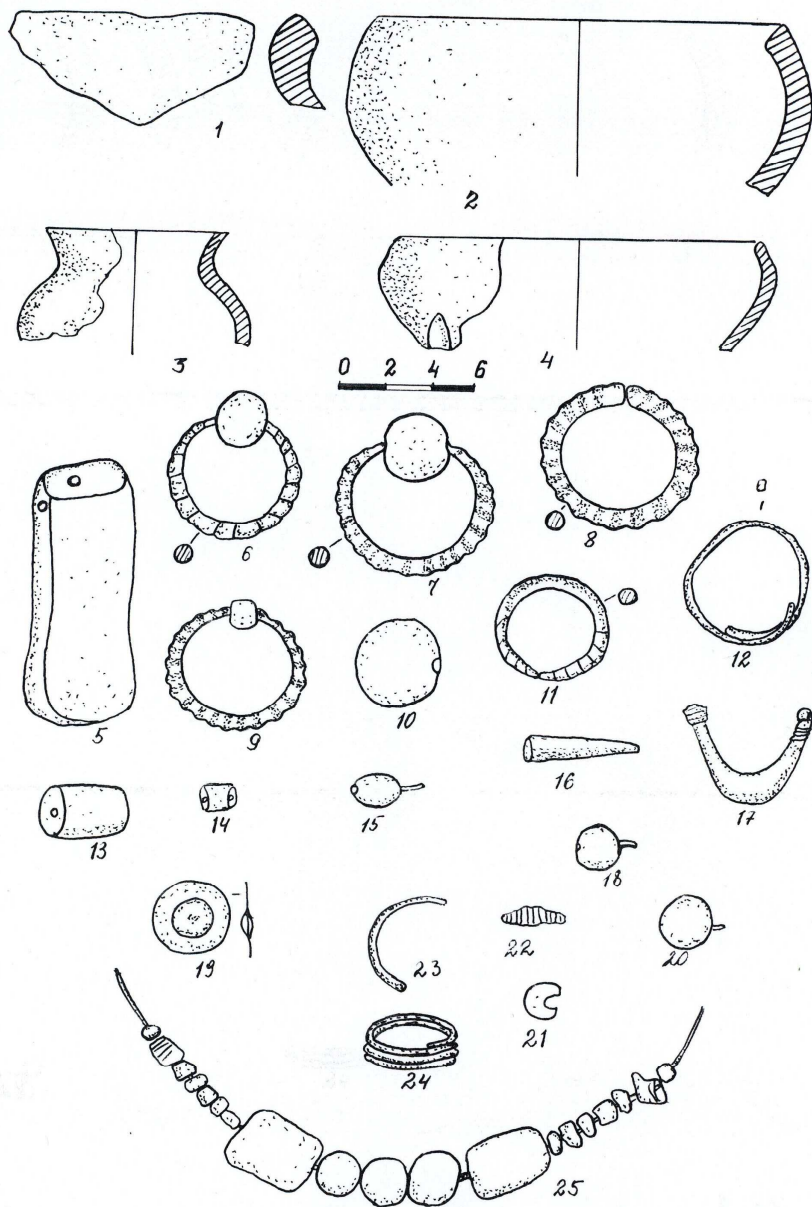
deməyə

əsas

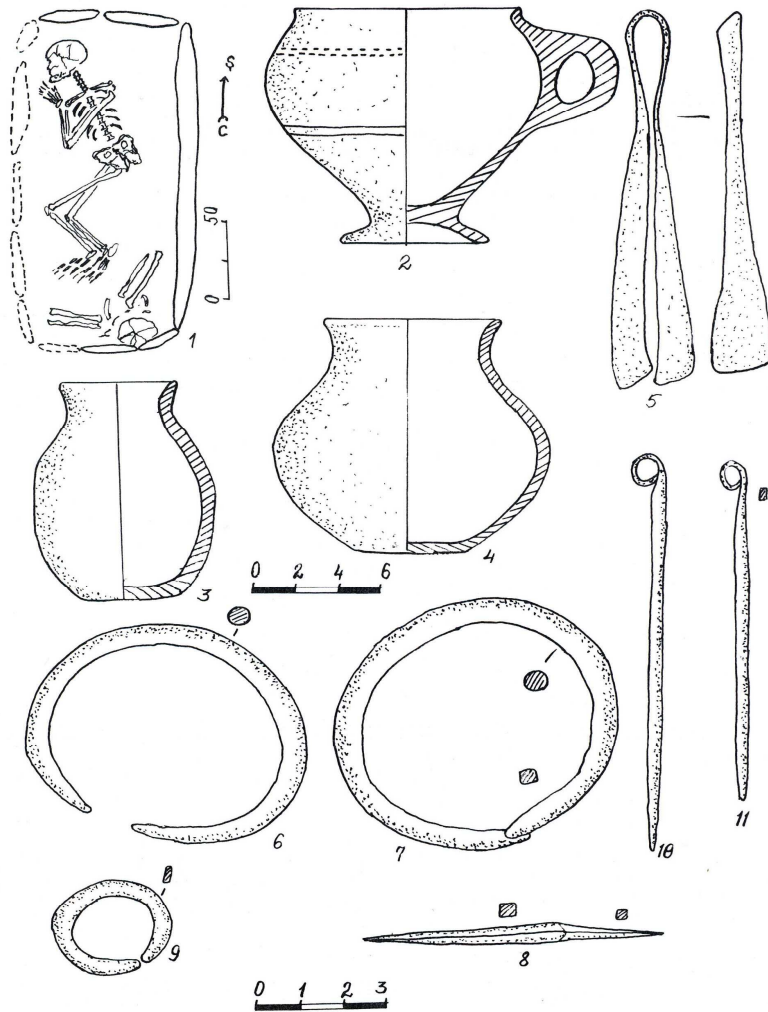

verir.

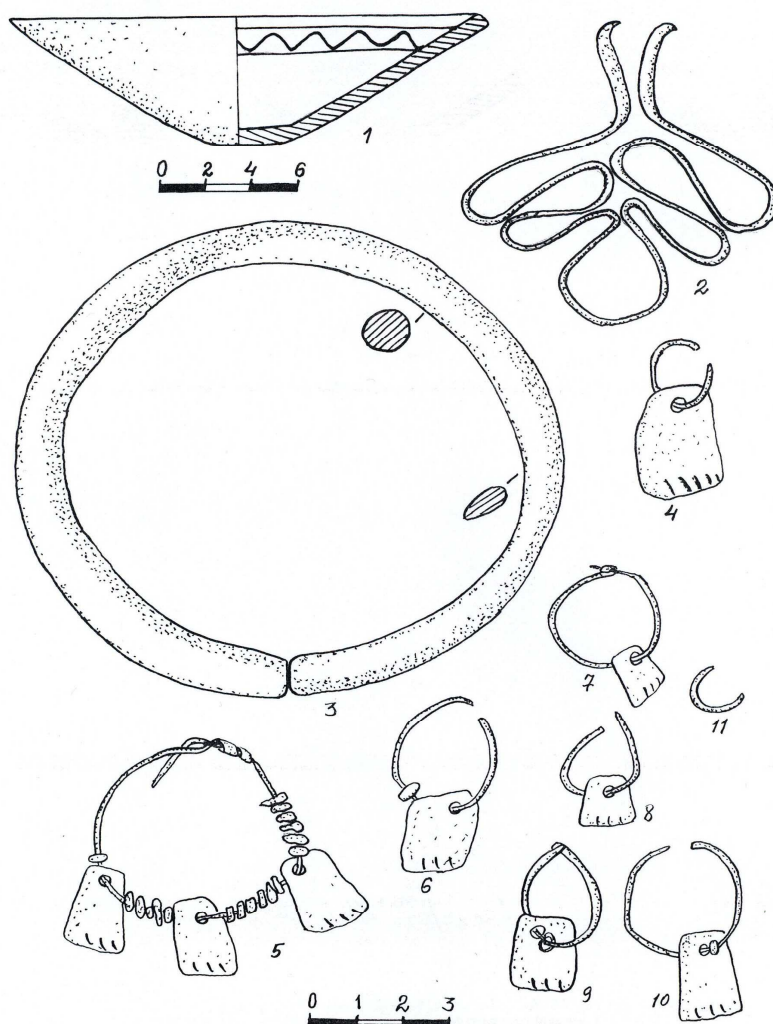
Şəkil 1. Dəmyələr nekropolu. Birinci qəbirdən aşkar olunmuş
maddi-mədəniyyət nümunələri: 1-4- keramika;
8,9,13-tunc; 6,7,11-şüşə; 5,10,12-aqat.

Şəkil 2. Dəmyələr nekropolu(ikinci qəbrin materialları):
1-4-keramika; 5-daş; 6-9,11, 12,16,17, 23,24-tunc; 25-şüşə,
tunc, əqiq, pasta muncuqlar keçirilmiş boyunbağı.

Şəkil 3. Dəmyələr nekropolu(üçüncü qəbrin materialları):
2-4-keramika; 5-11-tunc

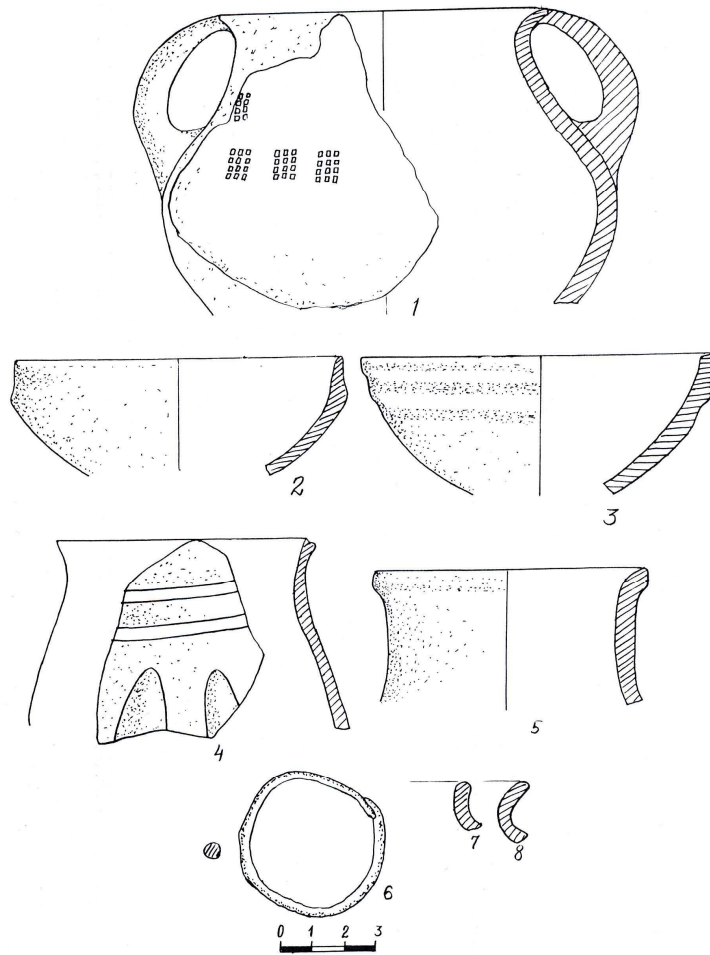
Şəkil 4. Dəmyələr nekropolu(üçüncü qəbrin materialları):
1-keramika; 2-3,11-tunc; 4-10-balıqqulağı keçirilmiş sırğalar

Şəkil 5. Dəmyələr nekropolu. Üçüncü qəbirdən aşkar
olunmuş boyunbağlar

Dəmyələr yaşayış yeri və nekropolundan aşkar edilmiş maddi- mədəniyyət nümunələri Naxçıvanda məskənləşən qədim tayfaların Azər-baycanın Şimalında və

Cənubunda məskən salan tayfalarla, habelə Yaxın Şərq ölkələri ilə iqtisadi mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Yeni aşkar edilmiş abidələrin Gəmiqayanın yaxınlığında yerləşməsi qaya təsvirlərinin meydana gəlməsində bu tayfaların müəyyən rol oynadığını deməyə imkan verir.

Şəkil 6. Dəmyələr nekropolu. Dördüncü qəbirdən aşkar olunmuş keramika və dəmir sırğa

Müqayisəli araşdırmalara əsaslanaraq yeni aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrini e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Асланов Г.М., Ибрагимов Б.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку, Нурлан, 2002.
2. Бахşəliyev V.B. Нахçиванін Еркən Дəмир дəврү мəдəниyyəти. Баки, Elm, 2002.
3. Cəfərov H.F. Azərbaycan IV minilliyin axırı – I minilliyin əvvəlində. Bakı, Elm, 2000.
4. Nərimanov İ.Q. Gəncəçay rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı, Elm, 1958.
5. Xəlilov C.Ə. Qərbi Azərbaycanın Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü abidələri. Bakı, Elm, 1959.

Veli Bakhshaliyev

THE DAMYALAR NEKROPOLIS IS A NEW MONUMENT OF EARLY IRON AGE

The findings of the Damyalar necropolis discovered around the village of Tivi of Ordubad region enables to study the life style of the ancient tribes settling here in the Early Iron Age. The new monuments which are of the same age with the monuments Late Bronze and Early Iron Age periods are important for learning of transition to Iron Age and the problems of creation of Gemikaya petroglyphs.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

TÜRKAN QƏDİRZADƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MÜQƏDDƏS AĞACLARLA BAĞLI İNAMLAR

Müqəddəs ağaclarla bağlı inamlar türk xalqlarının həyatında mü-hüm yer tutur. Təsadüfi deyil ki, insanlar dağı, daşı, ağacı, suyu və s. müqəddəsləşdirmiş, zaman-zaman onlarla bağlı rəvayətlər, inamlar forma-laşdırmış, hər bir varlıqda müəyyən bir sirr axtarmışlar. Belə hesab etmişlər ki, həyatda olan istər canlı, istər cansız, gözlə görünən, gözlə görünməyən nə varsa onların hamısının sahibi (yiyəsi) vardır. Ağacları müqəddəsləş-dirən bir sıra amillər mövcuddur. Onların dünyanı təmsil etməsi, yaşıllıq, istilik və qida mənbəyi olmasını buna misal göstərmək olar. Qədim insanlar ağaca sığınmış, ondan bəhrələnmişlər. Həyat Ağacı həm yeraltı, həm yerüstü həm də göy aləminin təmsilçisi sayılır.

Əldə olan ədəbiyyatlara, toplanmış çöl materiallarına əsaslanaraq demək olar ki, qədim türklərdə insanın torpaqdan (gildən) yaranması ilə bərabər ağacdən törəməsi inamı mövcuddur. Qədim türk rəvayətlərinin birində deyilir ki, Selenqa və Tuğla çaylarının birləşdiyi yerdə biri qayın, biri şam (bəzi mənbələrdə fıstıq) olan iki ağac var imiş. İnama görə bir gecə həmin ağacların üstünə nur yenir və hər gecə bu hadisə təkrarlanır. Bu hadisədən sonra ağaclardan musiqi səsləri eşidilmiş. Bir

müddət sonra ağaclardan biri böyüməyə başlayır, 9 ay sonra həmin ağacdən qapı açılır və oradan ağızlarında gümüş əmzik olan 5 uşaq çıxır və buradan böyük bir soy yaranır. Doğulan uşaqlardan «ata və ananız kimdir?» deyər soruşanda onlar ağacı qucaqlayaraq bunlar bizim «ata-anamızdır» deyirmişlər. Həmin ağacları uğurlu hesab edən uşaqlar ondan hazırlanmış müxtəlif formalı həmayilləri boyunlarında gəzdirmişlər ki, onları himayə etsin.¹ Bu inam ümumtürk xarakteri daşmışdır. Müqəddəs ağaclar regiona görə dəyişə bilər. Toplanan materiallara əsaslanaraq demək olar ki, dağdağan daha çox qoruyucu xüsusiyyətlərə malikdir. Xalq arasında olan inama görə, bəd ruhlardan, nəzərdən qorunmaq üçün insanlar (əsasən uşaqlar) üstlərində dağdağan ağacından hıdırlanmış xüsusi həmayillər gəzdirlər. Oxşar inama Sibir-Altay türkləri arasında da rast gəlmək mümkündür. Şamanlar xəstələrə sağalmaları üçün yanlarında qayın ağacından bir parça gəzdirməyi məsləhət görürlər. Bu inam türklər arasında müqəddəs dağlarda yerləşən dağ kultu və ağac kultunun birləşməsindən qaynaqlanır. Ağac müqəddəsdir o, insanı qorumaq xüsusiyyətinə malikdir. Müqəddəs sayılan ağaclardan biri qayındır. «Maaday Qara» dastanına nəzər salsaq görürük ki, ata oğlu olandan sonra onu bəd ruhlardan, şərqüvvələrdən qorumaq üçün yüksək dağa aparıb, dörd qayın (dörd ağac cəhətləri də təyin edir) ağacından nənni asır, övladını ağaca əmanət edir.² Türklər ağacı ana və ya Tanrıdan ayrılan bir parça saymışlar. Qıpçaq türkləri də ağacı özlərinin yaradıcısı saymışlar. X əsrdə Qıpçaq türklərinin yaşadığı əraziyə gələn ərəb səyyahı İbn Fədlan ağac parçasını boyunlarından asan yerli əhalidən bunun səbəbini soruşduqda belə cavab vermişlər: «Mən ağacdən doğulmuşam».³ İnsanın ağacdən yaranması, törəməsi inamın izlərinə «Kitibi-Dədə Qor-qud» dastanında da rast gəlinir. Ağac inamı ilə bağlı maraqlı cəhətlərdən biri də Basatın:

*Anam adın sorar olsan,- Qaba Ağac
Atam adını deirsən,- Qağan Arslan!*⁴

Dünya türklərinin mifologiyasında Həyat (Dünya) ağacından, «Ulu ağacdən» və onunla bağlı inamlardan geniş bəhs olunur. Qədim türklər Həyat ağacını «hər şeyin anası» saymışlar və bunu ağacların xaqanı adlandırmışlar. Həyat ağacının müqəddəsliyi ilə bağlı maraqlı cəhətlərdən biri də, baş Tanrı hesab edilən Ülgenin onun başında yaşamasıdır. Tuvalıların inamına əsasən onların həyatında hər hansı bir uğursuzluq baş verərsə, dağda yerləşən meşəyə gedər orada olan müqəddəs ağaca əski, parça bağlayar və dualar edərdilər. Hətta onlar inanmışlar ki, Həyat ağacı nəyinki onların özlərini, həmçinin heyvanlarını, ərzaqlarını da şərqüvvələrdən qoruyur. Onlar ərzağı müqəddəs ağacın yanına aparır, ağ (ağ rəng Ülgenin rəngidir) keçənin üstünə qoyub alqış deyirlər ki, ağac ruhu (Ezzi) onu

təmizləsin. İnama görə bundan sonra həmin ərzaq bərəkətlənir. Öldə olan tarixi materiallara əsaslanaraq demək olar ki, bir sıra türk xalqlarında yeni evlənənlərin həyatlarının uğurlu, xoşbəxt olması üçün gəlinin gəlinlik paltarını, üstündə həyat ağacının şəkli olan parçadan tikirdilər. Bu ailənin möhkəm, uzunömürlü olması ilə bağlıdır.⁵ Naxçı-vanda belə bir inam vardır ki, barlı ağacın altında toy eyləyəndə həmin ağac sevinir və yeni evlənənlərə xoşbəxtlik bəxş edir. Həyat ağacı haqqında Naxçıvanda xalq arasında müxtəlif inamlar mövcuddur. Guya həmin ağacda yer üzündə olan insanların sayı qədər yarpaq var, nə zaman bir yarpaq saralıb düşərsə bir insan ölür. Qədim türklərin inamına görə, belə ağacların içində müqəddəs ruhlar yaşayır, uşaq anadan olmamışdan əvvəl ağac ona ruh verir. İnama görə ruhu olan ağacdən düzəldilmiş beşik orada yatan uşağın taleyini təyin edir. Digər bir inama görə, insan öldükdən sonra ruh bədəni tərk edib ağaca çevrilir. Elə bu məqsədlə biri öldükdən sonra onun qəbrinin üstünə, baş tərəfdən bir ağac əkirlər. Əgər ağac qurumazsa həmin insanın əməlisaleh, quruyarsa o qədər də yaxşı insan olmadığına inanmışlar. «Ulu ağac» həmişə yaşıldır. Övladı olmayan qadınlar bu ağaca üzlərini sürtər və parça bağlayardılar. Bundan sonra həmin qadınlar sonsuzluqdan qurtarırmışlar. Uşaq doğulduqdan sonra ağacın şərəfinə qurbanlar kəsmiş, onun ətrafında müəyyən ayın və mərasimlər keçirir-mişlər. Yakutlarda uşağı olmayan qadınlar müqəddəs ağacın altına gedər orada Tanrıya yalvarırmışlar.⁶ Ağacların qoruyucu xüsusiyyətə malik olması, insanların müəyyən diləklər diləməsi üçün onun budaqlarına əski bağlanması ümumtürk xarakteri daşımaqla Naxçıvan ərazisində də geniş yayılmışdır. Övladı olmayan qadınlar müqəddəs pirlərə, ziyarətgahlara gedər, orada olan ağaclara parça (cındır) bağlayar, nənni (beşik) asarlar. İnama görə nənni tərپənərsə həmin qadının uşağı olardı. Naxçıvan ərazi-sində insanların ən çox inandığı və müqəddəs saydığı yer Əshabi-Kəhfdir. Burada olan ağac və kollara parça, yaylıq bağlayıb niyyət edirlər. Uşağı olandan sonra yenə buraya gəlib bağladığı həmin parçanı açıb onun yerinə müəyyən hədiyyələr bağlayırlar. Belə ağaclar xalq arasında «Dilək ağacı» adı ilə tanınır.⁷ Tarixi materiallara əsaslanaraq demək olar ki, türklərdə hər bir ailənin, soyun müqəddəs bir ağacı olmuşdur. Bu ağaclar həmin ailəni bəd ruhlardan, şər qüvvələrdən qoruyurmuş. Qədim türklər uşaqlarının xoşbəxt, sağlam böyüməsi üçün ağac ruhuna qurban kəsirmişlər. Toplanan materiallara əsaslanaraq demək olar ki, hər adamın şəxsi bir ağacı vardır. Telenqitlər arasında olan inama görə uşaq anadan olanda meşədə gənc bir ağac tapır və ona uşağın adını verirdilər. Əkiz uşaq olanda isə haça budaq tapır və hərəsinə bir uşağın adını verirdilər. Uşaq öldükdə isə həmin ağacdən bir budaq kəsib onun üstünə qoyurlar.⁸ İnama görə, insan öldükdən sonra onun ağacı da quruyur. Naxçıvan ərazisindən toplanan materiallar içərisində bu barədə geniş məlumat

vardır. Xalq arasında olan inama görə ağac meyvə verməyəndə onun yas saxladığını düşünürlər. Naxçıvanda ağacların yasdan çıxıb bol meyvə verməsi üçün müəyyən inam-lara əməl olunur. Novruz bayramında tonqal külündən ağacın budaqlarına səpir, dibinə tökürlər ki, bol meyvə versin. Digər inama görə, Novruz bayramında yumurtanı yağda qızardıb, iyini ağaclara verirlər ki, meyvəsi bol olsun.⁹ Bəzi bölgələrdə isə qurbanlıq heyvanın (qurban bayramı günü kəsilən heyvan və ya İsmayıl qurbanı) qanından ağaclara vururlar ki, bol meyvə versin. Qan ağacın nisbətən yüksək yerinə vururlur ki, itin, pişiyin ağzı çatmasın. Yas olan həyətlərdə ağaca xına qoymaq, budaqlarına toy qırmızısı bağlamaq, halva vurmaq adəti geniş yayılmışdır. Əsasən Novruz bayramında yaşlı bir qadın ağaclara xına isladıb sürtər və ya halva vurur, qırmızı rəngli parça bağlayaraq deyər: «ey ağac biz yasdan çıxdıq sən də çıx və ya biz səni sevindirdik, sən də bizi sevindir». Xalq arasında olan digər inama görə bar verən ağacı kəsmək olmaz. Bəzən isə ağac bar verməyəndə onu Novruz bayramında qorxudurlar. Səhər tezdən bir nəfər əlinə balta alıb ağacın yanına gedib, balta ilə yavaş- yavaş ağacı vuraraq deyir ki, ay filankəs, bu ağac bar vermir, mən bunu kəsmək istəyirəm. Yanındakı isə baltanı onun əlindən alıb deyər: Mən bu ağaca şahid dururam ki, bu il meyvə verəcək bunu kəsmə. İnama görə həmin ağac bar verir. Əgər ağac quruyubsa o zaman onu 7 nəfərin şahidliyi ilə kəsirlər ki, həqiqətəndə bu ağac kəsilib yerinə yenisi əkilməlidir.

Hər bir ağacı müqəddəsləşdirən bir sıra amillər mövcuddur. Söyüd ağacı ilə bağlı inanclar diqqətimizi xüsusilə cəlb edir. Məlum olduğu kimi Naxçıvanda mərhumun qoltuğunun söyüddən qoltuqağacı qoyurlar. Ordubad rayonu ərazisindən topladığımız materiallar içərisində söyüdlə bağlı maraqlı bir rəvayətdə deyilir ki, bu ağac söyüd ağacı deyil, seyid ağacıdır. Seyid övladı olan bir oğlan uşağı balaca ikən öz ata-anasını itirir. Kimsəsiz qalan uşağı qonşu kənddə olan varlı bir adama verirlər, uşaq burada qulluqçu kimi işləməyə başlayır. Mal-qaranı otarır, tövləni təmizlə-yir, gecələri isə orda yatır. Çox işləməsinə baxmayaraq kişi uşağa zülm edir, qarındolusu çörək vermir. Çox keçmədən gündən-günə kişinin var-dövləti azalır, özü və övladları xəstə olur. Kişi öz günahlarını görmür, bütün bu olanlardan balaca uşağı sorumlu tutaraq onu döyürmüş. Bir müddət sonra kişi başına gələn əhvalatı kənddə olan yaşlı bir adama danışır. Yaşlı adam heç nə demədən: «Uşağı mənə göstər, gerisi ilə işin olmasın» - deyir. Varlı adam uşağı yaşlı kişinin yanına gətirir. Kişi əlini atıb yerdən bir ağacın budağını götürüb uşağa verir və deyir ki, aparıb bunu su olmayan bir yerə əkərsən. Balaca uşaq ağacı gətirib su tutmayan yerə əkir. Yaşlı kişi həmin adama deyir: «Əgər bu uşağın əkdüyü o ağac göyərsə, deməli bu uşaq seyid nəslindəndir. Sən ona qarşı amansız davrandığın üçün Allah-Təala səni qarğıyıb». Bir neçə gün sonra gedib baxırlar ki, həqiqətən-də ağac qurumayıb, əksinə

göyərilib. Həmin gün axşam balaca uşaq çöldən evə gəlmir. Axtaranlar gəlib onu həmin ağacın yanında ölü olaraq tapırlar və oğlanı həmin yerdə basdırırlar. Ağac isə «seyid ağacı» adlandırılır və xalqın inanc yerinə çevrilir. Xalq arasında olan inama görə bu ağac söyüd ağacıdır. Kimsəsiz uşaq bu ağacı köksüz və könülsüz əkdii üçün ağac bar vermir. Ağac və ya onun meyvəsinin insana övlad verməsinə nağıl və dastanlarımızda da tez-tez rast gəlirik. Naxçıvan ərazisində müqəddəs sayılan ağaclardan dağdağan, narbənd, tut, qarağac çinar, ardınc, qayın, palıd, qoz, söyüd, əncir, armud, alma və.s göstərmək olar. Həmin ağacları qırmaq, kəsmək, yandırmaq olmaz. Xalqın inamına görə bu ağacları qırıb yandırmaq üçün həyatə gətirənlər zərər çəkər. Bu odunları həyatə gətirənlər həmin odunların gecələr yandığını söyləyirlər. Digər bir inama görə bu ağaclar yanan zaman isti vermir, acı tüstüsü bir sıra xəstəliklərin yaranma-sına səbəb olur. Azərbaycan mifologiyasında danışan, doğan-törəyən ağac-lardan geniş bəhs olunur. Günümüzdə də ilin axır çərşənbəsində bulaqdan su, çaydan daş götürülür. Naxçıvanın əsasən dağ ətəyi kəndlərində ilin axır çərşənbəsində 7 və ya 40 yerdən çör-çöp gətirib südün altında yandırırırlar, inanırlar ki, süd bərəkətli olar. Həmin gün çöldən söyüd ağacından bir budaq qırıb evə gətirirlər və onu ev qapısının girişinə asırlar. Bu şiv (burş) adlanır. İnama görə, həmin ağac ailəni bəd ruhlardan, şər qüvvələrdən qo-ruyacaqdır.

İnsanlar hər şeydən əvvəl ağaclarının yiyəsi olduğuna, ona zərər versələr özlərinin pis bir hadisə ilə qarşılaşacaqlarına inanırlar.

Yekunda qeyd etmək olar ki, türk xalqları arasında mövcud olan inamlar qədim tarixə malik olmaqla eyni mənbədən qidalanmış, nəslədən- nəslə ötürülərək günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, «Gənclik», 1988, s.42.
2. Seyidov M. Qızıl döyüşçünün taleyi. Bakı, «Gənclik», 1984, s. 18.
3. Göstərilən əsər. s. 31.
4. «Kitabi-Dədə Qorqud». Bakı, «Yazıçı», 1988 s. 265.
5. Seyidov M. Göstərilən əsəri. s. 33- 34.
6. Şükürov A. Mifologiya 6 - cı kitab. Bakı, «Elm», 1997, s. 67.
7. Qədirzadə H.Q. Əshabi Kəhf: müqəddəslik, tarixilik və inancların genezisi. Bakı, «Elm», 2002, s. 76.
8. Şükürov A. Göstərilən əsəri. s. 67.
9. Culfa rayonu, Ləkətağ kənd sakini Məmmədov Eynalı.

Turkan Kadirzade

BELIEF ACCORDING TO THE HOLIES TREES

This article was dedicated to belief according to trees. It is possible distinguish such trees: 1) Holies trees that is supposed; 2) Holies trees to the situation; 3) Supposed as sacred holies trees.

Observations proved to supposed as holies trees prohibiton cut and burn.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

ASƏF ORUCOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

KÖÇ ADƏTLƏRİMİZ, YURD YERLƏRİMİZ **(Əlincəy hövzəsi materialları əsasında)**

Naxçıvanın əlverişli təbii coğrafi mövqeyi, özünəməxsus iqlim şəraiti bu ərazidə təsərrüfatın digər sahələri ilə yanaşı erkən maldarlığın da meydana gəlməsinə imkan vermişdi. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar Naxçı-vanda hələ qədimdən maldarlıq üzrə zəngin təsərrüfat mədəniyyəti oldu-ğunu göstərir. Birinci ictimai əmək bölgüsü baş verdikdən sonra maldarlıq əkinçilikdən ayrılır, maldarlığın formaları yaranmağa başlayır. Müəyyən bir müddətdən sonra maldarlıqda xırdabuynuzlu heyvanlar üstünlük təşkil edir. Bu e.ə. III minilliyin I yarısına və ortalarına təsadüf edir. Xırdabuy-nuzlu maldarlığın üstünlük təşkil etməsi bölgədə köçəri yaylaq maldarlığın əsasını qoymuşdur.¹ Köçəri yaylaq maldarlığına elmi ədəbiyyatda bəzən yarımköçəri maldarlıq da deyirlər.

Təəssüf ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanda maldarlıq köçəri maldarlıq kimi xarakterizə olunmuşdur. Ədəbiyyat məlumatlarının çöl materialları ilə qarşılıqlı təhlili göstərir ki, Azərbaycan-canda, xüsusən Naxçıvanda maldarlıq təsərrüfatı əsasən oturaq formada olmaqla yaylaq və qışlaq xarakteri daşmışdır. H.Həvilov yazır: «Yerdəyiş-mə maldarlıq tipi oturaq maldarlığın forma müxtəlifliyidir».²

Çöl materialları toplayarkən məlum oldu ki, XX əsrin ortalarına qədər Əlincaçay hövzəsində yaşayan əhalinin məşğuliyyətində maldarlığın bu forması geniş yayılmışdır. Problemi araşdırarkən əhalinin məşğuliyyəti ilə bərabər yaylaq-qışlaqla bağlı adətlərin, mərasim və ayinlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilmişdir. Bölgədə topladığımız etnoqrafik çöl materiallarına əsasən yarım-köçəri maldarlığın əmələ gəlməsi səbəblərini aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar.

1. Aran zonasındakı yay otlaqların heyvanların tələbatını ödəyə bilməməsi;
2. Arazboyu zonada geniş qışlaqların (qış otlaqlarının) olması;
3. Yay aylarında havaların isti keçməsi və heyvanların xəstəliyə tutulması;
4. Bol məhsul əldə etmək;
5. Qışlaqda heyvanları qışdan sağlam çıxarmaq, qar az olduğundan onları çöl şəraitində otarmaq.

Maraqlıdır ki, bölgə əhalisi ata-babalarımızın empirik biliklərinə arxalanaraq istər yaylağa, istərsə də qışlağa xalq təqviminə əsasən qalxıb enmişlər. Bunu bölgədən toplanmış materiallardan da aydın şəkildə görmək olar. Əhali uzun illərin təcrübəsinə əsaslanaraq heyvanları Novruz bayramından 50 gün sonra yaylağa qaldırılmışdır. Ləkətağ kəndində təcrübəli çobanlar bildirdilər ki, yaz yarı olanda və ya sağlam heyvan tük atandan sonra yaylağa qalxardıq. Saltaq, Xanəgah kəndlərində informatorların verdiyi məlumata görə, yayın girməsinə 20 gün qalmış, arpa- buğda bir qarış olanda yaylağa köç edərdik. Bu aya (ayın 15- 30) xalq arasında köç ayı da deyilir. Kırna kənd sakini Şirinov Məmməd Teymur oğlundan (1900-cü il təvəllüdlü) topladığımız materiallara görə kənd əhalisi qanqal otunun başı saralanda və yaxud obaköçürən otu çiçəkləyəndə yaylağa qalx-mağa başlayırdı.

Yaylağa qalxmazdan əvvəl ilk növbədə köç üçün hazırlıq işləri görülür, lazım olan əşyalar yoxlanaraq hazırlanırdı. Kənddə əkin sahələrində lazım olan işlər görülür, heyvanlar isə növbə-növ çeşidlənirdi. Yaylaq üçün bir aylıq köç çörəyi yapılıb yığılır, yemək üçün əzuqə götürülürdü. Bundan sonra yurd yerlərini nəzərdən keçirməyə başlayırdılar. Hər kəndin əhalisi öz yurd yerlərinə gedib otun gəlməsini, havanın necə keçməsinə öyrənir, bulaqların gözlərini təmizləyib, suları tənəklərə vurardılar. Oba, arxac yerləri düzəldilirdi.

Yaylağa gündəlik həyat üçün zəruri olan ev əşyaları aparılırdı. Belə əşyalar ilk növbədə nehrə, sac, tulum, yun daramaq üçün daraq, cəhrə və s. olurdu. Yaylaq köçünün başlanması bayram şənliyini xatırladırdı. Hamı səliqəli, təzə paltarlarını geyinirdilər. Xalq arasında bəzən bu mərasimə «köç bayramı» da deyilirdi. Yaylağa qalxanda hər bir kənd öz yurd yerinə, yaylağına düşərdi. Bölgənin əsas yurdları Kola, Qız-gəlin, Dəmirli, Dəvəyatağı, Göydağ, Sarıçəsmə, Əyriçay, Başgödəkli və

digər yurd yerləri, yaylaqları vardır. Bəzən yurda bir nəslin, oba başçısının, bəzən də bir kəndin adını verirdilər.

Əhali yaylağa bir neçə ailəni birləşdirən icma halında köçürdü. Ailə üzvlərinin bir hissəsi yaylağa köçür, bir hissəsi isə daim yaşayış yerində qalıb əkin sahələrinə qulluq edirdilər. Yaylaqda heyvanları otarmaq üçün təcrübəli çobanlar seçilir, bəzən muzdur çobanlar tutulurdu. Bunun əvəzində çobana 6 ayda 10 qoyuna 1 çəpiş, 20 qoyuna 1 toğlu, quyruq doğandan sonra isə (avqustun 5) bazarlığını (bazar gününün südünü) verirdilər. Bu ənənəvi əmək haqqı qaydası Qarabağ bölgəsində «toğluluq» və ya «cəpişlik» adlanır.³ Naxçıvan bölgəsində bu cür əmək haqqına «taraz» deyirlər. Etnoqraf alim H.Həvilov nədənsə Naxçıvan bölgəsində tarazı oba kimi göstərmişdir.⁴ Onu da qeyd etmək ki, çobanlar haqqını (tarazını) oğlaqqıran ayında alardı.

Köç günü ala qaralıqdan çobanlar heyvanları sağmal, subay, quzu, qaramalı ayrı-ayrılıqda yaylaqlara qaldırırdılar. Ailələr isə yükü bir neçə uzunqulağa, qatıra, dəvəyə, kələ yükləyib aparırdılar. Xalq arasında bu qəflə-qatır adlanır. Tədqiq etdiyimiz bölgədə aranı yaylaq arasındakı məsafə yaxın olduğu üçün yaylağa heyvanları 1-2 günə çatdırırlar. Lakin başqa ərazilərdə məsafə uzaq olduğundan heyvanları yorulmamaları (xamlamadan) və hava şəraitinə alışdırmaq üçün yaylağa tədricən qaldırırdılar. Köç gecələmək üçün müəyyən bir yerdə dayanırdı. Həmin yerə el arasında «arayat», «yataq yeri», «düşərgə» deyilirdi. Əhali hər il yaylağa eyni yolla, köç yolu ilə hərəkət edərdi. Köç zamanı müəyyən bir səhvlik maldarlıq təsərrüfatına böyük ziyan vururdu.

Qeyd etmək ki, köçə «obabaşı» və yaxud təcrübəli bir ağsaqqal rəhbərlik edirdi. Köç yaylağa itkisiz çatdıqda qurban kəsib, şənlik edərdilər. Yaylaqda hər ailə özü üçün mövsümü yaşayış evləri düzəldərdilər. Əlincəçay hövzəsindən topladığımız etnoqrafik materiallara görə yaşayış evləri alaçıq adlanır. Etnoqraf alim İ.Hacıyev yazır: «Azərbaycan üçün səciyyəvi olan yaylaq yaşayış evləri öz forma və quruluşu etibarı ilə əsasən iki tipdə idi. 1. Alaçıq, 2. Dəyə».⁵

Alaçıq düzəldilməsi üçün ilk növbədə onun yeri təmizlənir, həcmi ailənin tərkibinə görə müəyyən edilir. Alaçıq çubuqlarını tək-tək (20-30 ədəd) dairəvi halda yerə basdırıb baş tərəfini ip vasitəsi ilə bir-birinə bağlayırlar. Aşağı tərəfinə sərini olsun deyə bir metr boyunda çətin (qamışdan toxunur) çəkilir. Yuxarı hissəsinə keçə, bəzi hallarda palaz tutulardı. Yerə döşənəcək kimi də yenə bunlardan istifadə olunardı. Bir neçə keçəni bir-birinə tikib alaçıqın üstünə çəkirlər. Alaçıqları adətən iki yerə bölüb bir hissəsinə süd məhsulları yığılardı. Buna xalq arasında «nəmi» deyirlər.

Yaylaqlarda davarların saxlanıldığı yerə «arxac», qaramalınkına isə «kələk», «arxac», «mağal» deyilir. Yurdlar elə yerdə salınırdı ki, təbii fəlakət, yırtıcı heyvanlar, maldarlar üçün təhlükəli olmasın. Yaylaqda yerləşən maldarlar arana əlaqələrini də kəsmirdilər. Mövsüm ərzində onlar dəfələrlə arana enir öz heyvanat məhsullarını (yağ, pendir, şor və s.) satır və ya başqa məhsullarla dəyişdirib geri dönürdülər. Bundan başqa kişilərin bir hissəsi taxıl biçini vaxtı arana qayıdıb taxılı biçib xırman üçün hazırlayırdılar.

Xalq təqviminə uyğun olaraq yaylaq şəraitində müxtəlif şənliklər, mərasimlər keçirilirdi. Bu cür mərasimlərdən ilk olaraq «quzu qırımı»nı qeyd etmək olar. Yay yarı olanda, quyruq doğduqda, quzu qırımına başlayırdılar. Qırıma ilk başlayan bu işi bacaran ağsaqqal, möhtəbər adam olardı. Adətə görə ona şirinlik verilirdi. İlk dəfə ağ rəngli, saçaqlı quzu qırılırdı. İnəmə görə ağ rəngli, saçaqlı quzu bolluq, bərəkət rəmzi idi. Qırım başa çatdıqdan sonra qurban kəsilib hər kəsə paylanardı.

Yaylaqda keçirilən mərasimlərin biri də «qoçqarışan»dır. «Qoçqarışan»ı payızın bir ayı gedəndə edirlər. Xalq təqviminə əsasən payız iki yerə bölünür. Payızın əvvəli «qoçqarışan» adlanır.⁶ Qeyd edək ki, bəzi kəndlərdə qoçqarışan el yaylaqdan qayıtdıqdan sonra olurdu. «Qoç-qarışan» təntənəli şəkildə qeyd edilirdi. Qoçların sürüyə buraxılacağı gün müəyyən edilirdi. Həmin gün bəzi qoçları qırmızı rəngə boyayıb buynuzlarına alma, şirni bağlayır xonça tutardılar. Çobanlara hədiyyə verilər, əyirdək bişirilib aparılırdı. Toy, düyün altında qoçları qoyun sürüsünə qatılırdı. Qoç sürüyə buraxılarkən dölün mart ayına düşməsi nəzərə alınır. Bu da quzuların göy ot yeyənə qədər otun gəlməsi ilə bağlıdır. «Qoçqarışan»dan bir neçə gün sonra alaqlar sökülür, maldarlar köç yolu ilə qışlaqlara, arana qayıdırlar. Xalq təqvimində bu dövrə «el qovan» deyilir.

Yuxarıda göstərdiyimiz köç adətlərimiz digər türk xalqları ilə oxşar olmaqla ortaq cəhətlərə malikdir. Köç adətlərimizin, yurd yerlərimizin araşdırılması tədqiqata cəlb edilmiş bölgənin çox qədimdən türklərlə bağlı olduğunu göstərir. Yurd yerlərimizin, buradakı bulaq, çeşmə, dağ, dərə və s. adların qədim oğuz, qıpçaq və digər türk toplumları ilə bağlılığını sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı, «Elm», 2004, s. 43.
2. Həvilov H. Martda mərək. Bakı, «Azərbaycan», 1993, s. 11.
3. Xəlilov X. D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, «Azərbaycan», 1992, s. 82.
4. Həvilov H. Martda mərək. Bakı, «Azərbaycan», 1993, s. 87.

5. Hacıyev İ. Azərbaycanca maldarlığın formaları haqqında. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi. III buraxılış, Bakı, 1971, s. 34.
6. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inanclar, etnogenetik əlaqələr. Bakı, «Elm», 2003, s. 322.

Асеф Оруджев

КОЧЕВЫЕ ОБЫЧАИ И ПРИЮТЫ НАШИ

В статье были исследованы обычаи и верования Алинджачайского бассейна, связанные кочевьями. На основе полевых и литературных материалов были охарактеризованы принципы полукочевого скотоводства. Были исследованы также праздники и церемонии, которые проводились в эйлагах согласно народному календарю. Исследования названий родников, гор, ручей и других показывают, что они связаны с огузами, кыпчаками и другими тюркскими племенами.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

TOĞRUL XƏLİLOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

DƏMYƏLƏR NEKROPOLUNDAKI 4 №-Lİ DAŞ QUTU QƏBİR HAQQINDA

Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi Naxçıvanda olan Son tunc və Erkən dəmir dövrü qəbir abidələri də müxtəlif ölçülü kurqanlardan, daş qutulardan, kromlexlərdən və sadə torpaq qəbirlərdən ibarət olmuşdur. Sadə torpaq qəbirlər əsasən düzən ərazilərdə, daş qutular isə dağlıq və dağətəyi bölgələrdə geniş yayılmışdır. Dəmyələr nekropolu da Naxçıvanın dağlıq və dağətəyi ərazilərində yerləşən arxeoloji abidələrdən olmuşdur.

Nekropol Tivi kəndindən şərqdə, cəmiyyətli yaşayış yerinin yaxınlığında, qonşu kəndlərə gedən şose yolun aşağısında yerləşir. Yerli sakinlərin verdikləri məlumatlara görə 1970-1980-ci illərdə nekropolun yerləşdiyi ərazidə təsərrüfat işləri aparılmışdır. Buna görə də oradakı daş qutu tipli qəbirlərin çoxu dağılmışdır. Bir sıra qəbirlərin isə üst daşları və qərib divarlarının yan daşları saxlanılmamış, üstündəki sal daşlar düşmüşdür.

Nekropolda tədqiqatçı alim V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə aparılan elmi axtarışlar zamanı oradakı qəbirlərdən bir neçəsində kəşfiyyat xarakterli qazıntı işləri aparılmışdır. Aparılan qazıntılar zamanı müxtəlif ölçüdə olan qəbirlərdən insan sümükləri ilə yanaşı boz və çəhrayı rəngli keramika məmulatı, bəzək əşyaları da aşkar edilmişdir.

Tədqiq olunan qəbirlər içərisində 4 №-li qəbir başqalarına nisbətən tamamilə dağıldığından onun formasını və tipini müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Lakin ehtimal etmək olar ki, nekropolda olan başqa qəbir abidələri kimi 4 №-li qəbir də daş qutu tipli olmuşdur. Qəbirdə insan sümüyünün qalıqlarına təsadüf olunmasa da müxtəlif formalı boz və çəhrayı rəngli gil qab qırıqları və bir ədəd üzəri parçalanmış dəmir sırğa aşkar edilmişdir (şəkil 1). Aşkar edilən boz rəngli gil qab qırıqları çölmək, kasa və küpə tipli qablardan, çəhrayı rənglilər isə küpə tipli qabların ağız hissəsindən ibarət olmuşdur.

Çölmək orta dərəcədə bişirilmiş və gilinin tərkibinə narin qum qatılmışdır. Qabarıq gövdəli qısa boğazlıdır. Gövdəsi basma ornamentlərlə naxışlanmış xarici səthi hamarlanmış və ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır. Üzərində hər iki tərəfdən ağzının kənarını gövdəsi ilə birləşdirən yarım-dairəvi qulpu var (şəkil 1, 1).

Bu cür çölməklər Son tunc və Erkən dəmir dövrü arxeoloji abidələri üçün xarakterik olmuşdur. Onların analoquna Gəncəçay, Xanlar və Xaç-bulaq kurqanlarında¹ təsadüf olunmuşdur.

Son tunc və Erkən dəmir dövrü abidələri üçün xarakterik olan çöl-məklər öz forma və xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənmişdirlər. Bu qablar qabarıq gövdəli, yastı oturacaqlı, gen ağızlı, qulplu və qulpsuz olmaqla bir-birindən tamamilə seçilmişdilər. Çölməklərin bu dövrə aid aşkar edilən nümunələrinin çoxu sadə olmuşdur. Bir çoxlarının üzərində isə basma (şəkil 1, 1), qabartma və cizma üsulu ilə naxışlar salınmışdır.

Bəzi çölməklər kürə gövdəli, boğazsız olmuş və ağzının kənarının içəri və xaricə çıxıntılı olması, çiyindəki qulaqcıqşəkilli qulpları ilə fərqlənmişlər. Bu dövrə aid çölməklərin ən geniş yayılmış tipi kürə gövdəli, qısa boğazlı, xaricə qatlanmış ağız kənarlı qulpsuz formalıları olmuşdur. 4 №-li qəbirdən aşkar edilən eyni formalı və iki qulplu çölməklərin analoquna isə qeyd olunduğu kimi əsasən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid arxeoloji abidələrdə rast gəlinmişdir.

Aşkar olunmuş kasalar iki ədəd olmuşdur. Onlar silindrik konusvari formada olub, ağzının kənarı düz, gövdəsi isə qabarıqdır. Bu qabların gilinin tərkibinə narin qum qatılmış və orta dərəcədə bişirilmişdir (şəkil 1, 2, 3). Kasalardan biri bir qədər fərqli olmuşdur. Onun üzəri qara rənglə boyanmış və hər iki üzədən yaxşı hamarlanmışdır (şəkil 1, 3).

Qeyd etmək ki, Son tunc və Erkən dəmir dövrünə aid olan kasalar da çölməklər kimi formaca bir-birindən fərqlənmişdilər. Bu dövrə aid kasalar əsasən iki tipə bölünür. Birinci tipə daxil olanlar ağzının kənarı xaricə qatlanan qabarıq gövdəli kasalardır. İkinci tipə daxil olan kasalar isə silindrik-konusvari formada

olub, düz ağızlı olmuşdur. Eyni zamanda bu dövrə aid kasalar sadə və boyalı olmaları ilə də bir-birindən fərqlənirlər.

Sadə kasalar əsasən boz və çəhrayı rəngdə olub, silindrik-konusvari, qabarıq gövdəli, gen ağızlı və yastı oturacaqlı hazırlanmışdır. 4 №-li qəbirdən aşkar edilən boz rəngli kasa da bu tip sadə kasalardandır. Onların analoquna Azərbaycanda əsasən Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid arxeo-loji abidələrdə rast gəlinmişdir. Bunlara Xaçbulaq, Xanlar, Gəncəçay və s. arxeoloji abidələri nümunə göstərmək olar.² Naxçıvanda bu tip kasalara I Kültəpə³, Şamlar, I Kükü⁴, Qalaçıq yaşayış yerində⁵, Kolanı, Haqqıxlıq⁶, I Bayəhməd nekropolunda⁷ aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı təsadüf olunmuşdur.

4 №-li qəbirdən aşkar edilən üzəri qara rənglə boyanan və hər iki üzdən hamarlanan kasanın oxşarlarına isə Qızılburun və Culfa yaxınlığında⁸, III Sarıdərə⁹, Qarabulaq, I Şahtaxtı¹⁰ nekropollarında rast gəlinmişdir.

Qızılburun kasasının üzəri qara rənglə, əsasən yuxarı çevrilmiş torlu üçbucaqlarla naxışlanmışdır. Culfa yaxınlığında aşkar edilən kasa isə bir qədər fərqli olmuşdur. Onun oturacağı da daxil olmaqla qabın bütün səthi qara və qırmızı rəngdən ibarət mürəkkəb motivdə naxışlanmışdır. III Sarıdərə, I Şahtaxtı nekropollarından aşkar edilən qara boyalı kasalar isə 4 №-li qəbirdən tapılan kasa ilə tam oxşarlıq təşkil etmişdir. Bu fakt isə arxeoloji ədəbiyyatlarda geniş şəkildə tədqiq olunan boyalı qablar mədəniyyətindənin Son tunc və Erkən dəmir dövrünə aid sonuncu inkişaf dövrü ilə bağlı olmuşdur.

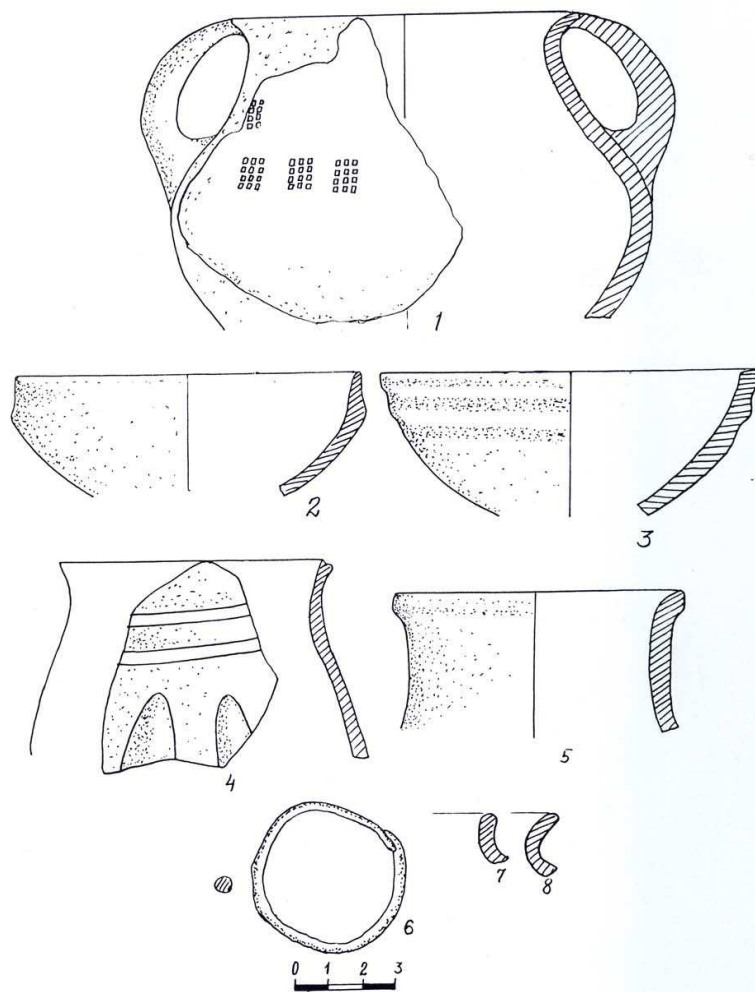
4 №-li qəbirdən aşkar edilən gil qab qırıqlarından biri də gilinə narın qum qatılmış və boz rəngdə bişirilmiş ellipsvari formalı küpə tipli qab olmuşdur (şəkil 1, 4). Bu qab hər iki üzdən hamarlanmış və ağzının kənarı xaricə doğru çıxıntılı formada hazırlanmışdır. Onun gövdəsi üzərində xaricə doğru qabardılmış ornamentlərlə naxışlar salınmışdır.

Qəbirdən aşkar edilən digər eyni formalı küpə tipli qabın qırığı isə hər iki üzdən hamarlanmışdır (şəkil 1, 5). Bu qabların oxşarlarına Kükü, Kolanı, III Sarıdərə nekropollarında¹¹, Gədəbəy, Xanlar, Gəncəçay kur-qanlarında təsadüf olunmuşdur.¹²

İstər qəbir abidələri, istərsədə oradan aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələri qədim əkinçi-maldar tayfaların təsərrüfat həyatını, dini ideoloji görüşlərini daha dərinlən öyrənməyə imkan verir. Bu baxımdan 4 №-li qəbirdən aşkar edilən keramikaların naxışlanma üsulunun araşdırılması da böyük maraq doğurur. 4 №-li qəbirdən də aşkar edilən gil qabların üzərində basma və qabartma üsulu ilə naxışların salınması İlk tunc dövründə meydana gəlsə də Son tunc və Erkən dəmir dövründə də öz varlığını qoruyub saxlamışdır.

Dəmyələr nekropolundakı 4 №-li daş qutu qəbirdə aparılan tədqiqatlar nəticəsində belə bir yekun nəticəyə gəlmək olar ki, buradakı nekro-pol Son tunc və Erkən dəmir dövrünün arxeoloji abidəsidir. Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində məskunlaşmış qədim maldar tayfalar yüksək mədəniyyətə sahib olmuşdurlar.

Nekropolun Gəmiqaya yaxınlığında, dağlıq ərazidə yerləşməsi, aşkar edilən maddi-mədəniyyət nümunələrinin Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti abidələri ilə oxşarlıq təşkil etməsi belə bir yekun nəticəyə də gəlməyə imkan verir ki, Gəmiqaya təsvirləri heç də təsadüfən yaranmamışdır. Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin əsas yaradıcılarından olan yarımköçəri həyat keçirən əkinçi-maldar tayfalar¹³ ilə Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində məskunlaşmış tayfalar arasında yaxın əlaqələr, qarşılıqlı münasibətlər olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Q.M. Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq kəndindəki bir qrup daş qutu qəbirlər haqqında. Azərbaycan SSR EA. Xəbərlər (tarix fəlsəfə, hüquq), Bakı, 1975, № 1, s. 98.
2. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н.э. Баку, «Элм», 1989, s. 53.
3. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, «Элм», 1982, с. 180.
4. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, «Elm», 1992, s. 11, 6.
5. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı, «Elm», 1993, s. 63.
6. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, «Elm», 1992, s. 65, 57.
7. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, «Elm», 1992, s. 17.
8. Əliyev V.H. Azərbaycanda tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, «Elm», 1977, s. 82.
9. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, «Elm», 1992, s. 44.
10. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı, «Elm», 1993, s. 32, 65.
11. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, «Elm», 1992, s. 40, 65, 44.
12. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV-IX вв. до н.э. Баку, «Элм», 1989, с. 53.
13. Baxşəliyev V.B., Seyidov A.Q. Naxçıvanın qədim tarixi (etüdlər). Bakı, «Azərbaycan», 1995, s. 36.

Тогрул Халилов

О КОМЕННЫХ МОГИЛАХ № 4 В НЕКРОПОЛЕ ДЕМЯЛАР

В статье изучены керамические материалы, найденные в некрополе Демялар (могила каменного ящика №4), которые расположены на верхней части долины Гиланчая. Керамики, Гиланчайской долины относящиеся к эпохе Поздней бронзы и

Раннего железа, подтверждают, что кроме погребальных памятников к этому этапу относится и поселение.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2006, №4

AZƏRBAYCAN DİLİ

ƏBÜLFƏZ QULİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNİN BƏZİ LEKSİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Naxçıvan dialekt və şivələrində geyim və geyimlə bağlı olan bir sıra sözlərə təsadüf edilir. Geyimin tarixi az qala insan tarixi qədər qədimdir. Geyim formalarının əmələ gəlməsində insanların müxtəlif sənət və peşələrə yiyələnməsinin, habelə yaşadığı iqlimin, mühitin böyük təsiri olmuşdur. Hansı şəraitdə meydana çıxmasından asılı olmayaraq geyim lap ibtidai dövrlərdən bu və ya digər adət-ənənəni özündə mühafizə edib saxlamış, nəsildən-nəsilə vermişdir.

Geyimin forması, rəngi, naxışları bu və ya digər xalqın əsrlər boyu yaranmış zövqünü, mədəniyyətini əks etdirir. Xalqın qədim ənənələri maddi mədəniyyətin mühüm ünsürü olan geyimlərdə daha çox saxlan-mışdır. Geyimlər eyni zamanda həyatda baş verən dəyişikliklərin təsirinə məruz qalaraq mütəmadi olaraq dəyişilir. Odur ki, xalqın keçmişinin öyrənilməsində geyimlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Geyimlər sabit etnik əlamətlər sırasına daxildir. Nəinki geyimlər, hətta parçanın özü və rəngi xalqın mədəniyyətini əks etdirən amil olaraq çıxış edir.

Naxçıvan dialekt və şivələrində müşahidə etdiyimiz geyimlə bağlı bəzi arxaik leksik vahidlərə nəzər salaq:

PUSTMARİ (ŞAHBUZ şivələri) - güllü baş örtüyü. Həmin söz, tatar dilində basma formasında parça üzərinə naxışların salınması, uyqur dilində həmçinin basma formasında parça üzərində rəng salma mənasını bildirir (20, 68). Basma eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilində də rəngsalma mənasını ifadə edir. Pasma adlı

parça çuvaşlarda XVIII əsrdən etibarən istehsal olunurdu. Çuvaşlar yayda yüngül parça sayılan pusma geyirdilər (13, 169).

Deməli, Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşmiş, lakin Naxçıvan dialekt və şivələrində təsadüf etdiyimiz pustmari çuvaşlarda istehsal olunan güllü pambıq parçanın adı olan pusmar kəliməsi ilə əlaqədardır. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, çuvaşlarda istehsal olunan bu parça sonralar türk xalqlarının məişətinə daxil olmuş, həmin parçadan müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilmişdir.

“Pustmari” sözü forma etibarilə çuvaş dilinin xüsusiyyətlərini olduğu kimi saxlamışdır. Haqqında bəhs etdiyimiz dialekt sözünün Azər-baycan dilinin dialekt və şivələrinə hələ qədim zamanlarda sənətkarlıq və ticarətdə inkişaf etmiş xalqlardan olan və müasir çuvaşların əcdadları sayılan bulqarların dilindən keçməsinə böyük ehtimalla düşünə bilərik (12, 169).

Tarixi faktlar göstərir ki, hər hansı bir xalqın məişətində mövcud olan bəzi xüsusiyyətlərin yayılmasında ticarətin çox böyük rolu olmuşdur. Çünki ticarət məqsədilə başqa ölkələrə mal aparan xalqlar nəinki məişətdə olan adət-ənənələri, eyni zamanda dinlərini və dillərini də yaşatmağa çalışmışlar. Məsələn, latın əlifbasının eranın əvvəllərində dünyanın bir sıra xalqları arasında geniş yayılmasının əsas səbəbi həmin əlifbanı yaradan tayfaların ticarət məqsədilə başqa ölkələrə getməsi olmuşdur. Əlbəttə, ticarət hər hansı bir xalqın tarixində böyük rol oynamış və həmin xalqın tanınmasında önəmli faktor olmuşdur.

TORQUSİN (Şahbuz) - ipək şal parça.

Bu leksik vahid çox ehtimal ki mürəkkəb söz olub tarixən iki komponentdən (torq və çin) ibarət olmuşdur (15, 36). Torqu sözü hələ on birinci əsrdə Mahmud Kaşqarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində ipək mənasında işlənmişdir (10, 97). Sin (çin) sözü şübhəsiz ki, Çin dövlətinin adı ilə bağlıdır. Deməli, torqusin sözünün bütövlükdə mənası “Çin ipəyi” mənasındadır. Burada material cəhətdən oxşarlıqla əlaqədar ipəyin adı şala keçmişdir. Adların belə keçməsinə daxili və xarici əlamət nəzərə alınmayıb yalnız material cəhətdən oxşarlıq nəzərə alınır. Belə hallarda nəinki əşya, hətta anlayış da dəyişilir.

Etnoqrafların fikrincə hələ X-XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərlərinə gətirilmiş mallar içərisində Çin malları xüsusi yer tuturdu. Bu dövrdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda Çin ipəyi geniş yayılmışdı. Başqa tədqiqatçıların fikrinə görə isə hələ V-VII əsrlərdə Çin ipəyi Azərbaycana gətirilir və geniş şəkildə məişətdə həmin ipəkdən istifadə edilirdi. Hətta yeni eradan əvvəl belə ticarət əlaqələrinin olduğunu qeyd edənlər olmuşdur. Çin ipəyinin ta qədimlərdən Azərbaycana gətirilməsi fikri çox inandırıcıdır. Çünki dünyada ilk dəfə ipəyin Çində istehsal olunması, bu ipəyi Avropaya daşıyan yolun beynəlxalq İpək yolu adlanması da bu fikri təsdiq edir.

ALAÇA (ŞƏRUR) - əldə toxunmuş şal. Bu söz ala və ça mor-femlərindən düzəlmişdir. Ala türk dillərində o cümlədən türk, karaim, qumuq, çuvaş, xakas, uyğur, başqırd və s. dillərdə müxtəlif rəngli güllü parça mənasında işlənir. Eyni zamanda açıq-qırmızı, al-qırmızı ipək parça mənalarda da işlənir.

E.Sevortyan Q.Vamberinin fikrinə əsaslanaraq ala sözünün al sözündən düzəldiyini və bəzəkli mənasında işləndiyini göstərir (13, 56)

Ala sözü monqol dilində alağ formasında işlənərək türk dillərində olduğu kimi rəngli, bəzəkli mənasını bildirir. E.Sevortyanın fikrincə, monqol dilinə həmin söz türk dillərindən keçmişdir. Ala və alaç sözləri tunqus-mancur dillərində də eyni mənada işlənir.

Alaçə sözü müasir türk dillərində, o cümlədən tatar dilində alaşa, qazax, qaraqalpaq dillərində alasa, qaqauz dilində alaça formalarında işlənib yuxarıda göstəriləyi kimi alabəzək mənasını bildirir. Gəncə dialektində alaca-bulaca formasında müxtəlif rəngli mənasını, Şəki dialektində alaçalı formasında rəngbərəng mənasını, Cənubi Azərbaycanda isə alaça formasında əldə toxunmuş şal mənasını bildirir (8, 24).

POSTAL (Ordubad) - yüngül kişi ayaqqabısı.

Bu leksik vahid Şəki dialektində də eyni formada işlənib boğazlı çəkmə mənasını bildirir (2, 250). Həmin söz başqırd dilində bustau, tatar dilində postau formasında işlənərək kətan mənasını ifadə edir (19, 95). Bu söz Tuva dilində də çıxış etməkdədir. Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, postal leksik vahidi iki sözün birləşməsindən əmələ gəlmiş və quruluşca mürəkkəbdir.

Bu sözün pas/pes/bez qismi ağ ipək parça mənasında türk dillərində hələ qədim zamanlardan gözə çarpmaqdadır. Bu söz çuvaş və yakut dillərində rast gəlinməkdədir (12, 163). Pus sözü mənşə etibarilə ehtimal ki, Hind-Avropa dillərindən türk dillərinə keçmişdir.

Göstərilən faktlardan çıxış edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, dialekt və şivələrimizdəki postal sözü xəz və dəri məmulatları ilə Şərqdə şöhrət qazanan bulqarlar vasitəsilə türk dünyasına yayılmışdır.

Etnoqrafik məlumatlar göstərir ki, keçmişdə insanlar kətan parçadan ayaqqabı tikdikləri üçün həmin ayaqqabı parçasının adı ilə əlaqələndirilmişdir. Bu söz müxtəlif fonetik şəkillərdə bolqar, ukrayna, polyak, eston, latış dillərində işlənib ayaqqabı anlayışını bildirir (9, 163).

Bütün mənbələrdə türk sözü olaraq qəbul edilən postal leksik vahidi digər Avropa dillərinə rus dili vasitəsilə keçmişdir. Çünki çuvaşların ulu babaları sayılan bulqarlar vaxtilə Rusiyada geniş şöhrət tapmışlar və ona görə də bu söz bulqarlardan rus dilinə keçmişdir (9, 163).

YAŞMAQ (CULFA) - əvvəllər qadınların üzlərinə saldıqları pərdəyə, indi isə başa bağlanan şalın dişlə tutulan hissəsinə deyilir. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin əksəriyyətində, həmçinin klassik ədəbiyyatda yaşmaq yaşınmaq şəklində gizlənmək mənalərini ifadə edir. Yaşmaq sözü bütün türk dillərində yuxarıda göstərilən mənanı bildirir (13, 241). Mahmud Kaşqarlı “Divanı”nda yaşuru şəklində işlənən bu söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında yaşmaq (yüzüm gülmədi, ayağım başmaq, yüzüm yaşmaq görmədi) (3. 78). L.Budaqovun lüğətində də həmçinin yaşmaq formasında işlənərək yuxarıdakı mənanı ifadə edir (18, 89).

Yaşmaq, yaşınmaq, yaşırmaq formalarında işlənmiş yaş ünsürünün vaxtilə bu sözlərin kökü olduğuna və gizlənmək mənasında işləndiyinə şübhə etmək olmaz. Belə ki, yuxarıda göstəriləyi kimi, yaşmaq Şərqdə qadınların üzünün alt hissəsini örtmək üçün işlətdikləri yaylığa deyilir. Digər tərəfdən sözdə olan maq ünsürünün məsdər şəkilçisi olduğu və dilimizdə onun isimləşdiyi aydındır (16, 93). Yaşmaq, yaşınmaq sözlərində yaş sözü öz gizli mənasını itirdiyi üçün onda olan maq şəkilçisi də öz gücünü itirmiş və vaxtilə düzəltmə olan söz sadə söz yerinə keçmişdir. Əlbəttə, dildə düzəltmə sözlərin zaman keçdikcə sadə sözlərin yerinə keçməsi təbiiidir. Bu vəziyyət sözdə səsin dəyişməsi, digər tərəfdən morfoloji üsulla sözlərin yaranması prosesi ilə üzvi surətdə bağlıdır. Birincisi, bu prosesdə hər hansı bir sözün düzəltmə sözdən ibarət olması, ikincisi isə söz kökünün öz müstəqilliyini itirməsi ilə və şəkilçisi ilə qarışaraq tərkib hissələrə ayrılmayan yeni sözə çevrilməsi ilə əlaqədardır. Söz kökünün müstəqilliyini itirməsi isə hər şeydən əvvəl onun tərkibində olan səslərin düşməsi, dəyişilməsi və səs artımı ilə bağlıdır. Türk dillərində söz kökü düzəltmə sözlər tərkibində bütöv bir leksik vahid kimi iştirak edir. Lakin o öz müstəqilliyini itirdikdə söz kökü olmaq qüdrətini də itirir və şəkilçi ilə qarışaraq onunla birlikdə bütöv bir kökə çevrilir. Dilimizdə bu tip sözlər çoxdur.

ŞAMAXI (ORDUBAD) - ipək şal.

Bütün məxəzlərdə Şamaxı vaxtilə dünyanın ən qədim ipəkçilik, o cümlədən toxuculuq mərkəzlərindən biri kimi qeyd olunur. Venetsiya diplomatlarından biri sayılan Amborucco 1475-ci ilin noyabrında Şamaxıda olarkən Azərbaycanın bu qədim sənətkarlıq, ticarət və mədəniyyət mərkəzi haqqında bunları qeyd etmişdir: Bu şəhərdə bizdə talıman ipəyi kimi tanınan ipək hazırlanır. Bundan başqa müxtəlif zərif ipək parçalar toxunur. Şamaxı Təbriz kimi böyük deyil, lakin qat-qat yaxşıdır. İnsan üçün lazım olan hər şey boldur. Şamaxı adlanan ipək şallar insanın diqqətini cəlb edir. Şamaxıda istehsal olunan ipək parça və mallar nəinki Azərbaycanın müxtəlif yerlərinə, eyni zamanda İran və Rusiyanın da müxtəlif yerlərinə göndərilir (5, 112).

Bu məmulat həmin əşyanın hazırlandığı yerin adı ilə adlandırılmış və şöhrət tapdığı bir dövrdə cənub qrupu dialekt və şivələrinə, o cümlədən Naxçıvan dialektinə daxil olmuşdur. Sonralar isə yer bildirən xüsusi ad ümumi adə keçmişdir. Çünki belə hallar dildə təsadüfi xarakter daşımır. Xüsusi adların ümumi adlara keçməsi və yaxud ümumi adların xüsusi adlara keçməsi halları dildə özünü tez-tez göstərir. Bu vəziyyət dilin müxtəlif sahələri ilə əlaqədardır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin leksik vahid Azərbaycan dilinin Cəbrayıl, Zəngilan, Laçın şivələrində eyni forma və eyni mənada işlənməkdədir (1, 234).

DARAYİ (Babək şivəsi) - naxışlı tuman (17, II, 68). Bu leksik vahid bir sıra türk dillərində, o cümlədən qırğız, tatar, noqay dillərində ağ ipək parça mənasını ifadə edir (13, 56).

Darayı Orta əsrlərdə Yaxın Şərq ölkələrində istehsal olunan ipək parça idi. Azərbaycanda bunun istehsalı əsasən Şamaxı, Təbriz və Ərdəbildə idi. Gəncə və Şəkiddə də inkişaf etmişdi. Azərbaycandan Rusiyaya ixrac edilirdi (5, 34). M.Fasmer özünün və başqalarının fikirlərinə əsaslanaraq bunun fars dilindən keçdiyini iddia edir (14, 99). Sözsüz ki, parçanın adı ilə əlaqədar tikilən paltarlar da bu cür adlandırılmışdır. Etnoqraf Teymur Bünyadov yazır ki, darayı ipək parçanın bir növü sayılır və ondan dizlik də tikilir. Bu ipək parça XIX əsrin sonu, XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanın əksər yerlərində istehsal olunurdu (4, 78).

XILLIX (ORDUBAD) - çobanların geydikləri keçə paltar. Bu söz klik şəklində slavyan dillərində cod yun parça mənasında işlənir. Bu formanın yunan dilindəki klikiya sözündən gəldiyi ehtimal edilir. R.Məmmədov "Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki" adlı əsərində yazır: "XVI əsrdən başlayaraq Naxçıvana Şərq ölkələrindən bir çox tacirlər, səyyahlar, siyasət və dövlət adamı gəlməyə başlayır. Bu dövrdə Naxçıvan Avropa ölkələri ilə aparılan ticarətdə müəyyən rol oynamışdır. Xarici tacirlər Naxçıvana gəldikləri kimi Naxçıvandan da Avropa ölkələrinə tacirlər gedirdilər. Onlar Naxçıvanda ticarət əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi işində fəal iştirak edirdilər"(5, 83). Həmçinin 1591-ci ildə Naxçıvanda olmuş İngiltərənin nümayəndəsi Nyupiri bu şəhərdə çoxlu miqdarda gətirilən müxtəlif xarici malların olmasını qeyd edirdi (5, 83). Bundan əlavə, naxçıvanlı tacir Zəkəriyyə Əylisli 1647 və 1664-cü illərdəki səfərləri haqqında gündəlik yazmışdır. Bu gündəlikdən aydın olur ki, o, ticarət məsələləri ilə əlaqədar olaraq Türkiyəyə, Venetsiyaya, Amsterdama (Niderlandiya), Frankfurta (Saksoniya), Portuqaliyaya, İspaniyaya, İtaliyanın bir sıra dənizkənarı şəhərlərinə getmişdir.

Yuxarıda göstərilən faktlara istinad edib həmin geyimin vaxtilə Yunanıstandan gətirilməsi və bununla əlaqədar adı ilə birlikdə məişətimizə daxil olması ehtimalı meydana çıxır.

ORAŞIN (ŞƏRUR) - Qadınların başlarına bağladıkları gümüş pul tikilmiş qabaqlıq. Bu cür baş geyimləri vaxtilə Təbrizdə geniş yayılmışdı. Alman alimi H.Hots bu cür baş geyimlərini yeni eranın III əsrində Hindistanda istifadə olunmuş baş geyimləri ilə müqayisə edərək onların yaranma tarixinin çox qədim olmasını və Hindistandan keçməsinə göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ qədimdən hind tacirləri İran bazarına çoxlu mal gətirirdilər. Göstərilən geyim növünün Hindistandan keçməsinə də həmin faktla əlaqələndirmək olar. Etnoqrafik faktlara istinad etdikdə aydın olur ki, qadın baş geyimləri mühafizəkarlığı ilə başqalarından daha çox seçilir.

TUTAR (ŞƏRUR) - baş örtüyü, böyük şal. Naxçıvan bölgəsində gözə çarpan bu arxaik leksik vahidə biz digər türk dillərində də bu və ya başqa şəkildə təsadüf edirik. Belə ki, bu söz çuvaş dilində “tutar” formasında işlənib yaylıq mənasını bildirir. Eyni zamanda türkmən ədəbi dilində tutı formasında pərdə mənasını, L.Budaqovun lüğətində tutal formasında don mənasını bildirir (18, 90). V.Yeqorovun fikrincə bu söz monqol dilindəki tuturqan sözündəndir. Hazırda monqol dillərindən olan buryat dilində də tuturqan formasında işlənən bu söz qadın papağı mənasını ifadə edir (9, 67).

ÇADRA (BÜTÜN ŞİVƏLƏRDƏ) - çarşab (7,75). Bu leksik vahidin çadır sözündən əmələ gəldiyini ehtimal etmək olar. Mahmud Kaşqarlı göstərirdi ki çadır kökü çatır şəklində olmuş və çatmaq felindən törəmişdir (10, 86). Çadra leksik vahidi Cənubi Azərbaycanda, eyni zamanda fars dilində də işlənərkəndir. Qədim türk sözü olan çadra türk dilindən fars dilinə də keçmişdir. Azərbaycan qadınlarının başlarına çadra örtmələrini XVI əsrdə bu bölgəyə səfər etmiş ispan diplomatu Klaviks də xəbər verir. O göstərir ki, hələ mən Təbrizdə olarkən burada qadınlar üçün ətriyyat satan tacirlərin də olduğunu gördüm. Qadınlar özləri onların yanına gəlir və ətriyyat malları alırdılar. Qadınlar başlarına çadra salır, üzlərinə at tükündən toxunan rübəndlər örtürdülər (5, 86).

QUŞKEÇƏR (ORDUBAD) - hündürdabanlı qadın ayaqqabısı. Bu söz eyni zamanda Qazax dialektində “quşkeçən” şəklində işlənib dikdaban çəkmə mənasını bildirir. Etnoqrafik müşahidələr göstərir ki, avropasayağı tikilmiş bu cür hündürdabanlı ayaqqabı xalqımızın məişətinə daxil olduqda təəccüb doğurmuşdur. Bu isə xalq arasında “lap altından quş keçə bilər” ifadəsinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Sonralar isə həmin ifadə qısaca olaraq “quşkeçər” sözü kimi qalmışdır.

Sənətşünaslıq doktoru R.Əfəndiyev yazır: ”XIX əsrin axırlarından başlayaraq şəhərdə (Azərbaycan şəhərləri nəzərdə tutulur) yaşayan dövlətli adamların arvadları Qərbi Avropa tufilləri geyirlər. Bu dövrdə yerli burjuaziya geyimin bütünlüklə avropalaşması tərəfdarı idi. Onlar hətta 1908-ci ildən etibarən Bakı mətbuatında

köhnə geyim əleyhinə çıxış etməyə başlamışdılar. Lakin milli geyim tərzlərinin avropalaşması çətinliklə də olsa tədricən həyata keçirdi” (6, 61).

Beləliklə, dialekt və şivələrimizdəki bəzi leksik vahidlərin tədqiq və təhlili göstərir ki, bölgəmizin tarixi çox qədim etnoqrafik xüsusiyyətlərlə zəngin olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 1964.
2. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, 1968.
3. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları. Bakı, 1962.
4. Azərbaycan etnoqrafik məcmuəsi I. Bakı, 1964.
5. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, 1996.
6. Tərhanov M., Əfəndiyev R. Azərbaycan xalq sənəti. Bakı, 1970.
7. Naxçıvan MSSR dialekt və şivələri. Bakı, 1962.
8. Zeynalov M. Bəzi geyim adları. «Elm və həyat» jurnalı, 1980, № 1.
9. Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1964.
10. Mahmud Kaşgari. Divanü luğat-it-türk. I-IV. Ankara, 1986.
11. Мередов Ш., Ахыллы С. Краткий лексем тюркменской классической литературы. Ашхабад, 1963.
12. Пиралов А.С. Кустарных промыслов Кавказа. СПб., 1913.
13. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1974.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Москва, 1967.
15. Amanoğlu E., Zeynalov M. Eski Türkçe kökenli bazı kelimelerin etimolojisi üzerine. "Türk lehçeleri ve edebiyatı" dergisi. Ankara, 1997, № 16.
16. Həməzəyev T. Ordubad dialekti. Nam. dissertasiyası. Bakı, 1962.
17. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, c. II, Bakı, 1966.
18. Будагов Л.А. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. СПб., 1871.
19. Ахметьянов Р.Г. Этимологические основы лексики татарского языка, Казань, 1969.
20. Уйгурско-русский словарь. Москва, 1968.

Абульфаз Кулиев

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ НАХИЧЕВАНСКОЙ АР

В статье исследуются некоторые диалектные лексические единицы, в частности такие слова, как гушкечер, чадра, тутар, хыллых, дараи, орашин, шамахы, йашмаг, постал, пустмари, торгу-син, алача и другие. В статье эти единицы анализируются в сравнении с материалами из других тюркских языков, по мере возможности объясняется происхождение рассмотренных диалектизмов.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2006, №4

FİRUDİN RZAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

XAÇI YARADANLAR VƏ XAÇMATAK TÜRKLƏRİ

Xalqların dövlətçilik taleyində elə ərazilər olur ki, onun tarixinin və etnik mənşəyinin işıqlandırılmasında bu bir parça torpağın arxeoloji tapıntıları, o xalqın minillərin ardındakı mövcudluğunu, onun yaşam haqqını özünə qaytarır. Naxçıvan torpağı məhz belə bir ulu tarixi olan diyardır.

Son yüzilliklər yanlış konsepsiyalar tariximizə, dilimizə, mənşəyi-mizə elə yamaqlar vurub ki, bu gün nəyin harada, kimə, hansı tarixə, və xalqa mənsubluğu tədqiqatçı alimlərimizi belə xeyli çətinliklərlə üzləşdirir. İş o yerə çatıb ki, minillərlə yaratdığımız qədim mədəniyyət qalıqlarımıza şübhə ilə yanaşır, onları yenidən tədqiq etməyə məcbur oluruq. Oxuculara qərribə görünsə də məhz türklərin qədim inancları ilə bağlı bir əşyadan – xaçdan və bu adı daşıyan bir türk etnosundan, söhbət açacağıq. Naxçıvan və İrəvan ərazilərimizdə Xoçkəri, Xoçaberd, Ağxaç, Qaraxaç, Xaçlıbulaq Xaçaberd, Xaçaparaq, Böyük və Kiçik Xaç¹ (hamısı Naxçıvan qəzasına aiddir.) və s. bu kimi yer adlarında xaç komponentinə rast gəlirik. Bu adlarla yanaşı onların əhalisi də türk azərbaycanlılarından ibarət olduğu göstərilir. Əgər xaç xristianlara mənsub idisə bəs bu kəndlərdə niyə azərbaycanlılar yaşayırdı və nəyə görə məntəqə adlarını əmələ gətirən ağ, ər, qara, bulaq, gədik, aparmaq feli, kiçik, bəy kimi müasir sözlər və -ik, -lı şəkilçiləri Azərbaycan dilinə mənsub olub xaç sözünə qoşulmuşdur? Məlu-mat üçün deyək ki, bu adlar 1590-cı ilin sənədlərində öz əksini tapmışdır. Xaç tərkibli yer adına Cənub Azərbaycanın Təbriz ətrafında Elxiçi kəndi və Qaraxaşı – Qaraxacli dağ adlarında rast gəlirik. Q.Gültəkin «Elxiçi» sözünün «ilxiç» sözündən təhrif olunduğunu qeyd edir². Lakin «at otaran», «at sürüsünə baxan» ifadələrini bütöv bir kəndə aid etmək inandırıcı deyil, «İlxaç» sözü «Elxiçi»

ilə eyni - «xaç eli», «xaç yurdu» mənasındadır. El/il tərkibi qədim türklərdə və hazırda osmanlı türklərində də «ərazi», «yurd» mənasında işlənir.³

E.ə. IV əsrdə meydana gələn və eramızın XIII əsri Əsən Cəlalın dövründə (1215-1261) Alban dövləti Alban Xaçın knyazlığı⁴ adlanmışdır. Bu günədək Azərbaycan toponimik sistemində Xaçınçay, Xaçbulaq, Xaçmaz kimi yer adlarında və yüzlərlə oronim, hidronimdə «xaç» ifadəsi şübhəsiz çox qədim tariximizlə bağlıdır. Naxçıvan və İrəvan əyalətlərində xaç tərkibli yaşayış məntəqələrinin əhalisi - Reyhanlı, Şeyikli, Daşanlı və b. türk tayfaları idi⁵. Deməli, xaç komponentinin müasir xristianlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur və xristianlar xaçı hazır şəkildə türklərdən mənimsəmişlər.

Oxucuların diqqətini digər bir tarixi fakta yönəltmək istərdik. V əsr erməni tarixçisi Favst Buzənd (əslində türk-alban) Albaniyadan danışarkən quqar, masqut, hun və b. tayfalarla yanaşı xaçmataqların da adını çəkir.⁶ Bu adla X əsr fars anonim abidəsi «Hüdud-əl Aləm» əsərində də rastlaşırıq. Burada buntürk, hun, bulqar, qıpçaq, oğuz və b. türkdilli etnoslarla yanaşı xaçmatak türkləri də qeyd olunur.⁷ İndi isə bu sözün etimologiyasına diqqət yetirək.

Xaçmatak etnos adının tak/tağ/dağ leksik vahidi istənilən tədqiqatçı üçün birmənalı olaraq müasir «dağ» sözü kimi qəbul olunacaqdır. Bu komponentə müasir toponimikamızda Koşuntaq, Kəngərtaq,⁸ «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında isə Qaztaq, Ortaq və s. dağ adlarında təsadüf edirik.⁹ Lakin bəzi hallarda -taq komponenti tanq formasında səğir nuni (nq) diftonq səsi ilə işlənir və bu zaman o qədim türk sözü olan «qeyri-adi», «möcüzəli» mənalarını¹⁰ ifadə edir. Tayfa adındakı -ma tərkibinə gəldikdə isə türk dillərinə məxsus m≈b fonetik hadisəsini nəzərə alsaq (məs. min-bin, mən-ben və s.) onda tərkib -ba formasına düşür. Qədim türklərin sözyaratma üslubunda bir heca ilə ifadə geniş yayılmışdır. Buna misal olaraq xakas, tuvin, şor və s. dillərdə al-«aul», «binə»,¹¹ şümərlərdə və altaylarda be-«bəy», di (ti) -«tik», «tikən»¹² qədim türklərdə uş-«huş», «ağıl», «müdrək»¹³ və s. sözlərini göstərmək olar. Əgər diqqət etsək bunlar hazırda istifadə etdiyimiz aul, bəy, tik sözlərinin al, bə, ti formalarında qısa yazılışlarına bənzəyir (F.R). Bütün bu dil hadisələrini nəzərə alaraq -ma tərkibini -bəy kimi təhlil etməklə xaçmatak komponentinin «dağ bəylərinin xaçı», və ya «dağlarda yaşayan bəylərin xaçı» mənaları verdiyini görürük. Əgər biz xaçmatak sözünə mat/bat tərkibi ilə izah etməyə çalışsaq, o, qədim türk sözü olan bat - «yer», «məkan», «ölkə» mənalarını¹⁴ (bax. Ordubad, Aşqabad və s.) verəcəkdir. «Ak/Ağ» tərkibinə gəldikdə isə bu orta yüzilliklərə qədər dilimizdə işlənmiş «ucalmaq» fel və «uca» sifət mənaları daşımışdır.¹⁵ Deməli «xaçmatak» sözü «Uca xaç eli, yurdu» anlamında da işlənə bilər. Biz sonuncu mənayı qəbul edirik, çünki hər iki mənada «xaç» komponenti

ayrıca mənaya malikdir və «şəxsə» aid olmaqla qurum bildirir. Bəs bu tayfa, xaç nə zaman yaranmışdır?

S.S.Nikonenko özünün «İsus haqqında əfsanə» kitabında göstərir ki, hələ eramızın V əsrində xristianlar İsusun təsvirinin necə verilməsi barədə qızğın mübahisələr aparırdılar.¹⁶ Belə çıxır ki, hələ V əsrdə İsusun rəsmi yox idi, xristianlar isə xaçı onun çarmıxa çəkilmiş rəsminin rəmzi kimi qəbul etmişlər. Deməli V əsrdə xaç haqqında xristian aləmində söhbət gedə bilməzdi. Bu gün xristianlığın ayrı-ayrı qollarında müxtəlif xaç formaları da onların eyni yerdən, bir başlanğıcdan gəlmədiyini sübut edir. İ.S.Svinskaya xristianlığın tarixi haqqında qərribə bir məlumat verərək bildirir ki, hələ e.ə. III əsrdə Kiçik Asiyanın yunan şəhərində Aleksandriya iudeyləri 70 nəfər şagirdlə Bibliyanı (hansı Bibliyanı) Yunan dilinə tərcümə etdilər və bu şagirdlər «ilk xristianlar» oldular.¹⁷ Qərribə məntiqdir İsa dünyaya gəlməmiş, xristianlıq mövcud imiş və bu 300 il İsa peyğəmbərin təlimindən əvvəl idi. Bəs o xristianlığın təlimi kimin adı ilə bağlıdır (F.R.)? Təbii ki, bizim marağımız xristianlığın meydana gəlməsi tarixində deyil, xaçın kimə məxsusluğuna, nə ifadə etdiyinə aydınlıq gətirməkdir. A.A. Neyxardt öz tədqiqatlarına istinad edərək göstərir ki, xaçların meydana-gəlmə tarixi e.ə. VI əsr din yaradıcısı Buddanın büstünün yaxasında olan xaçla bağlıdır. Bəs onda orta tunc dövrünə, ən azı e.ə. II minilliyə aid olan Gəmiqaya rəsmlərindəki xaçları kim yaratmışdır? Daha sonra müəllif qeyd edir ki, xristianların ilk «Yeni çağırış» əsərində – Apokalipsisdə xaç «vəhşilik» rəmzi, kimi göstərilirdi.¹⁸ Bu fikrə III əsr xristian müəllifi Feliks Minusiyda da rast gəlirik. O, xaça nifrət bəslədiklərini, xaçın xristianlara lazım olmadığını qeyd edir, taxtadan düzəldilmiş Tanrıya inancın bu rəmzini büt-pərəstliklə bağlayır, onu daşıyan «hərbiçi-büt-pərəstləri» lənətləyirdi.¹⁹ Buradan belə bir məntiqi nəticə çıxır ki, hələ eramızın III əsrinin sonları və IV əsrin ortalarına qədər yeni formalaşan xristianlıq xaçdan imtina edir, onu daşıyanları «büt-pərəstlikdə» günahlandırır. Nə-hayət, tarixdən bizə o da məlumdur ki, Avropa auditoriyası qarşısında xristianların tək Tanrı adına ilk duası 312-ci ildə çox qəribədir ki, türk dilində oxunmuşdur.²⁰ O vaxtlar Avropa büt-pərəstlikdə, müasir xristianlar isə ateist baxışlarında idi. Bu həmin IV əsr idi ki, Vizantiya və Qafqazda ilk xristian təlimləri yayılmağa başlanmışdır. Məhz bu dövrdə Roma İmpe-riyası çökmüş, baş tanrı Yupiter məbədgahlardan çoxallahlıq əlaməti olaraq bayıra tullanmış, yeni inanc, yeni din təlimi ayaq açmışdır. Bunu necə başa düşmək olar? Yoxsa yüzillərlə büt-pərəstlik və ateist baxışlarında olan Vizantiya, Roma və avropalıların qəlbində birdən-birə tək Tanrıya inam cücərmişdir? Təbii ki, bu belə deyil və Xristianlıqla İslamın meydana-gəlmə, yayılma «mexanizmi» də tarixdən bizə yaxşı məlumdur. Hər hansı bir xalq öz ilkin inanclarından yalnız işğalların, təzyiqlərin gücünə əl

çəkmək məcburiyyətində qalır. Bəs o zaman bu ateistlərə, büt-pərəstlərə yeni din, tək Tanrıya ibadət haradan, necə gəlmişdir? Niyə o dövr xristianlığa qatılanlar xaçın «hərbiçilərə mənsub» olduğunu söyləyərək, xaçlıları «büt-pərəstlər» adlandırır, onlara «gəlmə» deyir və xaç sahiblərini lənətləyir-dilər? Bəs bu xaç sahibləri kimlər idi, haradan gəlmişdilər? Nəhayət nəyə görə xaç qədim Bibliyada «vəhşilik» rəmzi, kimi qeyd olunurdu?

Murad Aci öz tədqiqatlarına əsaslanaraq göstərir ki, Altaylarda, Uralda və Böyük Sibirdə yayılmış Tenqrianlıq dininin daşıyıcısı, Hun İmperatoru Atilla ilk dəfə Roma və Avropaya xaçı öz bayraqlarında gətirmişdir. O zaman qədim tarixçilər Prisk, İordan Atillanın atasını Mundzaka (qəribədir «bun saka»? Biz tarixdə «buntürklər» ifadəsi ilə tez-tez rastlaşırıq), xaçı bayraqlarında dolandıran qıpçak türklərini isə «xristian» adlandırırdılar.²¹ Buradan «vəhşi köçərilər», «büt-pərəst hərbiçilər», «xaç sahibləri» ifadəsi aydınlaşır. Biz Avropa tarixçilərinin türklər haqqında bu səpkili ifadələrinə yazılı mənbələrdə tez-tez rast gəlirik. Onlara verilən «xristian» adında xrist/krest «xaç», - ian isə «mənsub» «məxsusluq» ifadə edən şəkilçidir. Sözüün etimologiyası «xaça mənsub olanlar» deməkdir və polyane-«köçərilər», qriqorian-«Qriqori qoluna mənsublar» və s. sözlər də bu qəbildəndir. Deməli, Avropa və Roma xaçı qıpçaqlarda görüb tanımış, xaç sahibləri «vəhşi», «varvar» hərbiçilər isə qıpçaqlar olmuşdur (F.R.).

Qədim Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyət abidələrində xeyli xaç işarələrini üzə çıxaran P.M.Debirov bunu alban tayfalarının qədim inancları ilə bağlayırdı.²² Burada qəribə bir ziddiyyəti də oxucuların nəzərinə çatdırmaq istərdik. Bu gün ermənilərin «xristianlıqla bağlı» Eçmiədzin kilsəsində saxladıkları kənar qollarında ilan həkk olunmuş xaç və baş barmaqla dördüncü barmağın birləşərək «boz qurd» rəmzinə ifadə edən dirsəkdən yuxarı əl rəsmi cəmiyyətə Altay məbədlərində də mövcuddur. Təbii ki, ermənilər Altaylara qədər «dövlət» yaratmayıblar. İlan xaç və «boz qurd» rəmzi haradan ermənilərə gəlib çıxa bilərdi? Axı bu Altaylarda Tenqrianların qədim türk mifologiyası - boz qurddan doğulma, «qurd ana» təsvir etmə işarəti idi. E.A. Antonova mifologiyaya dair tədqiqatlarında göstərir ki, ilan türklərdə totem olmaqla kişi Tanrı ilə bağlı olub Şumərlərdən gələn ən qədim mifologiya hesab olunur.²³ O zaman Antonovanın tədqiqinin elmi nəticəsi belədir ki, türk Şumərlərdən başlanan ilan mifi qədim türklərə aiddir. Bu doğru nəticəni istər Gəmiqaya və Qobustan təsvirlərində, istərsə də ərazilərimizə səpilmiş ağır qəbr daşlarındakı ilan təsvirləri də təsdiq edir. Qədim türk inanclarına görə dünya modeli horizontal olaraq dörd yerə bölünür.²⁴ Bəlkə də bu əski türklərin dörd cəhəti, dünya modelini əks etdirən xaçı yaratmasına səbəb olmuşdur. O zaman xaç qollarında ilan rəsmi, Altay məbədlərindəki ilan və xaç nümunələri təsadüf deyil, türk inancının

tərkizbolunmaz sübutlarıdır. Lakin tək əlin -“boz qurd” rəmzinin və ilan xəcin ermənilərə necə keçməsi yenə də sual altında qalır.

Bu məsələləri araşdırarkən, bizi xeyli təəccübləndirən bir neçə tarixi faktla da rastlaşdıq. Xristianların müqəddəs kitabı Bibliyadan bir parça heyvətimizə səbəb oldu və onu olduğu kimi də oxuculara təqdim edirik: “Buna görə də Ondan (Tanrıdan) tək əl göndərildi və onun üzərində yazılmışdır: “Mene, mene tek el uparsin” Yəqin ki, hər hansı bir türk uşağı tərcüməçiyə ehtiyacı olmadan bunun “məni, məni tək əl aparsın” ifadəsi olduğunu asanlıqla anlayar (Bax. Bibliya. M., 1994, Kniqa proroka Danyila, s. 869, 24,25-ci mənada). Qəribə məntiqdir. Bu əski türk dastanı “Ərgönəkön”də türkləri arxasınca azadlığa aparan “boz qurd anaya” çağırış deyilmi? Bu Altay məbəədində və Eçmiədzin kilsəsindəki ermənilərin sahib çıxmaq istədikləri “tək ələ” xitab deyilmi? Bu tərkizbolunmaz sübutun hər hansı bir izahə ehtiyacı varmı? N.K.Smirnovun isə Naxçıvan əyaləti haqqında məlumatından oxuyuruq: “Naxçıvan yaxınlığındakı Xazəran pirində gümüşdən bir əl və böyük xaç var. Azərbaycanlı müsəlmanlar və ermənilər bu ələ və xaçə eyni dərəcədə sitayiş edirlər (XX əsrdə?). Hər bir xalq bu əşyaları özününkü hesab edir. 1918-1919-cu illər türk-erməni qarşı-durması zamanı ermənilər bu xacı və əli Eçmiədzin kilsəsinə aparıblar.²⁵

Qəribədir İslamı qəbul etmiş naxçıvanlı türklər XX əsrdə nəyə görə tək ələ və xaçə sitayiş etməli, özlərininki saymalı idilər? Deməli Tenqrianlıq kimi qədim inancımız hələ XX əsrə qədər Naxçıvan azəri türklərində qoru-nurdu. Gəmiqaya rəsmlərində və Altay mədədlərində eynilik daşıyan xaçlə-rın tarixi e.ə. Tunc dövrünə gedir. V.Baxşəliyevin “Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası” kitabındakı 5-ci rəsmi 1, 2, 3, 4-cü xaç təsvirlərinin²⁶ 4000 ildən artıq tarixi var. Bu xaçlar xristianlıq hələ ayaq tutub yeriməmişdən 2000 il əvvəl qədim türklərin mifik təfəkkürlərinin məntiqi nəticəsi idi. Məhz bu tarixi - əski Tenqrianlıq dinini ermənilər bizdən oğurlayaraq özlərinə tarix və din yaratmışlar. Bunun niyəsini biz oxuculara açıqlamaq istərdik.

Bu gün Tanrıya üz tutduqda, xəbərimiz olmadan belə Tenqrianlıq baxımından Ona müraciət edirik. “Sən qüdrət sahibisən ki, əlinin üstündə əl yoxdur”, “Tanrım, əlini üstüməzdən çəkmə!” və s. bu kimi duaların sayı minlərlədir. Bəs bu cür müraciətlə biz müqəddəs kitabımız “Quran-i Kərim”də “İxlas” surəsinin əleyhinə getmirikmi? Axı surədə Tanrının “nə isim, nə cism” olmaması və bənzərsizliyi haqqında aydın yazılır. O zaman biz Tanrını niyə cismaniləşdirib onun “əlini” bu qədər qiymətləndiririk? Çün-ki bu Tenqrianlıqda olan “ələ” müraciətdir, oda sitayişimizin, Zərdüştlük-dən qalması kimi (F.R.). Əl həm də Tenqrianlıqda Tanrının bir adı idi və “Al” adlanırdı. Bu gün dilimizdə işlətdiyimiz Allah sözünün “Alla” formasını çar Atilla, ordusu ilə döyüşə gedərkən “Alla bile” - “Allah bilər”,

şəklində işlətmişdir. Hazırda çuvaş, buryat, xakaslarda “al”-əl deməkdir və “Alla” dedikdə “tək əl” – Tanrı nəzərdə tutulur.²⁷ Deməli, qədim Tenqri-anlıqda Alla – “Tək əl” tanrıdır (F.R.).

Ermənilərin xristian təliminə gəldikdə isə onlarda bu təlim olmamışdır. Ermənilər sadəcə olaraq VII-VIII əsrlərdə özlərini Tenqrian-lara yamamış, bununla da tarixlərini eramızdan əvvələ aparmağa nail olmuşlar.

F. Buzənd ilk xristian təlimindən danışarkən qeyd edir ki, erməni Qriqoris 312-ci ildə Dərbənddə qıpçaq çarı və əskərlərinə xristian təlimini verməyə başladı.²⁸ Buradakı məntiqsizlik hər bir oxucuya aydındır. Ən əvvəl bu təlimi Qriqoris nəyə görə ermənilərə yox, qıpçaq türklərinə verirdi? O, bu təlimi yüzminlərlə türkə hansı dildə verirdi? Çünki o, 14 il qıpçaqların içərisində yaşayaraq xanın “xilas edən” olduğunu və tək Tenqriyə mənsubluğunu qıpçaqlardan öyrənmişdir. Tenqrianlıqda olan qıpçaq türklərinə bir daha bu dini təlim etməyə lüzum varmıydı? Digər bir tərəfdən Dərbənddən başlayaraq indiki İrəvan əyalətinə qədər qıpçaq çarlığının ərazisində qıpçaqlar məskun idisə və XVI əsrə qədər bu ərazidə Qıpçaq Dəşti məntəqə adları (İrəvan nahiyyəsi) mövcud idisə²⁹ o zaman hansı erməni icmasından və «ermənilərə» xristian təlimindən danışmaq olar? Bütün bunlar ermənilərin uydurduğu saxta din və tarixdir. Onlar sadəcə Tenqrianlığı qəbul etmiş və XX əsrə qədər “tək əl” və xaça sahiblik uğrunda türklərlə mübarizə aparmışlar (Smirnovun Xazəran piri və “tək əl, xaç” əşyalarını xatırlayın). Bu reallığın bariz nümunəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Şöklü-Qıpçaq Məlik ilə oğuz xanı Qazan arasındakı mübarizədir. Hər ikisi türkdür. Lakin qıpçaqlar əski inancları Tenqrianlıqda, oğuzlar isə yeni İslam dinindədirlər və qıpçaqlar oğuzların 1500 illik inanclarından dönmələrini onlara bağışlamaq istəmirlər.³⁰

Xanın yer adlarımıza qədim inanclarımızdan-Tenqrianlıqdan gəldi-yini Tunc dövrünə aid Gəmiqaya xaç işarələrinin mövcudluğu da sübut edir. Xaçları uzun müddət tədqiq edən E.A. Okladnikova qeyd edirdi ki, xaç işarələr Günəşi, yaxud xeyrixah Tanrılarla bağlı (Tenqri ilə F.R.) insanları simvolizə edirdi.³¹

Gətirdiyimiz qaynaq məlumatlarından aydın olur ki, ilan rəsmli və bərabərtərəfli xaçlardan tutmuş «boz qurd» rəmzli «tək əl»ə qədər Tenqrianlıq inancı ilə bağlı əşyalar yalnız türklərə və türk təfəkkürünə məxsus olmuş, Sibir, Altay, Ural, Azərbaycan, bir sözlə türklər məskun olduğu bütün ərazilərdə ən azı xristianlıqdan 900 il əvvəl başlayaraq XX əsrin ilkin dövrlərinə qədər gəlib çatmışdır. Yoxsa xaçlar Altay məbədlərindən Gəmiqaya təsvirlərinə qədər belə geniş bir arealda necə yarana bilərdi?

İndi xaçların yayıldığı ərazini göz önünə gətirsək “Uca xaç eli”, “Xaç bəylərinin dağı” ifadələrini özündə cəmləşdirən Xaçmatak türk etnosunun haradan,

hansı minillikdən gəldiyi aydın olur. Bizim fikrimizi Tenqrianlığın e.ə. ən azı V yüzillikdə yarandığını təsdiqləyən çin tarixçiləri³² və ərəzilərimizdə öz izini itirməyən “Xaç kişiləri”- Xoçkəri, “Xaç qalası”- Xaçaberd, “Uca xaç”- Xoçban, Qaraxaç- “Böyük Xaç” və s.³³ kimi yer adlarımız da təsdiq edir.

Bəzən tez-tez “Şərq mədəniyyəti” ifadəsini işlədirik. Lakin türklər heç bir tarix dönməmində kimsənin mədəniyyətinə üz tutmamış, ucsuz-bucaqsız ərəzilərdə heyrətamiz “Türk mədəniyyəti”ni yaradaraq onu Şərqə və Qərbə diktə etmişlər. Bu mədəniyyəti uzun müddət gizli saxlamağa çalışan rus, avropa alim və arxeoloqları nəhayətdə “Avropa Sibirdən başlanır və bu mədəniyyətin izləri Don və Dunayı adlayaraq o biri torpaqlara keçir”³⁴, həqiqətini deməyə məcbur olmuşlar. Bu gün təkcə qədim Naxçıvan torpağının maddi-mədəniyyət abidələrini, onların tarixini və dilini tədqiq etməklə nəinki Azərbaycan, eləcə də qədim türk mədəniyyətinin ən azı 3500 illik dövlətçilik tarixindən danışmaq olar. Çünki bu torpaq əbədi və əzəli olan ulu türk-Azərbaycan yurduudur.

ƏDƏBİYYAT

1. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı, 1996, s. 35-42, 159-182.
2. Hacıyeva Q. Cənubi Azərbaycanın şərqindəki yer adları. NDA., Bakı, 2000, s. 10-12.
3. Rəşidəddin F. Oğuznamə. Bakı, 1992, s. 64.
4. Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ (tarix, faktlar, hadisələr). Bakı, 1989, s. 30-31.
5. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 1997, s. 27-41.
6. Бузанд Ф. История Армении. Пер. с древнеарм. М. А. Геворкяна. Ереван, 1953, с. 211, 268.
7. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991, s. 19.
8. Моллазаде С.М. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку, 1970, с. 380-386.
9. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988.
10. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку, 1986, с. 47, 63, 81.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.I, ч.1, Москва, 1911, с. 44, 350, 397.
12. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, 1994, s. 56.
13. Этимологический словарь тюркских языков. Москва, 1979, с. 607.
14. Алиев И. История Мидии. Баку, 1960, с. 94.
15. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979, s. 127.
16. Никоненко С.С. Легенда об Иисусе Христе. Москва, 1964 с. 71.
17. Свенцицкая И.С. Раннее христианство; страницы истории. Москва, 1988, с. 77.

18. Нейхардт А.А. Загадка «святого креста». Москва, 1963, с. 21.
19. Аджи М. Европа, тюрки, Великая Степь. Москва, 1998, с.271.
20. Yenə orada. s. 146.
21. Murad Aci. Göst. əsəri. s. 271-290.
22. Дебиров П.М. Резьба на камне в Дагестане. Москва, 1966, с. 47-49.
23. Антонова Е.А. Обряды и верования первобытных земледельцев Востока. Москва, 1990, с. 46-47.
24. Azərbaycan folklor antologiyası. Bakı, 1994, s. 167.
25. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Тбилиси, 1934, с. 103.
26. Baxşəliyev V. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı, 2002, s. 15-17, 21.
27. Murad Aci. Göst. əsəri. s. 216.
28. Yenə orada. s. 284-285.
29. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. s. 124.
30. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, 1988, s. 42-52.
31. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катуни. Новосибирск, 1984, с. 34.
32. Васильев А.С. История религии востока. Москва, с. 46-47.
33. Rzayev F. «Ərəb, fars, erməni mənşəli hesab edilmiş bəzi türk toponimləri» - Onomastika problemləri. Bakı, 2003, s. 87-92.
34. Руденко С.И. Культура населения Центрального Алтая в скифское время. М. – Л., 1960, с. 141-147.

Фирудин Рзаев

ТВОРЦЫ КРЕСТА И ТЮРКИ-ХАЧМАТАКИ

В статье подробно исследуется появление креста на Алтае до нашей эры и его распространение среди тюркских племен в связи тенгрианством. Автором подробно анализируется роль креста при формировании названий населенных пунктов-ойконимов, приводится множество примеров как Хачапараг, Хачмаз, Агхач, Карахач и т.д.

Следы креста в ойконимах автор находит на территории Восточного, Южного Азербайджана и отдельно рассматриваются лексико-семантические значения этих ойконимов.

Исследуя этнический состав населенных пунктов Западного Азербайджана автор уточняет дату прибытия армян на нашу территорию – конец XVIII и начало XIX веков.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

ADİL BAĞIROV
Naxçıvan Özəl Universiteti

«NAXÇIVAN SANCAĞININ MÜFƏSSƏL DƏFTƏRİ»NDƏ TARİXİ ADLARIMIZ

1727-ci ildə osmanlılar tərəfindən hazırlanan «Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri»nin əsas məqsədi XVIII əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan ərazisindən toplanılan vergilərin miqdarı və növləri, sancağın inzibati-ərazi bölgüsü, təsərrüfat həyatı və s. əks etdirmək olsa da, burada tədqiqata böyük ehtiyacı olan tarixi adlarımızın zəngin xəzinəsi cəmlənmişdir. «Müfəssəl dəftər»də nahiyələr və onlara daxil olan kəndlərin adları, vergiyə cəlb olunan şəxslərin adı və ata adları, taxıl bitkilərinin adları və müxtəlif məscid, karvansara, dükan, bazar, hamam və s. adları verilmişdir ki, bu da o dövrün onomastik mənzərəsi haqqında təsəvvürü genişləndirir və tədqiqat üçün zəngin material verir.

«Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri» tarixi bir mənbədir. Burada mənfur ermənilərin əsassız olaraq göz dikdikləri Naxçıvanın keçmiş sərhədləri, ərazinin tarixi coğrafiyası, maddi mədəniyyət abidələri, milli adlarımız tarixə şahid durur. Bu adlarda torpağın yaddaşı yaşayır, insan-ların yaşam tərzini, peşə və məşğuliyyəti, əkinçilik və biçinçilik mədəniyyətimiz öz əksini tapır. Ona görə bu mənbəni hərtərəfli şəkildə öyrənmək tariximiz, dilimiz, mədəniyyətimiz üçün çox vacibdir.

«Müfəssəl dəftər»də onomastik vahidlər bir neçə növü ilə təmsil olunmuşdur ki, bunların da hər birinin özünəməxsus rəngarəng linqvistik xüsusiyyətləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

Antroponimlər. «Müfəssəl dəftər»də XVIII əsrə aid şəxs və ata adlarının geniş mənzərəsi yaradılmışdır. O dövrdə əhalidən alınan vergilər təsərrüfat rəhbəri və ailə başçısı kimi kişilərin adına sənədləşdirildiyi üçün mənbədə qadın adına rast gəlinmir. Qeydə alınmış kişi şəxs adları isə bir sıra xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir.

a) Mənbədəki şəxs adlarının bir qismi müasir həyatımızla səsleş-məyən, aktuallağını itirərək tamamilə passiv fonda keçmiş adlardır. Məsələn: Sayılmış, Xəndanqulu, Dəməli, Erkən, Səfixan, Pirverdi, Gördü, Doğan, Mövlamverdi, Xocaməli, Gurəli, Abıxan, Yarqulu, Mürtuzaqulu, Kübar, Ovduxan, Yaylıxan, Müsahibxan, Boranxan, Durmuş, Yarsahib, Gülbudaq, Pirnəzər, Sarəli, Şahəli, Bəyəli, Dinar, Babaqədim.

b) Şəxs adlarının əksəriyyəti dini xarakter daşıyan ənənəvi adlardır ki, bu adlar bütün dövrlər üçün səciyyəvidir. Məsələn: Məhəmməd, Əli, Həsən, Hüseyn, Abdulla, İsmayıl.

c) İki şəxs adının birləşməsi yolu ilə əmələ gələn mürəkkəb şəxs adları bütün nəhiyələrdə öz ifadəsini tapır. Məsələn: Məmmədhəsən, Məmmədhüseyn, Məmmədrza, Əbülqasım, Vəliməmməd, Mirzəhüseyn, Cabbarəli, Muradsahib, Dərgahəli, Fərəhəli.

ç) XVIII əsrdə *verdi* sözünün köməyi ilə yaranan şəxs adları üstünlük təşkil edir. Məsələn: Allahverdi, İmamverdi, Mövlamverdi, Haq-verdi, Qəniverdi, Quluverdi, Tanrıverdi, Şahverdi və s.

d) *Qulu* sözünün köməyi ilə yaranan şəxs adları məhsuldar şəkildədir: Allahqulu, Məmmədqulu, Hüseynqulu, İmamqulu, Ocaqqulu, Nəcəfqulu, Dərgahqulu, Rövqanqulu, Bərəkətqulu, Xəlifəqulu, Murtuza-qulu, Xudaqulu, Nəzirqulu, Abdullaqulu, Məşədiqulu, Övliyaqulu, Yara-danqulu.

e) *Xan* sözünün köməyi ilə yaranan şəxs adlarının əksəriyyəti arxa plana keçmişdir. Məsələn: İsaxan, Musaxan, Ovçuxan, Qorçuxan, İsmixan, Nəzirxan, Yaylıxan, Orduxan, Sabitxan, Mirzəxan, Qurumxan, Lətifxan, Müsahibxan, Boranxan, Cilovxan, Bədirxan, Zikrxan.

ə) Mənbədə mövcud olan şəxs adlarının bir qismi bu gün öz varlığını saxlayır: Məmməd, Əsgər, Əli, Kazım, Tağı, Natiq, Novruz, Səfər, Zakir, Nəcəf, Vəli, Yusif, Oruc və s.

f) Mənbədə ata adları da bütün şəxs adları ilə bərabər işlənmişdir: Qubad Yolçu oğlu, Oruc Qədim oğlu, Gurəli Dinar oğlu, İmamverdi Nur-əhməd oğlu, Şahməmməd Fəzli oğlu, Əli İsa oğlu və s.

g) XVIII əsrdə indiki anlamda başa düşdüyümüz familiyalar təşəkkül tapmamışdır. Familiya yaranana qədər bu funksiyanı müxtəlif *nisbə*, *ləqəb*, *təxəllüs* və ya *toxum*, *uşaq*, *tayfa*, *nəsil* və s. kimi ünsürlər yerinə yetirmiş, orta əsrlərdən isə «oğlu» leksemi daha çox üstünlük təşkil etmişdir. «Oğlu» leksemi ata adı yaradan ünsür olmaqla yanaşı, həm də familiya düzəltməyə xidmət etmişdir. Odur ki, XVIII əsrə aid mənbədə də bütün familiyalar «oğlu» leksemnin köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Məsələn: Qasım Məmmədqulu oğlu, Əli Xəndanqulu oğlu, Durmuş Sayılmış oğlu,

Ocaqqulu Bayramqulu oğlu, Asur Abdulla oğlu, İbrahim Tanrıqulu oğlu, Qara Hacı Rüstəm oğlu, Qırzı Nəqdi oğlu və s.

ğ) Mənbədə çox az miqdarda ləqəb də işlənmişdir. Məsələn: Keçə Hüseyn.

Urbanonimlər. «Müfəssəl dəftər»də toponimlər daha çox oykonim və urbanonimlərlə təmsil olunur. Burada 14 nahiyyə, 315 kənd yaşayış məntəqə adı, xeyli miqdarda məzrə və qışlaq adları qeydə alınmışdır. Həmin oyko-nimlərə ayrıca məqalə həsr etdiyimiz üçün bu yazıda ancaq urbanonimlərin haqqında danışacağıq.

Urbanonimlər toponimlərin maraqlı növlərindən biri olub – məhəl-lə, küçə, meydan və s. adlarını bildirir. Şəhər və iri kənd yaşayış məntəqələri üçün xarakterik olan bu adlar tarixin məhsulu, insanların fikir və düşüncələrinin ifadəsidir. «Müfəssəl dəftər»dən aydın olur ki, XVIII yüzillikdə Naxçıvan ərazisində: Aşağı məhəllə, Yuxarı məhəllə (Naxçıvan şəhəri), Anbaras məhəlləsi, Məngis məhəlləsi, İştərengə məhəlləsi, Sərsəhər məhəlləsi (Ordubad şəhəri), Orta məhəllə (Meqri kəndi, Azadçıran), Canbulaq məhəlləsi (Sədərək) və s. kimi məhəllə adları mövcud olmuşdur. Bu məhəllə adlarından Aşağı məhəllə, Yuxarı məhəllə və Orta məhəllə adları məhəllənin, şəhərin və ya kəndin hansı hissəsində yerləşməsinə, ərazinin hansı hissəsini əhatə etməsinə görə verilib. Sərsəhər məhəllə adı da yerləşdiyi əraziyə görə belə adlandırılıb. İştərengə məhəllə adı isə (bəzi mənbələrdə Üçtərengə şəklindədir – A.B) məhəllənin formasına görə Verilib.

Urbanonimlər «Müfəssəl dəftər»in əhatə dairəsindən kənar məsələ olduğu üçün sancağa daxil olan şəhər və kəndlərdəki məhəllə, küçə və meydan adları burada genişliyi ilə öz ifadəsini tapmayıb.

Fitonimlər. «Müfəssəl dəftər»də özünü əks etdirən onomastik vahidlərdən biri də hər cür ağac və bitki adlarını əhatə edən fitonimlərdir. Sancağın yaşayış məntəqələri, dağ və dərələri, çəmənlik və əkin yerləri, çay, göl və bulaq kənarları, bağ, meşə və kolluqları üçün səciyyəvi olan fitonimlər mənbədə ancaq buğda, arpa, darı, pərinc, çəltik, gənəgərcək, mərcimək, noxud, kərəsnə (noxud növü), kələm (noxud növü), kərdiyər, paxla, düyü, kartof, soğan, üzüm, pambıq, sumax adları ilə təmsil olunmuşdur.

Məlumatla görə, sancaqda əkilən becərilən və yetişdirilən bu bitkilər üçün vergi verilmiş. Odur ki, o dövrün vergi növlərinin əksəriyyəti də fitonim səciyyəlidir. Məsələn: buğda vergisi, arpa vergisi, pərinc vergisi, sumax vergisi, mərcimək vergisi, noxud vergisi, kərəsnə vergisi, ot üşrə, meyvə üşrə, darı vergisi, pambıq vergisi, üzüm vergisi və s.

«Müfəssəl dəftər»də qeydə alınmış bitki və meyvə növlərinin bir qismi vaxtilə əkinçilik təsərrüfatında mühüm yer tutsa da, zaman keçdikcə tədricən sıradan

çıxmış, bəzilərinin yalnız adı qalmışdır. Məsələn: darı, gənəgərcək, mərcimək, kərəsmə (noxud növü), kəlül (noxud növü), kərdi-yər, sumax, düyü və s.

Ktematonimlər. Dilimizdə maddi mədəniyyət abidələri, elm və texnika ilə, mədəniyyətlə bağlı əsərlərin, məscid, mədrəsə, karvansara, hamam, inzibati idarə, təşkilat və s. adlarını bildirən ktematonimlər «Müfəssəl dəftər»də aşağıdakı nümunələrlə əks olunmuşdur.

a) *Məscid və came adları.* Tarixi mənbələrdə Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində xeyli dini bina, məscid və mədrəsələrin olduğu haqda geniş məlumat vardır. Məsələn, türk səyyahı E.Çələbinin yazdığına görə XVII əsrdə Naxçıvan şəhərində Əhməd paşa, Fərhad paşa, Gözəl Əli paşa, Cığaloğlu, Xadim Cəfər paşa kimi məscidlər fəaliyyət göstərirmiş (1, s.12). Bu hal XIX əsr üçün də səciyyəvidir. Ancaq «Müfəssəl dəftər» də bir neçə məscid və came adları qeydə alınmışdır ki, fikrimizcə, bu da digər məscid və mədrəsələrin vergiyə cəlb olunmaması, iri məscid və camelərin daxilində fəaliyyət göstərmələri ilə əlaqədardır. Mənbədə qeyd olunmuş məscid və came adlarının hamısı antroponim səciyyəlidir. Sultan Mahmud comesi, Həzrət paşa comesi, Seyid Hüseyn zaviyəsi (Naxçıvan şəhəri), Mirzə İbrahim mədrəsəsi, Sultan Murad Comesi (Ordubad şəhəri).

b) *Karvansara adları.* Naxçıvan sancağına daxil olan karvansaralar ayrı-ayrı şəxslərə mənsub olduğu üçün sahibinin–onu tikdirənin adı ilə adlandırılmışdır. Məsələn: Seyid Qazi karvansarası, Hacı Səidin karvan-sarası, Ağahüseynin karvansarası, Ağ Mirzə karvansarası (Ordubad).

c) *Bazar və dükən adları.* Ərazidə geniş yayılmış bazar və dükənlərə: şəxs adı ilə bağlı: Xətib bazarı, Xətibin dükanı. Tağıbəyin dükanı, Keçə Hüseynin dükanı, Fətəlinin dükanı, Ağahüseynin dükanı (Ordubad), müxtəlif mənəli adlarla bağlı: Şeytanbazar, Meydan çarşısı, Çanaq çarşısı, Tü-rəngi çarşısı (Naxçıvan), Sərşəhər bazarı (Ordubad) kimi adlar verilmişdir.

ç) *Hamam adları.* Mənbədə qeydə aldığımız hamam adları yerləşdiyi əraziyə və hamamın xidmət növünə görə verilmişdir. Məsələn: Bazarbaşı hamamı, Təknə hamamı (Ordubad).

d) *Dəyirman adları.* XVIII əsrdə Naxçıvan sancağında çox sayda dəyirmanlar da fəaliyyət göstərirmiş. «Müfəssəl dəftər»də həm işlək, həm də sıradan çıxmış dəyirmanlar qeydə alınmış, çox təəssüf ki, onların adı yox, ancaq sayı göstərilmişdir. Bizə belə gəlir ki, sancaqda olan dəyirmanlar ərazisində yerləşdiyi şəhərin, kəndin adı ilə (Naxçıvan şəhər dəyirmanı, Ordubad şəhər dəyirmanı), yerləşdiyi məhəllənin adı ilə (Aşağı məhəllə dəyirmanı, Yuxarı məhəllə dəyirmanı) dəyirmanın sahibi və ya onu işlədən şəxsin adı ilə (Məsələn: Həsənin dəyirmanı, Hüseynin dəyirmanı) adlandırılmış.

ƏDƏBİYYAT

1. Çələbi E. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Bakı, 1997.
2. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı, 1997.

Adil Bagirov

THE HISTORICAL NAMES IN THE DETAILED COPY-BOOK OF NAKHCHIVAN PROVINCE

The author values “The detailed copy-book of Nakhchivan province” highly as a basic historical document in his article and in reply to armenians is said that the historical names are the right reliable sources preserving the ancient borders geography, material cultural monuments of Nakhchivan. The onomastic patterns as antroponim, fitonim and ktematonim have been involved into research and analysed from lexico-semantic point of view in the article.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

GÖYÇƏ AŞIQ MƏKTƏBİ «QARDAŞ ƏDƏBİYYATLAR» DƏRGİSİNDƏ

Türkiyədə 1982-2000-ci illər arasında nəşr olunan «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisi türk xalqları ədəbiyyatını öyrənən, təbliğ və təqdim edib tanıdan əsas və əhəmiyyətli mətbuat orqanıdır. Bu dərginin səhifələrində Azərbaycan bədii söz sənətinə də geniş yer verilmişdir. Ədəbiyyatımızın istər şifahi, istərsə də yazılı qolunu təmsil edən bədii nümunələrin dərgidə vaxtaşırı işıq üzü görməsi, o taylı bu taylı, güneyli-qüzeyli Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında istər bizim tədqiqatçılarımızın, istərsə də Türkiyədə və digər ölkələrdə yaşayan araşdırıcıların elmi məqalələrinin, resenziyalarının dərc olunması fikrimizə sübutdur.

Bu baxımdan Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının «Qardaş ədəbiyyatlar» güzgüsündə işıqlandırılması da xüsusi maraq doğurur. Doğrudur, dərginin səhifələrində folklorumuza aid materiallar sayca o qədər də çox deyildir. Bununla belə, həmin materialların çoxu şifahi xalq ədəbiyyatımızın elə mühüm məsələlərinə həsr olunmuşdur ki, onların əhəmiyyəti indi də öz qüvvəsini saxlamaqdadır.

«Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisində Göyçə aşiq məktəbi ilə bağlı verilmiş materialları iki qismə ayırmaq mümkündür:

a) Göyçə aşiq məktəbinə aid nümunələrinin Türkiyədə nəşri və təbliğində «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisinin rolu;

b) «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisi səhifələrində Göyçə aşiq məktəbinə aid tədqiqlər;

Birinci qrupa aid edilən materiallar sırasında aşağıdakı səciyyəvi nümunələri göstərmək olar:

Dərginin 1983-cü ildə çıxmış 8-ci sayında (1, s. 33-35) Aşıq Ələsgər, Aşıq Məmməd və Aşıq Musanın şeirlərindən nümunələr verilmişdir. Bu şeirlər adı çəkilən istedadlı el sənətkarlarının ədəbi irsi barədə müəyyən təsəvvür yaradır.

İkinci qisim materiallar sırasında Zeynalabdin Makasın «Göyçə aşıq məktəbi» (1, s.31) məqaləsini göstərmək olar.

Türk xalqları arasında ədəbi-mədəni körpü yaratmaq vəzifəsini qarşısına məqsəd qoyan və bu məramı layiqincə həyata keçirən «Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisi Azərbaycan şifahi söz sənətinin Türkiyədə tanınması və təbliğində də əhəmiyyətli işlər görür. Folklorumuzun ayrı-ayrı səciyyəvi nümunələrinin dərgi səhifələrində verilməsi məhz bu amala xidmət edir. Səciyyəvi faktlara nəzər salaq.

Dərginin 8-ci sayında Zeynalabdin Makasın «Göyçə aşıq məktəbi» məqaləsində bu qədim türk yurdunun saz-söz ustaları haqqında qısa məlumat verildikdən sonra təsəvvürü tamamlamaq naminə Göyçə mahalında yaşayıb-yaratmış ayrı-ayrı görkəmli aşıqların şeirlərindən nümunələrə də yer verilmişdir. İlk öncə Aşıq Musanın saza, söz sənətkarına həsr olunmuş bir gəraylısı dərc edilmişdir. Bu gəraylıda sazın qüdrətindən, həmişə haqqa xidmət etməsindən, könüllər həmdəmi olmasından danışılır:

Məclisləri abad eylər.
Nə günahı telli sazın.
Məlul könüllər şad eylər,
Nə günahı telli sazın?
Bir ağacdır, bir dəmir
Ara vermir, yalan demir
And içməyir, rüşvət vermir
Nə günahı telli sazın (1, s.34).

Yenə həmin sayda Aşıq Ələsgərə məxsus olan «Bu dağlar mənim» şeiri Aşıq Məmmədin adından verilmişdir. «Bu dağlar mənim» qoşmasında isə vətən məhəbbətinin gözəllikləri vəsf olunmuş, dağların vüqar və əzəməti poetik dillə mənalandırılmışdır. Hər bəndi bir rəssam tablosunu xatırladan, hər misrasından məhəbbət duyğuları axan bu şeir türkiyəli oxucularda aşıq şeirimizin yüksək sənətkarlığı barədə dolğun təsəvvür yaratmağa qadir nümunə kimi uğurla seçilmişdir:

Bir yaqut yanaqlım, yasəmən xallım,
Dəhanı kövsərlim, ləbləri ballım
İlə ilqar verib Leyli misallım,
Öncü məskənimdi bu dağlar mənim (1, s.34).

Dərginin həmin sayında aşiq şeirimizin böyük ustadı Aşiq Alının «Nə qaldı» qoşması türk oxucularına təqdim olunmuşdur. Məlumdur ki, Aşiq Alı yaradıcılığında mənəvi saflıq məsələləri, vətən, el dərdi qabarıq şəkildə qələmə alınmış, dövrünün qəddarlığı öz əksini tapmışdır. Bu şeirində də Aşiq Alı dövrünün, ömrün vəfasızlığının, fələyin amansızlığının, qocalıq günlərinin poetik ifadəsini vermişdir:

Ölüm haqdı, çıxmaq olmaz əmirdən,
İpək tora halqa vurma dəmirdən,
Aydı, gündü gəlib keçir ömürdən,
Darıxırıq görən yaza nə qaldı (1, s.34).

Aşiq Alı xalq dilinin incəliklərindən məharətlə istifadə edən sənətkar olmuşdur. Uzun illər onun şeirləri dillər əzbəri olmuş, yaddaşlarda yaşamışdır. Onun ədəbi irsinə 1970-80-ci illərdə xüsusi maraq göstərilmiş, bu işdə xalq şairi Hüseyn Arif mühüm səy göstərmişdir. Bu diqqət və marağın nəticəsi kimi aşığın yubileyi keçirilmiş, 54 şeiri toplanaraq ayrıca kitab halında 1975-ci ildə çap olunmuş, 1982-ci ildə isə əsərlərinin daha mükəmməl nəşri həyata keçirilmişdir (10). Hiss olunur ki, «Qardaş ədəbiyyatlar»da məqalə ilə çıxış edən Zeynalabdin Makas da Azərbaycanda Aşiq Alı irsinə həmin illərdə olan xüsusi maraqdan xəbərdar olmuş, aşığın 1982-ci ildə Bakıda kitabı çıxdıqdan bir müddət sonra onun məşhur bir şeirini türkiyəli oxuculara ünvanlamışdır.

Dərginin həmin 8-ci sayında Aşiq Ələsgərin «Düşdü» qoşayarpaq qoşması da oxuculara təqdim olunmuşdur. Qoşayarpaq qoşmanın 3-cü və 4-cü bəndləri jurnalda çap edilməmiş, cəmi üç bənd verilmişdi. Halbuki həmin qoşayarpaq qoşma bütövlükdə beş bənddən ibarətdir (4, s.113; 2, s.233; 3, s. 239).

Gözəl və gözəllik ümumiyyətlə Ələsgər şeirinin əsasını təşkil edir. O, sözün həqiqi mənasında gözəllik aşıqi, gözəllik məftunu, gözəllik nəğmə-karıdır. Onun təsvir etdiyi gözəllik mücərrəd deyil, real həyat gözəllikləri, təbiət gözəllikləri, insani gözəlliklərdir. Aşığın «Qardaş ədəbiyyatlar»da verilən şeirləri də özündə bu keyfiyyətləri əks etdirir.

«Qardaş ədəbiyyatlar» dərgisində Azərbaycan folkloruna aid verilmiş materiallar içərisində Azərbaycan aşiq sənəti daha geniş yer tutur. Bu baxımdan Zeynalabdin Makasın «Göyçə aşiq məktəbi» (1, s. 31-35) adlı yazısı maraq doğurur. Məqalənin əvvəlində müəllif qədim Azərbaycan torpaqlarından olan Göyçə bölgəsi barədə bir-iki cümlə ilə məlumat verir, bu əski türk yurdunun hazırda Ermənistan tərkibində olduğunu, Vardanis adlandırıldığını yazır. Zeynalabdin Makas XVI yüzillikdən başlayaraq Göyçə mahalında onlarla ustad aşığın yetişdiyini, xüsusilə XIX-XX əsrlər-də bu regionda çoxsaylı aşıqların yaşayıb-yaratdığını nəzərə çatdırır.

Göyçənin müxtəlif kəndlərində doğulmuş, öz sənəti ilə şöhrətlənmiş Aşıq Musa, Aşıq Nəcəf, Aşıq İsa, Aşıq Qasım, Aşıq Əsəd və başqalarının adını çəkən, Aşıq Musa və Aşıq Əsəd haqqında bir-iki cümləlik əlavə məlumat da verən Zeynalabdin Makas bunlardan çoxunun Aşıq Ələsgər məktəbinin nümayəndəsi olduğunu bildirir. Zeynalabdin Makas haqlı olaraq Aşıq Ələsgəri aşıq şeirimizin ən böyük simalarından biri sayır və onun şifahi xalq ədəbiyyatımızda ədəbi məktəb yaratdığını qeyd edir. Onun bu mülahizəsi Azərbaycan folklorşünaslığının Aşıq Ələsgəri «aşıq poeziyamızın Füzulisi» sayması barədə mülahizəni yada salır. Buna görə də məqalədə Aşıq Ələsgər haqqında ayrıca danışılması təbii sayılmalıdır.

Zeynalabdin Makas Ələsgərin qardaşları Məhəmməd, Saleh (Salah) və Xəlilin, eləcə də aşığın övladlarından Bəşir, Əbdüləzim və Talibin də şeirlər qoşduğunu, el-oba arasında şöhrətləndiyini yazır.

Zeynalabdin Makas məqalədə haqqında danışdığı aşıqların bəziləri-nin yaşadığı illəri qeyd etmişdir. Aşıq Ələsgərin təvəllüd və vəfat tarixini müəllif düzgün göstərmişdir, lakin bəzi başqa rəqəmlər bir qədər qeyri-dəqiq görünür. Məsələn, Zeynalabdin Makas Aşıq Ələsgərin qardaşı Məhəmmədin 1870-1935-ci illərdə yaşadığını yazır (1, s.32). Bu tarixin tam dəqiq fakt kimi göstərilməsi mübahisə doğurur. Çünki bizim folklorşünaslıqda da bu barədə bir neçə fikir vardır. Məsələn, iki cildlik «Azərbaycan aşıqları və el şairləri» adlı toplusunun ikinci cildində Məhəmmədin təxminən 1870-ci ildə doğulduğu, 1937-ci ildə vəfat etdiyi bildirilir (4, s.113). Onu da deyək ki, həmin kitabda nədənsə Məhəmmədin Ələsgərlə qardaş olduğu qeyd edilmir. Son məlumatlarda isə Ələsgərin qardaşı Məhəmmədin 1857-1937-ci illərdə yaşadığı göstərilir (7, s. 289).

Göründüyü kimi, Məhəmmədin təvəllüdü və vəfatı tarixi barədə Azərbaycan folklorşünaslığında dəqiq fikrin olmaması Zeynalabdin Makas danışılan məqaləsinə də təsirsiz qalmamışdır. Bu cür qeyri-dəqiqliyə Aşıq Ələsgərin oğlu Əbdüləzim barəsində də yol verilmişdir. Zeynalabdin Makas onun 1880-1942-ci illər arasında yaşadığını yazır (1, s. 32).

Bu tarixin dəqiq olub-olmamasını aydınlaşdırmaq məqsədilə müxtəlif mənbələrə üz tutduq və belə bir mənzərə ilə qarşılaşdıq ki, Aşıq Ələsgərin bu övladının təvəllüd və vəfat tarixi barədə müxtəliflik vardır. «Azərbaycan aşıqları və el şairləri» kitabının ikinci cildində göstərilir ki, Əbdüləzim 1880-ci ildə doğulmuş, 1942-ci ildə dünyadan köçmüşdür (4, s. 197). Göründüyü kimi, Zeynalabdin Makas bu mənbədən istifadə etmiş, həmin tarixi göstərmişdir. Amma son məlumatlarda Aşıq Əbdüləzimin 1873-1943-cü illərdə yaşaması bildirilir (7, s.291; 12, s. 239). Fikrimcə, bu tarix həqiqətə daha uyğun ola bilər.

Zeynalabdın Makas Aşıq Alı, Aşıq Əsəd və Aşıq Musa haqqında da danışır. Lakin Aşıq Əsədin 1875-1950-ci illərdə yaşaması tarixini göstərər-kən yanlışlığa yol verir (1, s. 32). Əldə olan mənbələrdə Aşıq Əsədin 1874-1951-ci illərdə yaşması qeyd olunur (5, s. 62; 6, s. 432-433).

Ümumiyyətlə, Zeynalabdın Makasın «Göyçə aşiq məktəbi» məqaləsi Göyçə mahalının saz-söz sənəti barədə yığcam da olsa təsəvvür yaratmağa xidmət edir. Məqalənin sonunda isə bəzi aşıqların şeirlərindən nümunələr də verilmişdir ki, bunlar barədə fəslin birinci bölməsində söz açmışıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Qardaş ədəbiyyatlar dərgisi, № 8, 1983.
2. Aşıq Alı. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1982.
3. Aşıq Ələsgər. I kitab, Bakı, «Elm», 1972.
4. Azərbaycan aşıqlar və el şairləri. 2 cildə, c. II, Bakı, «Elm», 1984.
5. Azərbaycan Sovet yazıçıları. Bakı, «Yazıçı», 1988.
6. Əfəndiyev P.Ş. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1981.
7. Ələsgər ocağı (tərtib edən İslam Ələsgər). Bakı, «Yazıçı», 1991.

Ганира Аскерова

ШКОЛА АШУГОВ ГЕЙЧА В ЖУРНАЛЕ «ГАРДАШ ЭДЕБИЯТЛАР»

В статье рассмотрена роль журнала «Гардаш эдебиятлар» (Братские литературы) в презентации и пропаганде в Турции школы ашугов Гейча.

Опубликованные в журнале материалы, связанные со школой Ашуг-ов Гейча, сгруппированы, в начале представлены литературные образцы, далее анализированы исследования творчества ашуг-ов по рассмотренным материалам.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

ŞİRMƏMMƏD QULUBƏYLİ

Naxçıvan Özəl Universiteti

DİLÇİLİKDƏ SAHƏ NƏZƏRİYYƏSİ VƏ ONUN QAYIDIŞLIQ KATEQORİYASINA TƏTBİQİ HAQQINDA

Dilçilikdə sahə nəzəriyyəsi hələ tam formalaşmayıb və ümumiləşmə mərhələsindədir. Azərbaycan dilində, eləcə də onun digər türk və qeyri-türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqində bu nəzəriyyə geniş tətbiq olunmayıb. Beləliklə, bu nəzəriyyənin mahiyyəti haqqında qısa şərhə ehtiyac duyulur..

Son onilliklərin dilçilik praktikasında müxtəlif dil səviyyələrinin ayrı-ayrı vahidlərinin funksional-semantik baxımdan öyrənilməsi zamanı geniş tətbiq olunan sahə nəzəriyyəsinin təkamül prosesini şərti olaraq iki mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələdə dilçiliyə dair tədqiqatlarda sahə anlayışı insan təcrübəsinin müəyyən sahəsini əhatə edən mənalı vahidlərin məcmusu kimi nəzərdən keçirilirdi və bu metod bir dil səviyyəsi çərçivəsində tətbiq olunurdu. Lakin ikinci mərhələdə bu metod əsasən səviyyələr arasındakı dil vahidlərinin, semantik funksiyanın eyniliyi əsasında birləşmiş müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin tədqiqində tətbiq olunmağa başlandı (1, s. 5).

Funksional-semantik kateqoriyalar anlayışı O.Yespersen və İ.İ.Meş-şaninov tərəfindən işlənmiş məfhum kateqoriyalar anlayışı ilə sıx bağlıdır. Sonrakı

mərhələdə sahə nəzəriyyəsinin lingvistik statusu V.Q.Admoni, A.V.Bondarko, Y.V.Qulıqa, Y.İ.Şendels kimi dilçilər tərəfindən şərh olun-muşdur.

«Dilçilik sahəsi» termini əsasən sahələr arası hadisə kimi, daha doğrusu, semantik funksiyaların ümumiliyi əsasında birləşmiş müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin məcmusu kimi şərh olunur. Yəni funksional- semantik ümumilik müxtəlif səviyyəli dil elementlərinin (morfoloji, sintaktik, leksik, söz yaradıcılığı, frazeoloji) bir araya gəlməsi üçün baza rolunu oynayır.

Sahə nəzəriyyəsinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti onun məzmun və ifadə planlarına malik olmasıdır. Hər hansı bir sahənin bütün müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin məcmusu həmin sahənin ifadə planını təşkil edir. Bütün bu müxtəlif səviyyəli ifadə vasitələrinin (morfoloji, sintaktik, leksik, leksik-sintaktik və s.) ümumi invariant mənası isə müəyyən sahənin məzmun planını əmələ gətirir.

Sahə nəzəriyyəsinin əsas xüsusiyyətlərindən birini mərkəzi (əsas) və periferik ifadə vasitələri anlayışı təşkil edir. Y.V.Qulıqa və Y.İ.Şendelsə görə, hər hansı bir sahənin mərkəzi, əsas (dominant) ifadə vasitəsi olur (2, s. 10). Həmin dominant aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

a) invariant mənanın ifadəsi üçün daha çox formalaşmış olur; b) həmin mənanı ən yüksək dərəcədə birmənalı şəkildə ifadə edir; c) sistematik olaraq müntəzəm şəkildə işlənir.

Həmin dominant ətrafında onunla sıx şəkildə bağlı olan ifadə vasitələri birləşərək həmin sahənin nüvəsini təşkil edir.

Sahə nəzəriyyəsi dilçilikdə nisbətən yeni istiqamət olsa da, bu nəzəriyyənin ilkin şərtlərinin müəyyən bir tarixi vardır. A.V.Bondarkonun düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi, sahə metodunun hər bir cəhəti bu və ya digər şəkildə müəyyən bir dilçilik ənənəsi ilə bağlıdır (3, s. 27). Ənənəvi prinsiplər əsasında yazılmış dilçilik ədəbiyyatında «sahə» termini işlənməsə də, bu nəzəriyyənin əhatə etdiyi bir çox xüsusiyyətlər müxtəlif əsərlərdə öz əksini tapıb.

Bu məqalədə biz sahə nəzəriyyəsinin müasir Azərbaycan və ingilis dilində qayıdışlıq kateqoriyasına tətbiqi imkanlarını nəzərdən keçirəcəyik.

Məlum olduğu kimi, bu və ya digər dilçilik hadisəsini tədqiq edərkən dilçilər bir çox hallarda həmin kateqoriyanın leksik-qrammatik ifadə vasitələrindən bəhs etmişlər. Başqa sözlə, müxtəlif dillərdə, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərində leksik-qrammatik kateqoriyaların tədqiqi sahə nəzəriyyəsinin əsas zəmini, ilkin şərtidir. Bundan başqa, bir çox kateqoriyaların şərh zamanı söz yaradıcılığı vasitələrindən də bəhs edil-mişdir. Maraqlıdır ki, felin qrammatik növ kateqoriyası tədqiqatların əksə-riyyətində məhz çoxplanlı bir kateqoriya kimi araşdırılıb.

Müasir türk dillərində felin qrammatik növ kateqoriyasına dair

A.M.Şerbakın söylədiyi fikir bu dil ailəsində qayıdışlıq sahəsinin tədqiqi üçün münasib zəmin hesab oluna bilər: "...Türk dillərində felin mənaca növü adlandırılan hər bir forma müstəqil bir kateqoriya ifadə edir... və növ haqqında ümumi mənada ancaq şərti olaraq, mövcud qrammatik ənənə ilə hesablaşaraq danışmaq olar" (4, s. 104).

Felin qrammatik növünə dair yazılmış bir çox əsərlərdə aydın və birmənalı şəkildə qeyd olunur ki, türk dillərində felin növ kateqoriyası morfoloji ifadə vasitələrindən başqa həm də digər səviyyələrin vasitələri ilə ifadə olunur.

Qeyd edilməlidir ki, söz yaradıcılığı vasitələri Azərbaycan dilində felin qrammatik növ kateqoriyası ilə ifadə olunan mənə əlaqələrinin və o cümlədən qayıdışlıq mənasının (qayıdış növün yox) ifadəsində mühüm rol oynayır. (Bir daha qeyd edək ki, söhbət burada felin qayıdış növünün yox, qayıdışlıq sahəsinin ifadə vasitələrindən gedir).

Azərbaycan dilində sözyaradıcılığınə həsr olunmuş bəzi əsərlərdə (məsələn: 5, s. 97) qayıdışlıq mənasını ifadə edə bilən, lakin qayıdış növün morfoloji əlaməti kimi qeyd olunmayan şəkilçilərdən bəhs olunur. Məsələn: *ağıl- ağıllanmaq, xəstə-xəstələnmək*.

Maraqlıdır ki, felin növ kateqoriyasından bəhs edən bəzi əsərlərdə birmənalı şəkildə qeyd olunur ki, *-lan, -lən, -laş, -ləş, -ıq, -ik, -ix* tipli şəkilçilər adlara artırılaraq "şəxsin və ya əşyanın aldığı vəziyyəti, daxili və xarici dəyişikliyi, keçirdiyi həyəcanı" və s. bildirən qayıdış mənalı fellər əmələ gətirir (6, s. 257-258). Göründüyü kimi, müəllif həmin şəkilçilərin qayıdış mənalı fellər əmələ gətirməsi faktını göstərməklə söz yaradıcılığı vasitələrinin qayıdışlıq sahəsinin ifadə vasitələrindən biri olduğunu təsdiq edir. Həmin müəllifin fikrincə, "Qayıdış növ mənası təkcə bu şəkilçilərlə düzəlmir. Azərbaycan dilində bir qrup məlum növ... fellər var ki, onlar öz leksik mənasına görə qayıdış növə yaxınlaşır; məs: *ağarmaq, sağalmaq, bozarmaq, göyərmək, qabarmaq, qocalmaq, incəlmək...*" (6, s. 257-258).

Qeyd etmək lazımdır ki, qayıdışlıq mənasının bilavasitə söz yaradıcılığı vasitəsilə ifadə oluna bilməsi faktı ancaq sinxron istiqamətdə yazılmış əsərlər üçün səciyyəvi deyil. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatik-kasına dair aparılmış tədqiqatlarda da bu xüsusiyyət qeyd olunur. Məsələn, prof. H.Mirzəzadə *-lan, -lən* şəkilçisinin tarixən refleksivlik mənası ifadə etdiyini göstərir (7, s. 209).

Beləliklə, hətta qrammatik növ kateqoriyası çərçivəsində yazılmış əsərlərdə belə qayıdışlıq kateqoriyası çoxplanlı bir anlayış kimi şərh olunur. Bu isə bir daha sübut edir ki, qayıdışlıq kateqoriyasının felin qrammatik növü anlayışı dairəsində araşdırılması münasib deyil. Başqa sözlə, felin qayıdış növü və qayıdışlıq mənası, daha doğrusu, qayıdışlıq kateqoriyası anlayışları cəniləşdirilməməlidir. Qayıdışlıq

kateqoriyası mənə və ifadə vasitələri baxımından daha geniş anlayışdır. Türk dillərində o cümlədən Azərbaycan dilində qayıdışlıq müxtəlif səviyyəli ifadə imkanlarına malik olan bir kateqoriyadır. Bu kateqoriyanın ifadə vasitələrindən biri felin qayıdış növüdür.

İndi ingilis dilində qayıdışlıq sahəsinin ilkin şərtlərini, bu kateqoriyanın sahə prinsipləri əsasında öyrənilməsi zərurətinin əsas arqumentlərini qısaca nəzərdən keçirək.

Ümumiyyətlə Hind-Avropa dilçilərinin və o cümlədən german dilləri tədqiqatçılarının fikrincə, Hind-Avropa ulu dilində felin iki əsas qrammatik növü olub: aktiv və medial (yaxud mediopassiv). Passiv növ ikinci dərəcəli, sonradan yaranan bir növ kimi təqdim olunur.

Lakin Hind-Avropa ulu dilindəki medium çoxmənalı idi və müxtəlif fellərdə müxtəlif mənalar verə bilirdi: təsirsizlik, qayıdış, qarşılıq, məchul. Hətta elə fellər var idi ki, onlarda medium forması aktiv fellərdən fərqlənmirdi. Təbii ki, felin belə bir növ sistemi müxtəlif növ əlaqələri, o cümlədən də qayıdışlıq əlaqələrini ifadə etməyə qadir deyildi və növ əlaqələrinin ifadəsi prosesinə leksik və sintaktik vasitələrin müdaxilə etməsinə gətirib çıxarırdı.

Burada iki dil faktı diqqəti cəlb edir. Əvvəla, hələ german dillərinin ilkin dövrlərində ənənəvi növ mənalarına adekvat olan semaların ifadəsi prosesində müxtəlif dil vasitələrindən istifadə olunurdu. Yəni növ mənalarının ifadə vasitələri bu dillərin ilkin dövrlərindən başlayaraq çoxplanlı idi. İkincisi, növ əlaqələrinin ifadəsi üçün “*olmaq*”, “*çevrilmək*” mənalarını verən “*to become*”, “*to be*” fellərindən istifadə edilirdi ki, bu xüsusiyyət də müasir ingilis dili üçün də səciyyəvidir.

Sonra elə həmin qədim dövrdə şəxs əvəzlilikləri “*self*” sözü ilə möhkəmləndirilməyə başladı. O zaman “*self*” müstəqil mənalı söz kimi işlədilirdi. T.A.Rastorquyevanın fikrincə, o zaman sifət kimi çıxış edən “*self*” sözü şəxs əvəzlilikləri ilə birləşərək qayıdış əvəzlilikləri funksiyasını yerinə yetirirdi (8, s. 113).

Bir çox dilçilərin müasir ingilis dilində qayıdış növünün mövcudluğunu qəbul edib-etməmələrindən asılı olmayaraq qayıdışlıq mənasının *self*-əvəzlilikləri vasitəsilə ifadə olunması faktını qeyd etmələri bu əvəzliliklərin refleksivlik semalarının ifadəçisi olması faktını danılmazdır. Bu xüsusiyyət isə müasir ingilis dilində qayıdışlığın sahə nəzəriyyəsi müstəvisində öyrənilməsi zərurətinin ilkin şərtlərindən biridir.

İngilis dilində qayıdışlıq kateqoriyasından bəhs edərkən bu dilin tədqiqatçıları fellərin leksik mənasının mühüm rolunu qeyd edirlər. Ayrıca «*Reflexiva tantum*» fel qrupundan bəhs olunması (9, s. 111), yəni bilavə-sitə leksik mənalarının qayıdışlıq seması olan fel tipinin mövcudluğunun qeyd olunması ingilis dilində qayıdışlığın leksik ifadə üsulunun olduğunu birbaşa təsdiq edir. Hətta

C.Layonz ingilis dilində refleksivlik ifadə edən birləşmələri eksplisit və implisit olmaqla iki qrupa bölür. Birinci qrupa “to kill oneself” tipli birləşmələr, yəni qayıdış əvəzliliklərinin eksplisit şəkildə işləndiyi birləşmələr daxil edilir (10, s. 254). “He never shaves before lunch” tipli cümlələrdəki qayıdış mənalı fellər implisit qayıdış fellər hesab olunur .

Beləliklə, ingilis dilində qayıdışlıq kateqoriyasına həsr olunmuş bir çox əsərlərdə bu kateqoriyanın müxtəlif vasitələrlə ifadə oluna bilməsi faktı təsdiqlənir. Bu isə tamamilə təbiidir, çünki funksional-semantik baxımdan bu cəhət özünü açıq-aydın göstərir. Məhz bu xüsusiyyət qayıdışlıq məna-sının müasir ingilis dilində sahə metodu prinsipləri əsasında araşdırılmasının adekvatlığını şərtləndirir.

Deməli, Azərbaycan dilində felin növ kateqoriyasına xas olan mənalardan, o cümlədən də qayıdışlıq mənasının çoxplanlı bir kateqoriya kimi öyrənilməsinin birinci mərhələsi onun sırf morfoloji deyil, morfoloji-sintaktik kateqoriya kimi öyrənilməsidir. Bu səpkidə araşdırma isə tamamilə məntiqi və qanunauyğundur. Çünki hətta felin qrammatik növ çərçivəsi daxilində belə qayıdışlığın morfoloji yolla ifadə olunmasına baxmayaraq, bu kateqoriya sintaktik funksiya daşıyır, yəni hərəkətin subyekti ilə obyekt arasında münasibəti, eynireferentliliyi reallaşdırır. Bundan başqa, morfoloji ifadə vasitələrinin omonimliyi ilə əlaqədar olaraq (məsələn, Azərbaycan dilində məchul və qayıdış növlərin morfoloji əlamətləri kimi) felin növ mənalı bəzən ancaq cümlə səviyyəsində konkretləşir. Başqa sözlə, nəzəri cəhətdən morfoloji kateqoriya hesab olunmasına baxmayaraq, dilçilər bu kateqoriyanı cümlə çərçivəsində öyrənmək məcburiyyətində qalmışlar.

Felin mənacə növü anlayışının funksional-semantika çərçivəsində, çoxplanlı bir kateqoriya kimi öyrənilməsinin ikinci mərhələsi onun leksik-qrammatik kateqoriya kimi araşdırılması hesab oluna bilər. Müasir Azərbaycan dilinə həsr olunmuş əsərlər içərisində də bu səpkidə yazılmış nümunələr var.

İngilis dilində isə felin qayıdış növü əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilmədiyindən bu kateqoriya əsasən leksik-qrammatik dil hadisəsi kimi şərh olunur.

Hər iki dildə felin növ kateqoriyasına dair mövcud əsərlərin qısa xülasəsi belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, ənənəvi növ əlaqələrinin, o cümlədən qayıdış əlaqələrinin Azərbaycan və ingilis dillərində sahə nəzəriyyəsi əsasında bir çoxplanlı funksional-semantik kateqoriya kimi araşdırılması üçün ilkin şərtlər, tutarlı arqumentlər kifayət qədərdir.

Sonda funksional-semantik sahələrin ümumiləşdirilmiş səciyyəvi xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək: 1) Həmin qrupa daxil olan ifadə vasitələri üçün ümumi invariant-semantik funksiyaların olması; 2) yalnız eyni-cinsli elementlərin deyil, həm də müxtəlif elementlərin (qrammatik və leksik) qarşılıqlı əlaqəsi; 3)

Aşağıdakı əlamətlərin aparıcı rol oynadığı quruluş: a) nüvə-periferiya üzvlənməsi; b) verilmiş qruplaşma və digər qruplaşmalar arasında tədrici keçidlər; c) ümumi seqmentlər.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərdən göründüyü kimi, hər iki dildə qayıdıqlıq mənası funksional-semantik sahə anlayışına xas olan bütün əlamətlərə malikdir. Başqa sözlə, qayıdıqlıq kateqoriyasının müasir Azərbaycan və ingilis dillərində sahə nəzəriyyəsi sahə nəzəriyyəsi prinsipləri əsasında müqayisəli-tipoloji aspektdə araşdırılması tamamilə qanunauyğundur.

ƏDƏBİYYAT

1. Щур Г.С. Теория поля в лингвистике. Москва, «Наука», 1974, 255 s.
2. Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. Грамматико – лексические поля в современном немецком языке. Москва, «Просвещение», 1969, 184 s.
3. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. Ленинград, «Наука», 1976, 255 s.
4. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (Глагол). Ленинград, «Наука», 1981.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, 204 s.
6. Müasir Azərbaycan dili c. III, Bakı, «Elm», 1980, 512 s.
7. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962, 372 s.
8. Rastorguyeva T.A. History of English. Moscow, 1983, 384 s.
9. Otto Jespersen. Essentials of English Grammar . London, 1948, 392 s.
10. Лайонз Джон. Введение в теоретическую лингвистику (пер. с английского), Москва, «Прогресс», 1978, 339 s.

Shirmammad Qulubayli

ABOUT THE THEORY OF LINGUISTIC FIELD AND ITS USE IN THE INVESTIGATION OF THE CATEGORY OF REFLEXIVITY

This article deals with the main features of the theory of the linguistic field and possibility of its use in the investigation of the category of reflexivity in modern Azerbaijani and English. Special attention is paid to the content and expression plans of functional-semantical fields. Arguments are given for the necessity of the application of the linguistic field theory in the investigation of the category of reflexivity in modern Azerbaijani and English. It is shown that the application of this theory enables to cover

all the variants of the invariant meaning and all the means of expression of those variants.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

NURAY ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAHBUZ ŞİVƏLƏRİNDƏ FONETİK ƏVƏZLƏNMƏLƏR: SAMİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Şahbuz şivələrinin aid olduğu Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri dialektik bölgüyə əsasən Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt şivələrinə daxildir ki, bu qrup da özünəməxsus fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətləri ilə digər qrup dialekt və şivələrimizdən fərqlənir. Şahbuz şivələri də bu qrup daxilində özünün bir sıra cəhətləri ilə digər şivələrdən fərqli xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Şahbuz şivələri fonetik cəhətdən olduqca mürəkkəbdir. Burada saitlərin və samitlərin tələffüzündə bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində, o cümlədən Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində müşahidə olunan bir sıra fonetik xüsusiyyətlər eynilə Şahbuz şivələrində də mövcuddur, lakin burada elə fonetik xüsusiyyətlərə də təsadüf olunur ki, onlara digər dialekt və şivələrimizdə rast gəlmək olmur. Şahbuz şivələrinin başlıca fonetik xüsusiyyətləri bunlardır: Burada ə səsi daha geniş, yəni alt çənənin daha aşağı enməsi ilə tələffüz olunur: Məsələn: dəyil<deyil, həylə<elə, əvlənmək<evlənmək, bənə<bəs nə, pənir<pendir və s.

a, ı, u saitlərinin burun variantı işlənir: Məsələn: qaşuğa<qaşığına, əlia<əlinə, gözu<gözünü, ma<mənə, bilirsuz<bilirsiniz və s. a səsinin geniş şəkildə ə səsi ilə

əvəzlənməsi müşahidə olunur. Məsələn: qəyitdi<qayıtdı, qaynənə<qaynana, qaynətə<qaynata, qəçi<qayçı, qəmiş<qamış və s. Bəzən j-laşma hadisəsinə də burada rast gəlirik. Məsələn: oxudajam, biçəjam, məjbur, ajdar və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərdən də üstünlük təşkil edir. Burada şivənin özünəməxsus bir sıra fonetik xüsusiyyətləri vardır ki, bunlardan biri də saitlərin əvəzlənməsidir. Belə ki, Şahbuz şivələri sözdə a səsinin ə səsi ilə, e səsinin ə səsi ilə, ö səsinin ə səsi ilə, i səsinin ü səsi ilə, o səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ilə xarakterizə olunur (11, s. 20).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən 23 samit cəmi 5 Şahbuz şivələrində də işlənir. Buradakı samitlərin əksəriyyəti tələffüzçə ədəbi dilimizdə işlənən samitlərdən əsaslı surətdə fərqlənmir. Lakin burada ədəbi dildən fərqli olaraq, bir sıra samitlər işlənir ki, bunların bir qisminə digər dialekt və şivələrimizdə də rast gəlmirik. Şahbuz şivələrində aid olduğu Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, samitləri üç qayda üzrə təsnif etmək olar: 1) deyiliş yerinə görə; 2) deyiliş üsullarına görə; 3) sədanın iştirakına görə (1, s. 340).

Şahbuz şivələrində samitləri araşdırdıqda məlum olur ki, burada bir sıra fərqli cəhətlər var. Burada Azərbaycan dilinin şimal və qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi, çoxhecalı sözlərin sonunda qalın saitlərdən sonra x səsi işlənir. Bu səs çoxhecalı sözlərin sonunda iki sait arasında gəldikdə cingiltiləşmə hadisəsi baş verir və x səsi ğ səsinə keçir. Məsələn: bulax, əyax, qışqırax, yarpax, qonax və s. Şahbuz şivələrində x' səsi də özünü göstərir. Bu səsə daha çox çoxhecalı sözlərin sonunda rast gəlsək də, sözün ortasında da bu səs müşahidə edilir. Məsələn: gələcəx', gərəx', əsgix' irəhmətdix', köməx'lix', çəx'mə, yeməx'xana, ürəx'li və s.

Şahbuz şivələrinin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən hadisələrdən biri də samitlərin əvəzlənməsidir. Bu hadisə adıçəkilən şivədə geniş yayılmış hadisələrdəndir və bu zaman başlıca olaraq karlaşma və ya cingiltiləşmə hadisəsi baş verir. Samitlərin əvəzlənməsi hadisəsinə həm sözün əvvəlində, həm ortasında, həm də axırında rast gəlmək olur və bunu 4 qrupda qruplaşdırmaq olar: 1) kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi; 2) cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi; 3) cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi; 4) kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi.

1. Kar samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi.

Bu hadisə Şahbuz şivələrində olduqca geniş yayılmışdır. Buraya k>g, k>y, q>q, t>d, t>g, h>y, f>v, ç>c əvəzlənmələri aiddir.

k>g əvəzlənməsi sözün ortasında, bəzən də axırında müşahidə olunur və geniş yayılmış hadisədir. Məsələn: geşdi, geşniş, sənətgər, mök-gəm, məhgum,

böyüg, bərg, goul və s. Qeyd edək ki, bu hadisəyə Türk dili dialektlərində, eyni zamanda Kars Azərilərinin şivələrində daha geniş rast gəlmək olur. Məsələn: esgidən, asger, müşgül, tüfegli, bölüg, pişig, seyreg və s. (3, s. 107).

q>q əvəzlənməsinə əsasən rus dilindən alınma sözlərin birinci və ikinci hecasında təsadüf olunur. Məsələn: qalxocçu, qomisyon, praqırór, çaynıq, balqun və s.

t>d Şahbuz şivələrində geniş yayılmış bir hadisədir. Bu hadisə, əsasən, sözün ortasında və sonunda bir sıra kar samitlərdən sonra müşahidə olunur ki, bu da iki kar samitin yanaşı işlənməsindən yaranan ağırlıqla izah olunur. Lakin Şahbuz şivələrində bəzən bu hadisəyə sözün əvvəlində də rast gəlirik. Məsələn: xəsdə, hətda, isdiyir, həfdə, ehdiyat, axdardı və s. Bu hadisəyə Azərbaycan dilinin Ağcabədi şivələrində də həm əvvəldə, həm ortada, həm də axırda rast gəlinir (7, s. 11).

t>g hadisəsi, ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizdə geniş yayılmış hadisə deyil, Şahbuz şivələrində isə bu hadisəyə yalnız Biçənək kəndində sözün axıncı hecasında tüsgü<tüstü sözündə təsadüf edilmişdir (1, s. 44).

h>y əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində o qədər də geniş özünü göstərmir. Bu hadisəyə bir neçə sözdə rast gəlirik. Məsələn: söybat, şöyrətdi, məykəmə. Bu hadisə Ağcabədi şivələrində sözün ortasında incə saitlərdən sonra geniş yayılmışdır (7, s. 10).

f>v əvəzlənməsinə Şahbuz şivələrində çox az təsadüf edilir. Məsələn: kəşv, asvalt. Bu hadisəyə Muğan qrupu şivələrində nisbətən çox təsadüf edilir (11, s. 88).

ç>c hadisəsi Şahbuz şivələrində o qədər də geniş yayılmamışdır. Bu əvəzlənmə özünü əsasən sözün ortasında göstərir. Məsələn: Naxcı-van<Naxçıvan, dəvətci<dəvətçi.

2.Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi.

Buraya b>p, v>f, d>t, z>s, g>k, c>ç, q>x, c>ş hadisələri aiddir.

b>p əvəzlənməsi Şahbuz şivələrini xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən biridir. Ona görə də bu hadisə Şahbuz şivələrində geniş yayılmışdır. Bu əsasən özünü sözün əvvəlində və axırında göstərir. Məsələn: şüpe, corap, hesap, pişdi, pütün, pıçax, Zeynap, məx'dup. B samitinin p samiti ilə əvəzlənərək öz cingiltilik əlamətini itirməsi dilimizdə qədim hadisələr-dəndir. XV-XIX əsrlərdə yazılan əsərlərin dilinə baxsaq, burada vaxtilə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi olan -ıb şəkilçisinin işlənməsində bunu aydın görmək olar. Lakin Azərbaycan dilində səslərin bir-birinə keçməsi hallarının müşahidə edilməsi sonrakı dövrlərin yazı dilində bir o qədər də qeyd edilməmişdir. Yəni b səsi öz sabit keyfiyyətini saxlamışdır (8, s. 19). b>p hadisəsi Türk dillərində və dialektlərində də geniş yayılmışdır. Bu hadisəni Müasir Azərbaycan dili ilə "Divani-lügət-it türk"də p səsi ilə başlanan sözləri müqayisə etdikdə də görə bilirik. Məsələn: pekmez, pişig<pişmiş və s.

v>f Şahbuz şivələrində bu hadisə o qədər də geniş yayılmamışdır. Buna ancaq sözün ortasında və axırında bəzi sözlərdə təsadüf edilir. Məsələn: səf<səhv, ofcu<ovçu, difar//tifar, kəşən, Əhmədof, Əliyef və s.

d>t hadisəsi Şahbuz şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə əsasən, sözün sonunda, lakin bəzi hallarda əvvəlində və ortasında da müşahidə edilir. Məsələn: iyit, azat, qasit, bulut, gobut, tüşdü, tükan, patışah, tifar və s. Sözün əvvəlində d səsinin t səsi ilə əvəzlənməsi türk dillərinin əksə-riyyətinə müşahidə olunur. Oğuz tipli türk dillərindən fərqli olaraq qıpçaq tipli türk dillərində sözün əvvəlində t səsi inkişaf etmişdir. Məsələn: Qazax dilində tis, tau, Qırğız dilində tiş, too, Tatar dilində teş, tau, Azərbaycan dilində isə diş, dağ formasında işlənir. Bu hadisə Kars Azərilərinin şivə-lərində də geniş yayılmış və köhnə Türkcənin bölgədə qorunub saxlan-masına şərait yaratmışdır. Məsələn: tiken<diken, töhdü<döktü, tidi<dikti və s. (3, s. 111).

z>s əvəzlənməsi əsasən sözün sonunda özünü göstərir. Çoxhecalı sözlərdə bu hadisə samitlə başlanan şəkilçilər qarşısında özünü göstərir. Məsələn: almas, atlas, qotas, Nərgis, Nərgisdən, Nərgizə. Saitlə başlanan şəkilçilər qarşısında z səsi sabit qalır.

g>k hadisəsi o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil. Buna yalnız Şahbuz rayonunun bəzi kəndlərində qəşəng>qəşək sözündə rast gəlirik ki, bu da n səsinin düşməsi nəticəsində g səsinin karlaşması ilə əmələ gəlir. Eyni vəziyyətə şimal və qərb qrupu dialekt və şivələrində də çoxhecalı sözlərdə rast gəlinir (1, s. 47).

c>ç Şahbuz şivələri üçün o qədər də xarakterik deyil. Bu hadisəyə sözün əsasən axırında bir neçə sözdə rast gəlmək olur. Məsələn: avıç<ovuc, ağaç və s.

q>x hadisəsi çoxhecalı sözlərin sonunda geniş şəkildə özünü göstərir. Lakin sözün ortasında və şəkilçilərdə də bu əvəzlənməyə rast gəlirik. Məsələn: xalx, əyax, layıxlı, qabaxcan, qışqırax, çubux, qaşax, qatıx, qonax, palçıx və s. Bu hadisə özünü saitlə başlayan şəkilçilər qarşısında göstərə bilmir. Sözə saitlə başlanan şəkilçi artırıqda x səsi ğ səsinə keçir. Məsələn: qaşax, qaşığın, qaşığa və s. Qeyd edək ki, bu hadisə Muğan qrupu və Fizuli rayonu şivələri üçün daha səciyyəvidir (5, s. 131).

c>ş əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində özünü tək və çoxhecalı sözlərin sonunda göstərir. Məsələn: xəşdədi, Fərəş, küş<künc, çəküş, arxaş, qılış, ağaş və s.

3. Cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi

Buraya b səsinin v, b səsinin m, v səsinin y, ğ səsinin q, y səsinin v, y səsinin g, g səsinin y, n səsinin m, c səsinin j səsləri ilə əvəzlənmələri daxildir.

b>v hadisəsi Şahbuz şivələri üçün səciyyəvi hal hesab olunmur. Bu hadisəyə ancaq bir neçə sözdə, sözün ortasında rast gəlirik. Məsələn: xəvər, qavaxcan, qıvla və s. Bu hadisə əsasən Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri və şimal qrupundan Şəki dialekti üçün səciyyəvidir (1, s. 47).

b>m əvəzlənməsi də Şahbuz şivələrində geniş yayılmamışdır. Buna ancaq bir neçə sözdə təsadüf edirik. Məsələn: mahnə, miz və s. Türk dillərində və qədim abidələrdə də b>m hadisəsinə rast gəlirik. Kars Azərilərinin şivələrində bu hadisə sözün əvvəlində sözdəki n səsinin təsiri ilə baş verir. Məsələn: mindirdi<bindirdi, min milyon<bin milyon. Bu əvəzlənmə Kars Azərilərinin şivələrini digər yerli şivələrdən ayıran əsas xüsusiyyətdir (3, s. 116).

v>y hadisəsi, ümumiyyətlə, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvi deyil. Şahbuz şivələrində bu hadisəyə çox az rast gəlirik. Məsələn: oxloynan, döylətdi və s.

ğ>q əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində əsasən sözün ortasında çox vaxt sonor samitlərdən sonra özünü göstərir. Məsələn: qayqanax, yorqan, sırqa, qabırqa, peyqəmbər, məşqul. Bu hadisə Azərbaycan dilinin Ağcabədi şivələrində (7, s. 9), Meğri və Cəbrayıl şivələrində (5, s. 137) də müşahidə edilir.

y>v hadisəsi ən çox sözün ortasında dodaqlanan açıq saitlərdən sonra baş verir. Belə ki, bu saitlərin təsiri ilə y səsi v səsinə keçir. Məsələn: şivit//şüvüt, sövküyüp, övəc. Bu hadisəni Azərbaycan və Türk dilini müqayisə etdikdə geniş şəkildə görə bilirik. Məsələn: tavuk, övündü, dövüş.

y>g əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində az müşahidə edilir. Belə ki, Şahbuz şivələrinin aid olduğu dialekt və şivələrimizin cənub qrupunda əsasən sözdə y səsinə üstünlük verilir. Lakin bəzi hallarda g səsinə də rast gəlirik. Məsələn: genə//gənə, örgədir, irgənir.

g>y hadisəsi Şahbuz şivələrində daha çox sözün ortasında müşahidə edilir. Məsələn: Niyar, əyər, iyit, Zərniyar, böyün. Bu əvəzlənmə Kars şivələrində də var. Burada daha çox saitlə bitən bir sözü g səsi ilə başlanan sözün izləməsi nəticəsində bu hadisə meydana gəlir. Məsələn: onu yordum<onu gördüm, basdı yeldi, öteberi yetirdim (3, s. 116).

n>m əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində az rast gəlinən hadisədir. Məsələn: ombeş imdiki, üçümcü, qurquşum.

c>j hadisəsi əsasən Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir. Lakin cənub qrupunda, o cümlədən Şahbuz şivələrində də bu hadisəyə rast gəlirik. Məsələn: aj<ac, güjdü, gejj<gec, məjbur, məjmeyin, vijdan, gijgah, əjdad və s. Bu əvəzlənməyə türk dialektlərində də rast gəlmək olur.

r>n əvəzlənməsi əsasən sözün sonunda özünü göstərir. Məsələn: nəqədən<nə qədər, bilmənix<bilmərik. Bundan başqa burada az da olsa l>r, r>m hadisələri də müşahidə edilir. Məsələn: müsürman<müsəlman, o qədəm<o qədər və s.

4. Kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi

Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində $k > x'$, $h > x'$, $\ç > \ş$ əvəzlən-mələri bu hadisəyə misal ola bilər.

$k > x'$ əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində geniş yayılmışdır. Bu hadisə təkhecalı sözlərin sonunda və çoxhecalı sözlərin ortasında və sonunda özünü göstərir. Məsələn: $t\acute{x}'$, $k\acute{o}x'$, $t\acute{u}x'$, $\ç\acute{o}r\acute{x}'$, $b\acute{a}şık\acute{e}six'$, $bilix'li$, $yem\acute{x}'xana$, $\ç\acute{x}'s\acute{e}$. Türk dilinin Kars şivələrində də $k > x'$ əvəzlənməsi özünü göstərir. Bu hadisə Şərqi Anadolunun xarakter xüsusiyyətlərindəndir və onu Anadoludan fonetik cəhətdən fərqləndirən başlıca hadisələrdəndir. Əsasən heca və sözün sonunda müşahidə edilir. Sözün əvvəlində bu səsə rast gəlinmir. Saitlər arasında az rast gəlinir. Məsələn: $b\acute{u}y\acute{u}x'$, $t\acute{o}x'd\acute{u}k$, $gelec\acute{x}'$, $kepen\acute{x}'$ (3, s. 100).

$h > x'$ hadisəsi Şahbuz şivələrində nisbətən geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu, daha çox özünü cüthecalı sözlərin birinci hecasında göstərir. Məsələn: $m\acute{x}'şur$, $m\acute{x}'l\acute{o}$, $\acute{O}x'm\acute{e}t$, $z\acute{x}'m\acute{e}t$, $f\acute{x}'l\acute{o}$.

$\ç > \ş$ əvəzlənməsi Şahbuz şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisədir. Bu hadisə daha çox sözün ortasında və axırında özünü göstərir. Məsələn: $keşsin < keçsin$, $pişmiş\acute{e}m < biçmiş\acute{e}m$, $geşmiş < keçmiş$, $\acute{u}ş < \acute{u}ç$, $heş kim < heç kim$, $aşdı < açdı$, $uşdu < uçdu$, $saş < saç$. Türk dialekt və şivələrində də bu əvəzlənmə özünü göstərir. Burada $\ç < \ş$ əvəzlənməsinin meydana gələ bilməsi üçün heca $\ç$ ilə bitməklə yanaşı qapalı heca olmalıdır. Açıq hecada bu hadisə özünü göstərmir. Məsələn: $genşler$, $sanşdı$, $k\acute{o}şler$, $haşlığım$, $piriş$, $işmir$, $g\acute{u}ş$ (3, s. 113).

Araşdırmalarımız göstərir ki, Şahbuz şivələrində fonetik fərqlər daha qabarıq şəkildə özünü göstərir və şivə bu cəhətdən olduqca mürək-kəbdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1962.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Ankara, 1999.
3. Ercilasun A. Kars ili ağızları. Ankara, 2002.
4. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Bakı, 2001.
5. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı, 2003.
6. Kalay E. Edirne ili ağızları. Ankara, 1998.
7. Quliyev İ. Azərbaycan dilinin Ağcabədi şivələri. Avtoreferat. Bakı, 1977.
8. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası. Bakı, 1962.
9. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Bakı, «Elm», 1980.
10. Olcay S., Ercilasun A., Aslan E. Arpaçay köylerinden derlemeler. Ankara, 1988.
11. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967.

Nuray Aliyeva

**THE PHONETIC SUBSTITUTIONS OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE IN
SHAHBUZ DIALECTS: THE SUBSTITUTIONS OF THE CONSONANTS**

Shahbuz region dialects within the dialect and accents, the consonant systems of the Azerbaijan language are investigated in the theme. Thus, here the substitution of the consonants is widely spread phonetic phenomenon, it shows itself both at the beginning of the word, in the middle and at the end of the word. By this time mainly voiced and voiceless process happen. These substitutions attracted to the research work with comparison that is widely investigated in the theme.

KƏMALƏ İSMAYILLI
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ŞAHBUZ RAYONU TOPONİMLƏRİNİN QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Onomastik vahidlərin ən maraqlı və ən işlək hissəsini təşkil edən toponimlər yaranma və formalaşma yollarına görə dil qanunlarına, dildə mövcud olan müvafiq modellərə əsaslanır. Lakin Azərbaycan dilində sözlər leksik, morfoloji və sintaktik üsullarla yarandıkları halda, toponimlərin əmələ gəlməsində ən çox sintaktik üsul yer tutur. Bütün bunlara baxmayaraq, hər bir toponimin özünə xas olan fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

Dilimizin söz yaradıcılığını təmsil edən bütün qayda və qanunları, hər şeydən əvvəl, dilin öz tərkibinə, öz quruluş xüsusiyyətlərinə əsaslanır, daha doğrusu onun təbiətini, quruluş xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Aydındır ki, hər hansı bir dilin təbiəti, onun quruluş xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl, həmin dilin qrammatikasında öz əksini tapır (1, s. 5).

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı əsasən üç yolla mümkündür: 1) leksik yolla əmələ gəlmə prosesi, 2) morfoloji yolla əmələ gəlmə prosesi, 3) sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesi.

Söz yaradıcılığı prosesinin ən qədim növlərindən olan sintaktik üsul müasir Azərbaycan ədəbi dili leksikasının inkişafında əhəmiyyətli rola malikdir. Sintaktik yolla söz yaratma toponim yaradıcılığında da öz əksini tapır. Yəni mürəkkəb toponim iki müstəqil mənalı sözün sintaktik üsulla birləşməsindən əmələ gələrək bir leksik vahidin konkret adını bildirir (2, s. 206).

Türk dillərinin sintaktik quruluşunun inkişaf tarixi izləndikdə daha çox birinci növ təyini söz birləşmələrinin, yəni yanaşma əlaqəli birləşmələrin üstünlük təşkil etdiyi daha da aydın görünür. Tabelilik əlaqəsinin bu növü söz sırası və intonasiya əsasında qurulur ki, bu hal toponim yaradıcılığında da özünü göstərir. Araşdırılan ərazidə bu tipli birləşmələrdən Dib körpü, Ağ yol, Qara yoxuş, Bərk dərə, Yerli yurd, Gur bulaq, Pünhan bulaq, Orta yol və s. rast gəlinir. Yanaşma əlaqəli toponimlərin tərəfləri “isim + isim”, “sifət + isim”, “say + isim”, “zərf + isim” modelləri əsasında formalaşır. Şahbuz rayonu ərazisində aparılan tədqiqat onu

göstərir ki, ərazidə “sifət + isim” konstruksiyasına uyğun gələn toponimlər daha geniş yayılmışdır. Məsələn, Gicirtkanlı bulaq, Hörgülü arx, Ağ qaya, Ağ yer, Böyük güney, Güllü yurd (Zırnel), Qanlı göl, Soyuq bulaq, Söyüdlü bulaq, Qara daş, Almalı sahə, Gen dərə, Göy gözə, İlanlı sahə (Kükü), Böyük göl, Kiçik göl, Daşlı bulaq, Boz bulaq, İydəli sahə, Navlı sahə (Nursu), Qoşa bulaq, Dəlik daş, Qara dağ, Daşdı dərə, Yemişanlı dərə, Ağ yol (Badamlı), Qara qaya, Daşbulaq, Kollu yer, Köhnə kənd, Sarı dərə (Quzey Qışlaq), Qanqallı dağ, Çala bulaq, Sarı bulaq, Süddü bulaq (Güney Qışlaq), Şiş qaya, Çuxur yer, Qoca yonca, Şor dərə (Mahmudoba), Qara bulaq, Qəmişli bulaq, Söyüdlü bulaq, Təhnəli bulaq, Ağ yer, Çirişli yer, İlanlı yer, Əlli-qollu yer, Qara bulaq, Qara güney (Türkeş), Baldırqanlı bulaq, Gicirtkanlı bulaq, Tək bulaq, Ağ qaya, Boz qaya (Aşağı Qışlaq), Cacıqlı bulaq, Daş bulaq, Qara bulaq, Sarı bulaq, Ağ düz, Sarı təpə, Qurdlu məhəllə (Kolani), Böyük yer, Şor yer (Sələsüz), Böyük göl, Kiçik göl, Çınqıllı bulaq, Qumlu bulaq, Siçanlı bulaq, Şor bulaq, Ağ qaya, Dəlik daş (Keçili), Qurdlu bulaq, Qoşa bulaq, İydəli dərə, Cəvizli dərə, Bərk dərə, Qara qaya, Bənövşəli dərə, Ağ yol, Qibləli bulaq, Söyüdlü bulaq, Qırmızı bulaq, Qırxgözlü bulaq, Ağ uçuq, Qırlı yol (Biçənək) və b.

Əslə sifətlər daşdığı mənə xüsusiyyətinə görə üç yerə ayrılır ki, bunlar əlamət bildirənlər, keyfiyyət bildirənlər və rəng bildirənlərdir. Əla-mət bildirən sifətlərlə isimlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: Böyük arx, Köhnə kənd, Qırlı yol, Yerli yurd, Qurdlu bulaq, İydəli dərə, Cəvizli dərə, Bənövşəli dərə, Söyüdlü bulaq və b. Keyfiyyət bildirən sifətlərlə isimlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: Bərk dərə, Şor dərə və b. Rəng bildirən sifətlərlə isimlərin birləşməsindən əmələ gələnlər: Sarı bulaq, Qara bulaq, Ağ yer, Qara güney, Boz qaya, Sarı təpə, Ağ uçuq, Qırmızı bulaq və b. göstər-mək olar.

Ərazidə “isim + isim” və “say + isim” konstruksiyasına uyğun gələn yanaşma əlaqəli oronimlər və hidronimlər nisbətən azdır. Məsələn, Göbək təpə, Baş kənd, Daş qala (Şahbuzkənd), Qızıl qaya, Çimən yurd (Biçənək), Daş bulaq, Beş dərə, Beş kənd (Keçili), Dərə yer, Qılınç yer (Sələsüz), Daş bulaq, Təhnə bulaq (Kolani), Qızıl boğaz, Qızıl nal, Sal təpə (Türkeş), Pa-paq daş, Yəhər til (Mahmudoba), Cam bulaq, Nav bulaq (Güney Qışlaq), Dəmir bulaq (Gömür), Qala təpə (Badamlı), Qum dərə, Pir dərə, Səngər təpə (Nursu), Qiblə bulaq, Təhnə bulaq, Çay yurd (Kükü), Dərə çeşmə (Zırnel) və b. bunlara misal ola bilər.

“zərf + isim” birləşməli birinci növ təyini söz birləşmələrindən isə Orta yol (Kükü), Orta bulaq, Aşağı bulaq (Nursu), Orta til (Güney Qışlaq) toponimlərini göstərmək olar.

Birinci növ ismi birləşməli toponimlərdə tabe sözün (birinci tərəf) ifadə vasitələrinin müxtəlif olmasına baxmayaraq, ikinci tərəf, yəni tabe edən tərəf coğrafi

obyektin adını bildirən müxtəlif sözlərdən (kənd, qəsəbə, oba, yurd, qala, təpə, körpü, dağ, yer, meşə, düz, dərə, bulaq, arx, çeşmə, göl və s.) ibarət ola bilər: Şahbuzkənd, Mahmudoba, Orta bulaq, Yemişanlı dərə, Köhnə kənd, Şiş qaya, Çuxur yer, Böyük göl, Ağ ucuq, Qırlı yol, Səngər təpə, Kiçik göl, Qoşagöz körpü, Qızılən meşə və b.

Sözlərin quruluşca növünü əsas götürərsək, birinci növ ismi birləşmələrin birinci tərəfinin ifadə vasitələrini bu cür də qruplaşdırmaq olar: birinci tərəfi sadə sözlərlə ifadə olunan birləşmələr, birinci tərəfi düzəltmə sözlərlə ifadə olunanlar, birinci tərəfi mürəkkəb sözlərlə ifadə olunanlar. Birinci tərəfi sadə sözlərlə ifadə olunanlar: Qara daş, Gen dərə, Göy dərə, Orta yol, Qoşa bulaq Sarı bulaq, Köhnə kənd, Orta til, Şor bulaq; birinci tərəfi düzəltmə sözlərlə ifadə olunanlar: Böyük güney, Soyuq bulaq, Navlı sahə, İydəli sahə, Hörgülü arx, Gicirtkanlı bulaq, Qumlu bulaq, Qibləli bulaq və b; birinci tərəfi mürəkkəb sözlərlə ifadə olunan birinci növ ismi birləşmələr digərlərinə nisbətən daha az işlənir: Qırxgözlü bulaq.

Bundan başqa birinci tərəfdə işlənən sözləri daşdığı mənə xüsusiyyətə görə aşağıdakı kimi də qruplaşdırmaq olar.

- a) Birinci tərəfi cansız əşyalarla ifadə olunan I növ təyini söz birləşmələri: Daşlı bulaq, Daşdı dərə, Daş bulaq, Süddü bulaq, Təhnəli bulaq, Qumlu bulaq və b.
- b) Birinci tərəfi bitki adları ilə ifadə olunan I növ ismi birləşmələr: Gicirtkanlı bulaq, Almalı sahə, Yemişanlı dərə, İydəli sahə, Güllü yurd, Qanqallı dağ, Çirişli yer, Qəmişli bulaq, Bənövşəli dərə.
- c) Birinci tərəfi heyvan adları ilə ifadə olunan I növ təyini söz birləşmələri: İlanlı yer, Qurdlu məhəllə, Siçanlı bulaq, Qurdlu bulaq və b.

Uzlaşma əlaqəsi, əsasən, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri arasında olur və bu tipli toponimlərin asılı tərəfləri mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək asılı tərəflə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. İkinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi heç bir morfoloji əlamət qəbul etmir, mənasına görə ümumilik, mücərrədlik bildirir və bu birləşmələrdə mürək-kəb isimlərə doğru bir inkişaf meyli var. Sonuncuların tərəfləri, əsasən, isimlə ifadə olunur, başqa nitq hissələrinə aid sözlərlə ifadə olunduqda isə həmin sözlər substantivləşərək isim kimi çıxış edir. Bu birləşmə əsasında yaranan toponimlərə Xan bulağı, Novruz bulağı, İmamalı güneyi (Zırnel), Ayrınc körpüsü (Ayrınc), Qızdırma bulağı, Şamlar arxı, Qarababa körpüsü (Qarababa), Dəvəbornu təpəsi, Ordu yeri, Yurd yeri (Mahmudoba), Qara qaşı, Badamlı gədiyi, Cici yurdu, Xəlifə düzü, Qaraçalı dərəsi, Quyu dərəsi, Mərəlik gədiyi, Sələsüz gədiyi (Türkeş), Atdar bulağı, Çoban bulağı, Məmmədqasım bulağı, Atdar dərəsi, Mərgili yurdu, Təpəlik yurdu (Aşağı Qışlaq), Kolanı körpüsü, Kolanı kahası (Kolanı), Xətt dərəsi, Xöhlü yurdu (Şada), Ağamməd bulağı, Kəklik bulağı,

Quşdan bulağı, Şiraz bulağı, Eylaz arxı, Təkarmud bulağı, Əhməd qayası, Ərəçi dağı, Quzu daşı, Siçanlı dağı, Camal qalası, Keçi qalası, Toxlu kahası (Keçili), Biçənək çayı, Qotur suyu, Məkan bulağı, Musa bulağı, Mıqıdan yurdu, Dükən dərəsi, Ələsgər yurdu, Ayrınc yurdu, Kilsə dərəsi, Cici yurdu, Biçənək aşırımı, Canatan qayası, Arpa yurdu, Batabat yaylağı, Batabat meşəsi, Kolanı yurdu, Gəzəvar gölü, Cabbar bulağı, Malakan bulağı, Xudaverdi bulağı, Ulu yurdu, Naxırçı çəmənli, Hacıqulu dərəsi, Çəpər obası, Tövlə dərəsi, Zeyni yurdu (Biçənək), Hacıəli arxı, İsmayıl arxı, Əppək təpəsi, Qarabaş ağzı, Səhnəbanu sahəsi, Şamama təndiri (Külüs), Quş qayası, Təknə dağı (Şahbuzkənd), Quşdan bulağı, Dağdağan dağı, Davdaxlı dağı, Gömür dağı (Gömür), Nəbi bulağı, Qanlıgöl dağı, Səfərbəy səngəri, Kərbəlayi Nəbi yurdu, Nəzərşah yurdu, Küküçay körpüsü (Kükü), Kazım bulağı, Kəklik bulağı, Qaranquş bulağı, Yeddi bacı bulağı, Qoyunlubaba dağı, Toğluqaya dağı, Üçqardaş dağı, Muradxan yurdu, İman yurdu, Ayı dərəsi (Nursu), Badamlı dağı, Girdəsər dağı, Arpa dərəsi, Daylaqlı düzü, Qaraçı yeri, Bostan çuxuru, Badamlı kahası, İmran qalası (Badamlı), Ağdaban dağı, Cin dağı, Ərikli dağı, Zəngəzur silsiləsi, Ömər dərəsi, Rüstəm meşəsi (Şahbuz), Hacı Novruz kəhrizi, Mustafa bulağı, Məmmədalı bulağı, Dib yurdu, Şah yurdu (Güney Qışlaq) və b. aid oluna bilər. İkinci növ ismi birləşmələrin birinci tərəfində şəxs bildirən adlar daha çox işləndiyinə görə, bu tip birləşmə şəklində yaranan toponimlərdə uzlaşma əlaqəsi yalnız üçüncü şəxsdə olur.

Birinci növ ismi birləşmələrdən fərqli olaraq ikinci növ təyini söz birləşmələrinin tərəflərinin ifadə vasitələri məhduddur. Belə birləşmələrin tərəfləri a) hər iki tərəfi sadə isimlə: Xəlifə düzü, Qara daşı, Quyu dərəsi, Novruz bulağı, Xan bulağı, Qotur suyu və b., b) birinci tərəfi düzəltmə, ikinci tərəfi isə sadə isimlə ifadə olunanlar: Mərgili yurdu, Təpəlik yurdu, Naxırçı çəmənli, Davdaxlı dağı, Ərikli dağı və b., c) birinci tərəfli mürəkkəb tərkibli isimlərdən ibarət olanlar: Mahmudoba kəndi, Qarababa kəndi, Çadırdəş ətəyi, Qoyunlubaba dağı və b., ç) birinci tərəfi şəxs adları ilə ifadə olunanlar: İmamalı güneyi, Əhməd qayası, Ələsgər yurdu, Cabbar bulağı, Hacıqulu dərəsi, Xudaverdi bulağı, Quşdan bulağı, Kərbəlayi Nəbi yurdu, Muradxan yurdu, Rüstəm meşəsi, Ömər dərəsi və b., d) birinci tərəfi etnonimlərlə ifadə olunanlar: Kolanı körpüsü, Kolanı kahası, Məkan bulağı, Mıqıdan yurdu, Biçənək aşırımı, Keçili dağı, Gəzdək dağı, Gəzəvar gölü, Rus düzü, Kürdlər yurdu və b., e) ikinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi heyvan və quş adları ilə ifadə oluna bilər: Kəklik bulağı, Quzu daşı, Siçanlı dağı, Keçi qalası, Toxlu kahası, Ayı dərəsi və b.

Üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi isə yiyəlik hal şəkilçisi ilə işlənir. Bu birləşmələr ikinci növ təyini söz birləşmələrindən fərqli olaraq konkretlik,

müəyyənlik bildirir və tərəflərinin ifadə vasitələri daha genişdir, belə ki, onların tərəfləri müxtəlif nitq hissələri ilə də ifadə oluna bilər. S. Mollazadə heç bir oykonimin bu birləşmə əsasında yaranmadığını nəzərə alaraq yazır ki, üçüncü növ ismi birləşmə ilə ancaq oronimlər, hidronimlər və ən xırda coğrafi obyekt adları yaranır (3, s. 136). Şahbuz ərazisində bu birləşmə əsasında yaranan toponimlərə aşağıdakılar aid edilə bilər: Qədimin bulağı, Yoxuşun başı (Zırnel), Ağayarın daş bulağı, Müzəffərin bulağı, Nəcəfin bulağı (Güney Qışlaq), Taxtaxın düzü, Taxtaxın kahası, İmoşun arxası, Küngün yalı, Musanın bulağı, Qılıncın bulağı (Badamlı), Cacıqlının gölü, Əsədin bulağı, Qubadın bulağı, Şahmər-danın bulağı, Haçabəndin arxı, Şahbulağın arxı, Calalın bulağı (Nursu), Qaraşın bulağı, Kalba Xəlilin bulağı, Qoşa hasarın bulağı, Səfərin bulağı (Kükü), Gülüşün bulağı (Şahbuzkənd), Külüsün düzü (Külüs), Xudakə-rimin gölü, Donuzotaranın bulağı, Ərəcinin suyu, Xırxırın arxı, Leylanın düzü, Tatın güneyi, Tatın quzeyi (Keçili), Yuxarı payın gölü, Mehdiyin bulağı, Kalbayı Əsgərin taxtası, Aslanın yeri, Seyxanın noxudluğu, Abbas-bəyin yurdu, Təzəkəndin yurdu, Əhmədbəyin yurdu, Marın postu, Hüsünün damı, Nurunun yeri, Kərbəlayi Əlinin yeri, Hənifənin yeri (Biçənək) və s.

Bu birləşmələrə fikir verdikdə asılı tərəflərin, əsasən, xüsusi isimlərlə ifadə olunduğu daha aydın nəzərə çarpır.

Tədqiqatlar sübut edir ki, mürəkkəb toponimlərin yaranmasında əsas yeri isim tutur, belə ki, birləşmənin birinci tərəfinin ifadə vasitəsindən asılı olmayaraq, ikinci tərəf çox zaman isimlə ifadə olunur. Tədqiqata cəlb olunan ərazidə birinci tərəfi isim, sifət, feli sifət, ikinci tərəfi isə müxtəlif coğrafi obyektin adını bildirən (körpü, dağ, qaya, yer, yurd, meşə, düz, dərə, təpə, göl, çay, bulaq, arx, kəhriz və s.) sözlərin birləşməsi ilə formalaşan toponimlər daha geniş yayılmışdır (2, s. 212).

Bildiyimiz kimi, söz birləşmələri ismi və feli olmaqla iki yerə ayrılır ki, əsas hissəsi felin təsriflənməyən formalarından ibarət olan birləşmələr feli birləşmələr adlanır. Şahbuz rayonu toponimləri içərisində təyini söz birləşməli toponimlərlə yanaşı əsas tərəfi feli sifətlə ifadə olunan feli birləşməli toponimlərdə rast gəlinir: Sərxan biçən, Arx aşan, Məmməd biçən, Şam toxumu əkən, Kalba Kazım biçən, Daş çapılan (Biçənək), Pələng basan, Daş düşən (Badamlı), Faxrı gələn, Xanım gələn (Zırnel), Top aşan (Mahmudoba), Palantökən (Türkeş) və b.

Ərazidəki toponimlərin sintaktik xüsusiyyətlərinin araşdırılması bölgə toponimlərində dilimizə xas olan sintaktik yolla söz yaratma prinsipinin öz əksini tapdığını, söz birləşməsi şəklində olan toponimlərin müxtəlif ifadə vasitələrinə malik olduğunu üzə çıxarır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, toponimlər xalqın milli ünvanıdır və dilimizə xas xüsusiyyətləri özlərində bu və ya digər şəkildə əks etdirmələri çox təbii bir haldır. Tarixi özündə saxlayan Şahbuz toponimlərinin

grammatik xüsusiyyətləri ilə yanaşı digər linqvistik xüsusiyyətlərinin araşdırılmasına da ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
2. Bağırov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı, 2002.
3. Моллазаде С. Топонимия северных районов Азербайджана. Баку, 1979.
4. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1985.
5. Müasir Azərbaycan dili, c. III, Sintaksis. Bakı, Azərbaycan EA-nın nəşri, 1981.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2000.

Kamala İsmayilli

THE GRAMMATICAL SPECIALITIES OF THE TOPONYMS OF SHAHBUZ REGION

While searching the grammatical specialities of the toponyms of Shahbuz region, we are witness of, that in the creation of the toponyms in the area, the syntactic method takes a great place, it's clear that, the first type attributive word-formation also the second and the third type noun formation toponyms arrange superiority in the area. Among these formations as concord, approach and manage formations are existing, they also reflected between the toponyms. The toponyms "noun+noun", "adjective+noun", "numeral+noun", "adverb+noun" which are suitable to the toponyms are existing in Shahbuz region such as: Camal castle, Sarı hill Beş (five) Kaha, Orta (middle) til and so on. Different geographical nouns like (spring, river, village, land, hill, valley, mountain etc.) takes in itself place in the creation of the toponyms by syntactic method.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2006, №4

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

İSA HƏBİBBƏYLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti

MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLININ İKİNCİ DÖVLƏT DUMASINDAKI DEPUTATLIQ FƏALİYYƏTİ

Məlum olduğu kimi, görkəmli ictimai xadim və məşhur publisist Məhəmmədağa Şahtaxtlı (1846-1931) həm də Azərbaycanda ilk millət vəkillərindən biridir. O, 1907-ci ildə Naxçıvan mahalından Rusiyanın İkinci Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir. Almaniyada ali təhsil alması, uzun illər Fransada yaşaması onun Avropa parlament təcrübəsini mənimsəməsinə şərait yaratmışdı. Bundan başqa, müxtəlif vaxtlarda Peterburqun və Qafqazın rusdilli mətbuatında çalışması Məhəmmədağa Şahtaxtinskiyin Rusiyada gedən ictimai-siyasi prosesləri yaxından izləməsinə və onun həmin proseslərdə şəxsən fəal iştirakına təkan vermişdi. Heç tərəddüd etmədən belə demək mümkündür ki, Məhəmmədağa Şahtaxtlı XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri rus mətbuatında maarifçi və siyasi publisistikanın ən aparıcı nümayəndələri ilə bərabər səviyyədə çıxış edirdi. O, Rusiya ədəbi-ictimai mühiti ilə yaxından tanış idi. Bütün bunlar Məhəmmədağa Şahtaxtlını Dövlət Dumasına yönləndirən əsas amillərdir. Bununla belə, XX əsrin əvvəllərinin Rusiya və Azərbaycan dövrü mətbuat materiallarında Məhəmmədağa Şahtaxtlının Rusiyanın İkinci Dövlət Dumasına deputat seçilməsi barədə iki versiya öz əksini tapmışdır.

Birinci mülahizəyə görə Məhəmmədağa Şahtaxtlını «Moskovski vedomosti» qəzetinin Baş redaktoru, Rusiya ictimai-siyasi mühitində xüsusi nüfuzu ilə fərqlənən M.N.Katkov rəsmi dairələrə, hətta üçüncü Aleksandra təqdim etmişdir. İkincisi isə Şahtaxtinski Naxçıvan xanlarının seçimi, namizədi kimi Dövlət Dumasına deputat seçilmişdir.

Fikrimizcə, Məhəmmədağa Şahtaxtlının İkinci Dövlət Dumasına deputat seçilməsində yuxarıda qeyd olunan amillərin hər ikisi müəyyən rol oynamışdı. Bəlli olduğu kimi, İkinci Dövlət Duması çar Rusiyasını sarsıdan 1905-ci il burjuademokratik inqilabından dərhal sonra formalaşmışdı. Mürəkkəb sınaqlar qarşısında qalan imperator ailəsi nə qədər çətin olsa da Dumaya az-çox tanıdıqları, etibar etdikləri şəxsləri seçməyə səy göstər-mişdi. Bu cəhətdən uzun illər Rusiya imperiyasının əsas dövlət qəzeti olan «Moskovski vedomosti» qəzetində çalışması, vaxtilə rəsmi dairələrin etibar etdiyi baş redaktor M.N.Katkovun etimadını qazanması Duma seçkilərində istinad edilən faktorlardan biri ola bilərdi. Lakin nəzərə alınmalıdır ki, İkinci Dövlət Dumasına seçkilər keçiriləndən iyirmi il əvvəl, 1887-ci ildə M.N.Katkov və hətta bir az sonra, 1894-cü ildə çar Üçüncü Aleksandr da dünyasını dəyişmişdi. Bundan sonrakı illərdə Məhəmmədağa Şahtaxtlı bir müddət (1899-1902-ci illərdə) Fransada yaşamış, 1903-1905-ci illərdə Tiflisdə Azərbaycan

dilində «Şərqi-Rus» qəzetini nəşr etdirmişdi. Deməli, Katkov faktoru yeganə amil kimi həlledici ola bilməzdi. Həm də «sarsılmış» çar hökuməti həmin dövrün mürəkkəb ictimai-siyasi şəraitində arzu etdiyi istənilən şəxsi Dumaya «seçdirmək» gücündə deyildi. Buna görə də Məhəmmədəğa Şahtaxtının Dövlət Dumasına seçilməsində ikinci faktor, yəni Naxçıvan xanlarının seçimi məsələsi daha ciddi əhəmiyyətə malik olan amil idi. Əvvəla, Şahtaxtinskilər Naxçıvanın, İrəvan quberniyasının əsilzadələri sırasında xüsusi nüfuza malik olduqları üçün Məhəmmədəğa Şahtaxtılı yerli xanlar – bəyzadələr tərəfindən deputatlığa namizəd kimi irəli sürülə və uğurla dəstəklənə bilərdi. Buraya Məhəmmədəğa Şahtaxtının Naxçıvan mahalının maarifçi ziyalıları arasında da xüsusi hörmətə malik olması amilini də əlavə etmək lazımdır. Xüsusən, «Şərqi-Rus» qəzetinin Baş redaktoru kimi fəaliyyət göstərirdi illərdə o, Naxçıvan ziyalıları ilə əlaqələrini daha da yaxınlaşdırmışdı. Bu mənada yerli xanlar-bəyzadələr və maarifçilər tərəfindən möhkəm surətdə dəstəklənən Məhəmmədəğa Şahtaxtılı onu əvvəldən tanıyan Romanovlar hökuməti üçün də sərfəli ola bilərdi. Beləliklə, Məhəmmədəğa Şahtaxtının İkinci Dövlət Dumasına deputat seçilməsində Naxçıvan xanlarının yerli bəyzadələrin dəstəyi, maarifçi qüvvələrin müdafiəsi və Rusiya rəsmiləri ilə müəyyən səviyyədə tanışlıq kimi amillər birlikdə rol oynamışdır.

Fikrimizcə, burada daha bir amil də var idi ki, bu da Məhəmmədəğa Şahtaxtının İrəvan quberniyasının erməni icması tərəfindən qəbul edilmə-məsi ilə əlaqədardır. Bəllidir ki, XIX əsrin sonlarından etibarən erməni daşnakları imkan olduqca azərbaycanlılar içərisindən çıxmış tanınmış ziyalıları qarşı açıq və ya gizli mübarizə aparırdılar. Dövrünün tanınmış vəkili və maarifçisi, M.Şahtaxtinskinin yaxın müasiri Məmmədqulubəy Kəngərlinin 1905-ci ildə Batumda daşnaklar tərəfindən faciəli şəkildə qətlə yetirilməsi həmin qəbildən olan tədbirlərdən idi. Xüsusi nüfuza malik olan Məhəmmədəğa Şahtaxtılı da daşnak ermənilərin hədəfində xüsusi yer tuturdu. Bunun nəticəsi idi ki, erməni müəllifləri Məhəmmədəğa Şahtaxtının guya öldürülməsi haqda şayiələr yaymış, hətta bu barədə 19 sentyabr 1905-ci il tarixdə «Санкт-Петербургские Ведомости» qəzetində «Памяти Шахтахтинского» («Şahtaxtinskinin xatirəsi») adlı nekroloq da çap etdirmişdilər.

XX əsrin əvvəllərinin dövrü mətbuat materiallarından görünür ki, İkinci Dövlət Dumasına seçkilərin keçirildiyi dövrdə erməni müəllifləri, bütövlükdə ermənipərəst mətbuat deputatlığa namizəd Məhəmmədəğa Şahtaxtının əleyhinə təbliğat aparmışdır. «Nemo» imzalı müəllifin 4 mart 1907-ci ildə «Faktı» qəzetində çap etdirdiyi «Cənab Şahtaxtinski necə və nə üçün Naxçıvandan seçilənlərin sırasına düşmüşdür» adlı məqalə həmin meyli bütün dolğunluğu ilə ifadə edir. Məqalədə qəzetin erməni təmsilçisi Nemo yazmışdı: «Məhəmmədəğa Şahtaxtinski məhz Naxçıvan şəhər Seçki Məclisi tərəfindən seçilənlər sırasına salınmışdır. Xanların

ailəsi Şahxtinskiyə üzərində ona görə durdu ki, nə öz əhatələrində, nə də İrəvan xanlarının əhatəsində başqa layiqli şəxslər yox idi. Buna görə də yerli xanlar sülalə maraqlarının Dövlət Dumasında ən yaxşı müdafiəçisini və nümayəndəsini onun simasında görürdülər... Bu inkarolunmaz faktdır ki, düz 20 il bundan əvvəl Naxçıvanda bütün əmlakını və digər işlərini xətm etmiş və döğmə şəhəri ilə hər cür əlaqələrini kəsmiş Şahxtinski Naxçıvana gözlənilmədən məhz seçki öncəsi təşrif gətirir və xanlar tərəfindən qeydiyyatla salınır.

...Şahxtinskiyə kor-koranə sitayiş edənlər hər şeydən əvvəl onu unutmasınlar ki, o, əmlak senzinə malik olmayıbdır. Onun istər şəhərdə, istər qəzadakı mülkləri lap çoxdan qızı Balabəyimə satılıb və hətta onun adı şəhər seçkilərində iştirak etmək hüququ olan şəxslərin siyahısından çıxarılıb».

Daşnak qüvvələrinin Məhəmmədəğa Şahxtlının əleyhinə ciddi-cəhdlə təbliğat aparmaları quberniya əhalisinin mütləq əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlıların öz namizədlərini daha fəal surətdə müdafiə etmələrinə təsir göstərmişdir. Araşdırma materiallarından görünür ki, Məhəmmədəğa Şahxtlının da öz növbəsində deputatlığa namizəd kimi İrəvan quberniyasındakı azərbaycanlı əhalinin etimadını qazanmağa xüsusi diqqət yetirmişdir. Belə ki, seçkiqabağı yığıncaqlarda Dövlət Dumasında quberniyanın müsəlman əhalisinin dini ziyarətgahlara sərbəst, maneəsiz, rüsum ödəmədən səfər etmələri, hətta dünyasını dəyişmiş müsəlmanların nəşinin həmin müqəddəs yerlərə çatdırılması barədə ayrıca qanun qəbul etdirəcəyi barədə vədlər verməsi də Avropayönlü ziyalının müsəlman əhalisinin tam dəstəyini qazanmaq uğrunda qənaətlərindən irəli gəlirdi. Seçkiqabağı təbliğatın müsəlmanyönlü şəkildə qurulması həm də Məhəmmədəğa Şahxtlının erməni elektoratı ilə əlaqəyə girməməsinin ifadəsi idi. Millətlərarası zəmində erməni-Azərbaycan münaqişəsinin qızışdırıldığı bir zamanda Məhəmmədəğa Şahxtlının bu addımları onun vətənpər-vərliyinin, millətpərəstliyinin qabarıq ifadəsi kimi səslənirdi. Bütövlükdə 1906-cı ilin sonlarında Məhəmmədəğa Şahxtinskiyə İrəvan quberniyasından, Naxçıvan mahalından deputat seçilməsi regionda azərbaycançılığın qələbəsi demək idi.

Tədqiqat materiallarında İkinci Dövlət Dumasında Məhəmmədəğa Şahxtlının necə fəaliyyət göstərməsi barədə indiyədək az məlumat verilmişdir. Bunun bir səbəbi də İkinci Dövlət Dumasının qısa müddətdə, yəni 1907-ci ilin fevral-iyun ayları arasında cəmi dörd-beş ay fəaliyyət göstərməsi ilə əlaqədardır. Heç şübhəsiz bu məqamda Məhəmmədəğa Şahxtlının Dövlət Dumasındakı fəaliyyətinin xüsusi olaraq ayrıca araşdırma obyektinə çevrilməməsi də «öz sözünü» demişdir. Son vaxtlar aşkara çıxardığımız bir sıra materiallar Məhəmmədəğa Şahxtlının deputat kimi fəaliyyəti barədə əyani təəssürat yaratmağa imkan verir.

Axtarışlar nəticəsində aşkar oldu ki, Məhəmmədəğa Şahtaxtlı İkinci Dövlət Dumasının iclaslarında beş dəfə çıxış etmişdir. Bu çıxışlardan biri yığcam arayışdan ibarətdir. Belə ki, Dumanın 6 mart 1907-ci il tarixdə keçirilmiş beşinci iclasında Məhəmmədəğa Şahtaxtlı Elizavetpol və İrəvan quberniyalarında seçkilərin keçirilməsi taktikası barədəki müzakirələrə aydınlıq gətirmək üçün arayış xarakterli çıxışla deputat həmkarlarına izahat vermişdir. Deputat Məhəmmədəğa Şahtaxtlı məxsus olan çıxışlardan daha biri replika xarakteri daşıyır. İkinci Dövlət Dumasının 17 may 1907-ci il tarixli iclasında Rusiya Ədliyyə Naziri Makarovun çıxışı ətrafında müzakirələr zamanı Polşadan olan millət vəkili Dmovskinin «Asiya dövlətçiliyi dövlətin hər cür daxili düşməni məhv etmək əsasında qurulmuşdur» tezisinə etiraz əlaməti olaraq cənab Şahtaxtlı heç bir icazə almadan yerindən, Tavrida sarayında əks-səda verən uca səsle «Yalandır! Asiyalılar – yaponlar və iranlılar daha çox azaddırlar, nəinki burada biz!» kimi sərt reaksiya vermişdir. Stenoqrafik hesabatlardan görünür ki, Dmovski bu mülahizəsinə görə deputat Şahtaxtlıya üzrxahlıq etməli olmuşdu.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlının İkinci Dövlət Dumasındakı daha üç çıxışı konkret təkliflərdən, yaxud irəli sürülmüş təkliflərə münasibətdən ibarətdir. Dumanın 7 mart 1907-ci il tarixli yeddinci iclasında Məhəmmədəğa Şahtaxtlı torpaq bölgüsü məsələsinin müzakirəsi çərçivəsində Yelizavetpol quberniyasında, Naxçıvan və Zəngəzur qəzalarındakı mövcud vəziyyətdən çıxış edərək ehtiyac içində olan kəşlərin, aqların vəziyyətinin öyrənilməsi və onlara yardım göstərilməsi üçün xüsusi bir parlament komissiyasının yaradılması təklifini müdafiə etmiş, bu ideyanı yeni arqumentlərlə daha da möhkəmləndirmişdir. Dumanın 12 mart 1907-ci il tarixdə keçirilmiş səkkizinci iclasında cənab Məhəmmədəğa Şahtaxtlı mövcud şəraitdə hərbi-səhra məhkəmələrinin ləğv olunması barədə deputat mövqeyini əsaslı şəkildə ortaya qoymuşdur. 9 aprel 1907-ci il tarixli 24-cü iclasda isə Məhəmmədəğa Şahtaxtlı müzakirəyə çıxarılmış aqrar məsələ ətrafında özünün baxışlarını ifadə etmişdir. Bu, Şahtaxtlının İkinci Dövlət Dumasındakı həcm etibarilə ən geniş, əhatəli çıxışıdır. Məhəmmədəğa Şahtaxtlı mülkədarlardan onların özləri tərəfindən əkilməyən torpaq hissəsini alıb, zəhmətkeş xalqın istifadəsinə verilməsini vacib saymışdır. Bu tələbini əsaslandırmaq üçün Qərbi ölkələrindən və Şərqi tarixindən nəzərə çarpdırdığı tutarlı faktlar onun geniş dünyagörüşündən xəbər verirdi.

Nəticə olaraq belə demək mümkündür ki, deputat Məhəmmədəğa Şahtaxtlının İkinci Dövlət Dumasında etdiyi çıxışlar:

1. Dövrünün ən aktual məsələlərinə həsr olunmuşdur.
2. Siyasi cəhətdən yetkindir və dərin məntiqə, tutarlı faktlarla əsaslandırılmışdır.

3. Deputatın geniş dünyagörüşə malik olduğunu göstərir.
4. Yüksək vətəndaşlıq mövqeyinin, hətta bir çox hallarda milli mövqeyin, xalqa bağlılığının ifadəsidir.

Bütün bunlar Məhəmmədəğa Şahtaxtlının deputat kimi özünə-məxsus fərdi simasını müəyyən edir. Göründüyü kimi, o elmi-siyasi cəhət-dən yetkin, mükəmməl dünyagörüşlü deputat kimi həmkarları içərisində fərqlənmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Məhəmmədəğa Şahtaxtlının müdafiə etdiyi məsələlərin demək olar ki, hamısına dair İkinci Dövlət Duması müsbət qərarlar qəbul etmişdir. Bu məqamda Şahtaxtinskiyin mükəmməl elmi-siyasi dünyagörüşü ilə zəngin həyat təcrübəsinin vəhdət təşkil etməsi də fayda vermişdir.

Bundan başqa, vətəndaşlıq cəsarəti etibarilə İkinci Dövlət Dumasında Məhəmmədəğa Şahtaxtlı ilə müqayisə edilə biləcək deputat hər halda çox deyildi. Dərin məntiqinə, geniş dünyagörüşünə, siyasi yetkinli-yinə, fəal vətəndaşlıq mövqeyinə, milli mənafeyinə görə Məhəmmədəğa Şahtaxtlı parlamentarizmə örnək ola bilən deputat kimi diqqəti cəlb edir. Buna görədir ki, Tavrida sarayında Rusiya rəsmiləri və deputat həmkarları Məhəmmədəğa Şahtaxtlı ilə münasibətlərə ehtiyatla yanaşmağa məcbur olmuşlar.

Parlament daxilində gedən fraksiyalaşma prosesində də Məhəmmədəğa Şahtaxtlı ictimai-siyasi vəziyyəti obyektiv təhlil edərək müstəqil qərar qəbul etmişdir. Dumada Rusiya müsəlmanlarını təmsil edən 35 nəfərlik deputat qrupu hakimiyyətə münasibətdə ayrı-ayrı baxışları ifadə etdikləri üçün fraksiyalara parçalandıqdan sonra Məhəmmədəğa Şahtaxtlı onlardan heç birinə qoşulmamışdır. O, Dumada vahid müsəlman fraksiyasının tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. Onun fikrincə, əks halda müsəlman deputatların kiçik qruplara parçalanması, onların gücünün və imkanlarının azalması ilə nəticələnməkdir ki, bu da Dumada müsəlman xalqları üçün əhəmiyyətli məsələlər qaldırmağa və ciddi bir nəticəyə nail olmağa imkan verməyəcəkdir.

Rusiya Xarici İşlər Naziri P.N.Milyakovun rəhbərlik etdiyi Həkimyyətəyönü Kadet partiyasına münasibətdə də Məhəmmədəğa Şahtaxtlı müstəqil mövqe tutmuşdu. Rusiyanın müxtəlif quberniyalarından seçilmiş Müsəlman deputatların bir qismi Romanovlar sülaləsinin əsas siyasi dayacağı olan Kadet partiyasının müdafiəçisi kimi çıxış etdiyi halda Məhəmmədəğa Şahtaxtlı «kadetlərdən oddan qorxan kimi çəkinməyi», ehtiyatlı davranmağı zəruri saymışdı. Ölkədə gedən prosesləri dərinlən təhlil edən Məhəmmədəğa Şahtaxtlı sarsılmış hakimiyyətin möhkəmlənməsinə kadetlərin tam təminat verə biləcəyinə, mövcud çətin vəziyyətdə kadetçi siyasətlərin Rusiya dövlətinin taleyində xilaskarlıq missiyasını yerinə yetirə biləcəklərinə ümid bəsləmirdi. Bu məsələdə M.Şahtaxtlının baxışları Azərbaycan

kadetçiləri ilə də uzlaşmırdı. Ərazi muxtariyyəti tələbi irəli sürdülərinə görə Rusiyadakı Kadet Partiyası ilə fikir ayrılığı mövqeyində dayanan Azərbaycan kadetçiləri – «İttihadi müsəlman»çilər konkret məsələlər qaldırmaq hüququ əldə etmək üçün Duma çərçivəsində mərkəzi kadetçilərlə eyni fraksiyada birləşməyi zəruri saymışdılar. Məhəmmədəğa Şahtaxtılı isə həmin fraksiyada təmsil olunmaqdan kənarda dayanmağa üstünlük vermişdi. Bundan başqa, Azərbaycanda Kadet Partiyasının dayacağı olan «İttihadi-müsəlman» partiya-sının rəsmiləri ilə Məhəmmədəğa Şahtaxtılı hələ «Şərqi-Rus» qəzetini nəşr etdirdiyi illərdə ayrı-ayrı, fərqli mövqedən çıxış edirdi. Hətta onların arasında fikir ayrılığından başqa müəyyən ziddiyyətlərin mövcudluğu da nəzərə çarpır. Məhəmmədəğa Şahtaxtılı «Şərqi-Rus» qəzetində çap olunmuş «Mərdan bəyin mərdanəliyi» (27.04. 1903, №12), «Kaspi»yə cavabın axırı» (28.05.1903, №24) kimi məqalələr qeyd olunan qütblər arasındakı münasibətlərin gərginliyindən xəbər verir. Bunlara görə də onların Dumada vahid fraksiyada birləşmələri baş tuta bilməmişdi.

Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, kadetlərə inamsızlıq ifadə etməsi Məhəmmədəğa Şahtaxtılıya heç də asan başa gəlməmişdi. Çünki Məhəmmədəğanın seçici elektoratının hakimiyyətdə olan əsas qismi, daha doğrusu, Naxçıvanın bəyzadə və xanları, habelə onların təsirində olan kütlə bu meylinə görə Məhəmmədəğa Şahtaxtıdan narazı düşmüşdü. Hətta Bakı mətbuatında iri sərmayədarların nəzarətində olan qəzetlər Məhəmmədəğa Şahtaxtılına kadetlərdən «cüdə düşməsinə» tənqid etmişdi. O zaman Məhəmmədəğa yalnız Cəlil Məmmədquluzadə və «Molla Nəsrəddin» jurnalı tərəfindən müdafiə olunmuşdu.

Lakin bu sahədə də Məhəmmədəğa Şahtaxtılına tutduğu mövqe özünün həyatiliyini ortaya qoydu. Belə ki, kadet çoxluğu İkinci Dövlət Dumasında hakimiyyətin mövqeyini tam qoruyub saxlaya bilmədi. Get-gedə dərinləşən parlament böhranı qısa müddətdən sonra İkinci Dövlət Dumasının buraxılması ilə nəticələndi.

Göründüyü kimi, Məhəmmədəğa Şahtaxtılına İkinci Dövlət Dumasında deputat kimi fəaliyyəti Azərbaycanda parlament düşüncəsinin və təcrübəsinin formalaşmasına kömək edən, təsir göstərən hadisə kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məhəmmədəğa Şahtaxtılına deputatlıq fəaliyyəti və bir millət vəkili kimi etivə etdiyi xüsusiyyətlər hazırkı dövrdə milli parlamentarizm dünyagörüşünün formalaşması üçün dəyərli nümunə sayıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Ə. Elmin Eyfel qülləsi. Bakı, 1999.
2. Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. Том 2,

Санкт-Петербург, 1907

3. Lüsyan Büva. Məhəmmədağa Şahtaxtinski. Jurnal «Revue de monde musulman» Paris, 1907, № 5-8.
4. Məhəmmədağa Şahtaxtlı. Seçilmiş əsərləri. (Toplayanı, tərtib edəni və ön sözün müəllifi akad. İsa Həbibbəyli). Bakı, 2006.
5. Nemo. Seçicilər arasında Şahtaxtiniski necə və nə üçün düşmüşdür? «Faktı» qəzeti. İrəvan, 4 mart 1907, № 3.
6. Seyidzadə D.B. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar (işlənmiş, əlavələr olunmuş ikinci nəşri). Bakı, 2004.
7. Сеидзаде Д.Б. Азербайджанские депутаты в Государственной думе России. Баку, 1951.
8. Şövqi Novruz. «Şərqi-Rus»un çağırışları Bakı, Yazıçı, 1988.
9. K.Zeynalova, M.Şahtaxtlının publisist fəaliyyətinin ilk dövrü. AMEA-nın «Xəbərlər» jurnalı. Bakı, «Elm», 1978. № 2.

Иса Габиббейли

ДЕПУТАТСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ М.ШАХТАХТИНСКОГО НА II ГОСУДАРСТВЕННОЙ ДУМЕ

В данной статье на основе архивных материалов впервые исследуется депутатская деятельность видного общественного деятеля Азербайджана М.Шахтахинского.

Автор статьи установил, что армянские дашнаки выступали против избрания в государственной Думу азербайджанских представителей. В результате исследовательских поисков было выявлено, что Мухаммедага Шахтахинский несколько раз выступал на заседаниях II Государственной Думы царской России и защищал интересы мусульманских крестьян.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

MƏHƏRRƏM CƏFƏRLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

XALQ MAHNILARININ FOLKLOR JANRI KİMİ POETİK- SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan folklorunun janrlarına dair bir çox tədqiqatlar aparılırsa da, «folklor janrı» problemi folklor nəzəriyyəsində hələ də öz aktuallığını saxlayır. Bu, bir çox amillərlə yanaşı ilk növbədə onunla bağlıdır ki, uzun müddət folklor janrlarına ədəbi janrlar kimi baxılmışdır. Bu da öz növbəsində folklorla məhz «şifahi xalq ədəbiyyatı» kimi yanaşmadan irəli gəlmişdir. Azərbaycan folklorşünaslıq elminin əsas inkişaf dövrü XX əsrə aiddir. Bu əsrdə isə folklor sosia-lizm realizmi metodologiyasından irəli gəlməklə, əsas etibarilə, poetik düşüncə, yəni «şifahi xalq ədəbiyyatı» hesab olunmuşdur. Xalq mahnı-ları folklorşünaslıqda məhz bədii mətnlər kimi öyrənilmişdir. Halbuki bir folklor janrı olaraq xalq mahnıları musiqini, sözü, arxaik mərasim-lərdən gələn ifaçılıq ritualını və s. əhatə edən bir canr bütövu – folklor sisteminin mətn vahididir.

Xalq mahnılarına «şifahi ədəbiyyat» kimi yanaşılması onun bədii-poetik xüsusiyyətlərini aid olduğu janr sistemindən təcrid etmiş və nəti-cədə bu janrın poetik təbiəti dolğun və obyektiv şəkildə təhlil edilmə-mişdir. Biz bu məqaləmizdə bu iri problemi həll etmək iddiasında olma-saq da, diqqəti bəzi mühüm cəhətlərə yönəltmək istəyirik. İlk öncə folklorşünaslıqda, nəzəri-filoloji düşüncədə sözü gedən janrla bağlı qənaətlərə diqqət edək.

Mərhum ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov «Ədəbiyyatşünaslıq» ensiklopedik lüğətində mahnıları daha çox ədəbi cəhətdən xarakterizə edərək yazmışdır: «Mahnı – lirik şeirin ən qədim növlərindən biri; avazla oxunmaq üçün yaradılmış şer. Mahnı, adətən, bir neçə bənddən ibarət olur; bəndlər nəqəratla qurtarır. Qədim zamanlarda mahnı xalq tərəfindən çox vaxt musiqi melodiyası ilə birlikdə yaradılır, musiqi və rəqslə qırılmaz şəkildə bağlı olurdu. Mahnı musiqi və rəqsin müşayiəti ilə ya iş zamanı, ya dini və məişət mərasimlərində, ya da el bayramla-rında ifa olunurdu... Xalqın mahnı irsində mərasim və qeyri-mərasim mahnılarından ibarət iki növə rast gəlinir. Ailə-məişət mərasimləri ilə əlaqədar mahnılarda xalq həyatının ən əlamətdar məqamları və xüsusiyyətləri öz əksini tapır. Azərbaycan xalqı əmək prosesində ifa edilən əmək mahnıları, əkin-biçin zamanı oxunan holavarlar, toy mahnıları, məhəbbət mahnıları və s. yaratmışdır. Tarixi və qəhrəmanlıq mahnı-larında tarixi, inqilabi hadisələr, xalq qəhrəmanlarının şücaəti tərənnüm edilir» (1, s.122-123).

Mərhüm alimin verdiyi ensiklopedik məlumat göstərir ki, mahnı-lar ədəbi mətnləri etibarilə «ədəbiyyat» hadisəsidir. Bütövlükdə yanaş-dıqda, mahnı

semantik tutumu baxımından «ədəbiyyat» olmaqdan iri hadisədir. Ədəbi göstəricələri mahnı janrının poetik strukturunun təkə bir hissəsini təşkil edir. Ancaq Ə.Mirəhmədovun janrın təsviri zamanı mahnı janrı ilə nəğmə janrının sərhədlərini gözləmədiyi də müşahidə edilir.

Yazıçı Elçin və prof. Vilayət Quliyevin hazırladıqları başqa bir izahlı lüğətdə «mahnı» janrı haqqında bunları oxuyuruq: «Mahnı – Azərbaycan xalq poeziyasının ən qədim şəkillərindən biri. Mahnı, adə-tən, bir neçə bənddən ibarət olur və hər bir bənddən sonra nəqərat oxunur. Mahnıların çoxu bilavasitə iş, əmək prosesində meydana çıxdığından onların melodiyaları da özləri ilə paralel surətdə yaradılmışdır. Əsasən lirik xarakter daşıyan xalq mahnıları məzmunca müxtəlifdir. Onların böyük əksəriyyətində məhəbbət, sevnələrin saf duyğuları həsrət və izzirabları tərənnüm olunur. Xalq mahnılarının müəllifi məlum deyildir» (2, s. 57-58).

Göründüyü kimi, janr haqqındakı bu bilgi qısa olub, onu əsasən, məlum tərəflərindən səciyyələndirir və qeyd olunmalıdır ki, burada da mahnı ilə nəğmənin janr sərhədləri bir-birinə qarışmışdır.

Azərbaycan folklorşünaslıq elminin tarixini yazmış prof. Paşa Əfəndiyev özünün «Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı» dərsliyində mahnı janrı ilə bağlı bir çox praktik və nəzəri ədəbiyyatı (3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13) ümumiləşdirərək geniş məlumat vermişdir (14, s.153-160). O, əvvəlcə mahnılar haqqında ümumi məlumat vermiş, daha son-ra onların toplanması və nəşr tarixindən danışmış, mahnıların mövzu və ideyasından bəhs etmiş və sonda onların forma xüsusiyyətlərini səciyyələndirmişdir. Professor mahnıları ümumi şəkildə belə səciyyələndirir: «Mahnı xalqın qəlibidir. Mahnı xalqın mədəniyyəti, daxili aləmi, fikri, hissi, düşüncələri, izzirabları, sevinc və kədəridir, mahnı xalqın özüdür. Mahnılarına görə xalqın həyat tərzini, toyunu, yasını, müba-rizəsini müəyyənləşdirmək mümkündür» (14, s.153). Alim mahnıların yaranması, tematik xüsusiyyətləri ilə bağlı yazır: «Mahnılar, çox ehtimal ki, xalqın ilk yaradıcılıq nümunələridir. Onlar əsrlər boyu müəyyən inkişaf mərhələləri keçmişdir. Mahnıları mövzulara görə müxtəlif qruplara bölmək olar» (14, s.154).

P.Əfəndiyev mahnıların mühüm əlaməti kimi onların musiqiyə bağlılığını qeyd edir. Bu məsələdə mərhum akademik Məmməd Cəfərin «El mahnılarımızın mətnlərində musiqi ilə yaxınlıq mütləq nəzərdə tutulmuşdur. Kim bilir, bəlkə, mahnı mətnini yaradan qüdrətli bir bəstəkar, yaxud musiqi bəstələyən, eyni zamanda istedadlı şair imiş» fikrinə (15, s.196) istinad edən müəllif yazır: «Azərbaycan xalq mahnılarının mühüm əlamətlərindən biri sözlə havanın,

musiqinin sıx vəhdətidir. Mahnıların sözlərinə – mətnlərinə uyğun da musiqi vardır. Zaman keçdikcə el sənətkarları mahnıların həm mətnlərində, həm də musiqi-sində dəyişiklik aparmış və beləliklə, onları təkmilləşdirmişlər» (14, s.157).

Sözsüz ki, xalq mahnılarının öyrənilməsinə dair ən mühüm mənbə dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun əsərləridir. Görkəmli musiqişünas «El musiqisi haqqında» adlı məqaləsində el mahnılarının toplanıb nota salınmadığı üçün unudulduğu, yaxud başqa xalqlar tərəfindən mənim-sənildiyini qeyd etdikdən sonra bu əsərlərin mənşəyinə diqqət edərək yazmışdır: «El nəğmələri kimlərin əsəri olduğu naməlumdur. Bu əsərlər xalq arasında işlənərək el nəğməsi namı (adı – M.C.) almış və belə havaları hər gecə düzəltmək mümkün deyildir» (16, s.184).

Böyük sənətkar «Azərbaycanın musiqi həyatına bir nəzər» adlı məqaləsində el mahnılarının musiqi janrı kimi mahiyyətini səciyyələndirərək yazır: «El mahnıları bəzən yüngül və ağır bəhrli təsniflərə oxşar; bu musiqinin həm havası, həm də sözləri başlıca xalqın məhsul əsəridir; bunların bir çoxu eşq və məhəbbəti, bir xeylisi də xalq həyatında vüqə gələn və xalq üzərində təsirlər buraxan hadisələri oxşayan qəflətlə bəstələnib, aşığılar vasitəsilə el ağzına düşüb, Azərbaycanın hər yerini gəzib dolaşır...» (17, s.189).

Ümumiyyətlə, Ü.Hacıbəyov el mahnılarını Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin ən parlaq nümunələri hesab etmişdir. Dahi bəstəkar «Azərbaycanda musiqi tərəqqisi» adlı geniş məzmunlu əsərində bu barədə yazmışdır: «İş bundadır, bu gün bizim musiqi və musiqi ədəbiyyatı naminə (Bizcə, «naminə» sözü düzgün transliterasiya edilməmişdir, «namına», yəni «adına» olmalıdır – M.C.) nəyimiz varsa, o da bizim el mahnılarımızdadır. El mahnılarımız bizim musiqi sərvətimiz və musiqi mənbəyimizdir («18, s.201).

Göründüyü kimi, mahnı janrı həm öz yaranma texnikası, həm də janr strukturuna görə çox mürəkkəb hadisədir. O, bir tərəfdən ədəbi mətnə malikdir, digər tərəfdən mahnının hökmən musiqisi olmalıdır. Bu cəhət onu nəğmələrdən fərqləndirir. Başqa yandan mahnılar da nəğmələr kimi mərasimlərlə sıx bağlıdır. Lakin nəğmələrdən fərqli olaraq, mahnılarda bəstəçilik, yəni onun musiqisinin yaradılması müt-ləq hadisədir. Bu da mahnını fərdi yaradıcılıq hadisəsinə çevirir. Ancaq xalq mahnılarının müəlliflərinin kim olduğu bəlli deyil. Yəni də bu halda xalq mahnılarının musiqisinin orijinal olması naməlum bəstəçi-nin varlığını reallığa çevirir.

Mahnı xalqın kollektiv yaradıcılığıdır. Onun yaranması, yaşaması və bütün taleyi folklor mətninin qanunauyğunluqlarını özündə əks etdirir. Bu baxımdan,

Naxçıvan folklor mühitində mövcud olan mahnılar bu regionun folklor «ab-havasının» özünəməxsusluqlarını özündə daşıyır.

Naxçıvan folklor mühitində «Qayna, samavarım, qayna», «Ay qız, dur gəl, sabah oldu», yallıbaşında oxunan çoxlu mahnılar qeydə alınmışdır. Bu mətnlər onları yaradan xalqın mənəvi aləmini əks etdir-məklə yanaşı, onun bədii düşüncəsinin – folklor yaradıcılığının özünə-məxsusluğunu da nümayiş etdirir. Təbii ki, bir məqalədə Naxçıvan folklor mühitinin kəmiyyətə zəngin olan xalq mahnılarının hamısını əhatə etmək mümkün deyildir. Odur ki, bəzi mahnılara diqqət verməyi məqsəduyğun sayırıq.

Öncə «Qayna, samavarım, qayna» mahnısının mətninə nəzər yeti-rək:

Samavarım qızıldı,
Suyu yerə sızırdı.
Bütün aləm bilir ki,
Bir oğlan bir qızındı.

Qayna, samavarım, qayna,
Getdi ixtiyarım, qayna.

Samavarın altı yaşıl,
Şəninə söz yaraşır.
Çıxartma güllü paltarın,
Çıxartma, gözlər qamaşır.

Qayna, samavarım, qayna,
Getdi ixtiyarım, qayna (19, s.295).

Bu mahnı Naxçıvan folklor mühitinin bütün sənət və yaradıcılıq göstəricilərini, təbii ki, janrın poetik-semantik tutumu daxilində özündə əks etdirdiyi üçün onu müxtəlif cəhətlərdən səciyyələndirmək müm-kündür. İlk müşahidə bu mahnının poetik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı aşağıdakıları görüb aşkarlamağa imkan verir:

1. Mahnı mövzusu baxımından sevgi-məhəbbət mövzulu əsərdir.
2. Mətn mahnı janrına məxsus əsas poetik göstəriciləri özündə ehtiva edir: iki bənddən ibarətdir, hər bəndi nəqərat müşayiət edir. Bənd və nəqəratların növbələşməsi mahnı janrına xas ifadəliliyin bütün göstəricilərinin ahəngdar şəkildə funksionallaşmasını təmin edir.
3. Mahnının obrazlar sistemini sevən aşiq, onun sevgilisi, sama-var, sevgilinin güllü paltarı təşkil edir.

4. Mahnıda mühitə məxsus sosial-psixoloji münasibətlərin etnik stereotipi öz əksini tapmışdır:

«...Bütün aləm bilir ki,
Bir oğlan bir qızındı...»

Bu, sevgiyə münasibətdə normalaşdırılmış etnik yanaşma tərzidir. Bildiyimiz kimi, ənənəvi mühitlərdə evlənmə adətləri etnos daxilində sosial qrupların arasındakı ünsiyyətin (sosial kommunikasiyanın) əsas vasitələrindən biri idi. Evlənmə həm də mülkiyyət münasibətlərinin tən-zimlənməsi ilə müşayiət olunurdu. Tərəflərin bir-birinə nə alıb-verəcək-ləri müəyyənləşdirilirdi. Bu baxımdan, evlənmə etnosdaxili ictimai münasibətlərin xüsusi forması idi. Sevgi insanın həyat eşqinin ifadəsi olaraq insani münasibətlərin azadlığının məhdudlaşdırılmasına qarşı duran ictimai-psixoloji hadisə idi. Bu hadisəyə etnik-ictimai psixologi-yada xüsusi münasibət var idi və yuxarıdakı «Bütün aləm bilir ki, Bir qız bir oğlanındır» «hökmü» məhz həmin münasibətin ifadəsi olmaqla etnosdaxili ictimai-psixoloji davranışın formuludur.

5. Nəqəratın təkrar olunan «Qayna, samavarım, qayna, Getdi ixtiyarım, qayna» «formulu» bu mahnının mərasimi mənşəyini qabar-dır. «Qaynayan samavar» hər hansı ixtiyarı bir məclisdə «samavarın qaynaması» deyildir. Burada indi semantikasi naməlum olan xüsusi «samavarın qaynaması» mərasiminin izi var və bu mahnı da həmin mərasimə aiddir.

6. Mətnə bədii təsvir və ifadə vasitələrinin sadə semantikasi da mahnının mərasimi mənşəyini üzə çıxarır. Mahnının mətnində sevgi yaşantılarının bədiiləşdirilməsindən daha çox «samavarın qaynaması» formulunun qabardılması bunu aydın şəkildə göstərir.

Naxçıvan folklor mühitinə məxsus sevgi-məhəbbət mahnılarının səciyyəvi örnəyi olan «Ay qız, dur gəl, sabah oldu» mahnısına diqqət yetirək:

Damlarının dalı çuxur,
Ağacda bülbüllər oxur.
Mənim yarım bafta toxur,
Ay qız, dur gəl, sabah oldu,
Yandı bağrım, kabab oldu.

Damlarının dalı daşdı,
At yerimir, nalı boşdu.
Burdan uçan hansı quşdu,
Ay qız, dur gəl, sabah oldu,
Yandı bağrım, kabab oldu.

Damlarının dalı tərə,
Yağış gəlir səpə-səpə.
İstəklimi öpə-öpə,
Ay qız, dur gəl, sabah oldu,
Yandı bağrım, kabab oldu (19, s.295).

Mahnının mətninin ilkin müşahidəsi aşağıdakı qənaətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir:

1. «Ay qız, dur gəl, sabah oldu» mahnısı yuxarıdakı «Qayna, sa-mavarım, qayna» mahnısından fərqli olaraq, mərasimi mənşəli deyildir. Daha dəqiq desək, bu mahnının konkret bir mərasimi mənşəyi vardırsa da, unudulmuşdur: tarixin çox dərinliklərində qalmışdır. Ona görə də bu mahnı məzmunu və mövzusu baxımından sırf sevgi-məhəbbət məzmunu daşıyır.

2. Mahnıda sevən aşiqlərin görüşü lirik məzmun kəsb etmişdir. Poetik məkan gecəni, görüşə gələcək sevgilini gözləyən aşıqın dayandığı görüş yerini təsvir edir.

3. Mahnının birinci bəndində «Mənim yarım bafta toxur» ifadəsi, sadəcə, qafiyyə xətinə deyilmiş söz deyildir. Sevgi münasibətlərində bafta toxunması xüsusi hadisədir. Nişanlı qızlar öz sevgililəri üçün bafta toxuyardılar. Bu, o deməkdir ki, görüşün intizarında olan sevgili-lər nişanlılardır.

İndi isə «Ay dönə, dönə-dönə» adlı bir yallıbaşı mahnısına diqqət edək:

Sənəyi götdüm, ana,
Bulağa getdim, ana.
Viran qalmış bulaqda
Yaylığım itdi, ana.

Ay dönə, dönə-dönə,
Yarım yad oldu yenə.

Yaylığın yudum, apar,
İtirmə, ayrısı tapar.
Mənim bu eşqili könlüm
Axtarar səni tapar.

Ay dönə, dönə-dönə,
Yarım yad oldu yenə.

Sənəyi götdüm, ana,
Bulağa getdim, ana.
Bir yaylıqdan ötəri
Nahaq qan etdim, ana.

Ay dönə, dönə-dönə,
Yarım yad oldu yenə (19, s. 300).

Bu mahnı yallı mərasimində oxunur. Bildiyimiz kimi, Naxçıvan folklor mühiti yallılarla ən zəngin regiondur. Yallıbaşı mahnıları öz məzmunu ilə yallının poetik mənə strukturuna bağlı olur. Həmin mahnının yallının strukturunda konkret yeri, ifa məqamı var. Həmin məqam ixtiyari deyildir: yallının poetik strukturunun konkret mərhələ-ləsinə təşkil edir. İkincisi, yallı rəqs və musiqidən ibarətdir. Rəqsin və musiqinin vəhdətindən hasilə gələn poetik məzmun yallıbaşı mahnı-sında sözə çevrilir. Ona görə də belə hesab edirik ki, mahnının məzmunu-nu yallının rəqs və musiqidən ibarət olan məzmununun semantik (mənalı) elementlərini bərpa etməyə imkan verir.

Mahnıda yaylıq elementi diqqəti xüsusi cəlb edir. Burada yaylıq birinci növbədə yallı rəqsinin mühüm maddi elementidir: rəqsdə hökmən yaylıqdan istifadə olunur. İkinci tərəfdən yaylıq mühüm informasiiv funksiyaya malikdir: «Yaylığın yudum, apar, İtirmə, ayrısı tapar». Yaylıqda sevgi münasibətləri mərasimi baxımdan şifrələnmiş-dir. Sevgili yaylığın başqası tərəfindən tapılmasından ehtiyatlanır. Əgər yaylıq münasibətlərdə adi predmet olsaydı, onun başqası tərəfindən tapılması bu qədər affektiv hala səbəb olmazdı. Lakin yaylıq xüsusi semantika daşıyır. Onun əldən verilməməsi sevginin mərasimi-mənəvi əsaslarını təşkil edir.

Xalq mahnıları həm də poetik-semantik estetikanın qüsursuz örnəkləridir. «Durnam, yara salam eylə» mahnısına diqqət edək:

Durnam gedir Qum, Kaşana,
Quma döşənə-döşənə.
Üzük aparın nişana,
Durnam, yara salam eylə.

Durnam gedir qatar-qatar,
Çiynin boynundan atar.
Ayrılıq ölümdən betər,
Durnam, yara salam eylə.

Durnam gedir düzüm-düzüm,
Boynu qanadından uzun.
Ayrılığa necə dözümlü,
Durnam, yara salam eylə (19, s.301).

Mahnıda qəribliyə düşmüş aşiqin həsrət duyğuları, sevgilisinin ayrılığından keçirdiyi intizar hissləri özünün həm forma, həm də məzmun baxımından gözəl şəkildə bədiiləşməsini tapmışdır. Mahnı həzin notlara köklənmişdir. Bu həznilik, incəlik, mənəvi ülvyyətlər təkcə bu mahnının yox, bütün Azərbaycan xalq mahnılarının poetik-seman-tik ruhunu təşkil edir.

Beləliklə, nəzərdən keçirdiyimiz nümunələr bütün zəngin semanti-kası ilə Naxçıvan xalq mahnılarının cüzi bir hissəsini təşkil edir. Lakin onların təhlil olunması mahnı janrının poetik-semantik xüsusiyyətləri ilə bağlı çox dəyərli elmi bilgilər təqdim edir. Bu da öz növbəsində gös-tərir ki, mahnı janrının poetik-semantik xüsusiyyətlərinin Azərbaycan xalq mahnılarının səciyyəvi örnəklərinin cəlb edilməsi ilə dolğun şəkil-də tədqiq edilməsi perspektiv elmi vəzifə kimi qarşımızda durur.

ƏDƏBİYYAT

1. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan ensiklopediyası N-PM, 1998.
2. Elçin, Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
3. Köçərli F. Balalara hədiyyə. Bakı, 1967.
4. Xalq mahnıları. Tərtib edəni Ə.Bağırov. Bakı, 1961.
5. Mahnılar. Bakı, 1967.
6. Azərbaycan xalq mahnıları, not yazıları S.Rüstəmovundur. Bakı, 1967.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası. c. I, Bakı, 1969.
8. Toy və halay mahnıları. Bakı, 1980.
9. Kərkük mahnıları. Bakı, 1973.
10. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. c. II, Bakı, 1965.
11. Məmmədov B. Seçilmiş məqalə və məruzələri. Bakı, 1968.
12. Qurbanov Ş. Mahnı xalqları birləşdirir. «Azərbaycan» jurnalı, 1964, №5.
13. Rüstəmzadə R. Azərbaycan xalq nəğmələrinin inqilabdan sonra toplanması, nəşri və tədqiqi haqqında. «Tədqiqlər», III kitab, Bakı,

- 1968.
14. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif», 1981.
15. Cəfər M. Füzuli düşünür. Bakı, 1959.
16. Hacıbəyov Ü. El musiqisi haqqında – Ü. Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1985, s. 184-184.
17. Hacıbəyov Ü. Azərbaycanın musiqi həyatına bir nəzər – Ü. Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1985, s. 184-194.
18. Hacıbəyov Ü. Azərbaycanda musiqi tərəqqisi – Ü. Hacıbəyov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Yazıçı», 1985, s. 194-204.
19. Azərbaycan folkloru antologiyası. c. I, Naxçıvan folkloru. Bakı, «Sabah», 1994.

Магеррам Джафарлы

**ПОЭТИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ НАРОДНЫХ ПЕСЕН КАК
ЖАНР ФОЛЬКЛОРА**

Статья посвящена одной из неисследованных проблем азербайджанского фольклора. Использование народных песен в фольклороведении как художественные тексты отвлекала теоретические мысли от правильной ориентации.

Автор, исследуя эти вопросы с новой точки зрения, показал, что народные песни, являющиеся одним из жанров фольклора, представляют собой синкретический жанр – единицей фольклорной системы, отражающей в себе музыку, слово, исполнительный ритуал протекающие из архаических обрядов.

Поэтико-семантические особенности народных песен как жанр фольклора исследованы с этой точки зрения.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2006, №4

FƏRQANƏ KAZIMOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ƏLİQULU QƏMKÜSAR VƏ SABİR

Xalq yaddaşına və klassik irsə söykənən görkəmli satirik şair Əliqulu Qəmküsar müasirlərinin də yaradıcılığından bəhrələnmiş, C.Məmmədqulu-zadə, M.Ə.Sabir və digər cəbhədaşlarının yaradıcılıq üslullarından fayda-lanaraq orijinal satiralar yazmışdır. Şairin publisistikası Mirzə Cəlilin publisistikası ilə səsleşərək həyatın ən aktual problemləri ilə əlaqələndiril-mişdir. Hətta şairin ayrı-ayrı əsərlərində istər C.Məmmədquluzadənin, istərsə də M.Ə.Sabirin təsiri aydın hiss olunur. “Ə.Qəmküsar onların əsərlə-rinin adını bəzən eynilə işlətmışdir. Məsələn, onun “Hürriyyət” və “Babı” felyetonları C.Məmmədquluzadənin “İranda hürriyyət” və “Babilər” felyetonlarının təsiri altında yazılmışdır” (1, s. 60).

Əsası C.Məmmədquluzadə tərəfindən qoyulmuş nəzm və publisist nəsr janrının qarışığı əsasında felyeton yazmaq ədəbi ənənəsini böyük ustalıqla davam etdirən Əliqulu Qəmküsar “Ənasiri-ərbəə”, “Ah, keçən günlər”, “Niyə qəzetə və məcmuə satılmır?”, “Şeytan fəhləsi”, “Tiryək”, “Qarğalar” (2) felyetonlarını yazmışdır. Bu felyetonların nəsr hissəsində Mirzə Cəlil təsiri, nəzm hissəsində isə M.Ə.Sabir ruhu özünü göstərir. Şairin “Niyə qəzetə və məcmuə satılmır?” (2, s. 117-119) felyetonundakı şeirdə şair M.Ə.Sabirin “Ata nəsihəti” (3, s. 22) və “Ayılma” (3, s. 18) şeir-lərindən faydalanmışdır.

M.Ə.Sabir:

Bəsdir, ey oğul, boş yerə bu elmə çalışma,
Qanın tələf oldu!
Gündüz, gecə səy eyləyibsən dərəcə alıma,
Canın tələf oldu!

Ə.Qəmküsar:

Şeytan işidir düşmə yaxın dərəcə, kitabə
əfsanəyə uyma
Bel bağlama hər naxələfə, qəlbi xarabə,
bihudə suyulma-

deyərək xalqı qəflətdə saxlayan, elmi, mədəniyyəti haram sayanlara rişxəndlə gülmüşdür. Ə.Qəmküsar və M.Ə.Sabir yaradıcılıqlarındakı ədəbi bağlılıq özünü şairin digər əsərlərində də nəzərə çarpacaq dərəcədə göstərir. M.Ə.Sabirin 1906-cı ildə yazdığı “Ol gül ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad, olsun ürəyin şad!” (3, s. 7) mətləsi ilə başlanan şeirinin bir növ məntiqi davamı olaraq Ə.Qəmküsar 1917-ci ildə “Ol gün ki, çıxdı Şişədə meydana dörd aşıq” (2, s. 75) mətləli şeirini yazmışdır. Sabir müsəlman ailəsində uşağın doğulmasından sonra onun böyüdülob boya-başa çatdırılması prosesində uşağa verilən təlim-tərbiyənin acınacaqlı və ürək ağrılıcı mövcud vəziyyətini açıb göstərmiş, avam, savadsız valideyinlərə

Göndərmə onu məktəbə, dəng eyləmə başın,
Tökmə üzə yaşın;
Hər fənd və bəcliklə edər kəsb məaşın,
Saxlar özü başın;
Rahət niyə lazım edə dünyada məişət,
Quldurçuluq öyrət;
Tainki qumar oynaya, qətl eyləyə, qarət,
Xoşdur belə sənət:(3, s. 7)-

deyə məsləhət verərək bu çirkin ayinlərə acı-acı gülmüşdür.

Ə.Qəmküsar isə Sabirin adını çəkdiyi bu çirkin oyunların, o cümlə-dən “dördaşıq” oyununun Azərbaycan ərazisində geniş yayılmasını rixşənd-lə belə təsvir etmişdir:

...Əhsən deyək gərək hamımız qarabağlıya,
Ordan yayıldı Gəncəyə, Şirvanə dördaşıq
Yox özgə yerdə mərifət əhli olar kimi,
Min cür oyun bilir, nə ki, bir danə dördaşıq,
Yox eylə məclis, orda qumar oynanılmasın,
Ya qart gərək ola, ya da fırlana dördaşıq (2, s. 75).

M.Ə.Sabirin “Tərpənmə amandır, bala qəflətdən ayılma”, “Durma yıxıl yat hələ, Fəhrat kişi”, “Mahi-Kənanın batıb, ey piri-Kənan, qəm yemə!” misraları ilə başlanan satiraları ilə Qəmküsarın “Sür ömrünü, çək ləzzətini, can ələ düşməz”, “Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu, keçər” misralı şeirləri ideya və bədii sənətkarlıq baxımından bir-birinin məntiqi davamı və təsdiqidir.

M.Ə.Sabir və Ə.Qəmküsar yaradıcılığındakı bağlılıqlardan biri tədqiqatçı-alim İslam Ağayevin yazdığı kimi Qəmküsarın “öz şeirlərini müəllimi Sabir kimi “məsləhət etmə” üsulu əsasında” yazmasıdır (1, s. 63).

Bu iki ədəbi şəxsiyyətin yaradıcılıq bağlılıqlardan digəri isə M.Ə.Sa-birin “Barakallah” rədifli satirasına Ə.Qəmküsarın (3, s. 109) “Gəldi yenə Rəhim xan İranə, barakallah”, “Barakallah, çox nəcib insandılar iranlılar” və “Kamil paşa, kamilliyinə min barakallah” (2, s. 24; 32; 39) satiralarını yazaraq “barakallah” sözündən bacarıqla faydalanmasıdır.

M.Ə.Sabir ənənələrinin Ə.Qəmküsar yaradıcılığında əksinə bariz nümunələrdən biri də Sabirin 1907-ci ildə qələmə aldığı: “Çapma atını, çox məsxərə sən yazma müsəlmanə, a Molla (3, s. 81) misraları ilə başlayan “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinə xitabən yazılmış satirasının təsiri ilə 1909-cu ildə Ə.Qəmküsar

Ey Molla dayı, gəl bu müsəlmanə dolaşma,
İnsaf elə, hər sahibi-iymanə dolaşma (2, s. 19)

misraları ilə başlayan satirasını yazaraq Sabir ədəbi ənənəsinə sadıq qalmışdır. Şeirlərin hər ikisi “məsləhət” formasında yazılaraq “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin millət, xalq yolundakı yorulmaz, məqsədyönlü mübarizəsini işıqlandırmaq baxımından qiymətlidir.

M.Ə.Sabir və Ə.Qəmküsar yaradıcılıqlarındakı ədəbi ənənə bağlı-lığına maraqlı bir faktı əlavə etmək yerinə düşərdi. Hələ 1910-11-ci illərdə Sabir; «Ələman artıq orucdan, ələman» (3, s. 265)- dad edirdisə, 1917-ci ildə Ə.Qəmküsar “Ələman bu müstəbidlərdən, ilahi, ələman!” (2, s. 37)-deyə ölkənin siyasi həyatına, siyasi quruluşuna qarşı üsyan edirdi.

Sabir:

Dindirir əsr bizi, dinməyiriz,
Açılan toplara diksinməyiriz,
Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,
Biz hələ avtomobil minməyiriz (3, s. 261).

-deyərək texniki inkişafdan nə qədər geri qaldığımıza acıyırdısa, Ə.Qəmküsar:

Əcnəbi balda, qonaqlıqda, klubda həmə vaxt
Çalışır nazü nəzakətlə aparsın özünü
Nə paxıllıqdı bu bəs bizdə Həsən xan kimilər,
Qumar üstündə yarı bir-birinin baş-gözünü? (2, s. 89)

-sualına cavab axtararaq, etik qayda-qanunlara əməl etməyənləri, gözü ayağının altını görməyənləri ifşa etmişdir.

M.Ə.Sabir lazım gəldikdə bir müəllim kimi Ə.Qəmküsarı tənqid də etmiş, yol verdiyi xətaları düzəltməyə çağırmışdır:

“Təhvili-ibarət” sözünü “tərcümə” qanmaq,
Məktəbli çocuqlar da bilir kim, bu xətdir,
Bir böylə xəta kəlmə mühərrir qələmindən
Cari olur isə ədəbiyyata bələdir (3, s. 273).

Ə.Qəmküsar həmişə Sabiri özünə müəllim hesab etmiş, Sabirdən faydalanmış, Sabir ruhu ilə yaşamışdır. Sabirin ölümündən təsirlənən Əliqulu Qəmküsar “Yenə Sabir”adlı məqaləsini yazaraq “Yeni İrşad” qəzetinin 18 sentyabr tarixli 15-ci nömrəsində çap etdirmişdir (4, s. 53-54). Məqalədə şair Sabirin onun ustadı olduğunu etiraf etmiş, ədəbiyyata, ədəbi şəxsiyyətlərə olan laqeyd münasibəti pisləmiş və Sabirin əsərlərinin çap edilməsi üçün qeyrət göstərməyə çağırmışdır:

“Zamani-həyatında Sabir əfəndiyə külli mayalar qoyub dərdinə əlac aramadıqsa da, laməhalə indi çalışıb onun məcmuəsinin çap olunub kitab şəklinə girməyinə bəzli-hümmət edək, ta bəlkə hamı millətimiz ədibin abdar kəlamlarından müstəfiz və bəhrəmənd olsunlar...” (4, s. 54).

Ə.Qəmküsar bununla kifayətlənməmiş, iki il sonra 1913-cü ildə “İki ildir vəfat edib Sabir” misrası ilə başlanan satirasını yazıb millətin rəhbərli-yinin Sabirə olan etinazsızlığını, Sabirin ömürboyu mübarizə apardığı eybəcərliklərin bu gün də tüğyan etməsini tənqid atəşinə tutmuşdur.

İki ildir vəfat edib Sabir,
Onu millət gözəlcə yad eliyib,
Ruhunu hər cəhətlə şad eliyib,
Qılıb öz qədridanlığın zahir.

Neçə məktəb binə edib adına,
Darülitamü darülcəzə açıb,
Pulu bol-bol, kürur-kürur saçıb,
Yetişib min yetim-yesir dadına (2, s. 56).

Göründüyü kimi Ə.Qəmküsar zamanın bayraqdarı, millətinin oğlu olan M.Ə.Sabirin xatirəsinin əbədləşdirilməsi arzusunda olmuşdur.

Ə.Qəmküsar M.Ə.Sabirdən sonra bədbin hisslərə qapanıb qalmamış əqidə dostları ilə birgə “Molla Nəsrəddin” jurnalının bütün ağırlığını öz çiyinlərində daşımış, dini fanatizmə, ictimai-siyasi quruluşa, keçmişin mənfur adət-ənənələrinə qarşı mübarizə aparmış, millətin, xalqın mənəvi tərəqqisi yolunda dönməz mücahid olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev İ. Əliqulu Qəmküsar. Bakı, «Elm», 1976, 118 s.
2. Qəmküsar Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Azərnəşr», 1959, 167 s.
3. Sabir M.Ə. Hophopnamə. Bakı, «Azərnəşr», 1960, 494 s.
4. Müasirləri Sabir haqqında/tərtib edəni A.Zamanov. Bakı, «Uşaqgənclənəşr», 1962, 322 s.

Фаргана Казымова

АЛИГУЛУ ГАМКЮСАР И МИРЗА АЛЕКПЕР САБИР

В статье исследуется вопрос литературных взаимосвязей, существующих в творчествах М.А. Сабира и Алигулу Гамкюсара, двух ведущих представителей

литературной школы «Молла Насреддина». Конкретными примерами освещаются факты о том, что А.Гамкюсар являлся продолжителем литературных традиций М.А.Сабира и творчески питался его литературной деятельностью. В статье также выражается отношение к публикациям А.Гамкюсара, посвященным М.А.Сабиру.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

MƏHSƏTİ İSMAYIL
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ƏFSANƏ VƏ İNANCLARDA MİFOLOJİ DÜNYA AĞACI KONSEPSİYASI

İnsanın dünyagörüşünün formalaşmasına səbəb olan əsas amillərdən biri onu əhatə edən ətraf mühitdir. Təbii şərait insanları fiziki cəhətdən hazırlamaqla yanaşı onun hərəkətlərini, düşüncələrini də istiqamətləndirir. Türk xalqlarının yaşadığı ərazinin dağlıq mühiti, şərt qayalıqları, bitkiləri insanların düşüncə tərzini zənginləşdirmiş, inanclar sisteminin formalaş-masında mühüm rol oynamışdır. «Salxım söyüdlər» əfsanəsində deyilir ki, ağacın altında oturmuş sevgililər böyüklərinin onları görməsindən həyə edərək Tanrıya yalvarmışlar ki, onları gizlətsin. Ağac da bu istəyə görə budaqlarını yerə əymiş bununla da sevgililər görünməz olmuşlar. Salxım söyüdlərlə bağlı əfsanələrin yaranması insanların ağaca əski inanclarından, rəğbətindən, sevgisindən qaynaqlanır. Ağaca qovuşma, ağaca dönmə motivi türk xalqlarının əksəriyyətinin mifologiyasında əks olunmuşdur. Ərzurumdan toplanan bir əfsanədə deyilir ki, qardaşlarının düşmənlər tərəfindən öldürüldüyünü eşidən Xəzəl özünü yerlərə çırpır. Xəzəlin yerə tökülmüş saçları cəviz ağacına dönür (6, s. 321). Özbəklərin «Yeddi qız» əfsanəsinə görə bir padşahın yeddi qızı olur. Qonşu padşah bu qızları almaq istəyir. Qızlar onu rədd edəndə iki dövlət arasında müharibə olur. Qızlar atalarının məğlub olduğunu görüncə düşmən əlinə keçməmək üçün Tanrıya dua edir və yerə batırlar. Qızların saçlarından ağaclar əmələ gəlir (6, s. 322). Yenə Anadolu türklərinin əfsanələrindən birində kasıb atasına kömək etmək istəyən qız yeni tikilməkdə olan evlərinin orta dirəyinə dönür (6, s. 323). Yaxud çobanın əjdaha öldürdüyü çomağı yerə saplanır. Çomaq böyük bir çinar ağacına çevrilir (6, s. 325). Bu nümunələrin sayını daha da artırmaq olar. Lakin yuxarıda göstərilən nümunələr dünya ağacının türk düşüncə tərzindəki yerini aydınlaşdırmağa imkan verir. Araşdırmalar göstərir ki, əski dastanlarımızda təsvir olunan kosmik dünya modeli öz qaynağını əfsanə və miflərdən götürmüşdür.

Xeyirxah təbiətli qızların ağaca çevrilməsi nağıllarımızda da əks olunmuşdur. Anadolu türklərinin “Danışan ney” nağılına görə padşahın kiçik qızı Dal gölə yığılır. Göl dalğalanır. Dalğalar sahilə bir qovaq ağacı yaradır. Çoban bu ağacdən bir ney düzəldir. Ney mən kiçik Dalam deyə oxuyanda padşah həyəcanlanır. Ney yerə düşüb iki parça olur. Bu zaman kiçik Dal padşahın hüzurunda hazır olur (16, s. 117, 180).

Rəvayətə görə Anadoludakı qızılbaş şiiələr ziyarət etdikləri görklü ağaca baş endirər, ildə bir dəfə orada mərasim keçirər və qurban verərmişlər (5, s. 19). Yaxud Kiçik Asiya qızılbaşlarında müqəddəs ağacın ilahi vəsf daşdığını bildirmək üçün həmin ağaclar sadəcə olaraq “dədə ağacı” adlandırılırdı (5, s. 18). Həmçinin türklərin mifoloji düşüncəsinə görə müqəddəs “övləy ağac” Tanrıya qovuşmağın yolu idi (5, s. 17). Xakasların təsəvvüründə isə ağac “insan”, “insanın canı”, “soy uruq” məfhumlarını ifadə edir (5, s. 18). Deməli, əski təsəvvürlərin formalaşması insan və təbiətin vəhdəti, təbiət hadisələrinin insanın təsəvvüründə qavranılması və mifoloji məzmun verilməsi ilə də bağlı olmuşdur. Həyat ağacının mifoloji xüsusiyyətləri də bu düşüncə tərzilə bağlıdır. Müqəddəs mənşəli Ər Soqotoh Günəşi və göyün şərq istiqamətində təsvir edilən həyat ağacını müqəddəs sayır. Dastanda deyilir ki, Hakan ağac elə böyüyüb ki, ortadakı budaqları belə göydə mavi bir duman kimi görünürmüş, zirvəsi isə doqquz göyü dəlib keçirmiş (12, s. 105). Ta qədimdən insanları hardan gəldim, hara gedəcəyəm? Əzəl nə idim, nə olacağam? kimi fəlsəfi suallar düşündürmüş, sualların cavabı isə kainatın sonsuz sirli aləmində aranmışdır. Qədim insanların düşüncəsinə hakim olan kosmik dünyanın üç qatlı quruluşu dünya ağacı ilə bağlı əfsanə və inanclarda tam şəkildə əks olunmuşdur. Şaman əfsanələrində deyilir ki, dünyanın tən ortasında əzəldən yaranmış Göy Təpə ucalır. Göy təpənin zirvəsində isə Bay Dirək boy atır. Bu Bay Dirəyin dörd budağı göy qübbəsinin bütün qatlarını yarıb keçir. Göyün qatlarını Bay Dirəyin budaqları saxlayır. Bay Dirəyin kökü Yerlə bütün qatlarından keçib dərin sulara qədər işləyir... Bay Dirəyin tökülən və yenidən boy atan yarpaqlarında adamların adları yazılıb. Adam ölməmişdən qırx gün qabaq ruh göyərçin donunda bədəni tərk edir və uçub Bay Dirəyin yanına gedir. Ruh öz yarpağını tapıb onun üstünə qonur (15, s. 133). İbn Fadlanın Başkurt şamanizminə dair verdiyi məlumatlara görə, Başkurtlar qış, yaz, yağış, külək, ağac, heyvan, insan, su, gecə, gündüz, ölüm, həyat və yer kimi varlıqların hər biri üçün ayrı-ayrı Tanrıların olduğuna, ən böyük Tanrının da göydə yaşadığına inanırdılar. Başkurtlar ağacdən bir əşya düzəldib onu bir yerə asar, səfərə çıxarkən, yaxud düşmənlə qarşılaşdıqları vaxt onu öpər və ona səcdə edərlərdi (8, s. 10). A. İnan şaman davullarında Günəş, Ay, ulduz, şimşəklə yanaşı qayın ağacı rəsmi çəkildiyini qeyd edir. Saqay şamanı qayın ağacı rəsminin izahında isə deyir ki, pis pastap Ülgen adamnan töreəndə İmay kada tüstür pu ikki kazın. Mənası budur ki, biz Ülgen atamızdan ilk törədiyimiz zaman Umay anamızla bərabər bu iki qayın ağacı yerə endi (8, s. 64). Uyğurların Törəyiş əfsanələrinə görə uyğurların qədim yurdlarında Qara-Qorum adlı bir dağ vardı. Bu dağdan iki çay-Selenqə və Tola çayları axırdı. Bir gecə bu çaylar arasındakı bir ağac üzərinə müqəddəs işıq enir, 9 ay 10 gün sonra ağac eyni insan kimi beş uşaq dünyaya gətirir. B. Ögəl göydən işığın

enməsinə uyğurların Bögü Xaqan zamanında qəbul etdikləri Mani dini ilə bağlı olduğunu, uşaqların isə Tanrı tərəfindən göndərildiyini, ağacın onları dünyaya gətirməsini isə ona həvalə edilmiş vəzifə olduğu qeyd edir (12, s. 83). Xalq inamına görə «hər bir şeyin, ağacın, suyun əyəsi var», «nə ki, görürük hamısı əyəlidir» ifadələri, «gecə ağac altına getməzlər əyəsi səni vıyar» kimi inanclar, ümumilikdə ağacla bağlı inanclar sisteminin bir hissəsidir. Telenqitlər də inanırdılar ki, hər ağacın ezze-sahib ruhu var. Onların inamına görə ağacın ezzi-sahibi ruhu (aqaştın ezzi) insan taleyini himayə edir (13, s. 31). Fikrimizcə, bu günkü ağac inancı əski düşüncədəki həyat ağacı konsepsiyasının fikri ifadəsidir. Əski türk düşüncəsində dünyanın üçqatlı quruluşu həyat ağacı ilə ifadə olunaraq ağac inancında qorunub saxlanmışdır. İnanca görə müqəddəs ağaclar qurusa belə onu kəsib istifadə etməzlər. Ağacı kəsən adamın sonsuz qalacağına inanırmışlar. Yaşıl ağaca toxunmaq isə ziyanla nəticələnə bilirmiş. Maraqlıdır ki, əski türklərdə doğum ilahəsi, Tanrı məhfumu ağacla əlaqədar düşünülmüş, hətta əkiz kimi qəbul olunmuşdur (14, s. 33). Şümerlərin Uruk şəhərindən tapılmış abidədəki qabartmalı rəsmdə doğum və məhsuldarlıq ilahəsi İninnin əlində insanlara, heyvanlara gümrahlıq, həyat bəxş edən müqəddəs ağac təsvir edilmişdir (14, s. 33). V.Baxşəliyev Gəmiqaya rəsmlərində həyat ağa-cının yanında duran iki keçi və bir oğlaq təsvirini, habelə ağac budağının yanında üzbəüz duran iki keçi təsvirlərini qədim insanların məhsuldarlıq inancları ilə bağlamış, Ön Asiya incəsənətinin ən populyar təsviri adlandırmışdır (4, s. 42). Həyat ağacı təsvirinə II Kültəpə qazıntılarından tapılmış boyalı qablar, Şahtaxtı və Muncuqlutəpədən aşkar olunan silindir möhürlər üzərində də rast gəlinir (4, s. 24). Alma-Ata yaxınlığında aşkar edilmiş Issıq kurqanındakı qızıl döyüşçünün üzərindəki əşyalar və onlardakı müəyyən təsvirlər (burada həyat ağacı təsviri də verilmişdir) mifoloji əlamətləri ilə seçilir. Məlum olduğu kimi, “Oğuz Xaqan” dastanında Oğuzun ikinci xanımı suyun ortasındakı adacıqda, ağac köşusunda oturmuş vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Oğuz xaqanın ondan olan oğlanlarını Göy xan, Dəniz xan, Tağ xan adlandırması kosmoqonik görüş-ləri ifadə edir. Belə ki, Oğuzun ikinci xanımı dünya ağacının təmsilçisidir. Bu motiv ağac inancı ilə bağlı əfsanələrdə çox geniş şəkildə yayılmışdır. «Oğuz xaqan» dastanında bir qadının ağacla eyniləşdirilməsi, yaxud qadının ağacdən törəməsi mifi ilə rastlaşırıq. Qədim sənət əsərlərindəki həyat ağacı təsvirləri də mifoloji düşüncənin ifadəsidir. “Oğuznamə”nin uyğur versiyasında deyilir: “Oğuz kağan avğa ketdi. Bir köl aras (ı)nıda alından bir (j)ığaç kördi. Bu (y)ığaçnun kabuçağında bir kız bar erdi, yalğuz oturur erdi. (11, s. 14, 15). Yakut şamanlarının hər birinin sahib olduğu Turuu adlı ağacı varmış. Şaman olmaq istəyənlər bir ağac əkər ağacın böyüməsi ilə də rütbələri artardı. Şaman öləndə isə ağac yox edilərdi. Yakut mifologiyasına görə Tanrı göydə ilk

şamanı yartdığı zaman onun evinin, qapısının önünə səkkiz budaqlı bir ağac əkibmiş. Göydəki şaman əbədi yaşadığından onun ağacı da solmadan əbədi durur. Bu müqəddəs göy ağacına “Tuspet-Turuu”, yəni “yıxılmayan, sökülməyən” adı vermiş, ölümlü şamanların yerdəki ağaclarını isə Turuu adlandırmışdır. Göydəki bu əbədi ağac böyümüş, çoxlu budaqları olmuş, Tanrının övaldlarının hamısı bu ağacların himayəsində olmuşdur. İnsanların ruhları da budaqlar arasında dolaşmış. Bir insan doğulan zaman ağacın budaqlarından bir ruh gəlir və insana can verirmiş. Yakutların böyük Tanrısı Ayığ Toyun insanların bəd ruhlara və xəstəliklərdən əziyyət çəkdiyini görüncə yerə üç şaman göndərmiş və onların çadırlarının önünə üç ağac əkmiş, bəd ruhlara necə qalib gələcəklərini söyləmişdir (12, s. 285, 94). Xakaslarda isə yaşlılar qayın ağacının yerin dərinlərinə işləmiş köklərində insanları yer altındakı əcdadlar aləmi ilə bağlayan gücün ifadəsini görürdülər (5, s. 17). Müqəddəs ağacdən nənni asıb övlad istəmə, müqəddəs yerləri ziyarət edərkən niyyət etmə və digər mərasimlərlə bağlı inanclar Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan üçün də xarakterikdir. A.İnan məlumat verir ki, Yakut şamanlarında qısır qadınlar müqəddəs ağacın yanında ayin keçirərlərmiş (8, s. 168). Hətta qırğızların milli eposu “Manas” dastanında Yaqub xan ona övlad verməyən arvadından şikayət edib deyir:

Tanrıya tövbe edip, bana bir gün bakmaz!

Bir elmanın altına, giderek oynamadı!

(Kısırlıktan) kurtulup, kutsal yol bulamadı! (12, s. 506)

Xalq arasında yuxuda yaşıl ağac görmək xeyrə yozulur. Manas dastanında Manasın ulu xatunu Kanıkey, röyasında ocaqdan bir ağac göyərək göyə qədər yüksəldiyini, qaynanası, qaynatasının da ağaca dırmanaraq göyə çıxdığını görür. Bu yuxudan sonra Manas dirilir və həyat qazanır (12, s. 514). Osmanlı imperatorluğunun qurucusu Osman Qazinin yuxusuna girib ona hakimiyyətinin haralaracaq uzanacağını xəbər verən də hər yana qol-budaq atan və budaqlarının kölgəsi dörd bir yanı örtən ağac idi (5, s. 17). “Qara Atlı xan” adlı Altay nağılında ağac koğuşu uşağı gizlətməklə Qara Atlı xana uğur gətirir. Çünki ona oğlunun olduğu müjdə-sini quş eyni ağac üzərindən xəbər verir.

Ağac pirləri də əski inanclar sistemini əks etdirir. Ağac piri inancın-da ağacın barlı, yaxud barsız olmasının əhəmiyyəti yoxdur. Əgər armud barlı ağacdırsa çinar, dağdağan, çalı bitkisi, palıd, ardıc barsız ağaclardır. Qırğızlarda şamanlarla bağlı müqəddəs ağaclar, ataların və böyük şamanların məzarları ziyarətgahlara çevrilmişdir. Ardıc ağacının müqəddəsləşdirilməsi, onun qız şəklində əfsanələşdirilməsinin qaynaqları dünya ağacı kon-sepsiyası ilə bağlı olmaqla şaman inanclarında əks olunmuşdur. «Qara xan oğlu Alman-Bet» dastanında deyilir:

Bütün kutsal yerlərin, takdisiylə doğmuştu.
Ardıçlı məzarların, Tanrısıylə doğmuştu,
Alman-Bet doğduğuda (12, s. 103, 304).

XI yüzillikdə toplanmış, əski türk şeirlərinin birində “yayılır, anın artuçı” misrasını M.Kaşğarlı “kız iki yanına ardıç gibi” yayılır mənasında yozur. B.Ögəl isə qızın ardıca bənzədilməsini onun gizli mənə ehtiva edə biləcəyi şəkildə izah edir (12, s. 473). Fikrimizcə, bu bənzətmələr, əfsə-nələrdəki mifoloji çevrilmələr ağac inancını, ağacın müqəddəsliyini ifadə edir. Bilqamis haqqında dastanın “Bilqamis və palıd ağacı” hissəsində İnanna Fərat çayının sahillərində küləyin kökündən çıxardığı huluppu ağacı görür. İnanna ağacı Uruka gətirir, müqəddəs bağında əkir ki, onun kökündən özünə yataq və taxt düzəlsin. Elə ki, ağac böyüyür, onun başında Anzud quşu, kökləri arasında ilan, kötüyündə isə qadın cildində olan pəri Lilit özünə məskən salır. İnanna Bilqamisa üz tutur. Bilqamis bütün çətinliklərə baxmayaraq dostları ilə ağacları kəsir və gətirib İnannaya verir. İnanna bu ağacın yoğun budaqlarından və kökündən pukku (baraban), nazik budaqlarından isə mukku (baraban çubuqları) düzəldib Bilqamisa verir. Bilqamis bu sehirlə əşyalarla etdiyi bir çox hərəkətlər şəhər əhalisinin narazılığına səbəb olur və əşyalar onun əlindən alınır və axirət dünyasına göndərilir (10, s. 90). Qədim Şumer mənbələrindəki ağac və ağacdən düzəldilən qeyri-adi gücə sahib əşyalar prinsipcə nağıllarımızdakı sehirlə çubuğa çox bənzəyir. Y.V.Çəmənzəminli “Məlik Məmməd” nağılın-dakı alma ağacını Avestada bəhs olunan “Naara” adlandırılan əbədi həyat ağacına bənzədir. Əlbəttə, bu bənzətmə təbiidir. Çünki həyat ağacı, dünya ağacı, nəinki türk xalqlarının, bütün dünya xalqlarının mifologiyası üçün xarakterikdir. Dilimizdə işlənən «nəsil ağacı», «soy ağacı», «soykötüyü» ifadələri etnosun mifik düşüncəsindən qaynaqlanır. “Oğuz Xaqan”da Urus bəyin oğlu Oğuz xaqana xitabən deyir: “Biznin kutlu biz sennin kutun bolmuş, biznin uruqlı biz sennin (y) ığaç (u)nun Uruğu bolmuş bolub turur”, yəni ki, bizim xoşbəxtliyimiz sennin xoşbəxtliyindi, bizim soyumuz sennin nəsil ağacının budağıdır (11, s. 22). Göründüyü kimi, Azərbaycan folklorunun janrlarında bir neçə komponent birləşdirilmiş, mifoloji dünya-görüş ifadə olunmuşdur. Nağıllarda sehirlə quşların ağacların başına qonub danışması təsadüf kimi dəyərləndirilə bilməz. “Məlik Cümşüd” nağılında deyilir ki, Məlik Cümşüd çox işləyib yorulduğundan bir ağacın dibində uzanıb yatır. Yuxuda görür ki, ağacın başına bir quş qonub. Onun başı gözəl bir qız, bədəni isə quş idi. Məlik Cümşüd quşu tutmaq istəyəndə quş dilə gəlib deyir: «Məni belə tuta bilməzsən, mən Məleykə Cahan Əfruz xanımın kəniziyəm, adım Mürği Xəndan, yerim Taxti Süleymandır» (16, s. 198). Göründüyü kimi məhəbbət dastanında və nağılda motiv oxşarlığı vardır. Əsas qəhrəmanın ağac dibində yatması məhəbbət dastanlarındakı

qəhrəmanın yuxu məkanilə eyniyyət təşkil edir. «Çalib-çağıran ağac» nağlında padşahın kiçik oğlu Məlik Cümşüd gedər-gəlməz yolla gedir, bütün tilsimləri sındırır və çalib-çağıran ağacı əldə edir, qardaşlarını dardan qurtaraq hərəsinə bir padşahın qızını alır. Qardaşları Məlik Cümşüdə xəya-nət etsələr də sevgilisi Gülnaz xanım çalib-çağıran ağacın izi ilə həm Məlik Cümşüdü tapır, həm də həqiqəti aşkara çıxarır (1, s. 148). Ümumtürk folklorunda mifoloji ağac obrazı bəzən alma ağacı, yaxud onun meyvəsi ilə ifadə olunur. “Məlikməmməd” nağlında alma ağacının pis qorunması, almaların oğurlanması nağılın əsas süjet xəttini təşkil edir. Nağılda almalar insanı cavanlaşdırmaqla yanaşı hadisələrin mürəkkəb şəkil almasına səbəb olan amil kimi göstərilir. Məlikməmməd qardaşlarından fərqli olaraq alma ağacını yaxşı qoruyur və inadkarlığı ilə qələbə əldə edir. Fikrimizcə, mifoloji düşüm tərzində müqəddəs meyvə, bitki, yaxud ağac eyni mənanı ifadə etmişdir. “Məlik Məmməd və Məlik Əhməd” nağılına görə padşah yatır, yuxuda ona deyirlər ki, səhər sübh namazından qabaq baxcadakı hovuzun qırağına get və orada suyun üzündə alma var onu götür, ortadan tən yarı böl, yarısını ver qonşun naxırçıya arvadıynan yesin, yarısını da özün hərəminlə ye (2, s. 267). Almanı yeyən xəstələr sağalır, qocalar cavanlaşır, övladı olmayanların övladı olur. Nağıllarımızda almanın mifoloji xüsusiyyəti onun təqdim olunması ilə də bağlıdır. Dərvişin almanı təqdim etməsində meyvənin sakral gücü ifadə olunur. “Ölü Məhəmməd” nağılına görə də dərvişin qırmızı alması övlad bəxş edir. Lakin burada dərviş qızın qismətinə düşən payı ona dolayı yolla çatdırır. Nağılda deyilir ki, qız hər gün bulğa gedəndə bir dərvişlə qarşılaşır və dərviş qıza “Xassan, xubsan, ölüyə münə-sibsən” deyir. Bu hadisə səbəbilə ata-ana qızını götürüb yad məmləkətlərə aparır ki, qız bəladan uzaq olsun. Əslində isə onu münasib görüldüyü “ölü” taleyinə qovuşdururlar. Qız ölü Məhəmmədin tilsimini sındırır onlar evlə-nirlər (2, s. 291). Qaqauzların “Qızıl at” nağlında cadu qarı qocanı kor edib, gözlərini tilsimləyib almada gizlədir. Qəhrəman Todur qarını cəzalan-dırır, evindən götürdüyü almanı 40 gün qocaya yedirdib gözlərini yenidən qazandırır (9, s. 132). Bayatılarımızda alma insana murad verir:

Ağ alma, qızıl alma,
Gəl yola düzül alma.
Ya mənim muradımı ver,
Ya mənnən üzül alma (7, s. 102).

Almanın mifoloji xüsusiyyəti, cavanlıq meyvəsi adlandırılması ehtimal ki, onun tərkibindəki vitaminlərlə də əlaqəlidir. Bu sahədə araşdırma aparan Q.Babazadə almanın “E” vitamini ilə zəngin olduğunu bu vitaminin isə insan orqanizmində hüceyrələrin qocalma prosesini ləngitdi-yini qeyd edir. Müəllif Y.P.Lapteva istinadən məlumat verir ki, alma asitozun- qan və toxumalarda qocalan

hüceyrələrin dağılması nəticəsində əmələ gələn turş maddələrin yığılmasına mane olur. Almanın tərkibində fosfor və yaxşı assimilə olunan qənd olduğundan, o zehni əməklə məşğul olanlara çox xeyirlidir (3, s. 140, 144). Özbəklərin “Ernəzərlə Kimanəzər” nağılında bacısı Ernəzəri divdən qorumaq üçün alma eləyib taxcaya qoyur (16, s. 14). Azərbaycan nağıllarındakı padşah qızlarının seçib bəyəndikləri oğlanlara alma atması da digər türk xalqlarının da nağıllarındakı motivlərlə eyni mənşəlidir. “Ernəzərlə Kimanəzər” nağılında padşahın kiçik qızı almanı Ernəzərə atır (16, s. 9). Göründüyü kimi, türklərə xas düşüncə folklorun bütün janrlarında ifadə olunmuşdur. Xalq deyimlərində işlənən «arxanca qırmızı alma göndərməmişdim» ifadəsi keçmiş zamanlarda almanın xoş niyyət, xoş məram ifadə etdiyini göstərir. İnana görə yuxuda alma görən övladı olar.

Əfsanə və inanclardakı ağacla bağlı mifoloji motivlərin müqayisəli araşdırılması, bu motivlərin ümumtürk folkloru üçün xarakterik olduğunu və dünya ağacı konsepsiyasını əks etdirdiyini təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, «Sabah», 1994.
2. Azərbaycan nağılları. Beş cildə, c. III, Təkmilləşdirilmiş II nəşr. Bakı, «Çıraq», 2004.
3. Babazadə Q. Azərbaycan folklorunda xalq təbabətinə münasibət // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqatlar. Bakı, «Elm», 1987.
4. Baxşəliyev V. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı, «Elm», 2002.
5. Bəydilli C. Türk mifoloji sözlüyü. Bakı, «Elm», 2003.
6. Türk dünyası efsanələrində dəyişmə motifi (Hazırlayan Ergün M.), c. I, Ankara, 1997.
7. Xalq yaddaşının izləri. Bakı, «Elm», 2005.
8. İnan Abdülkadir Tarihte ve bugün Şamanizm. Materyaller ve araştırmalar. Ankara, Türk Tarix Kurumu Basım evi, 1995.
9. Qaqouz folkloru. Bakı, «Gənclik», 1996.
10. Nağıyev C. Qədim Şərq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, «Asiya», 2004.
11. Oğuznamələr (tərtibçilər və ön sözün müəllifləri. K.Vəliyev, F.Uğurla). Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1993.
12. Ögəl Bahaeddin. Türk mitolojisi, c. I, TTKB, Ankara, 2003.
13. Seyidov M. Qızıl döyüşçünün taleyi. Bakı, «Gənclik», 1984.
14. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, «Yazıçı», 1983.
15. Şaman əfsanələri və söyləmələri. Bakı, «Yazıçı», 1993.

16. Zaman-zaman içində. Türk xalqlarının nağılları. Abk1, «Yazıcı», 1993.

Мехсети Исмаил

КОНЦЕПЦИЯ МИФОЛОГИЧЕСКОГО МИРОВОГО ДЕРЕВА В ЛЕГЕНДАХ И ВЕРОВАНИЯХ

В статье исследованы мифологические мотивы, связанные с мировым деревом, которые широко изображены в легендах и верованиях азербайджанского народа. Эти мотивы характерны также легендам других тюркских народов. Сравнительные исследования показывают, что образ дерева жизни и мирового дерева в легендах и верованиях отражает мифологическую модель мира с трехъярусной структурой.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

RAFİQ BABAYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

TARİXİ YADDAŞDAN MƏNƏVİ YADDAŞA

(ORDUBADDAN TOPLANILMIŞ BAYATILAR ƏSASINDA)

“Nədənsə Ordubad haqqında danışanda istər-istəməz poetik düşün-cələrin “əlindən qurtara bilmirsən”. Elə deyəsən, bu torpağın özünün xislə-tidir-sözə bədii don geydirməsə, “rahatlıq tapmır” (1, s. 217).

Ordubaddan toplanan bayatıların səs mühiti, söz mənzərəsi, məz-mun gözəlliyi heyranedici olduğu kimi, başqa türkdilli xalqların ağız ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisədə maraqlı qənaətlərə gəlməyə də imkan yaradır. Krımtatar mənclərindən birinə nəzər salaq:

Aymısınъ, yıldızmısınъ?
Kelinmısınъ, kızmısınъ?
Men bu gedje varadjaqım,
Evinъde яныqъzmısınъ?!

Azərbaycan türkcəsində:

Aymısan, ulduzmusan?
Gəlinmisən, qızımisan?
Mən bu gecə gələcəm,
Evində yalqızımisan? (2, s. 157).

Ordubadda söylənən bayatıda isə deyilir:

Ay deyiləm, ulduzam,
Gəlin deyiləm, qızam.
Qayada duran oğlan,
Gəl yanıma yalqızam.

Yalnız 3-cü misralarının, dördüncü misrada isə “gəl yanıma”-“evində” sözlərinin fərqli olması mətnin təbiətindən irəli gəlir: Krımtatar variantında mane oğlanın dilindən, Ordubad variantında isə qızın dilindən söylənilir. “Mən bu gecə gələcəm”-söyləyən, elə deyəsən, “qayada duran oğlandır”; oğlan “evində yalqızımisan?” soruşanda qız “gəl yanıma yalqı-zam” deyirsə-burada “yanım” “ev” sözünün sinonimi kimi çıxış edir.

Krımtatarları ilə Ordubadı ayıran uzun yolları, sanki bayatının dördcə misrası çox yaxınlaşdırır, “qaya” ilə “ev” arasındakı məsafə qədərincə edir. Etnik yaxınlığın bəxş etdiyi düşüncə eyniliyi, dünyanın o başın-dan bu başına ümumtürk əhvalı, deyim və duyum tərzı qəribə bir nikbinlik yaradır.

Doğmalığ bir-birini gözdən-baxışdan duymaq qədərincədir; “qaya-da duran oğlan” üçün maraqlıdır-qız “aymıdır, ulduzmudur, gəlinmidir, qızımıdır”? Bədii təsir o qədər güclüdür ki, birinci misranı ikinci ilə qarşılaş-dırır, ayla gəlin, ulduzla qız arasında bir bənzəriş axtarırsan. Özün də bilirsən ki, bu söz oyunudur; “qayada

duran oğlanın” məqsədi üz tutduğu gözəlin gəlin, ya qız olduğunu öyrənməkdir. Krımtatar manesində qoyulan sualların cavabı Ordubadda söylənilən bayatıdadır və bu dördcə misranın bir-birinə bu şəkildə qaynayıb-qarışması uca türk ellərinin könül çırpıntılarının, düşüm tərzinin, keçdikləri yolların, bu yollarda dostların da, düşmən-lərin də cənabliyindən xəbər verir.

Ordubaddan toplanılmış bayatların yaratdığı təəssüratdan biri belədir ki, mətn birbaşa bölgənin özü ilə bağlı olsa da, burda yox, başqa yerdə yaranıb. Hansı bir fikrissə çatdırmaqdan ötrü ahəngdarlıq, yaxud qafiyə xətinə bölgənin adı çəkilir:

Mən aşiq Ordubada,
Yol gedir Ordubada.
Sərkərdə qoçaq olsa,
Heç verməz ordu bada (3, s. 285)

Adama elə gəlir ki, bu bayatının “ürəyinin başından keçib” Ordubada gedən yol bayatının “canında”, “qanında” yaşatdığı ruh qədər əbədidir, sehirlidir; bayatını söyləyən elə ağzını açan kimi, Ordubada aşiq olduğunu bəyan edir və onun ikinci misradakı sözləri bir açara çevrilir: “Yol gedir Ordubada”, deməli bayatını söyləyən kənardadır, onun gözləri Ordubada gedən yollara tikilib-həsərlə, nisgillə baxır, ürəyində gizli bir ümid var ki, “aşiq olduğu” yurddan bəlkə kimsə gəldi. “Sərkərdə qoçaq olsa da, heç verməz ordu bada” fikri atalar sözü kimi səslənir, elə bilirsən, laqeydlik, diqqətsizlik və ya fərasətsizlik ucbatından itirdiyin çox qiymətli bir şeyə işarə olunur. Bütün bu söhbətlər isə Ordubada gedən yolun o başında gedir.

Bir fikir də yaranır ki, “Ordubada”, “Ordu-bada” sözlərinin cinas kimi işlənməsi bayatı söyləyənin “əlindən tutub”. Elə bayatılar var ki, onlar Ordubadın birbaşa özü ilə bağlıdır; bölgənin coğrafi şəraitini, təbii gözəl-liklərini göz önündə canlandırır.

Ordubad dağ arası,
Dağ döşü, bağ arası.
O yar ki, gələn deyil,
Neynirsən çağırası (4, s. 17).

Dağlar arasında, dağ döşündə, bağlar içindəki Ordubada misralar bələdçi-lik edir, poetik sözün yaddaşı mənəvi xəritəyə çevrilir.

Yaxud da ki, bölgənin ayrı-ayrı kəndlərinin adı çəkilən bayatılarda həmin yerlərin nam-nişanına işarə vurulur-bununla da bədii mətnin yaratdığı təəssürat xeyli zənginləşir.

Bu kəndin adı Disər,
Gün düşər, bağır bişər.
Mənim sevdiyim oğlan

Ucaboy dəyməduşər (4, s. 21).

Bu kəndin yayı da sərin olur; hərdən gün düşəndə, dağlarla əhatə olunmuş kənddə isti şiddətlənir, sərinə öyrənmiş adamların belə vaxtlarda, “bağrı bişir”:

Bu kəndin adı Dəstə
Gülləri dəstə-dəstə
Məni yoldan cəldi,
Şirindil, boyu bəstə.

Dövri qədimdən Dəstə öz qızıl gülləri ilə məşhur olub; o qızılgülləri dərən “şirindil, boyu bəstə” gözəlin adamı “yoldan cəlməyi” də çətin məsələ deyil.

Ordubadda yayılan bayatıların başqa bölgələrdən toplanılan bayatı-larla variant fərqləri də maraq doğurur. Sintaksis, ahəng eynidir, fikir, məqsəd başqadır. Cəlilabaddan toplanılmış bayatıda deyilir:

Bağa girməsəm, ölləm,
Gülün dərməsəm ölləm.
Yarın qardaşın gördüm,
Özün görməsəm, ölləm (5, s. 116).

Ordubadlı bayatı söyləyənin qoyduğu şərt başqa olsa da, məqsəd-məramı, ifadə üsulu ona çox yaxındır:

Layla deməsəm, ölləm,
Qəmlər yeməsəm, ölləm.
Bir qoyunla bir quzu
Qurban deməsəm, ölləm (1, s. 233).

Ordubadda oxunan bayatılar hərdən öz sinəsində dialektə qorunub saxlanan sözlərə də meydan verib; dialekt söz bayatıdakı fikrin açılmasına, mənanın genişlənməsinə şərait yaradıb.

Gəlin çıxmaq yollara,
Su səpək bilanlara.
Gül əkib, çadır quraq
Yarım gələn yollara (6, s. 5).

“Naxçıvan şivələrinin lüğəti”ndə oxuyuruq:

“Bilan-duz küçə (Naxçıvanda indiki M.Ə.Rəsulzadə küçəsinə Bilan deyər-dilər)-
Gəlin gedək bilana gəzməyə) (6, s. 16).

Gəlirdim yavaş-yavaş,
Qondarama dəydi daş.
Vəfasızın əlindən
Düşməmə dedim qardaş (1, s. 225).

“Qondara (Ordubad.) İs.-Hündürdaban, dikdaban ayaqqabı.-Qışda qadınnar qondara geyməzdər (Ordubad) (6, s. 27).

Dedim, gəl, getmə bizdən,
Qar yağar olar dizdən
Yollar givrə bağlayar,
Səni eyləyər bizdən (1, s. 220).
Quşlardan tavaram mən,
Camalın sevərəm mən.
Bu dərd ilə qalmaqdan
Ölsəm, bəxtəvərəm mən (1, s. 222).
Araz başdan çil ovlar,
Bülbül bağdan gül ovlar.
Əcəldə nə adətdi,
Harda görsə cilovlar? (1, s. 223).

Nümunələrdəki “givrə”, “tavar”, “çil” kimi sözlər bölgədə geniş işlə-nir, bəzi sözlərdəki omonimlik də diqqəti cəlb edir. Məsələn: “çil” sözü burda başqa mənə daşıyır. “Naxçıvan şivələrinin lüğəti”ndə oxuyuruq: “Çil (kəhlik)-kəklik növü (6, s. 110).

Bizə belə gəlir ki, bayatıda “çil”dən yox, “cil”dən söhbət gedir, fone-tik dəyişmə bayatı toplanarkən diqqəti cəlb etməyib.

Ordubadda yayılan bayatılarda bölgədə geniş yayılmış dərman bitki-lərinin, yeməli otların da adlarına sıx-sıx rast gəlirik.

Ələyəzin ucundan,
Bir nar aldım xurcundan.
Doğma oğlu yad olub
Yad qızının ucundan (3, s. 275).

Həyatində meyvə gülü.
Badam gülü, meyvə gülü
Əzəldən qonşu idik,
İndi olduq sevgili (3, s. 286).

Yarım gəlir cacıxdan,
Yol salır yoncalıxdan.
Yarıma nə demişəm,
Küsüb gedib acıxdan (1, s. 230)
Tut ağacı tut verər,

Altı qıyağ ot verər.
Oğlan yekə, qız xırda,
Öpəndə ləzzət verər (4, s. 19)

“Ələyəz”, “Cacıx” və başqa adlar fikrimizə sübutdur.

Ordubadda yayılan bayatılarda konkret şəxs adlarına da rast gəlirik; bu cür bayatılarda süjetin də olması onların ayrı-ayrı hadisələrlə bağlı-lığına, müəyyən hadisələrdən yaranmasına şahidlik edir:

Araz aşdı, deyirlər,
Qum qaynaşdı deyirlər.
Əlyar, evin yıxılsın,
Tahar qaşdı deyirlər (4, s. 16)

Gözlər ətəyi Gülgəz,
Balı, pətəyi Gülgəz.
Getdi oğlun görməyə,
Yedi kötəyi Gülgəz (4, s. 17).

Dağların meh-dumanı,
Düşübdü meh, dumanı.
Hamı gedənlər gəldi,
Bəs mənim Mehdim hanı? (3, s. 283).

Bölgədə tez-tez işlədilən idiomatik ifadələrə sözün obrazlı ifadəsi üçün müraciət edilməsi də adi haldır; bu zaman fikir daha da gözəlləşir, “varlığından əsl poeziyanın al qanı axan” bayatılar yaranır:

Uzaqdan baxma,baxma.
Odlara yaxma,yaxma.
Fələk dərdi tulladı
Sinəmə sıxma-sıxma. (4, s.14).
O çağlar,
O əyyamlar, o çağlar.
Fələk, sənin əlindən
Dərd oynaqlar, qəm çağlar. (4, s. 14).

Qardaşım gəl, qalam gəl,
Ərşə çıxıb nalam, gəl.
Düşübdü baş kərpicim,
Dağılıbdı qalam, gəl. (3, s. 282).

Gedirsən, yara deynə,
Telini dara, deynə.
Əgər məni soruşsa,
Günümü qara deynə. (1, s. 223).

Əzizim durma, keç get,
Boynunu burma, keç get.
Bir saralmış kövşənəm,
Sən də od vurma, keç get. (4, s. 15).

Şifahi xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı ənənələrinə bağlılıq, onlardan istifadə etməklə fikrin daha təsirli, yaddaqalan şəkildə ifadəsi toplanan mətnlərdə mühüm şərt kimi diqqəti cəlb edir.

Dastan yaradıcılığında butavermə geniş yayılıb; butalı aşiqlərin taleyi, haqqa aşiqlik və aşılıq statusunda onların mövqeyi ətraflı tədqiq olunub. Yol, bu yolda qarşıya çıxan maneələr, çəkilən çətinliklər butaver-mədə mühüm mərhələdir. Bu zaman butalı qəhrəmanlar “qəm dəryasına düşür”, düşmənlər fələyin təmsali kimi onlara əziyyət, cövrü-cəfa verir. Həm də onların “qolundan tutan”, köməyə gələn dostlar da olur.

Yol varsa, çətin səfərlər varsa, deməli, qəriblik, onun ağır yükü, çəkilməz əzabları, səngiməz nisgilləri də var. Lakin söylənilən bayatıların birində qəriblik, onun möhnəti var, aşiq “qəm dəryasına düşüb, di gəl” qolundan tutan yoxdur”- ona görə ki, “butası yoxdur”.

Yetiməm, atam yoxdur,
Qəribəm, butam yoxdur.
Düşdüm qəm dəryasına,
Qolumdan tutan yoxdur (4, s.21).

Gəmiqaya yüksəkliyindən ikiyə bölünmüş vətən ağrısı ayrı cür yandırır-yaxıb; qəmli Arazın həsrət nəğmələri ayrı cür səslənib; ancaq orası da var ki, bu yüksəklikdən Vətən təhlili, bütövlüyü ilə görünüb, bütövlü-yün əzəməti saysız-hesabsız bayatıların məğzində-mayasında, ruhunda yaşayıb. “Bu bəlkə də, Araza görədir ki, öz taleyindən narazı, suları elə hey üzə vüsala doğru min illər boyu Ordubadın sinəsinə baş qoyan bu çay hicran nəğmələri oxuyur” (1, s. 217).

Təbrizə,
Təbriz qol açıb bizə
Gəl Araz qırağına.
Bir də baxaq göz-gözə (4, s. 5).

Şifahi xalq ədəbiyyatının əsas xüsusiyyətlərindən olan çoxvariantlılığı bayatılarda tez-tez müşahidə edirik.

Bayatının arası,
Qələm qaşın qarası.
Bir gözəl yar sevmişəm,
Yox dərdimin çarası (3, s.275).
Qaşların qarasına,
Xal düşüb arasına.
Səni Allah göndərib,
Dərdimin çarasına (4, s.20).

Biz bilərəkdən bu iki nümunəni qarşılaşdırır, müqayisələr aparırıq. İlk nəzərdən belə görünür ki, burda çoxvariantlılıq yoxdur. Qafiyyə üçün eyni sözlər seçilir: “Arası”, “qarası”, “çarası”-burda fərq sadəcə ismin hal-larına görə dəyişmədir. Hər iki halda söhbət “qaşların qarasından” gedir-birində işlədilən epitet ifadəyə daha konkretlik, dəqiqlik gətirir.

Çatdırılan mətləbdəki fərq 3-cü 4-cü misralardadır: elə bir “yar sevi-lib ki, vüsala ümid olmadığından “yox dərdinin çarası”.

Söhbət elə gözəldən gedir ki, onu “Allah göndərib dərdimin çarası-na”.

Ordubadda yayılan bayatılar bu qədim bölgənin tarixi, məişəti, keçdiyi yollar, adamlarını zaman-zaman düşündürən məsələlər, onların vətən, el sevgisi, türk ellərinə məhəbbət və bağlılığı barədə poetik lövhə-lərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. «Araz-3». Bakı, «Yazıçı», 1987.
2. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2001, № 1.
3. Azərbaycan Folklor Antologiyası I. Naxçıvan folkloru. Bakı, «Sabah», 1994.
4. Yol gəlir Ordubada. «Əcəmi», 2005.
5. «Dədə Qorqud» jurnalı, 2003, № 4.
6. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Bakı, «Gənclik», 1997.

Рафиг Бабаев

**ИЗ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ К ДУХОВНОЙ ПАМЯТИ
(НА ОСНОВЕ БАЯТЫ, СОБРАННЫХ ИЗ ОРДУБАДА)**

В статье исследованы региональные особенности одного из фольклорных жанров Азербайджана – баяты. На основе сравнительного анализа выявлены их этнокультурные особенности, они рассматриваются как один из поэтических вариантов общетюркского образа мышления. Исследования позволяют проследить долгий путь формирования духовной памяти, которая базировалась на исторической памяти.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

NAZİRƏ ƏSGƏROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi

LƏTİFƏLƏR: KOMİKLIK VƏ QƏHRƏMAN PROBLEMİ

Xalqların gülüş mədəniyyəti tarixi ilə məşğul olan alimlər apardıqları araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlmişlər ki, hər bir tarixi dövrün daxilindəki gülüşdə həm “dağıdıcı”, həm də “yaradıcı” başlanğıc olmuşdur. Bu tarixi qanunauyğunluğu biz xalq yaradıcılığında geniş yer tapmış komik növlərində, xüsusilə lətifələrdə daha qabarıq görürük.

Lətifə janrı şərq xalqlarının folklorunda mühüm yerlərdən birini tutur. Digər tərəfdən bu janrdan təkcə türk, ərəb, fars, Orta Asiya və Qafqaz xalqları deyil, bütün dünya xalqları spesifik fərqlərlə olsa da istifadə etmiş və edirlər.

Məlumdur ki, ayrı-ayrı ictimai-mədəni inkişaf proseslərində müxtəlif xalqlar, dastan, nağıl qəhrəmanları ilə yanaşı, ümumdünya şöhrət qazanmış və ümumiləşdirilmiş yumorist-satirik bədii folklor obrazları yaratmışlar. Məsələn, Ezop, axmaq İvanuşka, Petruşka, Jan-sarsaq... belələrindəndir. “Bu obrazlar ... “ən dərin və parlaq, bədii cəhətdən mü-kəmməl qəhrəman tipləri”, “bütün düşmən qüvvələrə qələbə çalan”, “həmişə onlardan “ağıllı”¹ çıxan və bədbinlikdən uzaq olan tiplər kimi tanınmışlar.

Belə surətlər Şərqdə də yaradılmışdır. Bəhlul-Danəndə, Cuha, Bazarlı, Qasım İşıq, Mir Divanə, İncili Çavuş, Molla Müşfiqi, Kəminə və digərlərini göstərmək olar. Şərq xalqlarının lətifələrində aydın görünür ki, “dağıdıcı” və “yaradıcı” gülüş xalqlara nəinki antifeodal həqiqətləri açma-ğa, eyni zamanda orta əsr müsəlman feodal cəmiyyətlərinin törətdiyi riyakarlığın səbəblərini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Orta əsr lətifələrində əsas komponentləri “səfehlik”, “axmaqlıq” və

“divanəlik” kimi tipik formalardır. Həmin komponentləri özündə birləşdirən komiklər T.Fərzəliyevin göstərdiyi kimi, əslində zamanələrinin mürtəce qanun-qaydalarına, əxlaq normalarına adət-ənənələrinə açıq, zidd çıxan çox ağıllı, intellektual insanlardır.² Məlum həqiqətdir ki, lətifələri yaradan şəxslər əsasən xalq içərisindən çıxmış müxtəlif peşə və sənət adamları olmuşlar.

Göründüyü kimi, bəzi lətifələrdə təkəbbürlü, amansız hakim təbəqə nümayəndələri masqaraya qoyulur. Bu lətifələrdə xalqın sağlam düşüncəsi, müdrik təbiəti özündə təcəssüm etdirilərək dövrün hadisələrinə diqqət yetirilmişdir. Saray poeziyasında, salnamə ədəbiyyatında mədh olunan Sultan Mahmud lətifələrdə çox incəliklə ifşa olunmuşdur. Aşağıdakı lətifədə olduğu kimi :

Bir dəfə bayram münasibətilə Sultan Mahmud saray əyanlarının hamısına xələt verilməsini əmr edir. Təlxəyə isə eşşək palanı verilməsini tapşırır. Təlxək də mərasim günü palanı dalına alıb Sultanın qəbuluna gəlir. O, xələt geymiş əyanlara palanı göstərib deyir:

-Ey möhtərəm ağalar, Sultanın mənə olan iltifatı burada özünü biruzə verir. Sizə o, xəzinədən xələt verilməsini buyurmuşdur. Mənə isə şəxsən öz çiyindəki xaladı bağışlamışdır.³

Yaxud da ərəb folklorunda məşhur olan Cuhanı götürək. Onun da lətifələrində əsasən hakim nümayəndələri tənqid atəsinə tutulur. Fikrimizcə, Cuha lətifələri səyyar motivli olmuş, dünya xalqlarının komik folklor materiallarında özlərinə yer tuta bilmişdir.

Qədim ərəb folkloru qəhrəmanlarından olan Bəhlul obrazı da bir çox xalqların şifahi ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Cuha kimi Bəhlul da Harun-ər Rəşidin müasiri hesab olunur. Əksər hallarda özünü divanə kimi göstərməyə çalışan bu qəhrəman zamanəsində deyilməsi mümkün olmayan fikirləri cəsarətlə söyləmişdir.

Qeyd edək ki, orta əsrlərdə Şərqdə, xüsusilə də Harun-ər Rəşid zamanəsində belə hazırcavab, müdrik qəhrəmanlar çox olmuşdur. Onlar-dan biri təxminən min il bundan əvvəl yaşamış və yenə də xəlifə Harun-ər Rəşidin müasiri hesab edilən məşhur ərəb şairi Əbü Nüvasdır. O, da digərləri kimi zamanəsində cəsarətli olmuş və deyilməsi mümkün olmayan fikirlər söyləmişdir.

Orta əsr Şərq müsəlman aləmi folklorunun son məşhur komik qəhrəmanı Nəsrəddindir. Əgər ərəb-fars lətifələrində hökmdarların əməllərini, xalqla rəftarını ayrı-ayrı nədim və təlxəklər aşkara çıxarıb ifşa edirsə, türkdilli xalqların lətifələrində, eləcə də Azərbaycan lətifələrində həmin vəzifə başlıca olaraq bu xalqlar tərəfindən müştərək yaradılmış müdrik Molla Nəsrəddinin üzərinə düşmüşdür.

Qafqaz xaqlarının Orta Asiya, digər türkdilli xalqların lətifələrində olduğu kimi, Azərbaycan xalq lətifələrində də hadisələr daha çox tarixi hökmdarlarla yanaşı Orta Asiya iri feodal dövləti hakimlərindən biri sayılan Teymurun ətrafında mərkəzləşmişdir. Teymurun hakimiyyətindən əzab çəkən digər xalqlarla yanaşı Azərbaycan xalqı da uzun müddət ona qarşı mərdliklə, inadla mübarizə aparmışdır. Bu mübarizənin izləri bəzi lətifələrdə bu gün də yaşamaqdadır. “Baş göz qalmazdı”, “Əncir nuba-rı” adlı lətifələr orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. “Baş göz qalmazdı” lətifəsinə də ona hədiyyə olaraq bir səbət əncir aparan mollaya Teymur ənam vermək əvəzinə günlərlə, həftələrlə və aylarla onu zindanda saxlayır.

Fikrimizcə, bu lətifələrdə təkcə bir nəfər-Teymur tənqid olunmur, bir nəfərin səciyyəsi verilmir. Teymurun simasında bütün şahlara, sultanlara, xaqanlara xas mənfi sifətlər özbaşınalıq, cəlladlıq, qabarıq sürətdə tənqid olunur, mütləqiyyət üsul idarəsi cəsarətlə ifşa edilir.

Ümumiyyətlə, hökmdarlarda əxlaq və mənəviyyətin hansı tərzdə olması barədə xalqın bir sıra fikir və mülahizələri də lətifələrdə öz ifadəsini tapmışdır. Hökmdar hərəkətlərdə hər şeydən əvvəl ağıllı, bilikli, qəlbitəməz, ədalətli, zülmə, alçaqlığa nifrət bəsləyən dünya görmüş, müdrik adam olmalıdır.

Molla Nəsrəddin lətifələrində təlim-tərbiyə məsələsinə də toxunulur. Bir tərəfdən, uşağa qabaqcadan şillə vurub, sonra da suya göndərmək şəklində tərbiyə etmək üsullarını məsxərəyə qoyursa, digər tərəfdən “Xəmrə məsələsi”ndə O ciddiləşir. “Məsələ xəmrənin doğrulmasında deyil, ayaqlan-masındadır”⁴-deyir. Dərrakəli, qorxmaz, hazırcavab, zirək, tədbirli, zara-fatıl Molla həm Azərbaycanda, həm də Şərqdə ağıl və fərasət simvoludur, haqq ədalət carçısıdır, geniş xalq kütlələrinin dostu, kasıbların havadarı və xeyirxahı kimi məşhurdur.

Bildiyimiz kimi, lətifələr hər bir xalqın əxlaqı, psixoloji, ədəbi, fəlsəfi düşüncələrinin məhsuludur. Başqa janrlara nisbətən lətifələrin yaranma-sında məhdudiyyət, demək olar ki, yoxdur. Hər bir dövrün xarakterini mənəvi yaddaşda hifz edən maraqlı lətifə nümunələri vardır. Xalq tənək-kürünün mövcud ictimai quruluşa münasibəti, cəmiyyətdə baş verən ayrı-ayrı hadisələrin təsdiq və ya inkarı başqa janrlardan daha tez öz bədii əksini lətifələrdə tapır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə, nəinki ayrı-ayrı bölgələrin, hətta bəzi hallarda hər bir kəndin də lətifə qəhrəmanları yaradıcıları olur. Çox hallarda geniş xalq kütləsi tərəfindən yaranan lətifələr müəlliflərinin adı ilə danışılır. Azərbaycan rayonlarında-Hacı dayı (Şəki), Məşədi Abbas (Ağdam), Ayrım lətifələri Tağı adlı şəxsin, Naxçıvan regionunda Molla Mərdan, Şərur rayoununda Məhərrəm əminin adları ilə bağlı lətifələr məlumdur.

Qeyd olunduğu kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının ayrı-ayrı rayonlarında, kəndlərində də lətifə qəhrəmanlarına rast gəlirik. Bu da tədiidir. Başqa janrlara nisbətən lətifələrin yaranmasında məhdudiyyət, demək olar ki, yoxdur. Hər bir dövrün xarakterindən asılı olaraq geniş xalq kütləsi tərəfindən maraqlı lətifə nümunələri yaradılır. Lətifələrdə insan obrazları müxtəlifdir və çoxdur. Lətifələrdə təsvir olunan surətlər cəmiyyətə müxtəlif təbəqələrini təmsil edir. Hər bir lətifədə iki və ya üç tip olur. Bunların biri həmişə müsbət, digəri isə mənfi göstərilir.

Aşağıdakı lətifələri nəzərdən keçirək:

Bir gün lotular zarafatla ağaya deyirlər:

-Ağa, sən vaxtlı-vaxtında dini qayda-qanunlara əməl et ki, cənnətə gedəsən. O dünyada sən cənnətə gedəndə biz də sənəin ələyindən tutub qıl körpüdən cənnətə keçərik.

Mirabdulla ağa deyir: O dünyada ələk olmayacaq⁵ ki, tutub cənnətə gedəsiniz.

Başqa bir lətifədə:

Bir gün məclisdə Mirabdulla ağadan xəbər alırlar:

-Ağa, molla çox yeyir, ya seyid?

Mirabdulla ağa bir az fikirləşdikdən sonra deyir:

-Bir molla yeddi camışcan yeyir, bir seyid isə yeddi mollacan.

Burada müsbət obraz Mirabdulla ağadır. Onun dili ilə avaralar, boş-boş danışanlar tənqid edilir. Mollaların, seyidlərin tamahkarlığı, mənfi sifətləri göstərilir.

Satira, gülüş lətifələrin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. O məkan və zamanla bağlıdır. Xalq satirası meydana çıxdığı dövrə, məkana, zamanın və yerin şəraitinə başqa sənət növlərinin hamısından daha çox bağlı olur⁶. O cəmiyyətdə baş vermiş gündəlik hadisələrin içərisindən doğur, bu hadisələri əks etdirir və təkmilləşir. Lətifələrin mühüm bir xüsusiyyəti onun ölməzliyi, əbədi yaşamaq qabiliyyətinə malik olmasıdır. Lətifələr yarandığı dövrün və məkanın şəraitinə sıx bağlı olmaqla bərabər bunların xüsusiyyətlərini və vəziyyətini əks etdirməklə kifayətlənə bilməzdi. Belə olsaydı, bu lətifələr əsrlər boyu yaşaya bilməz və bizə gəlib çatmazdı. Lətifələr müəyyən dövrdə və cəmiyyətdəki insanların mübarizəsindən ümumbəşəri, böyük və dərin məna və mahiyyəti olan nəticələr, hökmlər çıxardığı üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir.

Beləliklə, müəyyən qənaətə gəlmək olar ki, lətifələrin çoxu region-larla bağlı müəyyən şəxslərin adı ilə söylənən nümunələrdir. Belə şəxslər, həm də lətifə qəhrəmanlarıdır. Lətifələrin sonu ibrətamiz olur. Elə bir lətifə olmaz ki, orada müəyyən əxlaqi, əqli, ictimai nəticə verilməmiş olsun. Lətifələrin yardımı ilə xalq

sosial yaşayışda özünü göstərən yaramaz, gülünc hadisə və hərəkətlərə gülməklə kifayətlənməmiş eyni zamanda incə yumor müdrük bir kəlamla tənqid etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərzəliyev T. Lətifələrin yaradıcısı xalqdır. “Azərbaycan” jurnalı, 1965, № 4, s. 20.
2. Şərq xalqlarının lətifələri. Bakı, «Yazıçı», 1982, s. 5.
3. Yenə orada. s. 15.
4. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı, «Öndər nəşriyyat», 2004, s. 7.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı, «Sabah», 1994, s. 255.
6. Nesin Əziz. Nəsrəddin Xoca haqqında tədqiqat. “Azərbaycan” jurnalı, 1966, № 12, s. 148.

Назира Аскерова

КОМИЗМ И ПРОБЛЕМА ГЕРОЯ В АНЕКДОТАХ

В статье с новой точки зрения были анализированы комизм и проблема героя. В анекдотах исследованы причины прославленности героев, которые были связаны политическо-общественным содержанием анекдотов. В исследованиях с рассматриваются анекдоты Нахчывана, в которых языком героя бичевались общественные недостатки.

Исследованию привлекались также национальные особенности анекдотов Нахчывана.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

RAMİZ QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

**“KİÇİK” ADAM OBRAZLARININ NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ CƏLİL
MƏMMƏDQULUZADƏ YARADICILIĞINDA BƏDİİ-ESTETİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Şifahi xalq ədəbiyyatı ənənələrinin yazılı ədəbiyyatımıza gəlişinin güclənməsi onun ideyalılığını və xəlqiliyini birəiki artırdı və onun qanuni varisi olduğunu əsaslandırdı. Böyük korifey Nizaminin şifahi xalq ədəbiyyatından gələn ənənələr üzərində özünün ölməz poemalarını yaratması onun ölməzliyini və əsərlərinin bədii qüdrətinin rəhni idi. Ölməz Mirzə Cəlilin bütün bədii ruhu xalq ədəbiyyatı bətnindən doğulmuşdu. Onun əsərlərindəki milli varlığımıza yanğı, ehtiraslı, gözüyaşlı sevgi, öz millətinə aşiqlik bayatılarımızdakı yanğını və ehtirası xatırladırdı. Bu mənada, Nizami Gəncəvi və Mirzə Cəlil bir sənətkar kimi “xalqına bayatı deyən” aşıqləri təmsil edirdilər. Böyük Nizaminin dərin humanizmi, Mirzə Cəlilin milli bədii havası məhz burdan gəlirdi. Dahi Nizami və ustad Mirzə Cəlil məhz bu qəhrəmanları sevərək “müqəddəs ədəbiyyat Kəbəsinə” (Ə.Nazim) gətirdilər.

Yazılı ədəbiyyatımıza Nizami ilə gələn “kiçik” adam obrazları məhz şifahi xalq yaradıcılığı ənənələrindən gəlirdi. Əlbəttə, bu obrazlar şifahi xalq yaradıcılığında da özünə xüsusi yer tuturdu. Nağıllarımızdan tutmuş dastanlarımıza qədər (ən çox nəsr nümunələrində) “kiçik” adamlar xalqın nümayəndəsi kimi iştirak edir və xalqı təmsil eləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında həmişə sevilən,

xüsusi bədii problematik yükə malik olan Qaraca çoban obrazı bu obrazların şah nümunəsidir. Xalqın gücünü, sədaqətini, əxlaqını, vətənpərvərliyini və s. ifadə edən bu obraz yazılı ədəbiyyatda elə bu bədii məqsədlər üçün başqa formalarda bədii fəaliyyətə düşür. Daha çox sosial-əxlaqi problemdən doğan bu bədii obraz yazılı ədəbiyyatımızda gah epizodik, köməkçi obrazlar kimi, gah da ədəbiyyatın əsas, baş qəhrəmanları kimi təsbit tapdı. Xalq yaradıcılığındakı mövqeyin-dən irəli gələrək Nizami Gəncəvi “kiçik” adamları özünün şah qəhrəmanlarına öyüd, dərs vermək üçün gətirir, Mirzə Cəlil isə onların özünə dərs verməyi bədii məqsədə çevirir. Beləliklə, “kiçik” adamlar ədəbiyyatımızda bədii-estetik yer alır, müəllifin dünyagörüş və həyata baxışlarını ifadə edir.

Nizami daim bədii məqsəd olaraq öz şah qəhrəmanlarını “kiçik” qəhrəmanlarla tutuşdurur, müqayisə edir. Bu müqayisədə cəmiyyətin müx-təlif sosial qütbləri kimi hakimiyyətə və hər cür təminatə malik “böyük-lər”lə yalnız hakimiyyətin təminatı olan, lakin özləri təminatsız qalan “kiçiklər”in yeri və mövqeyi, sosial vəziyyəti aydından-aydın görünür. “Yeddi gözəl” əsərindəki çoban obrazı dövrün ən gərəkli məlumatları ilə silahlanmış, təhsil və tərbiyə almış, təlim görmüş hökmdar Bəhrəmi həll edə bilmədiyi, düşdüyü çətin vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilmədiyi bir vaxtda ona lazımlı və doğru yolu göstərir, vəziyyətdən çıxış yolu ilə tanış edir. Bununla belə, vəziyyətinə görə bu cür ağıllı, müdrik bir insan heç bir sosial-hüquqi ixtiyar sahibi deyil, birbaşa söz demək, hakimiyyətin idarə olunmasında, qərarların verilməsində mövqeyi yoxdur: o, sadəcə, bir çobandır. Bəhram kimi hökmdarların məsuliyyətsizliyi, eys-ışrətə aludə-çiliyi, ümumiyyətlə, hər hansı səhfi ucbatından zərər çəkən, əziyyət görən bir təbəqənin nümayəndəsidir. Bu cür müqayisələrdə Nizami bir sənətkar kimi xalqı qanunların mənbəyi və ədalətə gedən yolun qapısı hesab edir. Xalqı güc, qüvvə, birlik, yenilməzlik rəmzi kimi təqdim edir. Ancaq malik olduqları sosial imkanlara görə isə sənətkar bunun sosial münasibətlər xətası olduğunu və buna etiraz etdiyini də gizlətmir. “Kiçik” qəhrəmanlar Nizami üçün ideallarının meyarı, məhək daşındır. Cəmiyyətin real sosial vəziyyətini, insanlara malik olduqları sosial statusdan asılı olmayaraq olan konkret münasibəti lakmus kağızı kimi göstərən ədalət və həqiqət güzgüsüdür. Humanist sənətkar həmişə ədalət və xoşbəxtlik axtara-axtara cəmiyyəti idarə eləyən, xalqa başçı olan hakim insanlara elə prizmadan yanaşır ki, bu baxışda bütün yaxşı və pis tərəflər öz aydınlığı ilə görünür. Şair rast gəlinən pis, neqativ hallara görə öz “böyük” qəhrəmanlarını ittiham edir, ona təhdid və nəsihətlərlə yol göstərir, haqqı tanıdır. Buna görə də sənətkar xalq içərisindən tapdığı bu qəhrəmanları elə təsvir edir ki, onlarda xalqın malik olduğu bütün əlamətlər öz əksini tapır və xalqın mövqeyi misalında ümumiləşə bilir. Bu insanlarda bütün yaxşı cəhətlər ümumiləşib,

onlarda hər şey var: ədalət də, xeyirxahlıq da, insanlıq da, səbr də, ən əsası, hikmət də. Bu olanlarına görə “kiçik” qəhrəmanlar çox zaman müdrik adamlar olur. “Onlar (yəni “kiçik” qəhrəmanlar-R.Q) bir qayda olaraq, müsbət xasiyyətə malikdirlər”(14, s. 38). “İsgəndərnamə” əsərində dirilik suyu axtarmaq səfərinə çıxan İsgəndər rəiyyət-əkinçi təbəqəsinə, sadə xalq adamlarına etinasızlıq edib əsgərlərindən savayı heç kəsin yola çıxmasına icazə vermir. Əslində sənətkar tərəfindən haqqın, ədalətin, əbədi qayğısızlığın rəmzi kimi verilən dirilik suyunu tapmağa gedən İsgəndərin özünü xalqdan ayırması, onları aşağılaması və etina göstərməməsi ağıllı bir yolla tənbeh edilir. Qaranlıq yolda nicat yolu tapa bilməyən və gerçək ölümə qarşılaşan hökmdarı bir əsgərin gizlədilmiş valideyni xilas edir. Sanki bu üsulla sənətkar ədalətə təpik atıb ədaləti axtarmağa çıxan hökmdara (və hökmdarlara) dərs vermiş olur. Halbuki təhqir olunmuş rəiyyət kimi bu müdrik qoca onu xilas etməyə bilərdi. Ancaq onda nifrət, kin yoxdur, onda sevgi, qayğı var.

Bu qəhrəmanların nümunəsində xalqın rəyi, mənəviyyəti ümumi-ləşib. Sənətkarın meyarı xalqın meyarıdır. Xalqın meyarı isə ədalətin və həqiqətin meyarıdır. Buna görə də Nizami öz “böyük” qəhrəmanlarını nə qədər ədalətli və müsbət olsalar da, yenə də “kiçik” xalq qəhrəmanları ilə görüşdürür, onlara münasibəti öyrənir və “mənəvi tərəziyə” qoyur, bundan sonra nə dərəcədə müsbətə malik olduqlarını dəqiqləşdirir. “Xalqın gözü tərəzidir” prinsipi ilə bütün şah səltənətlərini və onların fəaliyyətini ölçür, idealın məhz necə olacağının istiqamətini müəyyənləşdirir. Daim sosial ədalət hakim olan xoşbəxt cəmiyyət arzulayan sənətkar onu yaradıcılığında axtara-axtara qalır və onun təməl prinsiplərini verir. Cəmiyyətlərin məhz yuxarıdan düzəlməyə ehtiyacı olduğu qənaətinə gəlir. Buna görə də həmişə ədalətli hökmdar axtarır. Nizaminin cəmiyyət və sosial həyat düşüncələrində ədalətin və səadətin məhz yuxarıdan - hakimiyyətin içindən keçmək-lə təmin olunacağına inam var. Onun fikrincə xalq o zaman xoşbəxt həyat və rifaha nail olur ki, onun hakim və idarəçiləri ədalətli və elmlı, ağıllı və doğrucul olsunlar. Çox maraqlıdır ki, Nizami təbirində bu ideal həm də məhz xalqa yaxın olduqca buna nail olma fikri, qənaəti var. Ədalətli hakimiyyət və hökmdar yalnız o zaman mövcud ola bilər ki, xalq idealına sadıq qalınsın və ona yaxınlaşsın. Nizami öz düşüncələrində bu fikri də təlqin edir ki, “hakimiyyətin mənbəyi xalqdır”. Demək, hakimiyyətin idarəçilik qanunlarının da mənbəyi və meyarı xalqın ideali, onun tələbləri olmalıdır. Bu mənada da, qanun şah olmalıdır, şah qanun olmalı deyil! Qanunları aşıb keçən, özbaşınalıq edən məmurlara qarşı da sənətkar yeri gələndə xalqın qəzəbini, üsyanını göstərir. “Sirlər xəzinəsi”ndəki doğru danışan zahid, “Sultan Səncər və qarı” hekayəsindəki qarı xalqın qəzəb və üsyanının bədii ifadəsidir. Qarı Sultan Səncərlə xalqın səsi, etirazı, şikayəti kimi danışır və ona hökmdar kimi həddini göstərməyi

qəsd edir. Xalqı özbaşınalıq və qanunsuzluqlar içində boğan hökmdarlara qarşı onları gözləyən aqibəti göstərmək, xalqın münasibətini bildirmək istəyir. Bütün bu ideal düşüncə və tələblər, deməli ki, Nizaminin “kiçik” qəhrəman-larında ümumiləşib. Bu məqsədlə də, ədalətli hökmdar axtarışında olan sənətkar daim xalqın rəyini və meyarını əsas tutur, “kiçik” qəhrəmanlarla sənətə, yaradıcılığa gətirir.

C.Məmmədquluzadə isə “kiçik” adamlardan ədəbiyyatda milli özünüdərkini sütunlarını qoydu. İctimai-sosial mühitə “kiçik” adamlar ilə dərs verdi. Mirzə Cəlil özünün “kiçik ” adamlarını ədəbiyyata baş qəhrəman tikdi və bədii sənətə dərs verdi. Yeni izlə başlanan tənqidi-realist ədəbiyyatı da elə baş qəhrəmanları olan bu “kiçik” adamlar başlatdılar. Çünki bu “kiçik” sözünün özündə tənqid, tənqidi baxış, təhlil və cəmiyyətə aid görüşlər var idi. Novruzəli, Usta Zeynal, Kəblə Məmmədəli, Məhəmməd həsən əmi və b. ədəbiyyat məbədinə alt-üst elədilər və yeni həqiqətin ünvanını öz əlləri ilə yazdılar. Ədib Novruzəli ilə, Usta Zeynal, Məhəmməd həsən əmi və b. ilə mövcud ictimai-sosial mühitin müxtəlif bucaqlarından tapıb çıxarıb ədəbiyyata gətirməklə, o mühitin faktiki ictimai inkişaf vəziyyətini, sosial durum və mədəni səviyyəsini təsvir etdi. Məhz bu obraz - “kiçik” adam zədələnmiş sosial- ictimai mühitin yara-sından axan qanı idi.

Bundan başqa “kiçik” təbiri sırf sosial vəziyyətdən doğurdu. Sosial-ictimai münasibətlər bağında fərdin siyasi ortodoksiya və din tərəfindən malik olduğu sosial keyfiyyətlərinin talan olunaraq siyasi və hüquqi münasibətlərdən kənarlaşdırılması nəticəsində yaranır. Bu mənada da, “kiçik” təbiri ilk öncə dövlət siyasətinə və hökumət qanunlarına qarşı, sonra isə “kiçik” adamların istismar və talan olunmasında vasitə olan din və şəriətə qarşı tənqidi münasibəti ifadə edirdi. Bu bədii-estetik məfhum həm də müəllifin dövrə, cəmiyyətə, siyasi quruluşa və sosial vəziyyətə dair görüş-lərini ifadə edirdi.

Mirzə Cəlilin qəhrəmanlarının – “kiçik” adamlarının hərəsi müəyyən başqa – başqa problemləri ortaya qoyurdu, o cümlədən, onların hamısını birləşdirən ümumi cəhətlər də var idi. Ədibin Novruzəlisinə daha çox sosial keylik xarakterikdir. Ümumbəşəri inkişafdan, müasir proseslərdən kənar olub primitiv lokal mədəniyyəti ilə müasir dünya inkişafı qarşısında aciz qalan və bunun mahiyyətini anlamayan bir obrazdır Novruzəli. Bununla da ədib özünün bu qəhrəmanları ilə *nəyə sahib olmaları əvəzinə nəyə malik olduqlarını* göstərərək tənbeh edir. Bütün iqtisadi-mənəvi var-yoxundan talan olunan, hüquqi, sosial münasibətlərdən uzaq düşən bu fərdə ədib ad qoymağa, qiymət verməyə çalışır. Dünyanın müasir inkişafından, *elmi-texniki nailiyyətlərindən xəbərsiz bir məkandan və fərdlərdən* bəhs etməklə ədib sanki ümumdünya mənzərəsinin təzadını qarşıya qoymuş olur. Dünyada insanların

milliyyətə, dinə və dövlətə sahib olmaları ilə özlərini tanıdıqları halda Novruzəlinin, ümumiyyətlə, Mirzə Cəlilin “kiçik” adamlarının bunlardan heç xəbəri yoxdur. Millət əvəzinə şəxs, din əvəzinə yalançı şəriət, dövlət əvəzinə divanxana və kötək sahibi olan bu insanların həyatını təsvir etməklə ədib düşündürən böyük ədəbiyyatımızı yaratdı. “Ədibin realizminin gücü Novruzəlilərin bu və ya digər “müsbətinə” “**əhsən!**” dediyi yerdə yox, “mənfinə” “**lənət!**” dediyi yerdədir. Və Mirzə Cəlil milli nəsrin tarixində... öz ən böyük xidmətini... Novruzəli mütiliyinə ürək yangısı ilə ağladığı, fəryad etdiyi yerdə həyata keçirir, icra edirdi” (7, s. 191).

Ədibin Usta Zeynalı “o qədər dini cəhalətə cumubdur ki, bu cəhalətin bərəkətindən həmişə zəhmətdədir. ...mollalar bu biçərə Usta Zeynala başa salıblar ki, dünyada bir təmiz var, bir də murdar”(13, s. 69). Dini-şəri hökmlərin alt-üst elədiyi bu fərdin şüurunda hər şey - vətən də, dövlət də, milli hissiyyat və xoşbəxtlik də müsəlman olmaqdan və Məkkəyə getməkdən başlayır. Elə bu səbəbdən də erməni, gürcü və digər qon-şularından fərqli olaraq nə dövlətə, nə milli mənsubiyyətə, nə də aydın bir dinə sahibdir. Ən fəcisi budur ki, bütün bunları anlamaq imkanında deyil. Bu cür cəfəng fikirlərlə şüuru elə qəsb olunub, milli hissiyatı və mədəniyyəti elə talan edilib ki, vətəndaş olmaq heç onun ağına da gəlmir. Ona aid olanlara sahib ola bilməməsindən sonunda Usta Zeynal lüt qalır. Yəni bu, yuxarıda dediyimiz o fikrin ifadəsidir ki, Usta Zeynal və onun kimilər dini şəri və siyasi təbliğatlarla elə tərbiyə olunub, mədəni, hüquqi cəhətdən elə talan ediliblər ki, ən adi şeylərə də sahib ola bilmir, əynindəki paltarı belə itirib lüt-üryan qalırlar. Bununla da, ədib “niyə belə sakitsiniz, ey mənim lüt-üryan qardaşlarım!” çağırışı ilə onları silkələyir.

“Azərbaycanın xəstəlik tarixini” yazan, “azərbaycanlı həyatının ensiklopediyası” olan “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Məhəmmədhəsən əminin və onun kimi digərlərinin *yeganə bir arzusu* və *yeganə də bir qorxusu* var: *ziyarətə getmək arzusu* və *dövlət təhdidi*. Ən maraqlısı budur ki, heç biri də özünün deyil; nə ziyarətə getməyin ona dəxli var, nə də onu əzən o dövlət onundur. Hər ikisi özgə yerdən gəlir və hər ikisi də istismar edir, talan edir, kölələşdirir. Məhəmmədhəsən əmi hər ikisinin arasında qalır və aralıqda yeganə, ən qiymətli var-dövləti olan eşşəyini itirir. Yəni o qədər özünə sahib deyil ki, var-dövlətini belə özü bildiyi kimi sərf edə bilmir. Çünki “bizim bədbəxt kəndçilərimiz heç bir şeydən xəbərdar deyildirlər. Onlardan ötrü hamı sahibi-ixtiyardır və bu sahibi-ixtiyarların ixtiyarının hədd və hesabı yoxdur” (10, s. 91). Xudayar bəy kimi dövlət qolubeçələrini sahibi-ixtiyar kimi görüb öz hüquqi var-yoxundan çıxan Məhəmmədhəsənənilərdə “bu bədbəxtliyi dərk etmək şüuru hələ zəifdir” (10, s. 299). “Əgər bunu dərk etmiş olsa, işin yarısını udmuş olar” (Saltıkov-Şedrin).

Beləliklə, Mirzə Cəlil bu cür “yatmış filləri” oyanışa dəvət edib köhnə dünyanın daşını daş üstə qoymamağa səsləyir. Bu cür təsvir obyektlərində Nizami Gəncəvi ilə Mirzə Cəlil bəzən birləşsələr də, əsaslı şəkildə ayrılırlar. Hərə öz bədii-estetik qayəsinə görə fərqlilik təşkil edir, eyni obyektədən müxtəlif tərəflərə baxır. Bununla belə, ədəbiyyatımızın iki zirvəsində “kiçik” adamların taleyinin təsviri xalq həyatına sevgi ilə yanaşmanın ifadəsidir.

Bütün bunları nəzərə almaqla belə konkret müddəalar irəli sürə bilərik ki:

1. Hər şeydən əvvəl «kiçik» adam obrazı sosial mahiyyət kəsb edir.
2. Sosial olmaqla sosial - ictimai münasibətlərin və mühitin doğurduğu statusdur.
- 3.«Kiçik» adam mövcud hakim sosial və siyasi mühitin (sosial və siyasi ortodoksiyanın) tənqidinə yönəlmiş, onun mahiyyətini və meyarını müəyyənləşdirən bədii məqsəddir.
- 4.“Kiçik” adam obrazı müəllifin sosial-tənqidi görüşlərinin bədii ifadəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1979.
2. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı, 1997.
3. Hüseynov F. Adi əhvalatlarda böyük həqiqətlər. Bakı, 1977.
4. Xəlil Rza. Bədii sözün tanrısı. Kitab içində: Nizami Lirika. Sirlər xəzinəsi. Şərəfnamə. Bakı, «Yazıçı», 1988.
5. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, 1980.
6. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 1966-1967.
7. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri. 6 cildə, Bakı, 1983.
8. Məmmədquluzadə C. Xatiratım. Bakı, 1971.
9. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, c. III, Bakı, 1970.
10. Mir Cəlil. Cəlil Məmmədquluzadənin realizmi haqqında. Bakı, 1966.
11. Maklver R.M., Charles H. Page. Cəmiyyət. 2 cildə, I kitab, tərcüməçi dos.dr. Amiran Kurtkan İstanbul, 1994.
12. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Bakı, «Çaşıoğlu», 2004.
13. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı, «Çaşıoğlu», 2004.
14. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. Bakı, «Çaşıoğlu», 2004.

Рамиз Гасымов

**ХУДОЖЕСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОБРАЗА
МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА, В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ
И ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИУЗАДЕ**

В статье выяснены образы «маленького человека» и их художественно-эстетические черты в творчестве Н.Гянджеви и Дж.Мамедкулузаде.

Автор путем сопоставления делает вывод о том, что реальные и положительные черты той среды обобщены в образах маленького человека и они в произведениях авторов равны главным героям.

В результате автор сопоставляя образы маленького человека с главными героями, раскрывает их сущность в произведениях.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA
Naxçıvan Dövlət Universitetinin

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN «MEYİT BÜSATI» NDA DƏFN VƏ YAS ADƏTLƏRİ

İnsanın həyatında onun sevinc və şadlığına səbəb olan toy-düyünü ilə yanaşı, qəmli və kədərli ölümü də olmuşdur. Təbiidir nə qədər ki, yer üzündə insan yaşayır onun mərasimlərinin icrası da ədəbidir. Digər adət-ənənələrimizdən fərqli olaraq dəfnlə bağlı adətlərimiz az dəyişikliyə məruz qalmışdır. Sünki dəfnlə bağlı adətlərimiz tarixən dinlə bağlı olmuşdur. Etnoqraf alim Hacı Qadir Qədirzadə qeyd edir ki, ailə adətləri içərisində daha konservativ olmaqla ən az transformasiyaya uğrayan adət və mərasimlər dəfnlə bağlıdır (1, s. 188).

Dəfn və yasla bağlı adət və inamların öyrənilməsində etnoqrafik çöl materialları ilə bərabər, yazılı mənbələr, bədii əsərlər də önəmli yer tutur. Naxçıvanda XX əsrin əvvəllərinə aid adət və inamların öyrənilməsində C.Məmmədquluzadənin əsərlərinin özünəməxsus yeri vardır. Bu baxımdan «Meyit büsatı» əsərində dəfn və yas adətlərinə aid maraqlı məqamlara rast gəlinir.

Xalqımızın adət-ənənəsinə uyğun olaraq hər hansı bir ailədə sağlamlığını itirmiş xəstə olduqda müəyyən hazırlıqlar görülür. El arasında xəstənin vəziyyətinin pisləşməsi «qarışma» adlanır. «Hacı Hüseynəlinin vəziyyəti ağırlaşan kimi qohum-qardaşı onun qeydinə qalırlar hər vasitə ilə tələş edirlər ki, onu axirət evinə hər günahdan ari və üzüağ göndərsinlər» (2, s. 20).

Vəziyyəti ağır olan adamın ilk növbədə qibləsi düzəldilir və çalışırlar ki, yanında çox səs-küy olmasın. Vəziyyəti pis olan adamın başı üzərində Quranın «Yasin» surəsinə oxumaq savab hesab edilir. Gərək Quran elə oxunsun ki, xəstə onun sözlərini eşidə bilsin. «Meyit büsatı»nda yazılır: «Hələ mərhum Hacı

Hüseynəlinin axır nəfəsi çıxmamışdan, hələ haləti-nəzdə idi ki, yanındakı qohum-əqrabası bunun üzünü qibləyə döndərirlər və təşvişə düşdülər ki, Quran oxuyan gəlsin. Quran oxunsun. Və qeyri adam ələ düşmədi. Qonşuluqla divar dibində başmaq yamayan pinəçi Molla Məmişi tapıb gətirdilər. Bu da yekə cırıq Quranı kürkünün altından çıxartdı və başladı avazla oxumağa... Bu surəni o qədər oxudu ki, Hacı Molla Tağı da özünü yetirdi» (2, s. 21). Əsərdən göründüyü kimi xəstənin halı ağırlaşan kimi onu qohum-əqrabası yoluxmağa gəlirlər və mütləq xəstənin başı üzərində Quranın «Yasin» surəsini oxumaq lazım gəlir.

Xəstəni əhatə edən adamlar onun ayaq tərəfində oturmurlar. H.Q.Qədirzadə qeyd edir ki, inama görə Əzrail insanın canını almaq üçün ayaq tərəfindən, yəni qiblədən gəlir, gərək onun yolu kəsilməsin. Xəstənin bu anı «canvermə» adlanır (1, s. 185).

Mərhumun ölümünü camaata bildirmək üçün molla həmin adamın evinin üstünə çıxıb münəcat verir: «Meyit büsatı»nda yazılır: «Molla Əli gəldi çıxdı damın üstünə. Molla Baxşəli də münəcat başladı və bu qədər əsl mollaların vücudilə pinəçi Molla Məmişin Quran oxumağı yaddan çıxdı» (2, s. 21). Azan səsinə eşidən camaat həmin yerə toplaşır, qəbir qazmaq, su hazırlamaq üçün adamlar müəyyənləşdirirlər: «Molla Kərimin azanı şəhərin bütün camaatını yarım saatin ərzində Hacı Hüseynəlinin həyatına topladı. Plov qazanları üçün Hacınin həyatında ocaq yeri qazılır və haman dəmdə də qəbristanda Hacı Hüseynəlinin qəbri qazılır» (2, s. 22).

Dəfn və yas adətlərimizdə mərhumun qəbrini qazmaq üçün gedənlərə bir-iki yaşlı adam göstəriş verir. Ev sahibi və yaxın qohumlarının başları meydilə məşğul olduqlarına görə digər işlərdən xəbəri olmaz.

Mərhum vəfat edən kimi görülməz tədbirlərdən biri də kəfən hazırlanmasıdır. «Meyit büsatı»nda yazılır: «Meyitə qüsul verilir, kəfən biçilir, tabuta qoyulur, meyiti aparırlar» (2, s. 22).

Mərhum yuyulub kəfənləndikdən sonra ona əllə toxunmağa icazə verilmir. Mərhumu tabuta qoyduqdan sonra qohumlara icazə verilir ki, vidalaşmaq üçün cənazəyə yaxınlaşsınlar. Mərhumu tabuta qoyduqdan sonra isə molla tabutun baş tərəfində dayanıb Quran oxuyur. «Meyit büsatı»nda yazılır: «Şəhərin cəmi möminləri buraya cəm olub, Quranın siparələrini oxuyurlar» (2, s. 22).

Cənazəni ilk dəfə mərhumun yaxın qohumları, xüsusilə də oğlanları qaldırırlar. Cənazə qəbristanlığın bir tərəfinə qoyulur və namaz qılmağa başlayırlar.

Cənazə namazı qılarkən mərhumun cənazəsi ələ qoyulur ki, namaza duranların üzü qibləyə doğru olsun. Əsərdə yazılır: «Meyit namazı vacib namazlar cərgəsində sayılır. Bu namaz ilə qeyri vacib və sünnət namazlarının fərqi budur ki,

mütəvvəffanın mömin vətəndaşları bu namazı qılmaqda Allah-təaladan iltimas edirlər ki, mərhumun günahlarını bağış-lasın və mümkün olduqca onu cənnətin nemətlərindən uzaq tutmasın. Onunçun meyit namazını qılmaq hər bir vətəndaşın birinci vəzifəsi hesab olunur»(2, s. 23).

Qeyd etmək lazımdır ki, meyit namazına istənilən adam dayana bilər. Cəlil Məmmədquluzadə yazır: «Və bir surətdə camaat içində bir ölünü yad-bud edib onun mərasimi-dəfninə gəlmişən, dəxi vaxt ki, camaat yenicə namaza durubdur, sən tək birəcə onlardan ayrılıb özünü kənarda saxlayanda möminlərin nəzərində kəm-etiqat görükcəksən... Mən ki, qeyriləri ilə işim yoxdur, - ancaq meyit namazını altı-yeddi yaşımdan başla-mış, ta indiyədək o qədər mömin müsəlman bəndələrinin cənazəsini pak və münəzzəh etmək qəsdilə qeyri əhli-iman qardaşlarımın cərgəsində qılmışam ki, dəxi bu namazın ibarəsini əzbər bilirəm» (2, s. 24). Sonra müəllif qeyd edir ki, «bu hekayəti yazmaqda əsas məqsəd namazların içində ən vacib və ən mühüm və ən hörmətli və izzətli meyit namazını mənə ta yeddi yaşımdan bu vaxtadək o qədər qılmışam ki, onun haqq –hesabı yoxdur, necə ki, yəqin edirəm ki, məndən savayı mənim cəmi vətəndaşlarım və din qardaşlarım bu namazı mən tək haqq-hesabsız qılıblar» (2, s. 24-25). Göründüyü kimi, bu namazı cəmi vətəndaşlarımız və din qardaşlarımız nəinki keçmişdə qılıblar, hətta böyük Mirzə Cəlilin yaşadığı dövrdə də «hal-hazırı söyləsək, həmin meyit namazını mənim vətəndaşlarım – istər bazar əsnafı, istər maarif dostları – genə camaatın nəzərində özlərini bu namazı məscid həyətində qılanlar cərgəsinə daxil edirlər ki, avam camaatın nəzərində hörmətlərinə rəxnə toxunmasın» - deyər qılıblar (2, s. 24-25). «Meyit büsatı»ndan aydın olur ki, bu namaz əsrlərdən bəri islam dini ilə əlaqədar xalq arasında adət-ənənə halında yaşayır.

Əsərdə göstərilir ki, «...mərhum Hacının dəfn etmək üçün şəhərin, yalan olmasa, yarısı onun evinə cəm olmuşdu... dörd günün ərzində mənim əhli-inam vətəndaşlarımın gözlərindən axıdılan göz yaşlarını tərəziyə qoyub, çəkmək mümkün olsaydı, görəsən, necə xalvar edərdi?!» (2, s. 24). Göründüyü kimi dəfn və yasla bağlı adət və inamların mərkəzində mərhumun o dünyası bağlı məsələlər dayanır. Mərhumu yas saxlanması, xeyrət verilməsi, ona göz yaşı tökülməsi hər şeydən əvvəl onun axirət həyatı, ruhunun şadlığı üçün edilir. Bütün bunlarla bərabər yasa gələnlərin mərhumu rəhmət diləməsi, verilən əhsan mərhumun günahlarının bağışlan-masına xidmət edən amillərdir.

Məlumdur ki, dəfn adətində başlıca məqsəd mərhumun cəsədini torpağa tapşırmaqdır.

Dəfn-yas mərasimlərində həyata keçirilən adətlərimizdən biri də əhsan tədarüküdür. T.Bünyadov qeyd edir ki, adətimizə görə, mərhumu torpağa

basdırdıqdan sonra üç, yeddi, qırx və cümə axşamları keçirilir. Dünyasını dəyişənə yas saxlayır, dualar oxunur və ehsan verilir. Belə ağır məqamda yaşlıya el tərəfindən köməklik məqsədi ilə mənəvi dayaqla yanaşı, maddi yardım da göstərilir. Bu ağır işdə qohum-qonşu, dost-tanış, qohum-əqraba daha fəal olur (3). Ehsanın verilməsində əsas məqsəd kasıb-ları, yetim-yesiri doyurmaqdır. Mərhumun cənazəsi yerdən götürülmədən ehsan verilməzdi. Meyit büsatında bununla bağlı yazılır: «Sən hesab edirsən ki, namazı qılıb qurtarandan sonra cənazəni götürüb aparırlar qəbristanə, orada mərhum Hüseynəlini dəfn edirlər və qayıdıb gedirlər hərə öz kəcbkarına. Əlbəttə sən səhv edirsən əgər sən dediyin kimi olsa idi, onda nə mərhum Hacı Hüseynəlini o cür ehtiramla məhşər günün şahidləri imta-handan çıxıb cənnətin qəbzini ona əla mükafatla verəcək idilər, nə mərhumun diri vətəndaşları bu dünyada o qədər feyziyab olacaq idilər, nə qədərki, mərhum Hacı Hüseynəlinin dəfn olunmağı sayəsində feyziyab oldular; savayı ondan ki, yaxşıca çay, qəhvə, plov və genə çay və genə plov» (2, s. 24). Bu sətirlərdən görünür ki, Mirzə Cəlil ehsanla bağlı məsələrdə camaatın daha çox yeyib-içməsinə önə çəkir. Təbii ki, belə hallar olmuşdur, lakin toplanmış çöl materialları sübut edir ki, XX əsrin 30-cu illərinə qədər ehsan verilməsi geniş vüsət almamışdır.

Bir çox yerlərdə isə üç gün mərhumun evində qazan qoyulub xörək bişirilməzdi. Mərhumun yaxın qohumlarından yas evinə xörək bişirib gətirilərdi. Bu adət indi də bəzi yerlərdə, xüsusən Şahbuz rayonun bəzi kəndlərində davam edir.

«Meyit büsatı»nda məclisin uzadılması ilə bağlı yazılır: «Plov qazanları üçün Hacınin həyatında ocaq yeri qazılır... Şəhərin xeyli camaatı cənazəni müşayiət edir; çünki üç dənə plov qazanı asılıb, hərəsi iki putluq» (2, s. 22).

Mərhumə verilən xeyrət yeməkləri içərisində halva xüsusi yer tutur.

«Meyit büsatı»nda Mirzə Cəlil yazır: «Şəhərin cəmi balaca uşaqları bura qarğa-quzğun tək cəm olublar. Bunlar qəbristanda halva qapacaqlar» (2, s. 14). Əsərdən aydın olur ki, keçmiş zamanlarda xeyrət üçün hazırlanan halvadan mərhumun qəbri üstə də qoyulmuş. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın bəzi ərazilərində, xüsusən Şahbuz rayonuunun Kolanı – Biçə-nək zonasının ərazisində mərhumu dəfn edib qayıtdıqdan sonra hazırlanan halvadan mərhumun qəbri üstünə qoymaq adəti müasir dövrümüzdə də davam edir (1. s. 220).

N.Quliyeva yazır: « Adətə görə dəfndən sonra « külçə» verilir, yəni qəbr üstə yayma və təndir çörəyinin yarısının arasına halva qoyub payla-yırlar» (4. s. 262).

Nəticə etibarı ilə qeyd etmək lazımdır ki, toyda olduğu kimi, yasda da xalqımızın ölçülüb, biçilmiş adət-ənənələri formalaşmış, həyatın gedişində onlar müəyyən ictimai-iqtisadi münasibətlərin təsiri altında yeni forma alaraq müasir dövrə qədər gəlib çıxmışlar. Odur ki, el-obamızda bu gün dəfnlə bağlı həyata

keçirilən bu və ya digər mərasim adət-ənənə dünəninin, bu günün deyil, daha qədim tarixi dövrlərin məhsulu olub, Azərbaycan xalqının, yəni soykökümüzün daha qədimliyini sübut etməklə yanaşı, həm də onun adət-ənənələri haqqında maraqlı məlumatlar əldə edə bilərik. Bu məqsədlə Mirzə Cəlil yaradıcılığı yazılı mənbə kimi xalqımızın və ədəbiyyatımızın tükənməz mənəvi xəzinəsi sayılmağa layiqdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qədirzadə H.Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı, 2003.
2. Məmmədquluzadə C. Seçilmiş əsərləri, 4 cildə. c. IV, Bakı, 2004.
3. Bünyadov T. Adət-ənənələrimizə hörmət borcumuzdur. «Azərbaycan» qəzeti, 11 fevral 2003.
4. Quliyeva N. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı, 2005.

Айтекин Кахраманова

ПОХОРОНЫЕ И ТРАУРНЫЕ ОБЫЧАИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ДЖ.МАМЕДКУЛИЗАДЕ «ПОХОРОННАЯ ЦЕРЕМОНИЯ»

Одним из незаменимых источников при изучении похоронных и траурных обычаев народа считается художественная литература. В статье исследуются вопросы, связанные с похоронными и траурными обычаями, изложенными в произведении Д.Мамедкулизаде «Похоронная церемония».

В нём подробно описываются смерть человека, его похороны и связанные с этими событиями обычаи и традиции, которых придерживался и придерживается наш народ. Эти обычаи и традиции являются неотъемлемой частью нашей жизни и нашего народа. В них раскрывается суть и душа народа, его скорбь и боль, его прошлое и настоящее. Поэтому с этой точки зрения произведения Д.Мамедкулизаде достойны пристального внимания и изучения со стороны литературоведов и этнографов.

XUMAR MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

ŞƏHRİYAR İKİ ALİMİN TƏDQIQATINDA

Çağdaş Amerika alimi Səkinə Berencianın öz yaradıcılığında müraciət etdiyi şairlərdən biri də Azərbaycan xalqının vətənpərvər oğlu Məhəmmədhüseyn Şəhriyardır. O, özünün «İyirminci əsr İran Azərbayca-nının azəri və fars ədəbi əsərləri» kitabında böyük Azərbaycan şairi Məhəmmədhüseyn Şəhriyar haqqında yazır: «Şəhriyar 1285/1906-cı ildə Təbrizdə anadan olmuşdur. O, gənclik illərini Xoşginab kəndində keçirmiş və özünün təbiət təsvirlərini buradan təsirlənərək yaradıcılığına həkk etmişdir»(1, s.128).

Görkəmli alim, akademik İsa Həbibbəyli şairin təvəllüd tarixi ilə bağlı belə yazır: «Elmi fikirdə, şəhriyarşünaslıqda da digər mülahizələrlə müqayisədə böyük ustadın 1905-ci ildə anadan olmasına dair məlumatlar çoxluq təşkil edir. Bundan başqa şairin hazırda yaşayan ailə üzvləri də təxminən 1905-ci ilə üstünlük verirlər. Qızı Şəhrizad Şəhriyarın görkəmli ədəbiyyatşünas, professor Qulamhüseyn Bəqdeliyə yazdığı məktubunda 1285-ci ilin deyil, 1283-cü ilin atasının təvəllüd tarixinə daha uyğun gəldiyini bildirməsi də bunu sübut edir.

Beləliklə, Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1905-ci ildə Təbrizdə qədim Bağmeşə məhəlləsində anadan olmuşdur. Ədibin adı Seyid Məhəmmədhüseyn Behcət Təbrizi, təxəllüsü Şəhriyardır» (2, s. 11).

Ustad Şəhriyar özü də fars dilində yazdığı «Dər xaneye-təqdir» qəzəlində yazmışdır:

«Min üç yüz iyirmi dördün fərvərdin ayında –

Ömrümdən qırx ildən artıq keçməyib.

Ancaq mən qocalmışam».

Beləliklə, məlum olur ki, şair bu şəri özünün qırx illiyinə həsr etmişdir.

Deməli, Şəhriyar hicri-şəmsi 1284-cü ilin fərvərdin ayında, yaxud miladi tarixlə 1905-ci il martın sonu, aprelin əvvəlində anadan olmuşdur. Məlum olur ki, dəqiq

tarix 1905-ci il olmuşdur. Səkinə Berencianın irəli sürdüyü 1906-cı il tarixi isə bir qism tədqiqatçıların (Cavad Heyət, Həmid Məmmədzadə, Qulamhüseyn Bəqdeli, Yavuz Akpınar, Nizaməddin Onk və s.) fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Daha sonra amerikalı müəllif Məhəmmədhüseyn Şəhriyarla bağlı yazır: «Təbrizdə məktəbi bitirdikdən sonra Şəhriyar Tehran Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. O, burada şer yaradıcılığı ilə məşğul olur və bu sahədə də karyerasını sınamaq istəyir. Əsərlərinin bir qismi 1308/1929-cu ildə Tehrandə Xəyyam nəşriyyatında çap olunmuşdur. Sonralar Şəhriyarın sevimli şerlərindən «Sədaye xuda» («Tanrının səsi»), «Qahramane Stalinqrad» («Stalinqrad qəhrəmanları») və başqaları müxtəlif broşurlarda nəşr olunmuşdur»(1, s.127-128).

Əslən Cənubi Azərbaycandan olan amerikalı müəllif Səkinə Berencian özünün «İyirminci əsr İran Azərbaycanının azəri və fars ədəbi əsərləri» kitabında Məhəmmədhüseyn Şəhriyarla bağlı ayrıca yarımbaşlıqda söhbət açmasına baxmayaraq bəzi məqamların üstündən təhlilsiz keçmişdir. Məsələn, o, Şəhriyarın əsl adının Behcət olması ilə bağlı məlumat verməmiş, onun uşaqlıq və gənclik illərinə demək olar ki, müraciət etməmişdir. Akademik İsa Həbibbəylinin «Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar» kitabında oxuyuruq: «Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1924-cü ildə, 19 yaşında ikən Tehrandə Ali Tibb Universitetinə daxil olmuşdur. Universitet illəri (1924-1929) ilk növbədə yeniyetmə gəncin bilik və dünyagörüşünün daha da zənginləşməsi və dərinləşməsi dövrüdür. Bu mərhələdə bədii yaradıcılığın təkamülü istiqamətində o, nəzərəcərpacaq ciddi uğurlar qazanmışdır. Güney Azərbaycanın tanınmış tədqiqatçısı Əli Səhrənginin dəqiqləşdirmələrinə görə Şəhriyarın ilk şer kitabı 1305-ci ildə (1926) Tehrandə «Sədaye-xuda» adı ilə çap olunmuşdur» (2, s.15). Burada da Əli Səhrəngi və Səkinə Berencian arasında təzadlı fikirlər özünü göstərir. Belə ki, Səkinə xanımın kitabın («Sədaye-xuda») nəşri ilə bağlı irəli sürdüyü tarixlə (1929) Əli Səhrənginin qeyd etdiyi tarix (1926) arasında üç il fərq görürük. İsa Həbibbəylinin də Əli Səhrənginin fikirlərini təsdiq etməsi kitabın məhz 1926-cı ildə işıq üzü görməsinə dəlalət edir. Bundan başqa Hökumə Billuri «Məhəmmədhüseyn Şəhriyar» kitabında yazır: «Bu kitaba («Sədaye-xuda» - X. M.) zamanəsinin görkəmli şairi, məliküş-şüəra Baharın yazdığı müqəddimədə Şəhriyar «yalnız İranın deyil, bəlkə bütün Şərq aləminin fəxri» ola biləcək parlaq istedadlı şair kimi yüksək qiymətləndirilmişdir» (4, s. 19).

Bu fikir Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın öz müasirləri arasında böyük nüfuz sahibi olmasını bir daha sübut edir. Səkinə Berencian davam edir: «Dövrün siyasi hadisələri və Şəhriyarın öz əsərlərində olan tənqidi fikirlər 1328/1949-cu ilədək onun əsərlərinin nəşrinə imkan vermədi. Yalnız bundan sonra əsərlərinin birinci iki hissəsi dostu Əli Zöhəri tərəfindən nəşr edilmişdir»(1, s. 128). Akademik İsa Həbibbəyli

yazır: «Əli Zöhərinin müqəddiməsi ilə 1949-cu ildə çap olunan «Divan»ının birinci cildi ona çoxsaylı pərəstişkarlar qazandırmışdır... Şəhriyar klassik şer üslubunu yeni şerin prinsipləri ilə zənginləşdirmiş, beləliklə, hər iki üslubün vəhdətindən doğan tamamilə orijinal bədii nümunələr yaratmağa müvəffəq ola bilmişdir»(2, s.18). Səkinə Berencianın «dövrün siyasi hadisələri və Şəhriyarın öz əsərlərində olan tənqidi fikirlər 1328/1949-cu ilədək onun əsərlərinin nəşrinə imkan vermədi» (1, s. 128) fikrini isə görkəmli akademik belə xarakterizə edir: «Şəhriyar qırxıncı illərin ortalarından sonra İranda Azərbaycan dilinin fəaliyyət dairəsinin məhdudlaşdırılmasından, milli ayrı- seçkiliyin qüvvətlənməsindən, ölkədə həmin istiqamətlərdə sərt tədbirlərin həyata keçirilməsindən də narazı qalmışdır. Bütün bunlar həm də ədəbi – ictimai mühitdə şairə bəslənilən qısqıncılıq və paxıllığın qüvvətlənməsinə, örtülü şəkildə də olsa, yeni növ təqiblərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mənada 1949-1950-ci illərdə şah rejimi Baş nazirinin xüsusi fərmanı ilə Şəhriyara bankdakı fəaliyyətinə görə işə gəlmədən əmək haqqı almaq imkanının yaradılması ona bəslənilən qayğıdan çox, ustad sənətkarın ictimai mühitdən təcrid olunması üçün görülən tədbir təsiri bağışlayır. Həmin dövrdə bir sıra ədəbi – mədəni tədbirlərə dəvət olunmaması və ya gec çağırılması hallarının da müşahidə edilməsi də eyni münasibətin davamı, əks – sədasi idi»(2, s. 18).

Səkinə Berencianın yuxarıda açıqlamadan verdiyi fikir məhz bu səbəbdən idi. Həyatın böyük çətinliklərinə baxmayaraq, Şəhriyar bu mərhələdə mütaliə ilə ciddi məşğul olmuş, klassik Şərq şerinin incəliklərini dərinlən mənimsəmişdir. Fars dilində yazdığı kamil şerlərlə o, ədəbi mühitdə yenidən parlarmış, hətta zamanəsinin Hafizi adını qazanmışdır.

Səkinə Berencian yuxarıdakı fikrin davamı olaraq yazır: «Kitabın birinci cildinə qəzəlləri, ikinci cildinə məsnəvi və qəsidələri daxildir. 1956 – cı ildə nəşr olunan və «Məktəbə – Şəhriyar» adlanan üçüncü cildə daha müasir şerlər dərc olunmuş, 1957-ci ildə isə dördüncü cild işıq üzü görmüşdür. Bu cildə Şəhriyar müxtəsər, ancaq fars poeziyasının yüksək səviyyəli təhlilini və onun inkişaf yolunu göstərmişdir». Heç şübhəsiz, Səkinə Berencian Esmira Şükürovanın gəldiyi qənaətlə ifadə etsək, «şairi Tehrandan, ictimai-siyasi mühitdən, dövrün mütərəqqi ziyalılarından ayırmaq məqsədi güdən hakim dairələr»dən(3,s.8) söz açmamış, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarı fars poeziyasının tədqiqatçısı kimi qələmə verməklə kifayətlənmişdir.

Amerikalı müəllif daha sonra yazır: «Şəhriyar öz poetik karyerasında, xüsusən qəzəl yaradıcılığında Hafiz ənənələrini davam etdirmişdir» (1, s. 129). Maraqlı faktdır. Sırr deyil ki, Azərbaycanın böyük oğlu Məhəmmədhüseyn Şəhriyar öz yaradıcılığına doğma el-obasından, onun folklorundan təsirlənərək başlamışdır.

Buna cavab olaraq akademik İsa Həbibbəylinin fikri ilə tanış olaq: «... Hacı Mirağa Xoşginabinin kiçik kitabxanası və zəngin həyat təcrübəsi gənc Şəhriyarın dünyagörüşünün formalaşmasında ilkin məktəb rolunu oynamışdır. Hələ uşaq yaşlarında ikən Seyid Məhəmmədhüseynə yazıb-oxumağı da Hacı Mirağa kişi özü öyrətməyə başlamışdır. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına və klassik ədəbi irsə bələd olan anası Kövkəb xanımdan eşidib öyrəndikləri də onun üçün çox faydalı olmuşdur».(2, s.12) Şəhriyar özü sonralar Kövkəb xanımın onun taleyində ciddi təsirə malik olduğunu xüsusilə vurğulamışdır:

«Heç bilsən mənə bir vaxt nələr, nələr demiş o!
Həqiqətlər söyləmiş, əfsanələr demiş o.
Onun nağıllarıyla qanadlanmış xəyalım,
Bayatılar, laylalar, təranələr demiş o.
Beşiyimin başında gah gülmüş, gah ağlamış,
Qundağımın bağını nəğmələrlə bağlamış.
Mənim eşqim, ilhamım, hər nəyim var onundur,
Bu qəmlər, bu ələmlər, bu misrələr onundur.
... Mən onun sayəsində boya-başa çatmışam,
Anam məni yaratmış, mən aləm yaratmışam». (2, s. 13)

Əlbəttə, Hafiz ənənələri Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın klassik ədəbiyyata yiyələnməsində mühüm rol oynamışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin bu fikri Səkinə xanımdan gətirilmiş sitata aydınlıq gətirir: «Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar 1921-ci ilin mart ayında Tehrana gələrək Darülfünun mədrəsəsində təhsilini davam etdirmiş, bu mədrəsədə ikən Hafiz Şirazinin divanını oxumuş, onun sənətinə ürəkdən bağlanmışdır. Hətta o, «Şəhriyar» təxəllüsünü də Hafizin divanına üz tutmaqla qəbul etmişdir». (2, s.14-15) Müəllif onu da qeyd edir ki, «Behcət» təxəllüsündən «Şəhriyar» təxəllüsünə keçid sadəcə ad dəyişmə olmayıb, ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə zəmin yaratmışdır. Bu vaxtadək yalnız aşiqanə lirik şeirlər yazıb fərdi, intim duyğuları tərənnüm edən şair Şəhriyar təxəllüsünü qəbul etdikdən sonra ictimai-fəlsəfi lirikanın kamil bədii nümunələrini yazmağa nail olmuşdur.

Maraqlıdır ki, Səkinə Berencian özünün «İyirminci əsr İran Azərbaycanının azəri və fars ədəbi əsərləri» kitabında bir dəfə də olsun Səttarxan hərəkətinə toxunmamış, Şəhriyarın islam inqilabına həsr etdiyi və Səttarxanın adını çəkdiyi «Zaman səsi» şerindən söz açmamışdır.

Səkinə Berencian Şəhriyarla bağlı yarımbaşlığın sonunda yazır: «Şəhriyar türk dilində II Dünya Müharibəsi illərində yazmağa başlamışdır. Onun yeni yaradıcılığı İranda və İrandan kənarda olan türk oxucularına maraqlı töhfə olmuşdur»(1,s.132-133). Ümumiyyətlə, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın yaradıcılığında fars və azəri

dilində yaranan poetika onun gəncliyindən birgə inkişaf etmiş, Səkinə xanımın qeyd etdiyi dövrdə özünün yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Akademik İsa Həbibbəylinin qeydində bu fikrin dolğun ifadəsini aydın görürük: «Artıq elmi ədəbiyyatlarda çoxdan bəri etiraf olunduğu kimi Seyid Məhəmmədhüseyn Şəhriyar fars dilində də orijinal və mükəmməl sənət əsərləri yaratmağa nail olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın adı farsdilli ədəbiyyatın Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, xüsusən Xacə Hafiz kimi ölməz şairləri ilə yanaşı çəkilir. Fars dilində qiymətli əsərlər yazması onu iranda, Hindistanda, Əfqanıstanda, Tacikistanda, hətta bu dilə yaxın olan ərəb dünyası ölkələrində də tanıtmışdır. Azərbaycan dilində yazılmış əsərlərində Şəhriyar daha çox milli, farsdilli şerində isə bəşəridir. Bununla belə, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın fars dilində yazdığı əsərlər azərbaycanlı ruhunun poetik ifadəsidir. İki dildə yazıb-yaradan sənətkarlar bu dillərdən birində qələmə aldıkları əsərlərlə məşhur olduğu halda, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar hər iki dilin poetik zirvəsini fəth etməyi bacarmışdır. Bütün bunlara görə Şəhriyar şerinin yayılma dairəsi çox genişdir»(2, s. 7-8).

Böyük vətənpərvər şair-filosofumuz Məhəmmədhüseyn Şəhriyar klassik irs və müasir ədəbi həyatla bağlı bir sənətkar olmuşdur. O böyük sənətkar klassik romantik poeziyanın mütərəqqi ənənələri ilə bədii ünsiyyətini qoruyaraq dövrünün novator sənətkarı kimi çağdaş şer inkişafında müstəsna rol oynayan yeni ədəbi məktəbin yaranmasına nail olmuşdur. Ümumiyyətlə, Şəhriyarın yaradıcılığında əsər tapmaq çətindir ki, onda ümumbəşəri ayələr, insanlığa xas olan uca keyfiyyətlər, bütün ölkələr və bütün zamanlar üçün müqəddəs olan mənəvi mətləblər yüksək sənətkarlıqla ifadə edilməsin (5, s.24).

Şəhriyar poeziyası dövrün ictimai-siyasi, fəlsəfi və ədəbi görüşlərinin əksidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səkinə Berencian. İyirminci əsr İran Azərbaycanının azəri və fars ədəbi əsərləri, Berlin, 1988 (ingiliscə).
2. İsa Həbibbəyli. Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı, Elm, 1999.
3. Esmira Şükürova. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Həyatı, mühiti, yaradıcılığı. Bakı, 1998.
4. Hökumə Billuri. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Bakı, «Elm», 1985.
5. Məhəmmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2005.

Mammadova Khumar

SHAHRIYAR İZ IN RESEARCH OF TWO SCHOLARE

Sakina Berengian's book of "Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan" has already been important textbook of Turks nations. In this article we are talking about great Azerbaijani poet, Muhammadhusain Shahriyar. It dealing with about discussion of scientific opinions between Sakina Berengian and academic Issa Habibbayli.

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

ŞEYX MAHMUD ŞƏBÜSTƏRİ VƏ ONUN “GÜLŞƏNİ-RAZ” ƏSƏRİ HAQQINDA

XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın məşhur ariflərindən orta əsr müsəlman Şərqində fəlsəfi fikrin xüsusilə də sufizmin inkişafında mühüm xidmətləri olan ən görkəmli parlaq simalardan biri də Şeyx Mahmud Şəbüstəridir. O, Keyxatuxanın şahlığı zamanı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olmuş, Sultan Məhəmməd Xudabəndənin və Əbu Səid Bahadur xanın zamanında Təbrizdə alimlərin və fəzilət sahiblə-rinin rəhbəri kimi qəbul olunmuş bir şəxsiyyət idi. Şeyx Mahmud Şəbüs-tərinin vəfat tarixini “Ərəfat” əsərinin müəllifinə görə hicri-qəməri 718 (1318)-ci ildə, “Şahidi-sadiq” əsərinə görə hicri-qəməri 719 (1319)-cu ildə, “Məcalisül üşşaq” əsərinə görə hicri-qəməri 720 (1320)-ci ildə və “Həft iqlim” əsərinə görə hicri qəməri 725 (1324)-cu ildə baş verdiyini göstərmək-dədir. Onun qəbri Şəbüstər qəsəbəsində Gülşən adlanan baxçanın içərisində müəllimi Bəhaəddin Yəbub Təbrizi ilə bir məqbərədədir. Hacı Mirzə Ağası tərəfindən 1267 (1850)-ci ildə Şeyx Mahmudun qəbrinin üstünə iki böyük mərmər daş qoyulmuşdur. Bu daşların birinin üstündə aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Yüksək rütbəli Şeyx hicri-qəməri 720 (1320)-ci ildə 33 yaşında fani dünyadan əl çəkib əbədi dünyaya köçmüşdür.”¹

Göstərilən mətnə və digər mənbələrə əsasən Şeyx Mahmud Şəbüstə-rinin 687 (1287)-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olduğunu və 720 (1320)-ci ildə 33 yaşında vəfat etdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri ömrünün çoxunu səyahətdə keçirmiş bir çox alim və ariflərlə görüşmüş, onlarla məktublaşmışdır. Gənc yaşlarında Misir, Suriya və Hicaza səfərlər edərək bu yerlərdə bir sıra məşhur alimlərlə görüşmüş və bunların nəticəsi olaraq bir neçə elmi əsərini qələmə almışdır.² Aşağıdakı Şəbüstərinin özü haqqında dediyi şeirdir.

Uzun zaman boyu, nə qədər ki ömr etdim,
Biliyi, tövhidi öyrənməyə həsr etdim.
Ey dostlar, Misir, Şam, Hicaz ölkələrində,
Gecələr, gündüzlər gəzib səfər etdim,
İllər aylar boyu fələk kimi dolandım,
Sınaqdan hər kəndi, hər şəhəri keçirdim.
Bu fənn üzrə bir çox alimlərin, şeyxlərin,
Hər ölkə. Diyarda mən görməyinə getdim.
Bir çox rəvayətlər, sözlər mən toplayaraq,
Onlardan qiymətli çox əsərlər yaratdım.
Hikmətli sözlər və qələbələrəndən orda,
Az-çox nə varsa mən hamısını qeyd etdim .³

Mövcud mənbələrdən məlum olur ki, M.Şəbüstərinin bir çox əsərləri vardır. Onlar fars dilində olub aşağıdakılardan ibarətdir: “Səadətnamə”, “Həqqul-yəqin fi mərifəti rəbbil-əl-aləmin” (Aləmləri yaradanı tanımaq üçün gerçək həqiqət), “Miratu-əl-mühəqqiqin” (Həqiqət arayanların güz-güsü) və “Gülşəni-raz” əsərlərini göstərmək olar. Ş.M.Şəbüstəri əsərlərinin əsas mövzusunda təsəvvüflə yanaşı qədim yunan fəlsəfəsi və məntiqə daha çox üstünlük vermişdir.⁴

M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisi Şərqdə fəlsəfi fikrin və sufizmin inkişafında mühüm rol oynamışdır. M.Şəbüstəri vəfatından 3 il öncə (hicri 717-ci ildə) yazdığı “Gülşəni-raz” məsnəvisi sufizmidə önəmli yer tutan “Vəhdət-vücuda” nəzəriyyəsinin əsaslarını bütövlükdə bir inanc olaraq qəbul etmişdir. Mütəfəkkir şairə böyük şöhrət qazandıran “Gülşəni-raz” yazıldığı dövrdən başlayaraq, sufi eşqini və sufilərin məcazi mənada işlətdiyi bir sıra anlayışları açıqlamaq baxımından ən dəyərli və klassik kitablardan biri sayılaraq geniş yayılmışdır. Əsərin çoxlu əlyazmalarının mövcudluğu buna əyani sübutdur.⁵

Sufi anlayışları və rəmzləri haqqında ilk mötəbər qaynaqlardan biri sayılan “Gülşəni-raz”ın yazılmasının maraqlı tarixçəsi vardır. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”a yazdığı “Səbəb-e nəzm-e kitab” (kitabın yazılması səbəbi) başlıqlı öz sözündən aydın olur ki, hicri 717-ci ilin Şəvval ayında (1317-ci ilin dekabrında) Xorasanın nüfuzlu alimlərindən biri (onun adı ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda Mir Hüseyni Səadət, Seyid Hüseyni və Əmir Hüseyni Hərəvi kimi qeyd olunur) müəllifin yanına öz nümayəndəsini göndərərək ona şeirlə yazılmış bir məktub verir.

Məktub müəllifin də iştirak etdiyi məclisdə oxunur və məlum olur ki, Xorasanlı alim Şəbüstəridən onu düşündürən 15 suala şeirlə cavab vermə-sini xahiş edir. Şəbüstəri əvvəlcə həmin suallara cavab vermək istəməyərək bu qərarını onunla əsaslandırır ki, soruşulan məsələlər onun nəslrlə yazdığı risalələrində döənə-döənə şərh

edilmişdir. Müəllif onu da bildirir ki, indiyədək qələmini şeirdə sınınamamışdır və sözmənanın əruza, qafiyəyə sığacağına inanmır. Bununla belə məclisdə olan bir nəfər dünyagörmüş şəxs (həmin şəxs Şeyx Bəhaəddin Yaqub Təbrizi və ya Şəbüstərinin ustadı Şeyx Əminəddin Təbrizi olması güman edilir) ondan xahiş edir ki, Xorasan aliminin nəzm şəklində olan suallarına nəzmlə də cavab yazsın. Şəbüstəri həmin şəxsin xahişini nəzərə alaraq ona ünvanlanan suallara nəzmlə cavab yazır.⁶

Bir müddətdən sonra Şəbüstərinin ustadı ona ikinci dəfə üz tutaraq sözü gedən suallara daha geniş və ətraflı cavab yazmasını xahiş edir. Beləliklə Şəbüstəri bu məsələyə yenidən qayıdır və təxminən 1000 beyt həcmində “Gülşəni-raz” məsnəvisini yazır.⁷

“Gülşəni-raz” təxminən yetmiş beytlik dibaçə ilə (ön sözlə) başlanır. Burada müəllif ilk öncə Allahın qüdrət və birliyini mədh edərək, “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsindən qısaca söz açır, daha sonra isə əsərin yazılma səbəbini açıqlayır.

Əsərin əsas məzmunu müəllifə ünvanlanmış on beş suala verilən cavabdan ibarətdir. Birbaşa təsəvvüflə, xüsusilə də “vəhdəti-vücut” nəzə-riyyəsi ilə, ayrı-ayrı sufi anlayışları və rəmzləri ilə bağlı olan həmin suallar aşağıdakılardır:

1. Təfəkkür (düşüncə) nədir?
2. Yolumuzda şərt olan hansı fikirdir? Nə üçün o (fikir) gah itaət, gah da günah sayılır?
3. Mən kiməm? Mənə məndən xəbər ver. “Özünə qayıt” kəlamının mənası nədir?
4. Müsafir necə insandır? Yolçu kimdir? Kamil insan kimə demək olar?
5. Vəhdət sirrini son olaraq kim bildi? Arif olan kəs axırda nəyi bildi?
6. Əgər “məruf”la (bilinənlə) “arif” (bilən) “pak zat”dırsa (Allahdırsa), bəs bu bir ovuc torpağın başındakı sevda nədir?
7. “Ənəlhəq” deyən kimdir? Bu mütləq rəmz “hərzə” (boş-boşuna) sözüdürmü?
8. Nə üçün “məxluqa” (yaradılmışa) “vasil” deyirlər? onun “sülukü seyri” (yol alması, gəzişməsi) necə hasil olur?
9. Mümkünün vacibə vüsalı (çatması) nədir? Yaxınlıq və uzaqlıq, azlıq və çoxluq nədir?
10. Elmi sahil olan bu dəniz necə bir dənizdir? Onun dibindən necə bir gövhər çıxır?
11. “Küll”dən (bütövdən) daha çox olan bu “cüz” (hissə) nədir? O “cüz” ü tapmağın yolu nədir?
12. Qədim və “mühdəs” (“hədis” – yeni söz, yeni xəbər) necə oldu ki, bir-birindən ayrıldı? Birincinin aləm, o birinin isə Allah olması necə oldu?

13. Məna sahibi nə məqsədlə “çəşm” (göz) və “ləb”ə (dodağa) işarə edir? Məqam, hal sahibi “zülf” (saç), “xətt” (üzdəki zərif tük) və “xal”dan nə istəyir?
14. “Şərab”, “şam” və “şahid” (gözəl) sözlərinin mənası nədir? “Xərabəti olmaq” (meyxanaya getmək) nə deməkdir?
15. Söylə görüm, “büt”, “zünar” (xristian ruhanilərinin bellərinə bağladıkları qurşaq) və “tərası” (xaçpərəstlik) küfrdür, yoxsa nədir? ⁸
- M.Şəbüstəri “Gülşəni-raz”da bütün bu suallara şeirlə yığcam cavab vermiş və “Gülşəni-raz” əsərini aşağıdakı şeirlə başlamışdır:

Başladım o ad ilə ki, hökmilə adam yaratdı,
Bütün varlıq, kainatı öz qüdrətilə var etdi.
Tikdiyi evin küncü geniş kainatın cüzvü,
Hökmündə yazdığı hər hərf adamın olmuş bir üzvü.
Kainatın hər cüzvündə qiymətli sirlər yaratmış,
İnsanın hər bir üzvündə zəngin xəzinə yatmış.⁹

“Gülşəni-raz” olduqca səlis və rəvan dildə yazılmış hamının hüsnü-rəğbəti ilə qarşılanmışdır. Buna görə də “Gülşəni-raz”dan sonra sufizmlə bağlı yazılan bütün kitablar ona dönə-dönə müraciət edilmiş və müxtəlif alimlər tərəfindən ona izahlar və nəzirələr yazılmışdır.¹⁰

XIV-XVII yüzilliklərə aid bu şərhlərin ümumi sayı qırxa yaxındır ki, onlardan ən məşhuru Əsiri təxəllüslü Şəmsəddin Məhəmməd ibn Əli Lahicinin (hicri-qəməri 912/1506-cı il) “Məfatihu-əl-Ecaz fi şərh-i – “Gülşə-ni-raz” (“Gülşəni-raz”ın şərhinə aid möcüzələrin açarı) adlı əsəridir”.¹¹

Şərhin sonunda aşağıdakı şeir verilir:

Gerçəklik haqqında çox əsərlər var alımdə,
İncəlikdə deyildir gülşən kimi biri də.
Ariflərin sayı çox olsa da hər zamanda,
Harda taparsan gülşən kimi əsər fərəhli,
Onda məna gülləri, açılır al rəngli.
Gülşəndəki gülləri əgər iyləyərsən sən,
Bağ güllərinə əsla həvəs heç göstərməzsən.¹²

Nəticə etibarı ilə qeyd etmək lazımdır ki, M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisi, əsasən fəlsəfi əsər kimi tanınır. Bu da ilk növbədə onun məzmunu ilə bağlıdır. Çağdaş dövr tədqiqatçıların fikrincə “Gülşəni-raz”ı məzmununa görə sırf fəlsəfi yox, bədi-fəlsəfi əsər saymaq daha məqsəd-dəuyğundur. Çünki, əsərdə bilavasitə sufizmin elmi-nəzəri məsələləri işıqlandırıldığı kimi, filosof-şairin əxlaqi-

didaktik görüşləri də öz əksini tapmışdır. Əsərdə yüksək əxlaqi fikirlər aşılır, sufi dünyagörüşü, sufi həyat tərzı təbliğ olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Tərbiyyəti M. "Dənışməndani-Azərbaycan". Bakı, 1987, s. 193.
2. Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустари. Баку, 1966, s. 24.
3. Məmmədzadə Q. Mahmud Şəbüstərinin həyat və yaradıcılığına dair bəzi qeydlər Azərbaycan SSR EA Xəbərləri (ict. elm. ser.). 1964, №4, s. 56-65.
4. Nağısoylu M. Tərcümə örnəklərimiz. Vəli Şirəzinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi, "Mütərcim" jurnalı. 2003, №1, s. 35.
5. Məmmədzadə Q. Şeyx Mahmud Şəbüstəri "Gülşəni-raz". Bakı, 1978, s. 11-13.
6. Gölpınarlı A. Şəbüstəri "Gülşəni-raz". İstanbul, 1989, s. 30.
7. Исмаилов Ш. Göstərilən əsəri, s. 32.
8. Nağısoylu M. Vəli Şirəzinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi. Bakı, 2004, s. 11.
9. Tərbiyyəti M. Göstərilən əsəri, s. 196.
10. Şərifli K. Məntşünaslığın əsasları. Bakı, 2003, s. 48.
11. Gölpınarlı A. Şəbüstəri "Gülşəni-raz". İstanbul, 1989, s. 101.
12. Tərbiyyəti M. Göstərilən əsəri, s. 195.

Фахрадин Эйлазов

ШЕЙХ МАХМУД ШАБУСТАРИ И ЕГО ПРОИЗВЕДЕНИЕ «ГЮЛЬШАН-И РАЗ»

Рукописный памятник XV века маснави «Гюлистан-и-раз», являющийся одним из достоверных источников суфийских понятий и знаков, сыграл важную роль в истории развития Восточной философской мысли и общественного поведения. Всестороннее научное исследование этого произведения поможет раскрыть новые горизонты в изучении суфийских топонимов и терминов.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

ŞƏMSİ PƏNAHOĞLU
AMEA Naxçıvan Bölməsi

SƏMƏD SƏRDARİNİYANIN “İRƏVAN MÜSƏLMANLAR YURDUYMUŞ” KİTABI HAQQINDA

Günümüzdə tariximiz təkcə ölkəmizdə deyil, onun hüdudlarından kənarda – xaricdə də tədqiq edilir, ona dair kitablar yazılır. Tarixçi alimlərimizin ümdə vəzifələrindən biri də o kitabları vaxtında izləyib onlara elmi reaksiya verməkdən ibarət olmalıdır. Həqiqi tariximizin öyrənilməsinə xidmət edən əsərlərə dövlət səviyyəsində dayaq durulmalı və təbliği təşkil olunmalı, tariximizi saxtalaşdırmağa cəhd edənlərə isə vaxtında və tutarlı elmi dəlillərə əsaslanan səmballı cavablar verilməlidir.

Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-dən çoxunun işğal olunduğu və torpaqlarımıza qarşı hər cür gizli və açıq əsassız iddiaların irəli sürüldüyü, dövlətimizin və dövlətçiliyimizin günü-gündən möhkəmlən-məsini heç cür sindirə bilməyən bədxahlarımızı, bir çox aparıcı dünya dövlətlərinin ikili standartları ucbatından, yerlərinə oturtmaqda və ərazi bütövlüyümüzün təmin olunmasında çətinlik çəkdiyimiz bir tarixi dövrdə bu məsələnin xüsusi aktuallıq daşdığını düşünürük.

Bu mənada İranın tanınmış tarixçi alimlərindən Səməd Sərdarini-yanın haqqında söhbət açacağımız “İrəvan müsəlmanlar yurduymuş” kitabı, tarixi Azərbaycan torpağı olan İrəvan şəhəri və Çuxursəəd vilayə-tinin həqiqi tarixinin araşdırılması baxımından çox böyük maraq doğurur. Əsər 2000-ci ildə Təbrizdə tamamlanmış, 2002-ci ildə Tehrandə Fars dilində işıq üzü görmüşdür.

Bəri başdan deyək ki, əsərin yazılmasında çoxlu sayda İran, Azərbaycan, Türkiyə, Rus, Avropa, Ərəb və Erməni mənbələrinə baş vurul-muş, elmi cəhətdən çox səmballı bir əsər ortaya qoyulmuşdur. Bizim üçün əsərin ümdə məziyyətlərindən biri Qərbi Azərbaycanın İrəvan vilayəti və xalqımıza qarşı soyqırım törədilməsi və

bütövlükdə bölgənin həqiqi tarixi-nin ətraflı araşdırılması və Azərbaycançılıq ideyasına xidmətidir. 28 bölmə-dən ibarət olan əsərin giriş hissəsində İrəvanın ta qədimdən Azərbaycanın bir vilayəti və əhalisinin də müsəlman olduğu, yadellilərə qarşı daim igidliklə vuruşduğu qeyd olunur. Lakin İran-Rus müharibələrində bir çox səbəblərdən, xüsusən də, ermənilərin xəyanəti sonucu olaraq İran ordusu-nun məğlubiyyəti ifadə edilir və Azərbaycanın 17 vilayəti, o cümlədən, İrəvanın Rus işğalına məruz qaldığı göstərilir. O dövrdən yəni XIX əsrin I rübündən İrəvanda və bütövlükdə o ərazidə erməniləşdirilmə siyasətinin başladıldığını vurğulayan müəllif bu çərçivədə əhalinin say nisbətinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirilməsi üçün başqa ölkələrdən ermənilərin bu əraziyə gətirilməsi və yerli əhalinin kütləvi qırğını və zorla deportasiyasına qədər hər cür vasitələrdən istifadə edildiyini xüsusi vurğulayır.

Müəllif bu məkrli planın əsasının hələ I Pyotr tərəfindən qoyulduğunu, II Yekaterina tərəfindən davam etdirildiyinin altını özəl ola-raq çizir.

Fransız yazarı Jan Mari Karzunun “Ermənistan 1915” adlı kitabın-dan aşağıdakı iqtibası gətirən alim, bütün ermənipərəstliyinə baxmayaraq, Karzunun, əsərinin 39-cu səhifəsində tarixi həqiqəti qələmə almağa məcbur olduğunu göstərir: “İran və Türkiyə erməniləri İran-Rus müharibəsində könüllü nizami dəstələr təşkil edərək Rusiyaya əhəmiyyətli kömək və xidmətlər göstərmiş və müharibədə onun qələbəsini asanlaşdırmışlar. Belə ki, onların planlarına görə, bu məntəqənin bir müsəlman hökumətindən ayrı salınması bütün erməni millətinin istiqlal və azadlığı üçün atılmış ilk addım mənası daşıyırdı”.

İran-Rus müharibələrində Qafqaz müsəlmanlarının ruslara qarşı kəskin müqaviməti ruslarda onlara qarşı kin və qəzəbə səbəb olurdu. Bu tarixi həqiqətə görə ruslar Arazın o tayını ələ keçirdikdən sonra heç vaxt yerli əhaliyə etimad etməmiş və əksinə ermənilərə hər cür şərait yaratmağa çalışmışlar. Bu minvalla ermənilər Rusiyanın hərbi, siyasi, mədəni və iqtisadi həyatına nüfuz etmişlər. Ancaq bütün cəhdlərə baxmayaraq 1917-ci ilə qədər ermənilər Qafqazın heç bir yerində əhalinin əksəriyyətini təşkil etmirdi. Hətta erməni yazarı Anahid Terminasyanın yazdığı kimi “...ermənilər konkret əraziyə də malik deyildilər və Tiflis konqresinin əsas nigarançılıqlarından biri də o idi ki, Qafqazda ermənilərə aid bir ərazinin olmamasına görə məhəlli idari muxtariyyət əldə olunması, vilayət strukturu-rundan da çox kiçik ölçüdə zemstvovaların yaradılması əsasında planlaş-dırıldı və bir vilayət təsis edildi ki, dağınıq erməni icmalarını özündə birləşdirsinsin.”

Böyük Ermənistan yaratmaq xülyası ilə Daşnaq partiyası hər yola baş vurur, erməni milli ərazisinin olmaması problemini vəhşi və cinayətkar hərəkətlərlə həll edirdi. Məniyə Turabzadənin “Qafqaz və Mərkəzi Asiyada dəyişikliklər” əsərində

qeyd olunduğu kimi "...İrəvanın 211 Azərbaycan kəndi viran edildi və yüz minlərlə insan öldürüldü, bu müvalla üç yüz minə yaxın İrəvan azərisi qətl edildi..."

Bu məntəqənin müsəlmanlardan təmizlənməsi və nəsilərin kütləvi qırğını sonralar da davam etdirildi və bu gün İrəvanda bir nəfər də olsun azərbaycanlı qalmamışdır.

S.Sərdariniya əsərinin giriş hissəsini bu şəkildə tamamlayır: "Bu əsərim İrəvanın tarixini, onun əmələ gəlməsindən ta daşnaqlar tərəfindən müsəlmanların kütləvi qırğın faciəsinə qədər taleyini araşdırır və göstərir ki, Çuxursəəd vilayəti və onun mərkəzi İrəvan şəhəri yüzilliklər boyu bir İran müsəlman ərazisi və İrəvan – Azərbaycanın şəhərlərindən biri və Çuxursəəd vilayəti Azərbaycanın 4 böyük parçasından biri olmuşdur və ermənilər müsibətlərə düşər etdikləri müsəlman cəsədlərinin üzərində Ermənistan Respublikası yaratmaqla qalmadılar, sonralar Dağlıq Qarabağın güya onların olması bəhanəsi ilə rus qoşunlarının köməkliyi sayəsində Azərbaycan torpaqlarına təcavüz etdilər və bu gün Azərbaycan Respublikası ərazisinin 20%-dən çoxunu işğal etmişlər".

Ümumən, bir çox fəsillərdə müəllif ayrı-ayrı müəlliflərdən və tarixçilərdən əsasən şerlə yazılmış yazılı ədəbiyyat nümunələrini misal gətirərək əsərin tarixi mənbələr və faktlar əsasında yazılmasını təmin etmişdir. Nümunələrin çoxunun nəzmi olması Fars dilinin şeirliyi ilə bağlıdır, çünki tarixən əksər tarixi və hətta elmi əsərlər belə şeir dili ilə yazılmışdır. Bu baxımdan Fars şeir dili ilə ifadə olunan aşağıdakı fikirlər çox maraqlıdır: "...əgər İrəvan bu dərəcədə gözəlliklər məskəni olmasaydı, insanlar bura bu qədər meyl etməzdilər. Qırxbulağın zülal çeşmələrinin suyu abi-kövsərdir və İrəvanın hər yerindən və hər bağından axar keçər. Əgər kimsə bu sudan dadsa, meyini (şərabın) ləzzətini unudar. Bir xəstənin dodağı bu suya dəysə, o, bir daha xəstəlik tapmaz...Çaylar balıqlarla, qaz və ördəklərlə doludur..."

Müəllif tarixi faktlara söykənərək yazır ki, İrəvanın Tiflis istiqamətində 10 fərsəng (1 fərsəng ≈ 6-8 km) məsafədə, dövrəsi 20 fərsəng olan şirin sulu gölündə olan Qızılala balığının birinin çəkisi (böyüklüyü) bir zərə (1 zər = 104 sm) çatır. Mahalın havası gümrahlaşdırıcı, fərhvericidir, əbədiyyət ağacı kimi buralar zaman keçdikcə (qocaldıqca) belə gənclər kimi bəhrə verir. Burada insanlarda yorğunluq əlamətləri olmaz.

Mərvin vəzirli olmuş tarixçi şair Məhəmməd Kazım Mərvindən gətirilən şeir parçasında isə belə bir fikir ifadəsini tapmışdır ki, İranda misli bərabəri olmayan 2 qala vardır. Türkünistan tərəfdə Mərv qalası və Rum tərəfdə İrəvan qalası və onlardan 2-ci qala daha üstündür. İrəvan qalası Şərqi Türk mədəniyyəti-memarlığı üslubunda tikilmiş, 50-60 bürçə malik olmuşdur. Memarlıq baxımından ən qiymətli daş-qaşlarla bəzədilmiş Xan sarayı və Göy məscid hər zaman ona tamaşa edənləri öz

gözəlliylə məftun etmişdir. Qalada 7 məscid, 2-3 mərtəbəli evlər, qadın və kişi istisuları (hamamlar), çoxlu karvansaralar və digər abidələr olmuşdur. İrəvanın Gürcü, Culfa, Sərdar, Tağlı, Sulu, Suzus, Hacı Əli karvansaralarının hər birində onlarla dükən fəaliyyət göstərmişdir.

Müəllif tarixi mənbələrdən dərlədiyi İrəvanın tarixi məhəllə adlarını: Şiləçi, Sabunçu, Boyaqçı, Toxmaq, Tanabaşı, Dəmirbulaq, Bağçalar, Yon-calıq, Burikçi; çeşmə adlarını: Dəmirbulaq çeşməsi, Qırxbulaq, Dəlmə-bulaq, Sərdar bulağı; bağ adlarını: Dərə bağı, Dəmirbulaq bağı, Dərəkənd bağı, Şəhər bağı, Abbas bağı; meydan adlarını: Məscid meydanı, Zaxan meydanı, Fəhlə meydanı, Böyük meydan, Şəhər meydanı və məscid adlarını: Göy məscid, Qala məscidi, Hacı Bəyim məscidi, Zaxan məscidi, Günlüklü məscid, Günbədlı məscid, Şəhər məscidi, Novruzəli məscidi toponimlərini də vermişdir.

İrəvanın tarixi keçmişinə və əmələ gəlməsinin tarixinə baş vuran tarixçi, akademik Bartolda söykənərək onun VII əsrin əvvəllərində salındığını və XVI əsrə qədər kiçik bir yaşayış məskəni olduğunu və bu əsrdən başlayaraq möhtəşəm bir şəhərə çevrildiyini yazır. Tarixi mənbələrdən verilən iqtibaslardan aydın olur ki, məntəqə böyük sərkərdə, dövlət xadimi, görkəmli şair-mütəfəkkir Şah İsmayıl Xətayinin çox xoşuna gəlmiş və sərdarlarından biri olan Rəvanqulu xanı oranın hakimi təyin etmiş, yaşayış məskəninə abadlaşdırılması və quruculuq işləri ilə bağlı göstərişlər vermişdir. Məhz Rəvanqulu xan tərəfindən abadlaşdırıldığı və qala halına gətirildiyi üçün Rəvan adını daşımağa başlamışdır.

Ancaq kitabda baş vurulan digər mənbələr onu deməyə əsas verir ki, şəhər İrəvan adını qazanana qədər də mədəniyyət beşiyi olmuş, onun qərbindəki Damızdağ təpələri eramızdan əvvəl III minillikdə dəmir əritmə və polad istehsalı, sonralar isə dulusçuluq mərkəzi kimi məşhur olmuşdur.

Etimadüssəltənəyə istinad edərək göstərilir ki, yerli əhali Qacar türk elinin bir qolu olaraq “Yuxarı baş” və “Aşağı baş” adı ilə 2 qismə bölünür. Bu adların etimoloji baxımdan “çayın yuxarı və aşağı hissəsində yaşa-yanlar” mənasını verdiyi vurğulanır. Digər məxəzlərə istinadən alim yazır: “Bunu da açıqlayaq ki, Astarabadda sakin olan Qacar eli Astarabada gəlməzdən əvvəl Qovanlı adı ilə tanınırdılar... və onlardan Qollu adlı qol İrəvan tərəfdə indi də bu adda olan məntəqədə sakin idilər...”.

Müəllif İrəvandan cənubda Araz çayının yaxınlığında bu gün də mövcud olan Debil (Doyn-Toyn) adlı kəndin vaxtı ilə 3 dərə aşağı olan bir möhtəşəm qala şəhəri və islamın ilk mərkəzlərindən biri olduğunu və Cəlaləddin Eyyubinin, Misir mülki Şadi bin Mərvanın da əsilli əcdadlarının bu şəhərdən çıxdıqlarını vurğulayır.

Bugünkü Ermənistan Respublikasının yerləşdiyi ərazinin əsrlərlə tarixi Çuxursəəd vilayətinin bir parçası olduğunu, və türkcə mənasının da “çökək yer” anlamına gəldiyini, bunun isə Arazətrafi çökəkliyə işarə olunduğunu ifadə edir. Vilayətin adındakı “səəd” sözünün Səədli tayfa-sının adından qaynaqlandığı göstərilir. Bu tayfa Qaraqoyunlu qəbiləsinin başında durmuşdur. Bu adda olan şəxsin XIV əsrin II yarısında tayfanın rəisi-əmiri olduğu da güman edilir.

Minorski, Mirzə Səmia, Əllamə Mirzə Məhəmmədxan Qəzvini, Övliya Çələbi, Pavedokorti, Bartold, Faruq Sumer, Firudin bəy Qəffari, Həsən bəy Rumlu, İbrahim Pəyov Əfəndi, Şərafəddin Əli Yəzdi, Hafiz Əbru, İsgəndər bəy Türkmən kimi tanınmış tarixçilərə söykənərək Çuxursəəd vilayətini tarixini ətraflı araşdırmış S. Sərdariniyə Sürməli, Kiçik Vadi (Vedi), Böyük Vadi, Keçivəli, Hacılaləli, Dəvəli, Əmirkəndi, Üçkilə, Həştmənzil, İğdir məntəqələrinin də tarixi keçmişinə baş vurmuşdur.

Əsərin başqa bir yerində Səfəvilərin XVII əsrdə Türk sərhəddində qurduqları ən böyük bəylərbəyiliklərdən birinin Çuxursəəd olduğu və onun da aşağıdakı 8 mahaldan təşəkkül tapdığı göstərilir: Naxçıvan, Maku, Zarzəbil, Sədərək, Bayəzid, Salılı, Əkrad Donbəli, Moğazbord.

“İrəvan Şah İsmayıldan Şah Abbasa qədər”, “İrəvan Şah Abbas dövründə”, “İrəvan son Səfəvi sultanlarının hakimiyyəti dövründə”, “İrəvan Nadir Şah Əfşar dövründə”, “İrəvan xanlıqlar dövründə”, “İrəvan Ağ Məhəmməd xan Qacar dövründə” bölmələrində bölgədə gedən tarixi hadisələr xronoloji ardıcılıqla şərh edilir.

Kitabda istifadə olunmuş və əsasən Əbdülrəzaq Donbəli Məftun, Mirzə Həsən Təpsi, Xacə Məhəmməd Yusif Qəzvini, Dəlil, Məhəmməd bəy Qacar, Məhəmməd Kazım Mərvə, Mirzə Müslüm Qüdsidən gətirilmiş nəzmi iqtibaslar əsərin elmi və bədii dəyərini artırmaqla həm də onu oxunaqlı etmişdir.

Nadir şahın ölümü ilə xanlıqlara parçalanan regionda yaranan xanlıqlardan biri də İrəvan xanlığı olmuşdur. 12 mahaldan ibarət olan bu xanlığın idarəsinin başında xan (vəziri və bir neçə mirzəsi ilə) dururdu. O, həm də qoşunun rəisi idi.

İrəvanda Göy məscidin Hüseynəli xan tərəfindən inşa edildiyini və onun inşası üçün məhz sənətkar və alimlər yurdu olan Təbrizdən ustalar gətirdiyini vurğulayan müəllif səbəbini izah edərək yazır: “Çünki Qahirə, Şam, Herat, İstanbul, Dehli, Bağdad və ümumiyyətlə, Şərqdə elə bir dəyərli memarlıq abidəsi yoxdur ki, orada Təbriz memarlıq məktəbi nümayən-dələrinin əməyinin izi olmasın... Təbrizdəki Göy məscid 1465-ci ildə inşa edildi. Bundan üç yüz il sonra eyni adlı məscidin inşası İrəvanda başa çatdı”. Göy məscidin aynalı salonu isə Hüseynəli xanın oğlu tərəfindən tikilmişdir. Məscidin 4 minarəsi vardı və dövrünün böyük

rəssamı Mirzə Qadir İrəvaninin çəkdiyi rəsmlər məscid divarlarını bəzəyirdi. Məscidin həyatında hovuz vardı və onun içərisindəki fəvvarələr suyu 1-1,5 m hündürlüyə vururdular. Çox zaman məscidə nəzir olaraq insanlar qənd və şəkər gətirər və onu hovuzla tökərdilər. O üzdən hovuzun suyu hər zaman şərbət kimi olar və ondan içilərdi. Göy məscid həm də öz dövrünün ziyalıların toplaşdığı elm və sənət mərkəzi olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərinə qədər məsciddə Mirzə Hüseyn Ağa adlı bir zat yaşamış və dünyanın 4 bir guşəsindən onun yanına alim tələbələr gəlmiş və ondan dərslər almışlar. O, həm də gözəl şair olmuşdur. 1937-ci il ondan da yan keçməmişdir.

Son məlumatlara görə İrəvanda Göy məsciddən bir minarə və bir neçə hücrə qalmışdır (əgər onlar da bu günə qədər dağıdılmamışsa).

Deyilənlərdən göründüyü kimi, hörmətli tədqiqatçı Səməd Sərdariniya çoxsaylı mənbə və məxəzlərə baş vuraraq tarixi həqiqət və hadisələrin şərhini bir araya gətirmiş, Azərbaycan həqiqətlərini Fars dilində dünyaya çatdırmaq baxımından çox səmərəli bir əsər yaratmışdır. Bu əsər Azərbaycançılıq ideologiyasına çox böyük və dəyərli bir töhfədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Səməd Sərdariniya. “İrəvan müsəlmanlar yurduymuş” (Farsca). Tehran, 2002.

Шамси Панахоглу

О КНИГЕ САМАДА САРДАРИНИЯ «ИРАВАН БЫЛ ОЧАГОМ МУСУЛЬМАН»

Книга посвящена изучению истории Иравана и области Чухурсаад-одной из исторических исконных земель Азербайджана. Книга излагает истинную историю прошлого и настоящего региона и раскрывает геноцид и депортацию азербайджанцев из своих очагов со стороны армян при содействии русских, продолжающийся по сей день.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

İNCƏSƏNƏT

ƏLİ QƏHRƏMANOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

“ÖLÜLƏR”İN İLK TAMAŞASI MƏTBUAT SƏHİFƏLƏRİNDƏ

Azərbaycan teatrı yarandığı gündən tamaşaçılarıyla canlı ünsiyyət-də olmuş və səhnəsində dövrün ictimai-siyasi hadisələrini əks etdirən klas-sik və müasir əsərlər təcəssümünü tapmışdır. Mirzə Fətəli Axundovun (1812-1878) əsərləriylə qapılarını xalqın üzünə açan Azərbaycan teatrı, Nəcəfbəy Vəzirov (1854-1926), Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev (1870-1933), Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932), Hüseyn Cavid (1882-1941), Cəfər Cəbbarlı (1899-1934)...kimi görkəmli ədib və dramaturqların əsərləriylə pərvəriş tapmışdır. Teatrda tamaşaya qoyulan əsərlər ilk gündən müxtəlif qəzet və jurnalların səhifələrində işıqlandırılırdı. Bu mətbu orqanlardan biri, bəlkə də birinci XX əsrin əvvəllərində (1906) nəşrə başlayan “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi. “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilk nömrəsindən başla-yaraq nöqsanlara gülmək yolu ilə müsəlman aləmində baş alıb gedən eybəcərlikləri islah etmək məqsədini qarşıya qoymuş və buna nail olmuş-dur. Jurnalın qarşıya qoyduğu məqsəd xain xislətli bir çox insanları narahat etdiyindən onun bağlanması üçün durmadan fəaliyyət göstərirdilər.

Məlum olduğu kimi Birinci dünya müharibəsi (1914) başlayan anda “Molla Nəsrəddin” jurnalı bağlansa da, onun adı, fəaliyyəti nəinki Zaqaf-qaziyada, hətta çox-çox uzaqlarda-Şərq ölkələrinin mətbuat səhifələrində işıqlandırılır, xidmətlərindən bəhs edilirdi. O dövrdə Azərbaycan incəsənə-tinin görkəmli nümayəndəsi Üzeyr Hacıbəyov (1885-1948) jurnalın bağlan-masının təqsirini ziyalıların ictimai işlərə qarşı biganəliyində görərək yazırdı: “...”Molla Nəsrəddin”

kimi səcidlərimizin əlimizdən getməkliyinin təqsiri hamıdan artıq intilgentlərimizin boynundadır”.¹

Jurnalin mətbuat və ədəbiyyat aləmində tutduğu mövqə Azərbaycan-candan kənarda da eyni dərəcədə yüksək qiymətləndirilir, milli mətbuatın yubileyi Tatarıstanda (1916) qeyd edildiyi zaman Ə.Bikulovun yazdığı məqalədə “Molla Nəsrəddin” jurnalının bağlanması təəssüflə xatırlanırdı: “...Bu məcmuə sözün həqiqi mənasında həcvi məcmuə idi”.²

Jurnal iki ilə yaxın müddətdə fəaliyyətini dayandırsa da oxucuları onun nəşrə başlayacağı günü səbirsizliklə gözləyirdilər. Nəhayət ki, bir müddət ayrıldıqdan sonra “Bəsirət” qəzeti xoş bir xəbərlə oxucuları sevindirdi: “Tiflis qubernatoru, Cəlil Məmmədquluzadə cənablarına çox-dan bəri bağlı olan “Molla Nəsrəddin” jurnalının təzədən nəşr edilməsinə icazə vermişdir. Fəqət ümidvarıq ki, Cəlil Məmmədquluzadə cənabları tezlik ilə həmin məcmuəni əvvəlki kimi nəşr etdirmək ilə bu təşəbbüsü birtərəf edəcəkdir”.³

Bu xoş xəbərdən təxminən iki ay sonra Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) və Əliqulu Qəmküsar (1880-1919) Bakıya gəlirlər. Onların Bakıya gəlməkdə məqsədi burada “Ölülər” pyesini tamaşaya qoymaq və hasil olan pulu jurnalın yenidən nəşrinə sərf etmək idi. Bu barədə Bakı, Tiflis və digər yerlərdə çıxan mətbu orqanlarda: “Bu tamaşadan hasil olan gəlir söylədiyinə görə “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin yenidən nəşrinə sərf ediləcəkdir”⁴ yazılırdı.

“Ölülər” əsərinin tamaşaya qoyulacağı haqqında Mirzə Ağa Əliyev (1883-1954) xatirələrində yazırdı: “...Tiflis şəhərində olduğumdan istifadə edərək Cəlil Məmmədquluzadənin görüşünə getdim...Mirzə Cəlilin arzusu “Ölülər” pyesinin ilk tamaşasını Bakıda vermək idi...Bir qədər məslə-hətləşdikdən sonra Kefli İsgəndər rolunu mənə, Şeyx Nəsrulla rolunu isə Mirzə Əliqulu Qəmküsara verdi və qalan rolları Bakıda artistlər arasında bölüşməsinə rejissorla mənə həvalə etdi...Həmin günü axşam Tiflisdə dram cəmiyyətinin binasında aktyorlarla söhbət edərkən Cəlil Məmmədqulu-zadənin “Ölülər” pyesinin Bakı şəhərində qoyulmasını və Kefli İsgəndərin rolunun şəxsən mənə tapşırılmasını bildirdim. Burada mənə dedilər ki, Mirzə Cəlil “Ölülər” pyesini yazarkən Kefli İsgəndər obrazının əsasında naxçıvanlı bir vəkili tutmuşdur. Bu söhbətdən sonra birbaşa mənzilinə gedib, şeylərimi yığışdırdım və həmin vəkili tapmaq arzusu ilə Naxçıvana yola düşdüm...Yerli artistlərdən təəssüflə öyrəndim ki, o artıq vəfat etmişdir. Mən Bakıya qayıdıb, artist və rejissor yoldaşlarımın iştirakı ilə “Ölülər” pyesinin məşqinə başladım. Həmin gün Mirzə Cəlilə məşqlərin başlaması haqqında teleqrafla xəbər verdim...”

Mirzə Cəlil mənim vəkil dalınca Naxçıvana getdiyimdən xəbərdar deyildi: Mən əhvalatı açıb ona söylədim...Mirzə Cəlil şirin bir təbəssümlə üzümə baxdı, sonra sağ əlini üzünə və bıığına çəkərək dedi:

-Dostum, Naxçıvana getməyinə sözüm yoxdur, o sənin şəxsi yaradıcılıq işidir. Ancaq Kefli İsgəndər rolunu oynamaq üçün müəyyən bir adamı təqlid etmək səhvdir. Çünki mən minlərlə belə vəkilləri müşahidə etmiş, onları ümumiləşdirmiş və öz Kefli İsgəndərinmi yaratmışam".⁵

"Ölülər" pyesinin tamaşaya qoyulması "Molla Nəsrəddin" jurnalının nəşrə başlanmasının on illiyinə təsadüf edir. Buna görə də bir çoxları bu tarixi hadisəni yubiley kimi keçirmək fikrini irəli sürdülər. Hətta "Açıq söz" qəzetində Moskvadan göndərilmiş bir teleqram da dərc edil-mişdi: "Müsəlman tarix və mədəniyyətini öyrənən cəmiyyətin idarəsi "Molla Nəsrəddin"-in on illik yubileyini təbrik edir".⁶

"Molla Nəsrəddin"-in tutduğu məsləkindən bir an belə ayrılmadığını, tənqiddə layiq kim olursa-olsun, nə onun puluna və nə onun rütbəsinə, vəzifəsinə əhəmiyyət verməyib, onun işlərinin mənfə cəhətlərini meydana qoymadan geri çəkinmədiyini, jurnalın ilk nömrəsinin 1906-cı ilin aprel ayında nəşr olunduğunu, jurnalın 10 illiyi münasibətiylə məşvərət edən cəmiyyətlərin bu yubileydə iştirak etmək istəmələri "Bəsirət" qəzetində öz əksini tapır:... məşvərət etdikdən sonra aprel ayının 29-da...məcmuənin müdiri Məmmədquluzadə cənabları tərəfindən qayət sadə bir surətdə yazılmış "Ölülər" adlı komediya oynanılacaq. Deməli, həmin gün məcmuənin on illiyi münasibəti ilə yubiley tərtib ediləcəkdir. Cəmiyyətlərimizin bir neçəsi bu yubileydə iştirak etmək istəyirlər".⁷

Tiflisdə nəşr olunan "Zaqafqazskaya reç" qəzeti isə "Molla Nəsrəddin" jurnalının müsbət cəhətlərini, bütün müsəlman Şərqi, o cümlədən Avropanın Şərqi ilə maraqlanan təbəqələri arasında da məşhur olmasından yazmaqla bərabər, çox təəssüf hissiylə yubileyin keçirilmədiyini qeyd edir: "...Aprel ayının 7-də jurnalın on illiyi tamam olması yubileyi çox təəssüf ki, müsəlman ictimaiyyəti üçün qeyd edilmədən keçdi".⁸

Nəhayət aprel ayının 29-da "Ölülər" əsəri Üzeyr Hacıbəyovun müdirliyi ilə tamaşaya qoyulur. Tamaşanın müvəffəqiyyətli çıxması üçün Hüseyn Ərəbilinski bütün qüvvəsini sərf edir. O, ümumi məşqlərlə yanaşı, hər bir aktyorla fərdi məşğul olur, hər kəsin oynayacağı rolun xüsusiyyətlərini, xarakterini onlara aydınlaşdırır və tamaşanın həyatı, canlı olması üçün əlindən gələni edirdi. Hüseyn Ərəblinski ilə yanaşı müəllifin özü – Cəlil Məmmədquluzadə də tamaşanın hazırlanmasında yaxından iştirak edirdi. Tamaşada Kefli İsgəndəri-Mirzəyə Əliyev (1883-1954), Şeyx Nəsrulları-Əliqulu Qəmküsar (1880-1919), Hacı Həsəni-Ələkbər Hüseynza-də

(1887-1967), Heydər bəyi-Sidqi Ruhulla (1886-1959), Şeyx Əhmədi-Mirzə Muxtar, Kərbəlayı Fatmanı-Yunis Nərimanov (1895-1964) oynayır-dılar.

Pərdə qalxarkən elə bil “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində irəli sürülən məsələlər ümumiləşdirilmiş, yekunlaşdırılmış halda tamaşaçıların muhəkiməsinə verilmişdi. Tamaşada ictimai məsələlər öz əksini tapırdı. Sanki “Molla Nəsrəddin”in səhifələrindəki hacılar, kərbəlayılar, məşədilər, mollalar, səhnəyə gəlib danışır, ağılatmaz hərəkətləriylə tamaşaçıları gah güldürüb, gah da ağladırıdılar.

Əsərin tamaşaçılara təsirini yazıçı Şəfiqə xanım Əfəndizadənin (1882-1959) “Açıq söz” qəzetində nəşr olunan məqaləsindən daha aydın hiss etmək olur: “Hacı Həsən qızı Nazlını şeyxin otağına göndərmək üçün Fatma xanım ilə söhbət eləyəndə, Fatma xanım Nazlının ağlayıb bu işə narazlığını bildirəndə...bizdən bir loja o yanda oturan xanımlardan birinin dərinə ağladığını eşitdim...Başımı qaldırıb getmək və nə üçün ağladığını bilmək istədimsə də, bir o qədər də səhnədə işin nəhayətinə, Kefli İsgən-dərin nə cavab verəcəyinə, Nazlının başına nə əhvalatlar gələcəyinə maraqlı idim.

Nə səhnəni tərk edə bilirdim, nə də ağlayanı ayırmağa bildim...daha səbr edə bilməyib başımı çevirdim. Gördüm ki, orta yaşlı bir qadın başını iki qolları arasına alıb ağlayır...

Yanındakılar bunu sakit etməyə çalışırdılsa da yardım etmirdi. Qadın daha dərinə ağlayırdı. Səsini kişilər eşitməsin deyər çalışırsa da, ürəyini saxlaya bilməyirdi.

Mən bu halda teatr və səhnəni yaddan çıxarıb qadın olduğu lojaya getdim və onun nə üçün ağladığını cavan bir qadınlardan soruşdum.

Qadın belə cavab verdi:

-Bunu atası sağlığında, dörd yaşında ikən adaxlayıblar. Səkkiz yaşına çatanda atası rəhmətə gedibdir. Atasının rəhmətə getməsindən mən-fəətdar olub istəyənlərdən bir qoçu cavaba baxmayıb, qızı qaçıрмаğa hücum etmişdir...Çox qorxu çəkəndən sonra qızı diqqəz yaşında, adaxlan-dığı oğlanın evinə köçürmüşlər.

İndi burada olan əhvalatları görüb öz uşaqlığı və özünün yalvarıb ağlaması yadına düşür, ona görə də ağlayır.

Biz bunu sakit etməyə məşğul ikən teatr da qurtardı. Biz də qadını sakit eləyib birlikdə çıxdıq. Yolda bu qadın öz başından keçənləri bizə söylədi.

“...Budur, bu zülmər mənə başıma gəldikdən sonra bunların hamısını iki saatda gözümün qabağında göstərdikləri üçün daha özümü saxlaya bilmədim. Mənim ixtiyarım əlimdə olsaydı, bu teatrı yazanı tapıb onun barmaqlarından

öpərdim. Elə bilirsən ki, bizim ailələrin arasında ömür keçirib başımıza gələnləri də təsvir etmişdir”.⁹

Nəcəf bəy Vəzirov isə “Kaspi” qəzetindəki məqaləsində Şeyxin elə-diyi hərəkətləri gördükdə “Özümü güc ilə saxladım. Az qalmışdı qışqıram ki: -Əclaf!...”¹⁰ yazırdı.

Tamaşanın gedişi barədə “Açıq söz” qəzetində isə yazılırdı: “Belə təsirli səhnələrin nəticəsi idi ki, “hər pərdənin arxasında müəllif cənabları alqışlarla səhnəyə çağırılır və təbrik edilirdi. Nəhayət üçüncü pərdədə bu təbrik bir nümayiş halını aldı. Mətbuat, ədəbiyyat, məktəb və səhnəyə mənsub olanlardan ibarət bir dəstə hilalvari səhneyi-tamaşaya düzülüb alqışlarla müəllif cənablarını çağırırdılar. Müəllif səhnəyə çıxınca bir alqış tufanı qopdu”.¹¹

Mətbuat səhifələrində verilən bu məlumatlardan görünür ki, hələ o vaxta qədər heç bir əsər bu qədər gurultu qoparmamış və bu qədər böyük alqışlarla qarşılanmamışdır.

May ayının birində çıxan qəzetlər bütövlüklə “Ölülər” əsərinin tamaşasından bəhs edir, ilk tamaşanın təsiri altında olan ictimai xadimlər, yazıçılar, mətbuat işçiləri tamaşa haqqında fikirlərini yazırdı.

Mirzə Cəlilin dostları, o dövrün açıq fikirli, tərəqqipərvər, milli zəmində köklənən ziyalıları-Nəriman Nərimanov (1870-1925), Üzeyr Hacıbəyov (1885-1948), Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926), Hüseyn Cavid (1882-1941), Seyid Hüseyn (1887-1937) “Ölülər” əsəri haqqında özlərinin təəssüratlarını yazır, tamaşanın ictimai-siyasi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdilər. Bununla yanaşı Mirzə Cəlilə qarşı mürtəce fikirdə olanlar, xain xislətli tənqidçilər də “Ölülər” əsərini gözədən salmağa çalışırdılar. “Yeni iqbal” qəzetində Orucov “Ölülər”in geniş tamaşaçı kütləsinə bağışladığı təsiri azaldır, “millətə yaraşmayan, xalqın adət və ənənələrinə zidd olan”¹² bir əsər kimi qələmə verirdi.

“Ölülər” əsərini müsbət qiymətləndirən müəlliflərin rəyləri xain xislətli tənqidçilərə tutarlı cavab olmaqla Nəriman Nərimanov (1870-1925) “Ölülər”i “məzmunu eynilə həyatımızdan götürülmüş, ideyası inqilablı drama” adlandırır, Kazım oğlu (Seyid Hüseyn) “Ölülər”dəki satiranı Qoqolun (1809-1852), V. Hüqonun (1802-1855) satirası ilə müqayisə edirdi. “Mən deyirəm ki, bir əsr bundan əvvəl Fransa əhvali-ictimaiyyətində “Səfillər” nə isə... bizə də “Ölülər” o... təsiri bağışlayacaq... səhnəmizdə rusların “Revizor”u (“Müfəttiş”i-Ə.Q) qədər ölməz mövqə tutacaqdır”.¹³

Kazım oğlunun ədəbi müşahidəsinin dərinliyi onda idi ki, o, “Ölülər” ilə “Müfəttiş” arasındakı yaxınlığı görməklə yanaşı, onların ara-sında ciddi fərqi də görürdü. Kazım oğlu “Ölülər” müəllifinin daha irəli getdiyini, onun müsbət

qəhrəman surəti gətirdiyini göstərir və Azərbaycan realizmindəki müsbət qəhrəman məsələsi haqqında fikir yürüdü.

“Açıq söz”, “Kaspi” qəzetlərində Seyid Hüseyn Orucova cavab olaraq yazırdı: “Molla Nəsrəddin”in “Ölülər”i ölü fikirləri dirildəcək qədər mahirənə bir üsulla yazılmışdır”.¹⁴ Orucov isə öz qəzetində tənqid etdiyi “Ölülər” əsərinin yenidən oynanılacağından xəbər verirdi: “Camaatın arzusuna görə möhtərəm Cəlil Məmmədquluzadə cənabları tərəfindən qələmə alınmış “Ölülər” faciəsi şənbə günü may ayının 10-da ikinci dəfə mövqeyi tamaşaya qoyulacaqdır”.¹⁵

“Ölülər” əsəri ikinci dəfə tamaşaya qoyulduqdan (10 may 1916) sonra Azərbaycan qadınları Mirzə Cəlilə gözəl bir səccadə hədiyyə verirlər. Mirzə Cəlil isə onlara minnətdarlıq hissi ilə yazır: “...səmimi qəlbdən deyirəm ki, həmin töhfə gələcək ömrümdə bəndə üçün bir qiymətli yadigar hesab olunacaqdır”.¹⁶

“Ölülər”in ilk tamaşasının səsi Yaxın Şərq ölkələrinə qədər yayılır. Hər yerdə böyük maraq doğurur. Belə ki, qəzetlər yazırdı: “Özbəkistanda Təşkənd teatr cəmiyyəti bu qərara gəlmişdi ki, müəllifdən “Ölülər” pyesinin Təşkənddə səhnəyə qoyulmasına və əldə edilən pulun “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəfinə verilməsinə icazə versin... Cəlil Məmmədquluzadə buna görə də Zakaspi oblastına və xüsusən Təşkəndə getmək fikrindədir”.¹⁷

May ayının 16-da “Molla Nəsrəddin” jurnalının fəal iştirakçısı Salman Mümtaz Əsədov (1883-1938) başda olmaqla Aşqabad şəhər ziyalılarından müəllim və eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” jurnalının şairlərindən Məmmədli Manafzadə Sabit, şair Məmmədhüseyn Məsud, Mir Fəttah Musəvi, Bakı qəzetlərinin Aşqabad müvəkkili, maarifpərvər Mir Əhməd Mirdadaşzadə, teatr həvəskarlarından Cəfər Talıbov, Rza Səmədov, Yədulla Rzayev, Əziz Cavadov, Qulam Məmmədli (Qulam Məmmədli o vaxt Aşqabadda yaşayırdı, mətbəədə mürəttiblik edirdi) Cəlil Məmmədquluzadəni və Əliqulu Qəmküsarı hörmətlə qarşılayırlar.¹⁸ Aşqabadda yerli rus dilində çıxan qəzetdə bu haqda məlumat verilirdi: “Müsəlman satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının redaktoru və nəşiri Məmmədquluzadə Mirzə Cəlil Təşkəndə gedərkən, bir neçə vaxt Aşqabadda qalmışdı... Onunla birlikdə jurnalın baş əməkdaşı, istedadlı şair, satirik Əliqulu Nəcəfov da gəlmişdir”.¹⁹

Onlar Aşqabadda “Ölülər”in oynanılmasını qərar alırlar. “Firudini” məktəbində məşqlər başlanır. Rollar aşağıdakı kimi bölünür. Şeyx Nəsrullah-Əliqulu Qəmküsar, İsgəndər-Rzaqulu Abdullayev, Şeyx Əhməd-Cəfər Tahirov, Hacı Həsən-Əziz Cavadov, Kərbəlayi Fatma-Əli Məmmədov, Qulam Məmmədliyə isə kiçik bir rol həvalə edildi.²⁰ Bu zaman gözlənilməyən hadisə baş verir. Aşqabadda bəhayi məzhəbinə mənsub olan dindarlar onların karikaturalarının “Molla Nəsrəddin” jurnalında (1913, № 7) nəşr olunduğundan tamaşanın oynanılmasını əngəlləmək

üçün Polismeyster Alekseyevə rüşvət verirlər. Beləliklə “Ölülər” in Aşqabadda oynanılması baş tutmur. Bu barədə “Yeni İqbal” qəzetində xəbər dərc olunur: “... Bir neçə gün Aşqabadda iqamət etdikdən sonra “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin müdirləri oradan Təşkəndə doğru hərəkət etmişdilər. “Ölülər”in oynanılmasına icazə verildiyi təqdirdə Təşkənddə oynanılacaqdır”.²¹

Özbək səhnəsinin görkəmli xadimi Niyazi Həkimzadə (1889-1929) Təşkənddə olmadığından Mirzə Cəlili və Əliqulu Qəmküsarı özbək ziyalıları və teatr xadimləri qarşılayırlar. Abdulla Övlani (1878-1934) “Ölülər”in Təşkənddə hazırlanıb oynanılmasına kömək göstərir. O, özü əsəri özbək dilinə tərcümə edir. Tamaşa Abdulla Övlanınin rəhbərlik etdiyi “Turan türbəsi” adlı dram cəmiyyətində rejissor Nizaməddin Xocayev tərəfindən hazırlanır. Bu işdə Kazan tatarlarından Məhəmməd Qazi Yunusov da ona yardımçılıq edir. Əsər “Turan türbəsi” dram cəmiyyətinin üzvləri tərəfindən tamaşaya qoyulur. “Vəkt” qəzetində olan məlumatlara görə “Ölülər” Təşkənddə Türkünstan (Özbək) şivəsinə tərcümə edilib yerli həvəskarlar tərəfindən səhnəyə qoyulub və böyük müvəffəqiyyətlə alqışlanmışdır.²²

Cəlil Məmmədquluzadə Təşkənddən qayıdarkən iyun ayının ortaları Orenburqda olur. Burada onları “Vəkt” qəzetinin redaktoru, tatar ictimai xadimi və yazıçısı Fətəh Kərimi başda olmaqla ziyallılar qarşılayırlar. Artistlər Türkünstana qastrola gətirdikləri üçün “Ölülər” əsərini tamaşaya qoymaq Orenburqda mümkün olmur.

“Ölülər” əsərinin tamaşaya qoyulması barədə mətbuatın verdiyi xəbərlərin çoxunda tamaşadan hasil olan pulun “Molla Nəsrəddin” jurnalının yenidən nəşr olunması üçün Bakıdan kağızın, nəşriyyat üçün lazım olan digər avadanlıqların alınmasına sərf edildiyi bildirilirdi.

Bu tarixi hadisədən bir əsrə yaxın zamanın ötməsinə baxmayaraq böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsəri teatrlarımızda uğurla tamaşaya qoyulur və səhnəmizi nuruyla işıqlandırır.

ƏDƏBİYYAT

1. «Yeni İqbal» qəzeti, 18 dekabr 1915-ci il.
2. «An» jurnalı, 1916, № 1 (Tatarstan).
3. «Bəsirət» qəzeti, 13 fevral 1916-ci il.
4. «Açıq söz» qəzeti, 14 aprel 1916-ci il.
5. «Ədəbiyyat» qəzeti, 24 dekabr 1944-cü il; C.Məmmədquluzadə. Məqalələr, Xatirələr. Bakı, EA nəşriyyatı, 1967, s. 342-344.
6. «Açıq söz» qəzeti, 15 aprel 1916-cı il.

7. «Bəsirət» qəzeti, 16 aprel 1916-cı il.
8. «Zaqafqazskaya reç» qəzeti, 28 aprel 1916-cı il.
9. «Açıq söz» qəzeti, 17 may 1916-cı il.
10. «Kaspi» qəzeti, 1 may 1916- cı il.
11. «Açıq söz» qəzeti, 1 may 1916-cı il.
12. «Yeni İqbal» qəzeti, 3 may 1916- cı il.
13. «Açıq söz» qəzeti, 1 may 1916-cı il.
14. «Açıq söz» qəzeti, 2 may 1916-cı il; Bəsirət qəzeti, 7 may 1916-cı il.
15. «Yeni İqbal» qəzeti, 5 may 1916-cı il.
16. «Açıq söz» qəzeti, 13 may 1916-cı il.
17. «Kaspi» qəzeti, 11 may 1916-cı il.
18. Cəlil Məmmədquluzadə. Məqalələr, xatirələr. Bakı, 1967, s. 334-335.
19. «Asxabad» qəzeti, 24 may 1916-cı il.
20. Cəlil Məmmədquluzadə. Məqalələr, xatirələr. Bakı, 1967, s. 335.
21. «Yeni İqbal» qəzeti, 13 iyun 1916-cı il.
22. «Vaxt» qəzeti, 17 iyun 1916-cı il.

Али Гахраманов

ПЕРВЫЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ПЬЕСЫ «МЕРТВЕЦОВ» НА СТРАНИЦАХ ПЕЧАТИ

В статье исследованы вопросы освещения первых представлений пьесы «Мертвецов» на страницах периодических изданий, приведены впечатления Н.Нариманова, У.Гаджибекова, Н.Везирова, С.Гусейна и других известных драматургов о спектакле. Исследованию привлечены также воспоминания актеров, участвующих в постановках спектакля. В заключении показаны социально-политическое значение представления спектакля.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

CƏLİL VƏZİROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

NAXÇIVAN TEATRI BÖYÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ

Sənətsünaslıq doktoru, professor Cəfər Cəfərov «Azərbaycan teatri» kitabında yazır: «Böyük Vətən müharibəsi dövrü Azərbaycan teatrının tarixinə vətənpərvərlik və humanizm ruhu ilə aşlanmış böyük və gərgin fəaliyyət dövrü kimi daxil olmuşdur. Müharibə Azərbaycan milli teatr sənətində əhəmiyyətli dəyişikliklər əmələ gətirdi. Əlbəttə, bütün maddi və mənəvi qüvvələrin hərbi məqsədlər üçün səfərbər edildiyi müharibə şəraitində təbii görünən bəzi itkilər də oldu: teatrların maddi imkanları azaldı, repertuar vəziyyəti ağırlaşdı. Bu isə dramaturgiyanın və onun tələsik səhnə təcəssümünün keyfiyyətinə tələbatın azalmasına gətirib çıxardı, yaradıcılıq vəzifələri, forma və vasitələri baxımından kifayət qədər dərindən mənalandırılmadan hazırlanan quruluşlar səhnəyə yol tapdı. Bununla belə müharibə dövründə teatr sənəti böyük bir məqsədə uyğunluq gücü kəsb etdi; onun müasirliklə əlaqəsi möhkəmləndi, yeni mövzu və surətlərlə zənginləşdi. Teatr ideyaca yüksəldi.

Müharibə respublika teatrlarının yaradıcılıq həyatının ritmini dərhal dəyişdi. Daxili yaradıcılıq həyatını yenidən qurmaq, repertuarı təzələmək, günün tələbinə uyğun tamaşalar yaradılmasını sürətləndirmək, həm də bütün bunlarla yanaşı kütlələr arasında geniş təbliğat işi aparmaq, cəbhədə, qospitallarda, kolxoz tarlalarında və sənaye müəssisələrində konsertlərlə çıxış etmək üçün böyük təşkilatçılıq bacarığı və çevikliyi lazım idi».¹

Başqa teatrlarda olduğu kimi, Naxçıvan teatrının da bir neçə tanınmış və istedadlı sənətkarı Rza Məmmədov (Bacı oğlu), Mirələsgər Seyidov, Ağabala Məmmədov, Tələt Nəcəfov, Abbas Quliyev (Sovet İttifaqı Qəhrəmanı oldu), M.Cəfərov, M.Q.Seyidov və başqaları Vətənin müdafiəsinə getdilər. Onların yerini teatra yenidən daxil olmuş Əkbər Qardaşbəyov, Yusif Haqverdiyev, Məmməd Quliyev və başqaları kimi bacarıqlı gənclər tutdular.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Naxçıvan teatrının yaradıcı kollektivi müntəzəm olaraq Muxtar Respublikanın rayon və kəndlərində maraqlı tamaşa və konsert proqramı ilə çıxış edirdi. “Şərq qapısı” qəzetinin 1942-ci il 26 iyul tarixli nömrəsində dərc olunmuş “Konsert briqadası Noraşendə” xəbərində deyilir ki, M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının konsert briqadası Noraşendə olmuşdur. Briqada rayonun Yengicə, Başnoraşen, Təzəkənd, Kərimbəyli kəndlərində geniş konsert proqramı ilə çıxış etmişdir. Mir Həsən Mirişlinin, Zina Budaqovanın, Firuzə Əlixanovanın çıxışları səmimiyyətlə qarşılanmışdır. Ümumiyyətlə, demək lazımdır ki, bu cür xəbərlərə “Şərq qapısı” qəzetinin səhifələrində müntəzəm rast gəlmək olar.

Naxçıvan teatri 1942-ci il mövsümünü sentyabr ayının 19-da bəstəkar Z.Hacıbəyovun “Evliyə subay” musiqili komediyası ilə açmışdır. Yeni mövsümün açılışı ilə əlaqədar olaraq “Şərq qapısı” qəzetinin 1942-ci il 19 sentyabr tarixli nömrəsində rejissor Səməd Mövləvi ilə müsahibə aparılmışdır.

1942-ci il teatr mövsümündə aşağıdakı pyeslər repertuara daxil edilmişdir: Z.Hacıbəyovun “Evliyə subay”, “Aşıq Qərib”, S.Vurğunun “Fərhad və Şirin”, Z.Xəlilin “İntiqam”, N.B.Vəzirovun “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, M.H.Təhmasibin “Aslan yatağı”, O.Sarıvəllinin “Ba-bək”, S.Rüstəmovun “Beş manatlıq gəlin”, A.Məşədibəyovun “Toy kimindir?”, Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal alan”, “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kə-rəm”.

1942-ci ildə Naxçıvan teatrında tamaşaya qoyulan əsərlər arasında S.Vurğunun “Fərhad və Şirin”, M.H.Təhmasibin “Aslan yatağı”, Zeynal Xəlilin “İntiqam” tamaşaları mövzu aktuallığına və tamaşanın motivlərinə görə fərqlənirdi. Bu tamaşalarda tarixi qəhrəmanlıq, qüvvətli vətənpərvərlik ruhu ilə birləşirdi. “Aslan yatağı” və “İntiqam” pyeslərində drama-turji material ideoloji antoqonizm üzərində, bütün mənəvi-insani keyfiyyətləri faşizm əleyhinə mübarizəyə səfərbər etmək ideyası üzərində qurulurdu. Dramaturqlar qələbəyə şəkk-şübhə etmirdilər.

Müharibə illərində Naxçıvan teatrının baş rejissoru və direktoru olan İbrahim Həmzəyev tamaşaların gözəl səhnə təcəssümündə böyük işlər görmüşdür. O, həm quruluşçu-rejissor, həm də aktyor kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Onun

hazırladığı “Aslan yatağı”, “İntiqam”, “Qa-çaq Nəbi”, “Nizami”, “Məhəbbət”... tamaşaları ədəbi tənqid tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan SSR əməkdar artisti İsa Musayev “Şərq qapısı” qəzeti-nin 14 sentyabr 1943-cü il tarixli nömrəsində dərc olunan “Dövlət Dram Teatrı Böyük Vətən müharibəsi günlərində” adlı məqaləsində yazmışdır: “Bütün sovet xalqı üçüncü ildir ki, həyasız alman işğalçılarına qarşı Böyük Vətən Müharibəsi aparır. İndi Qəhrəman Qızıl Ordumuz düşməni sürətlə əzərək doğma torpağımızı əclaf faşistlərdən təmizləyir. Belə bir vaxtda biz incəsənətçilərin də üzərinə böyük vəzifə düşür. Belə vəzifələrdən ən başlıcası özümüzün yaradıcılıq qüvvəsi ilə arxa cəbhədəki zəhmətkeşləri və Qızıl Ordu hissələrindəki döyüşçüləri yüksək vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etməkdən ibarətdir.

M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrı öz repertuarını və iş planını Böyük Vətən müharibəsinin tələblərinə uyğun olaraq qurmuş, yeni yaradıcılıq nümunələri göstərməyə və yüksək keyfiyyətli tamaşalar verməyə çalışmış və çalışmaqdadır. Keçən mövsümə (1942-ci il nəzərdə tutulurC.V.) yekun vurarkən görürük ki, teatrımız hərbi hissələrdə, hərbi xəstəxanalarda və eləcə də respublikamızın bir çox kolxozlarında tarixi dramları, Azərbaycan klassiklərinin diqqətəşayan əsərlərini tamaşaya qoy-muş, müasir həyatımızdan bədii konsertlər və teatr tamaşaları göstərmiş-dir”.

İsa Musayev fikrinə davam edərək yazmışdır : “Naxçıvan teatrı öz səhnə stilini ardıcıl olaraq möhkəmlədir və təkmilləşdirir. Romantik qəhrəmanlıqla zəngin olan pyeslərin tamaşaya qoyulması bizdən çox şeylər tələb edilir. Məhz buna görə də repertuar tutularkən bu cəhətə daha çox diqqət verilmişdir. Teatrımız bu mövsümdə xalqımızın mübariz keçmişini və qəhrəmanlığını, müasir həyatımızın qəhrəman oğullarının Vətən müharibəsi cəbhələrində göstərdiyi igidlilikləri və Azərbaycan klassik dramaturgiyasının gözəl nümunələrini əks etdirəcəkdir. Bunun üçün teatrımızın bü-tün kollektivi özünü səfərbərliyə almışdı”.

Azərbaycan incəsənətinin inkişafı sahəsində xidmətlərinə görə, habelə Böyük Vətən müharibəsi günlərində Qızıl Ordu və Hərbi Dəniz Donanması hissələrinə nümunəvi bədii xidmət etdiklərinə görə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1943-cü il 17 iyun tarixli fərmanı ilə bir qrup aktyora Azərbaycan SSR əməkdar artisti fəxri adı verilmişdir. Təltif olunanlar arasında İbrahim Həməzəyev, Səməd Mövləvi, Əyyub Haqverdiyev, İsa Musayev də var idi. (Bu fəxri adı alan zaman İsa Musayev Quba teatrının direktoru və bədii rəhbəri işləyirdiC.V.) Bu hadisə Naxçıvan teatrının həyatında böyük sevincə səbəb olmuşdur.²

Naxçıvan teatrı 1943-cü il mövsümünü sentyabr ayının 10-da Səməd Vurğunun «Vaqif» mənzum faciəsi ilə açmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, “Vaqif”in

ilk tamaşası Naxçıvan teatrında 1939-cu ildə olmuşdur. Teatr 1943-1944-cü il repertuarına Rəsul Rzanın “Vəfa”, Abdulla Şaiqin “Vətən”, A.Şirvanzadənin “Namus”, N.B.Vəzirovun “Adı var, özü yox”, F.Şillerin “Məkr və məhəbbət”, V.Şekspirin “Otello” pyeslərini və bir sıra başqa əsərləri daxil etmişdir.

Abdulla Şaiqin “Vətən” pyesi müharibə illərində və sonrakı illərdə də Naxçıvan teatrının repertuarında özünəməxsus bir yer tutmuşdur. 1943-cü ilin dekabr ayında “Vətən” pyesinin ilk tamaşası olmuşdur. Quruluşçu-rejissor İsa Musayev, bədii tərtibatçı Şəmil Qazıyev, musiqi tərtibatçısı Ənvər Hüseynov tamaşada qəhrəmanın vətəni müdafiə və azadlıq uğrunda mübarizə və qələbəsini nikbinliklə verməyə müvəffəq ola bilmişlər. Ayırı-ayrı səhnələr, mizan və hadisələr tamaşaçılara coşğun həyat sevgisi, vətənə məhəbbət və sədaqət, düşmənlərə kin və nifrət hisslərinin aşılmasına kömək etmişdir.

“Vətən” tamaşasında İbrahim Həmzəyev, Elman, Zəroş Həmzəyeva, Gözəl, Səməd Mövləvi, Bilici Baba, Firuzə Əlixanova, İfrətə, Mirhəsən Mi-rişli, Lələş pəhləvan rollarında uğurla çıxış etmişlər.

“Şərq qapısı” qəzetinin 16 dekabr 1943-cü il tarixli nömrəsində İdris Səlimov tamaşa haqqında yazdığı resenziyanı belə tamamlayır: “Vətən” həqiqətən gənc nəslimizi vətəni müdafiə etməyə, onu hər cür düşmənlərinə amansız olmağa çağıran ən qiymətli və ən mühüm bir əsərdir. “Vətən”i səhnəmizin ən yaxşı tamaşaları sırasına qoymaq olar”.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Naxçıvana Bakıdan sənətkarlar gələr və yerli aktyorlarla birlikdə tamaşalarda çıxış edərdilər. SSRİ xalq artisti, mərhum Sidiqi Ruhulla 1942-ci il sentyabrın 10-da Naxçıvan teatrında S.Vurğunun “Vaqif” tamaşasında Qacar rolunda yerli aktyorlarla birlikdə çıxış etmişdir. Bundan başqa S.Ruhulla “Fərhad və Şirin” tamaşasında da Şapur rolunda çıxış etmişdir. Bu cür qüdrətli səhnə ustalarının Naxçıvana gəlişi teatrın həyatında əlamətdar hadisəyə çevrilirdi. Həm də aktyorların peşəkarlıq səviyyəsinin artmasına müsbət köməklik göstərmiş olurdu.³

Qeyd etmək lazımdır ki, Böyük Vətən müharibəsi illərində naxçıvanlı sənətkarlar sözün əsl mənasında böyük fədakarlıq göstərmişlər. Məhz bunun nəticəsiydi ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1944-cü il aprel ayının 25-də verdiyi fərmanla naxçıvanlı aktyorlar Rza İsfəndiyarlı, Mirhəsən Mirişli, Firuzə Əlixanova, Əyyub Abbasov, Zəroş Həmzəyeva, Kazım Hüseynov, Ağarza Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti, teatrın rəssamı Şəmil Qazıyev isə əməkdar incəsənət xadimi fəxri adıyla təltif olundular. Bir qrup aktyor və texniki işçilər Naxçıvan MR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri fərmanı ilə mükafatlandılar.

Düz bir ildən sonra müharibənin qurtarmasına az qalmış 1945-ci ilin aprel ayının 28-də Xədicə Qaziyeva və Roza Cəfərxanova Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar artisti fəxri adına layiq görüldülər.⁴

Professor Cəfər Cəfərov yazır: “Müharibə mövzusu üzərində teatrın və Azərbaycan dramaturqlarının əlbir işi öz nəticələrini yalnız 1942-ci ildən göstərməyə başladı. Bir qayda olaraq yeni pyeslər Əzizbəyov adına teatrın divarları daxilində doğulur, sonra isə başqa teatrların səhnəsinə addımla-yırdı. Lakin ayrı-ayrı teatrlar da öz xüsusi müharibə dramaturgiyasını yaratmaq təşəbbüsündən imtina etmirdilər. Məsələn, müharibənin qurtar-ması ərəfəsində, 1945-ci il may ayının 8-də Naxçıvan teatrının keçmiş rəssamı, sonra isə Böyük Vətən müharibəsi iştirakçısı N.Nağıyevin “Polad” pyesini tamaşaya qoymuşdur”.⁵

“Polad” əsəri Böyük Vətən müharibəsinə həsr olunmuşdur. Müharibədən əvvəl Naxçıvan teatrında bir çox tamaşaların quruluşçu rəssamı olan müəllim Nağı Nağıyev müharibədə canlı şahidi olduğu hadisələri məharətlə qələmə almışdır. Əsərdə azərbaycanlı oğul və qızların fədakarlığı, cəsurluğu, onların bütün sovet döyüşçüləri ilə çiyin-çiyinə faşist işğalçılarına qarşı mübarizəsi bədii inandırıcılıqla, təbii lövhələrlə verilmişdir.

“Polad” tamaşasının quruluşçu rejissoru İsa Musayev, rəssamı Şəmil Qaziyev və Əyyub Hüseynov idi. Əsas rolları Əyyub Məmmədov (Polad), Ağarza Əliyev (alman kapitanı), Xədicə Qaziyeva (şəfqət bacısı) oynamış-lar.

“Naxçıvan teatrının tarixi” kitabının müəllifi Əli Xəlilov yazır: “Teatr “Polad” əsərini də “Aydın” və “Praqanın şabalıd ağacları altında” (hər üç tamaşanın rejissoru İsa Musayev olmuşdurC.V.) pyesləri ilə birlik-də Bakı qastroluna, eləcə də Moskva baxışına hazırlamışdır. Lakin rayon zəhmətkeşlərinə mədəni xidməti yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə teatr qastrola getmədi. Həmin əsərləri yalnız Azərbaycanın bir çox rayonlarında nümayiş etdirməklə kifayətləndi”.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Naxçıvan teatrında Qurban Musayevin “Arsenal” (“Şərqin qalası”) (1944), K.Simonovun “Vətən oğlu” (1944), V.Şvarkinin “Şən nəğmə” (1944), A.Ostrovskinin «Günahsız müqəssirlər»(1943), C.Cabbarlının “Oqtay Eloğlu” (1943), V.Şekspirin “Otello” (1944) əsərləri də uğurla tamaşaya qoyulmuş və geniş tamaşaçı kütləsinin dərin rəğbətini qazanmışdır. Bu əsərlərin quruluşçu rejissorları Səməd Mövləvi, İbrahim Həmzəyev, İsa Musayev, rəssamları Şəmil Qazı-yev, Əyyub Hüseynov çalışmışlar ki, tamaşaların bədii dəyəri qüvvətli, təsir qüvvəsi emosional olsun. İsa Musayev, Səməd Mövləvi, İbrahim Həmzə-yev, Zəroş Həmzəyeva, Mirhəsən Mirişli, Firuzə Əlixanova, Xədicə Qaziyə-va, Əyyub Haqverdiyev, Əyyub Abbasov, Rza İsfəndiyarlı və başqaları Böyük Vətən

müharibəsi illərində tamaşaya qoyulan əsərlərdə maraqlı və yaddaqalan obrazlar düzümü yaratmışlar.

“Müharibə illərində Azərbaycan SSR əməkdar artisti, sonralar xalq artisti olmuş İbrahim Həməzəyevin yaratmış olduğu səhnə surətləri həm tamaşaçıların, həm də tənqidin diqqət mərkəzində olmuşdur. N.B.Vəziro-vun “Müsibəti Fəxrəddin” pyesində Fəxrəddin, Osman Sarıvəllinin “Ba-bək” mənzum dramında Babək, M.Lermontovun “İki qardaş” əsərində Aleksandr, M.Hüseynin “Nizami” tarixi əsərində Nizami, S.Vurğunun “Fərhad və Şirin” mənzum faciəsində Fərhad, M.H.Təhmasibin “Aslan yatağı” pyesində Şahmar, C.Cabbarlının “Oqtay eloğlu” əsərində Oqtay, A.Ostrovskinin “Günahsız müqəssirlər” pyesində Neznamov, M.İbrahimovun “Məhəbbət” dramında Yusif, V.Şekspirin “Otello” faciəsində Otello, K.Simonovun “Vətən oğlu” pyesində Kamal, A.Şaiqin “Vətən” dramında Elman, S. Rüstəmin “Qaçaq Nəbi” mənzum pyesində Qaçaq Nəbi... kimi zəngin xarakterli, bitkin səhnə obrazları aktyorun maraqlı ifasında uzun illər yaddan çıxmamışdır”.⁶

Naxçıvan teatrının yaradıcı kollektivi Böyük Vətən müharibəsi illərində zəhmətkeşlərə sədaqətlə xidmət etmiş, repertuarında xalqımızın tarixi keçmişini və düşməinə qarşı qəhrəmanlığını, şücaətini, igidliyini tərənnüm edən pyeslərə geniş meydan verməklə tamaşaçıda vətənə məhəbbət, sevgi hissləri, xoş duyğular aşılamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov C. Azərbaycan teatırı. Bakı, 1974, s. 213.
2. Vəzirov C. Güldürən - ağladan. Naxçıvan, 1998, s. 36.
3. «Qobustan» toplusu. 1996, № 1-2, s. 114.
4. Vəzirov C. İllərdə qalan izlər. Naxçıvan, 1997, s. 28.
5. Cəfərov C. Azərbaycan teatırı. Bakı, 1974, s. 218.
6. Qazıbəyov R., Vəzirov C. İbrahim Həməzəyev. Bakı, 1982, s. 24.

Джалил Везиров

НАХЧЫВАНСКИЙ ТЕАТР В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Деятельность Нахчыванского театра, прошедшего богатый творческий путь и сохранившего национальные традиции, в годы Великой Отечественной войны представляла собой настоящую героическую летопись. В статье исследованы богатый

репертуар Нахчыванского театра, сыгранные пьесы с героическими мотивами, а также мастерства отдельных режиссоров и актеров.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2006, №4

QADİR ƏLİYEV

Naхçıvan Dövlət Universiteti

GÜLÜSTAN TÜRƏSİNİN ÜZLƏRİNDƏKİ HƏNDƏSİ NAXIŞ ÇEŞNİSİNİN HARMONİK QURULUŞU HAQQINDA

1. Güllüstan türbəsinin memarlıq quruluşunun formalaşma dövrü.

X –XII əsrlər türk dünyası üçün olduqca qarışıq və ziddiyyətli bir dövr idi. Bir tərəfdən bu dövrü türk dünyasının intibah, oyanma dövrü, digər tərəfdən qarşılıqlı çəkişmələr dövrü adlandırmaq olar. Bu özünü elmi, zehni dünyagörüşlərdə də göstərirdi. Çünki həmin dövrdə türklər islamın qapılarını öz üzlərinə açmış, özlərinin əsrlər boyu yaratdıqları elmi, mədəni xəzinəni yeni mədəniyyətlə, onun gətirdiyi dünyagörüşlə zənginləşdirərək Şərqdə orta çağ türk-İslam intibahının əsasını qoymuşdur. Bu intibahı, İslamı qəbul etdikdən sonra Ərəb dünyasının yaşadığı böyük intibah dövrü ilə müqayisə etmək olar.

Ümumiyyətlə, islam aləmi özünün tarixində Osmanlılara qədər iki böyük intibah dövrü yaşayıb. Onlardan biri qeyd etdiyimiz kimi VII-IX əsrlərdə Ərəbistan yarımadasından tutmuş İspaniyanın cənubundakı Kordova da daxil olmaqla böyük bir ərazini əhatə etmişdir. İkinci İslam intibahı isə IX əsrin ortalarında Orta Asiyada başlayaraq, bütün Asiya qitəsinə yayılmış, XIII əsr monqol işğalına qədər davam etmişdir.

Orta əsr müsəlman Şərq intibahı dövründə Azərbaycan memarlığı bütün müsəlman memarlığı üçün ümumi olan kanonlara, vahid elmi nəzəri sistemə dayanırdı. Bu birlik tikinti sənətinin müxtəlif sahələrində özümlü şəkillərdə üzə çıxdığı kimi memarlıq bəzəyində, səthlərin naxışlarla bəzən-məsi şəklində özünü göstərirdi. Memarlıq bəzəyində naxışların o çağacan görünməmiş ölçüdə istifadə edilməsi dövrün sənətlərində dekorativliyə və simvolizmə olan güclü tələbatdan irəli gəlirdi.

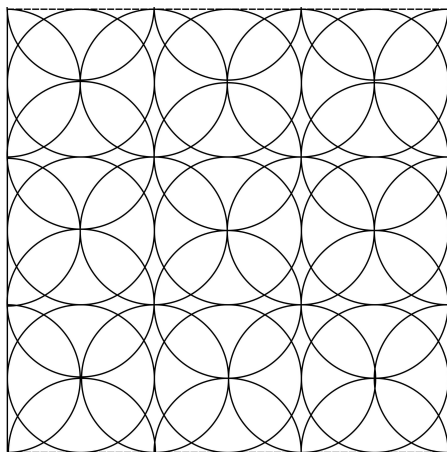
Məlumdur ki, antik dövrdən başlayaraq dünya hadisələri, əlamətləri arasında dürlü-dürlü əlaqələr axtaran bədii idrak dünya fraqmentlərini cürbəcür sinonimlər qrupu kimi modelləşdirməklə məşğul olur. İncəsənət dünyası hadisələrdən özü üçün sistemlər qururdu. Bu mənada incəsənət sistemtapıcı, sistemqurucu hadisədir və deməli idrakın mühüm formasıdır.

Üslubi xüsusiyyətlərinə görə XIII əsrin başlanğıcına aid edilən Gülüstan türbəsi də belə bir intibah dövründə yaranıb və şübhəsiz ki, bu da əsərin harmonik quruluşuna öz təsirini göstərüb. Gülüstan türbəsinin on iki üzündə üçpərli tağçalarda ardıcıl təkrarlanan üç tip həndəsi naxış çeşnisindən ancaq birinin harmonik quruluşunu araşdırmaqla fikrimizi ümumiləş-dirəcəyik. Həmin naxış çeşnisinin harmonik quruluşu kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemində daxildir.

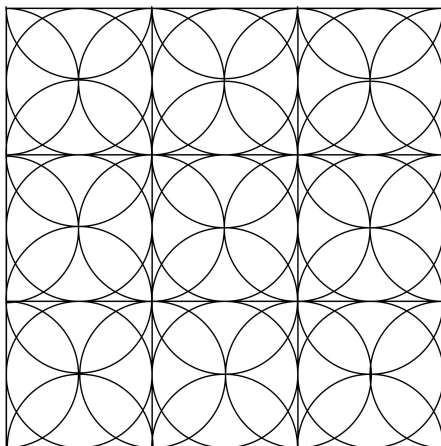
2. Kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənasiblik sistemi məsələsi.

Həndəsi naxışları yaradan ustalar müəyyən düzgün çoxbucaqlı götü-rüb onların vasitəsi ilə hamar səthi bir başdan o biri başa tam, fasiləsiz, aramsız örtməyə çalışırdılar. Həm də elə örtmək ki, alınan naxış iki ölçülü periodik təkrarlanan olsun. Tədqiq etdiyimiz naxış çeşnisinin harmonik quruluşunda da periodik təkrarlanan kvadratlar sistemindən istifadə olunmuşdur.

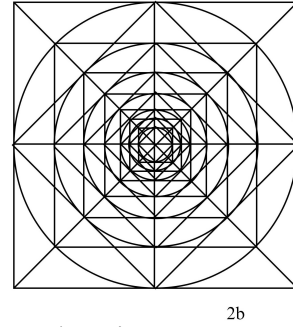
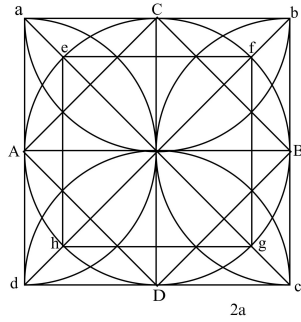
Məhəmməd Əl Xarəzmiyə görə kvadrat sahənin vahid ölçüsü ol-maqla, sahəsi diaqonalın yarım diaqonala vurulması ilə, tərəfi isə sahənin kvadrat kökü ilə təyin olunur. Bu faktor inşaat istehsalında, xüsusilə memarlıqda həlledici mahiyyət daşıyır. Ölçü vahidi kimi kvadrat hər hansı memarlıq abidəsinin modulunu müəyyən edirsə, onun diaqonalı və tərəfi arasında münasibətlər memarlıq formalarının qurulmasını və qurğunun ortaq ölçülülüyünü müəyyən edir. Bu mütənasiblik sisteminin həndəsi formasını müəyyən etmək üçün əvvəlcə müstəvini şəkildə göstərilən qaydada ikiqat toxunan çevrələrlə doldururuq (şəkl. 1a).

1a

1b

Şəkil 1a. 1b. Müstəvinin kvadrat sisteminə ötürülməsi.

Şəkil 2a. 2b. Kvadrat və bu əsasdan mütənasiblik sisteminin yaranması.

Toxunan çevrələrin alınması əvvəlcə göstərdiyimiz kimi bu mütənasiblik sisteminin bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən bir-biri ilə $\pi : 4$ ($\pi = 180^\circ$) bucağı təşkil edən xətlər üzrə hərəkət etməklə yerinə yetirilir. Sahəni kvadratla doldurduqdan sonra (şək. 1b) bu kvadratların birinin mütənasibliyini araşdırırıq. Təpə nöqtələrini a, b, c, d ilə işarə etdiyimiz bu kvadrat daxilində çəkilən çevrələrin tərəfləri ilə toxunma nöqtələrini birləşdirəklə ABCD kvadratını alırıq.

Kvadratın tərəflərinin nisbəti: $\frac{AD}{ad} = \frac{1}{\sqrt{2}}$ sabitinə bərabərdir.

Şəkil 2a-da təpə nöqtələri a, c və b, d diaqonalları üzərində yerləşən kvadratlar göstərilib. Onların tərəflərinin nisbəti $\frac{1}{2}$ -dir. Şəkilində təsvir olunan ABCD və e, f, g, h kvadratlarının diaqonalları bərabər olduqları üçün özləri də bərabərdir. Hər iki diaqonal üzrə təpələri onların diaqonalları üzərində olmaqla ardıcıl qurma əməliyyatları ilə mərkəzə doğru yaxınlaşsaq, alınan paraleltərəfli kvadratların tərəflərinin uzunluqlarının ardıcıl nisbəti 1:2, $\pi : 4$ qədər çevrilən kvadratların tərəfləri-nin uzunluqlarının ardıcıl nisbəti isə $1:\sqrt{2}$ olur. Bu eyni zamanda ikiqat kvadratlar sisteminin təşkil etdiyi quruluşdur. Beləliklə, bu mütənasiblik sisteminin ümumi kökü paralel tərəfli kvadratlar üçün 1:2, $\pi : 4$ qədər çevrilən kvadratlar üçün $1:\sqrt{2}$ olur (şək. 2b). Biz şəkil 2b-ni diqqətlə nəzərdən keçirsək görərik ki, ardıcıl qurma əməliyyatını mərkəzə doğru və əks istiqamətdə sonsuz olaraq davam etdirsək sonsuz kiçilmə və genişlənmə halında qurma əməliyyatı qurtarmır və sonsuz davam edir, harmonik quruluş isə sabit olaraq qalır. Bu isə ən böyük nizamlılıq qanunudur.

2. Türbə üzündəki həndəsi naxış çeşnisinin hikməti.

Orta yüzillər Azərbaycan mədəniyyətində sufizm kimi dərinliyə can atan fəlsəfi-estetik-mistik düşüncə tərzinə qarşı durmuş estetik pafos müstəvini bəzəyən naxış, fiquru, sözü eninə, uzununa düzən sənətdə özünü göstərirdi. Buraya orta əsr Azərbaycan intibah incəsənətinin dilində konsentrik simvollar adlandırdığımız başqa bir qrupu da aid etmək olar. Konsentrik simvollar antik mədəniyyətdən orta əsr müsəlman Şərq mədəniyyətinə keçsə də islamın təsiri altında yeni məzmun almışdı. Müsəlman mədəniyyəti ümumiyyətlə konsentrik model əsasında formalaşır və yaşayırdı. Məkan qatında Kəbənin yerləşdiyi Məkkə mərkəz sayılırdı və belə hesab olunurdu ki, İslam dünyası onun ətrafına düzülmüş konsentrik «çevrələrdir». Söz, bilik qatında (loqosferada) mərkəzi nöqtə mövqeyində Quran dururdu. İnsan davranışları sahəsində (personoloji qatda) isə bu yeri Hz. Məhəmməd (s.ə.s) tuturdu. Ən nəhayət bütün varlıq planında mərkəzi nöqtə Allah sayılırdı. İslam dünya modelində var olanların dəyəri onların bu mərkəzi nöqtəyə üz çevirməsi ilə ölçülürdü. Bu fikirləri konkret olaraq tədqiq etdiyimiz həndəsi naxış çeşnisinin harmonik quruluşunu müəyyən edən kvadrat və bu mənbədən yaranan mütənəsiblik sisteminin həndəsi təsviri üzərində ümumiləşdirəcəyik (şəkl. 2b).

Həndəsi təsvirdə mərkəzə doğru və əks istiqamətdə sonsuz kiçilən və böyüyən konsentrik çevrələr daxilində kvadratlar sistemi təsvir edilmişdir. Təsvirin mərkəzi nöqtəsi ibtidası və intəhası olmayan Allahın simvoludur. Düzdür, araşdırılan həndəsi naxış çeşnisində birbaşa «Allah» sözü göstərilməyib. Ancaq tarixən Gülüstən türbəindən əvvəl inşa edilən, böyük Əcəminin yaratdığı Orta əsr müsəlman Şərq memarlığının incisi olan Möminə xatun türbəsinin memarlıq kompozisiyalarının özündə yerləşən «Allah» sözü, medalyonlarında olan Allah, Məhəmməd (s.ə.s), xəlifələrin adları fikirlərimizi təsdiq edir.

Türbə üzərində tədqiq etdiyimiz həndəsi naxış çeşnisinin hikmətinin mənası açıqlanarkən ilk növbədə səbəb və səbəbiyyət əlaqələrini də nəzərdən keçirmək lazımdır. Məlumdur ki, hikmətli hərəkət elmi təməllərə dayanan və bir elmin ölçüsünə uyğunlaşdığı zaman doğru olduğu kəsinləşən əməldir. Buradakı elm həqiqi mənası ilə bir şeyin özünü qavramış olmaq deməkdir. Hikmətli bilgi təcrübə ilə əldə edilən və dərin mənə xüsusiyyəti daşıyan elmdir. Burada elm ilə iradənin qarşılığı, işbirliyi nəticəsində varolan və o varlığın özündən gözləniləni saxlayan bir metod üzə çıxır. Beləliklə, elm ilə sənətin birləşməsi olan hikmət meydana gəlir.

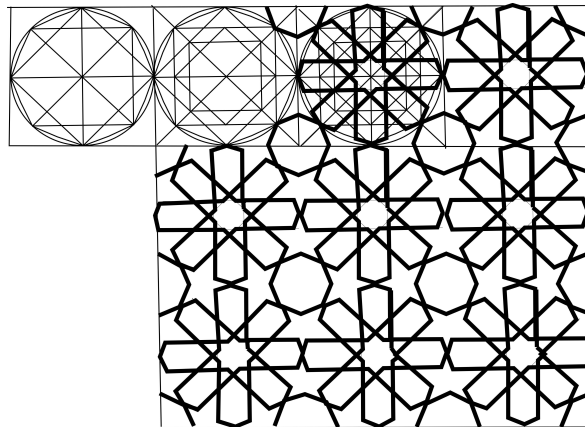
Hikmət özündəki mənaları anlamaqdır. Mənalar erkən dövrlərdə İslam aləminin dilində «səbəb və nəticə» kəlməsi yerinə işlənməklə, səbəblər və nəticələr demək olduğundan varlıqların içindəki gerçəkləri və o gerçəklərin təsirli xüsusiyyətləri tanımaq və o xüsusiyyətlərin dəyişik məqsədlərinin necə yönəldiyini anlamaqdır. Yəni varlıqlar arasında səbəb və nəticə əlaqələrini və tərtibini izləyib

varlıqların özünü və məqsədlərini qavramış demək olur. İş və hərəkət nəticəsində həqiqət ortaya çıxır.

Hikmət səbəb və nəticə ilə əlaqəli olduğundan, səbəbiyyətin həqiqəti də yaratmaq və kəşf etmək olduğundan əsl hikmət kəşf deməkdir. Yaratmaq yalnız Allahın işi olduğundan hikmət əsərləri səbəb və nəticələri yalnız yaratmaq deyil eyni zamanda o səbəbləri bir toplu içində əlaqələrə yönəltməkdir. Beləcə birinci əsər ikinciyə, ikinci, üçüncüyə və sonsuza qədər ilk və son səbəb və nəticənin təsirinə doğru uzanan sonsuz bir yoldur ki, buna da «sünnətullah» (Allahın sünnəti) adı verilir. Bu dünya və kainatda görünən bütün şeylər Allaha nisbət edilirsə (onun varlığı sayəsində) var.

Məlumdur ki, XI yüzillikdən başlayaraq əski din və mədəniyyətlərin təsiri altında olan müsəlman türk dünyasında təsəvvüf düşüncəsi çox geniş yayılmağa başlamışdır. Təsəvvüfün təməli olan tək varlıq (vəhdəti-vücuda) nəzəriyyəsinə görə varlıq təkdir, birdir. Bu tək varlıq, mütləq varlıq olan tanrının varlığından ibarətdir. Ondan başqa bir varlığın olması mümkün deyildir. Mütəsəvvüflər hər şeyin Allahın bir məzhəri (zuhur etmə yeri) olduğunu göstərmək üçün gözəl bənzətmələr yaratmışlar. Tədqiq etdiyimiz həndəsi naxış çeşnişi də memarlıq formasında olan bənzətmələrin tərkib hissəsidir.

Şəkil 2b-də deyilənlər həndəsi olaraq əks olunmuşdur. Bu təsvirdə kvadratlar sistemi bir toplu içində müəyyən əlaqələrə yönəlir. Şəkil 3-də həndəsi olaraq harmonik quruluşunun analizini verdiyimiz həndəsi naxış çeşnisinin hikmətin bütün sirri də bu qurulu nizamın içindədir.

Şəkil 3. Gülystan türbəsinin üzvlərinin birində həndəsi naxış çeşnisinin qrafiki analizi.

Fikrimizi yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gələ bilərik ki, Gülüstən türbəsi üzərində tədqiq olunan həndəsi naxış çeşnisi Türk-İslam düşüncə tərzinin sintezindən yaranaraq vahid olan Allaha inam əsasında formalaşib.

Müsəlman türk dünyasında olduğu kimi Naxçıvanda da mövcud olan tarixi-memarlıq abidələri özündə xalqın dünyabaxışını əks etdirən fəlsəfi əsərdir. Ona görə də həmin abidələrə xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətinin qarşılıqlı sintezi kimi baxılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. El-Said, Ayşe Rarman. Geometric Concepts in Islamic Art. London, 1976.
2. Усейнов М, Бретаницкий Л, Саламзаде А. История архитектуры Азербайджана. Москва, 1963.
3. Ələəñè Æ. İcəàìè äöâðö îâîàðëûâ ääëäyëyðè. Áakı, 1991.
4. Гика М. Эстетика пропорции в природе и искусстве Москва, 1936.
5. Elmalılı M. Hamdi Yazar. Hak dini Kuran Dili. İstanbul, 1977.

Кадир Алиев

О ГАРМОНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ ГЕОМЕТРИЧЕСКОГО ОРНАМЕНТА НА ГЮЛЮСТАНСКОМ МАВЗОЛЕЕ

Работа посвящена вопросу исследования гармонической структуры одного геометрического орнамента на мавзолее Гюлюстан, являющемся одним из мусульманско-тюркских памятников. Чтобы выяснить сущность поставленной задачи, "точкой опоры" исследования выбрано учение о гармонической идеи, занимавшей центральное место на мусульманско-тюркском Востоке. В работе органически переплетены исследования теоретического и практического плана, ибо

теоретическое и практическое, конкретное и абстрактное взаимопроницаемы. Достигнута поставленная в работе цель показать отражение процесса человеческого познания, философию искусства, выяснив сущность универсального плана выражения проблемы через форму и содержание.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

GÜLNARƏ QƏNBƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

SƏFƏVİ DÖVRÜ XALÇALARI

Moğol tayfalarının hakimiyyətləri başa çatdığı dövrdən sonra Səfəvi silsiləsi (1447 miladi) Şah İsmayılın əli ilə yaradıldı. Şah İsmayıldan sonra şah Təhmasib, şah Abbas hakimiyyətə gəldilər. Bu dövrdə şiə məsəbi rəsmi din olmaqla incəsənət adamlarına daha çox sərbəstlik verdi. Bu dövrün özəlliklərindən biri də hakimlərinin incəsənətə maraqları, xüsusi olaraq rəssamlıq, memarlıq, kaşığılıq və xalçaçılığı inkişaf etdirmələri idi.

Azərbaycanda xalçaçılıq sənəti ən qədim sənətlərdən biridir. Altay vilayətinin Pazırık dərəsindən tapılmış, 2500 il buz içində qalan bu xalı haq-qında danışarkən prof N.S.Rudenko demişdir: «Bu xalça hər şeydən əvvəl Midiya sənətinin nümunəsidir» (1, s. 13).

Moğollar dövrünün minyatürlərindən görünüb ki, xalçalar o dövrdə də rəng kompozisiyalarından faydalanır və çox turuncu, ulduz şəkilli, çoxbucaqlı, düzxətli, həndəsi naxışlı, kufi haşiyəli kompozisiyalara sahib-dilər.

Bu gün islimi naxışlar – ilan islimi, əjdahaağızlı islimi, bir-birinə ayrılmış yarpaqlı butalar xalıların kompozisiyalarında önəmli rol oynayır. 500 il bundan öncə yarpaq kompozisiyaları, xətai naxışları ilə yerini gül və iri, narın çiçəklə dəyişdirdi. Bu növ kompozisiyalar indiki dövrə qədər xalça toxuyanların bəyəndikləri naxışlardır.

Səfəvilər dövründə bu kompozisiyada Bakıda «Xilə-buta», Qarabağ-da «Nəlbəkişül», Təbrizdə «Ləçəkturunc», «Şahabbası», «Şeyx Səfi» və «Ovçuluq» çeşnili çoxlu xalçalar toxunmuşdur. Bu dövrdən bir neçə xalça günümüzə qalmaqdadır ki, onların da toxunma tarixi kitabələrdə yazılıb. Bu xalçalar bir cüt «Şeyx Səfi» (Ərdəbil) və bir «Şikargah» xalısıdır.

Ərdəbildə toxunmuş «Şeyx Səfi» adlı ornamental bədii çeşnisi kimi dolğun naxışlı və mürəkkəb kompozisiyalı sənət əsərinə çox az rast gəlmək olur.

Vaxtılı Ərdəbil məscidindən «aparılmış» və hazırda Londonun «Viktoriya-Albert» muzeyində saxlanılan «Şeyx Səfi» xalısı 1539-cu ildə (hicri 946) Təbriz sənətkarları tərəfindən toxunulmuşdur (bu xalı 56,12 kvadrat metrdir, eni 5,34 m, uzununu 10,51 m-dir).

«Şeyx Səfi» xalçalarının kitabələrində Hafiz adlı şairdən bir qəzəl yazılıb. Ara sahənin yuxarı hissəsində yerləşən kitabədə dərğahın bəndəsi kaşanlı Məqsudun işi sözləri yazılıb. Burada «Məqsud kaşanı» xalını toxuyan sənətkar adı deyil, onu sifariş edən şəxsin adı hesab edilir (2, s. 29). Bu xalının kompozisiyası Hərati və Səfəvi metodlarının qarışığıdır.

16 guşəli turunc, uçan durnaların naxışı və atsürənlərin paltarları Nizaminin xəmsəsinə çəkilən minyatürlərə oxşayır.

Səfəvi dövrü incəsənət xadimləri kompozisiyalı xalçalara nilüfər güllər, 10 ləçəkli güllər, Xətai və Şah Abbasi gülləri, çoxlu yarpaqlar, buta-lar və islimi naxışlı yeni kompozisiyalar artırmışlar (3, s. 96).

Bu dövrdə ustad Kəmaləddin Behzad və şagirdləri Heratdan Təbrizə gələrək, Təbriz incəsənəti məktəbinin əsasını qoyublar.

XVI-XVII əsrlərdə məşhur miniatür rəssamları Sultan Məhəmməd, Əlirza Abbasi, Sadiqi Əfşar və başqaları xalçaçılıq sənətinin nəzəri və əməli işləri ilə yaxından məşğul olmuş, dünya şöhrətli klassik kompozisiyalar yaratmışlar. Sadiqi Əfşar naxış sənəti, rəssamlıq və xalçaçılığın digər məsələləri barədə «Qanun əs süvər» kitabını yazmışdır (1, s. 127).

Bu dövrdə xalçaların haşiyəsi daha çox önəm daşıyıb və xalça rəssamları o haşiyələrə daha çox incəliklər artırılıblar.

Şah Təhmasib dövründə xalçaçılıq daha da inkişaf etdirilmiş, bir sıra tarixçilərin yazdığına görə, o, bir neçə xalça çeşniyi də işləmişdir (1, s. 15).

Şah Təhmasib dövründə turunc, qabqabı, heyvanlı, ovçuluq, əfşan və kətibəli turunc kompozisiyalar əsasında çoxlu xalçalar toxunub. Bunlar-dan biri Şeyx Səfi məqbərəsində bu günümüzdə qalan qiymətsiz bir xalçadır ki, onun ortasında beş dəstə heyvan – şir, bəbir, buynuzlu maral, ceyranlar və onlara həmlə edən heyvanlar. Bu xalçada harmoni və ritm heyvan naxışları ilə gül və buta naxışları arasında çox önəmli bir əlaqə yaradıb.

Bu dövrdə yun xalçalarla yanaşı ipək xalçalar hakimlərin saraylarında və xarici ölkə şahlarına hədiyyə olaraq toxunurdu. Bir sıra xalçalar-dan II Sultan Səlimə (Osmanlı padşahı) hədiyyə olan xalçanı göstərmək olar.

Bu dövrdə namazlıq və sujetli xalçalar da çox toxunurdu.

Namazlıq xalçalar müsəlman şərqində çoxdan xüsusi istehsal olun-sada Səfəvilər dövründə toxunuşu daha da çoxaldı və xüsusi çeşnilər əsasında toxunmağa başlandı.

Azərbaycanda bu xalça «ceynəmaz», «namazlıq», «mehrabi», İran-da «canamaz», «taş», Ərəblərdə «sacadə» adlandırılırdı. Namazlıq xalçalar xüsusi ölçüdə və kompozisiyada toxunurdu. «Namazlıq» xalçasının toxunuşu Şimali Azərbaycanda, Dağıstanda, İranda və Türkiyədə (XVIII əsrdə) və başqa islam dininə inanan ölkələrdə geniş yayılmış, bu da birinci XVI əsrdə Cənubi Azərbaycanda toxunmuşdur ki, əsas mənbəyi Təbrizdir.

Namazlıq xalçalar bir nəfərlik, ailə üçün və 30-40 nəfərlik insanlar üçün toxunurdu. Böyük namazlıq xalılar məscidlər üçün, ailə üçün toxunan xalılar islam

ölkəsində evdə ailə üzvlərinin namaz qılması üçün toxunur-du, bu da «saf» adlanırdı (4, s. 107).

Rəssamlar bu xalçaları öz xarakterik obrazlarına görə yaradırdılar, onlar asimmetrik kompozisiyada, yuxarı hissəsinə rəsmlər işləyirdilər, aşağı hissəsi isə insan (kişi başı) fiqurası formasında toxunurdu. Xalq xalçaların-da isə müəyyən hissəsində insanın üzü və hətta əlləri də təsvir olunurdu.

Namazlıq xalçanın mərkəzində möhür, təsbeh qoymaq üçün yer də ayrılırdı. Xalçanın mərkəzində verilmiş kompozisiyada bitkisel naxışlar – ağac təsviri, nilüfər, yarpaq, bir-birinə spiral formasında sarılmış islimi naxışlar, bulud təsvirləri, vazada güllər – Xətai kompozisiyalar işlənidir. Kənar bəndlərində kufi, süls, nəsx, nəstəlik hərflərlə «Allah böyükdür» sözləri, Qurandan götürülmüş ayələr toxunurdu.

Süjetli xalçaların kompozisiyasının bədii həllində tanınmış sənətkarlar – Təbriz miniatur məktəbinin rəssamları yaxından iştirak edirdilər. Süjetli xalçalarda zərif təsvirlər, dəqiq həndəsi bölgüyə riayət olunan çoxplanlı kompozisiya güclü realizim ilə müşayiət olunur ki, bu da zövq, dünyagörüşü, sənətkarlıq göstəricisi olmaqla yanaşı, Tanrı-Kainat-İnsan haqda bilgilərin, dini fəlsəfi dünya görüşün, poetik duyumun qüdrətli ifadəsidir. Bu dövrdə toxunan, sadəliyi, rəngarəngliyi ilə fərqlənən süjetli xalçalar Azərbaycan təsviri sənətində müstəsna əhəmiyyətə, yüksək bədii dəyərə və emosional təsir qüvvəsinə malik olub, özündə dekorativ tətbiqi sənətin, rəssamlığın, memarlığın, poeziyanın, xattatlığın ən gözəl keyfiyyət-yətlərini təmsil edir.

Süjetli xalçalarda əsasən ədəbi nümunələr, ovçuluq və məişət, tarixi, fəlsəfi mövzular öz əksini tapmışdır.

Nizaminin «Xosrov və Şirin», «Leyli və Məcnun» poemalarının süjeti əsasında tərtib olunmuş XVI əsr Kirman xalçası plastik xalçaçılığın yüksək ərazilərinin təstiqi, miniatur təsviri sənətinin möhtəşəmlik nümunəsidir (rəsm 5). O, Paris tətbiqi sənət muzeyinin fondlarında saxlanılır (3, s. 8-9).

Şah Təhməsinin hökmranlığı dövründə incəsənət sahəsi inkişaf et-miş, ancaq Şah Abbasın dərvişliyi, incəsənət xadimlərinə baxımsızlığı onla-rın başqa ölkələrə getməsinə səbəb oldu.

Şah Abbas Səltənəti emalatxanalar düzəltirdi ki, o emalatxana-larda da çox bahalı ipək xalçalar toxunurdu. Bu xalçaların məşhur olanları Polşanın Padşahı III Ziksmundun sifarişi ilə toxunanlardır. Belə xalçaları Avropa ölkələrinin çoxunda tapmaq olar. Bu xalçaların rəsmi böyük rəs-samların əsərlərində də görünür. Məsələn: Niderlandiya rəssamları Hans Memling (1433-1494), «Məryəm öz körpəsi ilə» əsərində Azərbaycanın Şirvan xalçasını, Hans Holbeyn (1497-1543), «Səfillər» əsərində Gəncə-Qa-zax növlü xalçasını, XV əsr Venetsiya rəssamı Karlo Krivello

(1430-1493), «Müjdə» əsərində Azərbaycan xalçasını göstərmişdir. O cümlədən Velasqes, Roben, Van Deyk, Vermiyer, Behoq, Bol və s. rəssamların əsərlərində də Azərbaycan xalçalarının rəsmləri görünməkdədir.

Səfəvilər dövrünün sonunda Ağaclı kompozisiyalar daşıyan xalçalar və bağhaşiyəli yarımgirdəli xətlərlə bağlı olan xalçalar yeni bir səpkidə yarandı ki, «həst-behst» və «çaharbah» onlardan ilham almışdır.

Bu səpkili xalçaların əsl yerli kvadrat kərdilər, rəngbərəng güllərlə doludur, su yolları, sərv ağacları və onların butalarının üzərini uçan quşlar alır. Bunların ən önəmli nümunəsi Təbrizdə toxunan bir xalıdır.

Bu dövrdə çox əla kilimlər də toxunmuşdur ki, onların üzəri də gül və həndəsi naxışlarla bəzədilmiş, heyvanlar, əjdahaların şikar, savaş səhnələri çəkilmişdir.

Səfəvilər dövrünə aid olan xalçalar az saylı olmaqlarına görə çox önəm daşıyır və xalça tədqiqatçılarına hər zaman mənbə olub.

ƏDƏBİYYAT

1. Mücürü C. Azərbaycan xalçaçılığının texnoloji üsulları. Bakı, «Maarif» 1987, s. 200.
2. Azərbaycan incəsənəti. c. VI. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu. Bakı, Az. SSR EA nəşriyyatı, 1959, s. 322.
3. Tağıyeva R. Nizami obrazları xalçalarda. Bakı, «İşıq», 1991, s. 60.
4. Алиева К. Тебризская ковровая школа XVI-XVII вв. Баку, «Элм», 1999, с. 268.

Gulnara Qemberova

THE CARPETS OF SAFAVI AREA

Carpets which belong to Safavi Era are very few but take an important place. Different composition carpets in this century are famous. Here belong: flowers, compound twill trimming bands, Khatai and Shah Abbasi flow; a lot of leaves, paisleys (Buta) islims, animals, dragon design, Satin design and etc. The Carpets

which from silk and wool are kept in the world museum and are shown in the work of famous painters of Europe. In Modern Era our investigators find these carpets.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

İQTİSADİYYAT VƏ FƏLSƏFƏ

RƏCƏB RƏHİMLİ
AMEA Naxçıvan Bölməsi

VƏTƏNDAŞLARIN YERLİ ÖZÜNÜİDARƏDƏ İŞTİRAKI

Günümüzdə yerli özünüidarələr demokratik inkişafın əsas şərti olaraq qəbul olunmaqdadır. Ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə yerli özünü-idarələr, cəmiyyətin idarə edilməsində müəyyən bir rola sahibdir. Amma tam mənada yerli özünüidarələrin qurula bilməsi üçün onların idari müstəqilliyə sahib, maliyyə cəhətdən güclü, geniş səlahiyyət və vəzifələrlə təmin olunması yetərli deyildir. Bunlarla bərabər vətəndaşların, yerli özünüidarələrin yaradılması, onların qərarları və fəaliyyətləri üzərində nəzarətinin həyata keçirilməsi də vacibdir. Çünki təbiətləri etibarı ilə yerli özünüidarələr, vətəndaşlara ən yaxın idari qurumlardır. Qəbul etdikləri qərarlar və həyata keçirdikləri xidmətlər vətəndaşlara birbaşa təsir etməkdədir. Təbii olaraq birbaşa özlərinə aid olan məsələlərə münasibət bildirmək üçün vətəndaş cəmiyyətinin idarəetmədə iştirakının önü açılmalıdır. İştirakın geniş şəkildə həyata keçirilməsi yerli səviyyədə doğru qərarların qəbul edilməsinə, bunun nəticəsində də xidmət keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, yerli xalqın idarəyə olan münasibətinə və ən önəmlisi də kiçik idarəetmə qurumlarından başlayaraq vətəndaşların demokratik həyata alışmasına yol açır.

Vətəndaşların, yerli özünüidarələrin qurulmasında, onların qərar qəbul etmə proseslərində və fəaliyyətində iştirakının bir çox yolu vardır. Dünya təcrübəsi göstərir ki, müxtəlif ölkələrdə bu məsələdə fərqli metodlar tətbiq olunur. Məsələn, başda yerli özünüidarələrə seçkilər olmaq üzrə, yerli rəy sorğuları, vətəndaş yığıncaqları, komissiyaların işinə vətəndaşların cəlb olunması və digər metodlar vətəndaşların yerli özünüidarələrin işində birbaşa və ya vasitəli olaraq iştirakını təmin edir.

Azərbaycandakı vəziyyətə nəzər salsaq görürük ki, vətəndaşların yerli özünüidarədə fəal iştirakını təmin edən müxtəlif qanunlar mövcuddur. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun IV fəslində vətəndaşların öz iradəsinin birbaşa ifadə etməsi və yerli özünü-idarənin həyata keçirilməsinin digər formaları haqqında maddələr yer almışdır. Eyni zamanda bu məsələ haqqında bələdiyyə seçkiləri və yerli rəy sorğusu haqqında qanunlarda müxtəlif hökmlər mövcuddur.

Vətəndaşların yerli özünüidarələrdə iştirakı üsullarından biri yerli rəy sorğusudur. «Yerli rəy sorğusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa görə yerli rəy sorğusu – yerli əhəmiyyətli məsələlər barəsində bələdiyyə ərazisində yaşayan vətəndaşların rəyinin öyrənilməsidir (m. 1). Ümumi olaraq ifadə edərsək, yerli rəy sorğusu yerli özünüidarənin əsas işləri haqqında əlaqədar bələdiyyə sakinlərinin birbaşa iradəsini ifadə edir. Qanuna görə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə bələdiyyələrin səlahiyyətinə aid edilmiş yerli əhəmiyyətli məsələlər yerli rəy sorğusuna çıxarıla bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanun-vericiliyi ilə bələdiyyələrin səlahiyyətinə aid edilməmiş məsələlər, bələdiyyənin rayon və şəhər inzibati ərazi tərkibindən çıxmaq, muxtariyyət elan etmək, bələdiyyələrin dövlət tərəfindən müəyyən edilmiş sərhədlərini dəyişdirmək, insan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını məhdudlaşdırmaq, tarixi, mədəni abidələrə və qoruqlara ziyan vurmaq məqsədi güdən məsələlər çıxarıla bilməz. Yerli rəy sorğusu haqqında qanunun 11-ci maddəsinə görə, yerli rəy sorğusu bələdiyyə orqanının və ya bələdiyyə ərazisində yaşayan vətəndaşların təşəbbüsü ilə keçirilir. Vətəndaşların təşəbbüsü ilə yerli rəy sorğusunun keçirilə bilməsi üçün səsvermə hüququna malik olan vətəndaşların azı 10 faizinin imzasının toplanması vacibdir. Yerli rəy sorğusunu təyin etmək hüququ isə qanunun 10-cu maddəsinə görə bələdiyyələrə məxsusdur. Ancaq burada yerli rəy sorğusunu təyin etmək hüququnun bələdiyyə sədrində, yoxsa bələdiyyə məclisində olduğu haqda heç bir məlumat yoxdur. Yerli rəy sorğusunun təyin edilməsi haqqında qərarla yerli rəy sorğusunun keçiriləcəyi tarix, yerli rəy sorğusuna çıxarılan məsələnin ifadəsi, maliyyələşdirmə qaydası müəyyən olunur. Qəbul edilən qərar 3 gün ərzində yerli kütləvi informasiya vasitələrində elan olunaraq müvafiq icra hakimiyyəti orqanına göndərilir. Burada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi həyata keçirir («Yerli rəy sorğusu haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 24 dekabr 1999, № 234). Azərbaycan Respublikası-sının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı yerli rəy sorğusunun təyin edilməsi haqqında qərardan müvafiq məhkəməyə şikayət edə bilər. Məhkəmə isə 3 gün içində şikayətlərə baxıb müvafiq qərar çıxarır.

Bələdiyyələrin ərazisində yaşayan və seçki hüququna malik olan vətəndaşlar könüllü olaraq yerli rəy sorğusunda iştirak edə bilərlər. Yerli rəy sorğusuna çıxarılan məsələ o halda qəbul edilmiş sayılır ki, yerli rəy sorğusunda iştirak etmək hüququ olan vətəndaşların azı 25 faizi iştirak etsin və səsvermədə iştirak etmiş vətəndaşların yarısından çoxu yerli rəy sorğusuna çıxarılan məsələnin «lehinə» səs versin.

Yerli rəy sorğusunun nəticələrinə dair ərazi rəy sorğusu komissiya-sının qərarı beş gün ərzində elan olunur. Elan olunan yerli rəy sorğusunun nəticələri ilə əlaqədar bələdiyyə müvafiq qərar qəbul edir.

Görüldüyü kimi yerli rəy sorğusu ilə əlaqədar kifayət qədər qanun-vericilik aktları mövcuddur. Vətəndaşların bu məsələ ilə əlaqədar onlara verilən hüquqlardan necə istifadə edəcəklərini isə zaman göstərəcəkdir.

Vətəndaşların yerli özünüidarədə iştirak üsullarından biri də vətəndaş yığıncaqlarıdır. Vətəndaş yığıncaqları ilə əlaqədar qanun hökmü «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 28-ci maddəsində yer almışdır. Bu qanun hökmünə görə əhalisi 500 nəfərdən az olan bələdiyyələrdə yerli əhəmiyyətli məsələlərə münasibət bildirmək, təkliflər irəli sürmək, kollektiv rəy söyləmək məqsədi ilə həmin bələdiyyə ərazilərində vətəndaşlar öz yığıncaqlarını keçirə bilirlər. Vətəndaş yığıncaqlarında 18 yaşı tamam olmuş bələdiyyə sakinləri iştirak edirlər. Vətəndaş yığıncaqlarında bələdiyyənin nizamnaməsi və başqa qərarlar qəbul edilir, dəyişdirilir və ləğv olunur. Bu yığıncaqlar bələdiyyənin ərazisində yaşayan və səsvermə hüququ olan vətəndaşların azı 25 faizi iştirak etdikdə səlahiyyətli olur.

Yerli özünüidarədə vətəndaş iştirakını təmin edən metodlardan biri də əhalinin bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsüdür. Bu məsələ «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 29-cu maddəsində yer almışdır. Bu maddəyə görə bələdiyyə nizamnaməsinə uyğun olaraq, əhalinin yerli əhəmiyyətli məsələlərə dair bələdiyyə aktları yaratmaq təşəbbüsü göstərmək hüququ vardır və yerli əhəmiyyətli məsələlər barəsində əhalinin bələdiyyələrə verdiyi bələdiyyə aktlarının layihələri hökmən əhalinin nümayəndələrinin iştirakı ilə açıq iclaslarda müzakirə olunmalı, nəticələri rəsmən elan edilməlidir.

Vətəndaşların bələdiyyələrə, bələdiyyə orqanlarına və onların vəzifəli şəxslərinə fərdi və kollektiv surətdə müraciət etmək hüququ digər bir yerli özünüidarədə iştirak formasıdır. Bu hüquq vətəndaşlara «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 30-cu maddəsi ilə verilmişdir. Bələdiyyələr, bələdiyyə orqanları və onların vəzifəli şəxsləri vətəndaşların müraciətlərinə mahiyyəti üzrə bir ay ərzində cavab verməli-dirlər. Ancaq bələdiyyələr torpaq sahəsi əldə etmək istəyən hüquqi və fiziki şəxslərin ərizələrinə 10 gün müddətində baxmalıdırlar. Bu göstərilən müddətlərdə vətəndaşlara cavab verilməməsi halında cavabdeh şəxslər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunlarına əsasən məsuliyyətə cəlb olunurlar.

Bələdiyyə seçkiləri, vətəndaşların yerli özünüidarədə iştirakının ən əsas və ən önəmli formasıdır. Seçkilərlə, vətəndaşlar, onlara yaxşı xidmət edə biləcəklərinə

inandıqları təmsilçiləri bələdiyyə məclisinə seçərək, daha doğrusu, bu məsələdə iradələrini ortaya qoyaraq bələdiyyənin idarə olun-masında iştirak etmiş olurlar. Təbii ki, burada əsas olan vətəndaşların müstəqil bir şəkildə təmsilçilərini seçə bilmələrinə şərait yaradılması və bu məsələdəki iradələrini ortaya qoyarkən heç bir təzyiqə məruz qalmama-larının təmin edilməsidir. Əks təqdirdə demokratik şəkildə fəaliyyət göstərən yerli özünüidarələrin varlığından söz etmək mümkün deyildir. Konstitusiyamızda, «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununda və Azərbaycan Respublikasının Seçki məəcəlləsində bu məsələ ilə bağlı lazımi qədər qanun hökmləri mövcuddur. Bildiyimiz kimi bələdiyyələrə seçkilər, qanunlarla müəyyənləşdirilən seçki hüquqları təmin edilməklə, ümumi, bərabər, birbaşa seçki sistemi əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə ilə həyata keçirilir. «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 27-ci maddəsinin son bəndinə görə, Azərbaycan Respublikasının dövlət orqanları bələdiyyələrə seçkilərin de-mokratik əsasda keçirilməsinə təminat verirlər. Fikrimizcə, qanunun bu hökmü ümumi xarakter daşıyır, veriləcək təminatın nələrdən ibarət olacağı qanunda açıq şəkildə öz əksini tapmır. Seçkilərlə əlaqədar daha bir xüsusiyyət göstərməkdə yarar vardır ki, bu da seçkilərin nəzarət funksiyası daşımalarındadır. Çünki seçkilər zamanı seçicilər, namizədlərə səs verib-verməməklə onların əvvəlki fəaliyyətlərini qiymətləndirməkdə və bu da özü-özlüyündə nəzarət mexanizmini ortaya çıxarmaqdadır.

Yerli özünüidarənin həyata keçirilməsində vətəndaşlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, «Bələdiyyələrin statusu haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununa, başqa qanunlara və bələdiyyənin nizamna-məsinə zidd olmayan digər formalarda da (məhəllə komitələri, assosiasiyalar, xeyriyyə təşkilatları və s.) iştirak edə bilirlər.

Nəticə olaraq söyləyə bilərik ki, vətəndaşların yerli özünüidarədə iştirakı formaları müxtəlif qanunlarla təminat altına alınmışdır. Ancaq burada əsas olan vətəndaşların yerli özünüidarədə iştirak etmə istəyi, özlərinə və bələdiyyə qurumlarına güvənmələri, düzgün təşkilatlara bilmə-ləri kimi məsələlərdə ortaya çıxan problemlərin vaxtında həll edilməsidir. Bu məsələdə Azərbaycanda başqa bələdiyyələr olmaq üzrə qeyri-hökumət təşkilatları, siyasi partiyalar, elm adamları və ümumiyyətlə məsələ ilə əlaqədar olan bütün şəxslər üzərlərinə düşən vəzifələri layiqincə yerinə yetirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası. Bakı, 2004.

2. Bələdiyyələr Haqqında Sənədlər Toplusu. Bakı, 2005.

Раджаб Рагимли

УЧАСТИЕ ГРАЖДАН В МЕСТНОМ САМОУПРАВЛЕНИИ

Имеется много способов в создании органов местного самоуправления, участия в процессах принятия ими решения и в их деятельности. Мировой опыт показывает, что в разных странах в этом вопросе применяются различные методы. В этой статье даны сведения об участии граждан в местном самоуправлении в Азербайджане. В нашей стране формы участия граждан в местном самоуправлении обеспечены разными законами. Однако здесь самое главное, это своевременное решение проблем, возникших в таких вопросах как желание граждан участвовать в местном самоуправлении, вера в себя и в муниципальные структуры, знание их правильной организации. В этом вопросе неправительственные организации, политические партии, люди науки и вообще все лица, связанные с этим вопросами, должны по достоинству выполнять положенные на них задачи.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

CAVADXAN QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi

**NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI İQTİSADİYYATINDA AQRAR
SEKTOR VƏ ONUN DİNAMİK İNKİŞAFI**

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra qarşıda duran ən zəruri məsələlərdən biri və demək olar ki, birincisi bu dövrdə hələ də möv-cud olan keçmiş inzibati amirlik iqtisadi sistemini qalıqları ilə birlikdə tamamilə aradan qaldırmaq, daha mütərəqqi iqtisadi sistem olan, özünü sözün həqiqi mənasında doğrultmuş bazar iqtisadi sisteminə köklü dəyişikliklər etməklə keçmək və iqtisadiyyatımızı bu iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun olaraq qurmaq idi. Bu dövr bizim ölkəmiz üçün çox mühüm bir dövr kimi yaddaşlara həkk olunacaqdır. Çünki, ən əvvəl olaraq özü üçün çox əlamətdar olan müstəqilliyinə yenidən qovuşmuşdur. Yetmiş illik ayrılıqdan sonra qazandığı böyük nailiyyət xalqımızın hər bir üzvü üçün çox qiymətlidir. Bu ayrılıq özünü həm siyasi, həm mədəni, digər sahələrlə yanaşı xüsusi olaraq iqtisadi sahədə çox bariz şəkildə göstərirdi.

Məlumdur ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatının əsas və mühüm tərkib hissələrindən biri olan aqrar bölmənin inkişafı məsələsi daim diqqət mərkəzində durur. Bu sahənin canlanması eyni zamanda kənd təsərrüfatının da inkişafına əsas şərait yaradır. Aydındır ki, kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi torpaqdır. Aqrar sahə, torpaq və bununla əlaqədar olaraq meydana çıxan, formalaşan münasibətlər ümumilikdə cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərini özündə əks etdirir. Kənd təsərrüfatında maddi nemətlərin əksər hissəsi istehsal olunduğundan belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu maddi nemətlərin istehsalı prosesində insanlar iştirak edir. Elə aqrar münasibətlərə verilən tərif də buradan çıxır ki, o, maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesində insanlar arasında yaranan münasibətləri ifadə edir.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, son dövrlərdə kənd təsərrüfatının inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılmaqdadır. Bazar iqtisadi sistemi şəraitində ölkəmizin iqtisadi inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsi sahəsində möhkəm strategiyaya söykənmiş proqram əsasında işlər görülməkdədir. Bu tədbirlərin tərkib hissələrindən biri də aqrar sektorun inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Məlumdur ki, müxtəlif istiqamətli təsərrüfatlar yaratmaqla, çoxnövlü mülkiyyət münasibətlər əsasında aqrar sektorun inkişafı üçün kifayət qədər iqtisadi-sosial və siyasi imkanlar

yaradılmışdır. Digər tərəfdən yeni iqtisadi sistemin formalaşması üçün müvafiq hüquqi bazanın yaradılması istiqamətində çoxlu işlər görülmüşdür.

Aqrar islahatlar haqqında, özəlləşdirmə haqqında, kolxoz və sovxozların islahatı haqqında, sahibkarlıq haqqında qanunları, vergi, maliyyə-bank sisteminin təkmilləşdirilməsinin nəzərdə tutulması istiqamətində qərarların və digər bu kimi hüquqi aktların qəbul edilməsi aqrar sektorun inkişafı istiqamətində mühüm tədbirlər sistemi kimi xarakterizə edilməlidir.

Məlumdur ki, hər bir bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş ölkə yeni təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması və bu əsasda özəl qurumların inkişaf etdirilməsini diqqət mərkəzində saxlayır. Söz yox ki, bazar iqtisadiyyatının təkanverici qüvvəsi özəl qurumlardır. Bu sahənin inkişafı məqsədilə özəl qurumların istifadəsi üçün torpaq sahəsinin ölçüsü, fəaliyyət sahəsi və istehsalın həcmi əsas şərtidir ki, bu da iqtisadi ədəbiyyatda özəl qurumların parametri adlanır. Məlumdur ki, özəl qurumlarda istifadə üçün torpaq sahəsi nə qədər çox olarsa, iqtisadi səmərəlilikdə bir o qədər də yüksək olar. Bu sahədə xarici ölkələrin iqtisadi təcrübələrindən istifadə etmək həqiqətən-də çox əlamətdar olar.

Müasir dövrdə aqrar sektoru inkişaf etdirməklə həm də ərzaq probleminin həlli istiqamətində irəliləyişlər əldə etməklə bu sahədə bolluq yaratmaq mümkündür. Qeyd edək ki, bu sahə dövlətimiz tərəfindən qayğı ilə əhatə olunmuşdur. Bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyev ölkəmizdə rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətdə ölkə əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin zəruriliyini ön plana çəkmişdir.

Bu məqsədyönlü və müdrik bir siyasətdir. Bu siyasətin davamı ola-raq Azərbaycan Hökuməti Avropa Komissiyası ilə memorandum imzala-yıb. Möhtərəm prezidentimizin 2001-ci il 2 mart tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş Milli Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı bu sahədə çox böyük dayaq kimi qiymətləndirilməlidir. Bütün bunlar onu göstərir ki, ölkəmizdə iqtisadi inkişafın təminatı sahəsində həm hüquqi-təşkilati baza var, həm də real, mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Azərbaycan respublikasında son illərdə görülmüş bu kimi bütün düşünülmüş və məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində ölkəmizin hər bir regionunda canlanma, inkişaf müşahidə olunmaqdadır ki, bu da gələcək üçün çox böyük inam yaratmaqdadır. Bu istiqamətdə 2004-cü il fevral ayının 11-də respublika prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən imzalan-mış Azərbaycan respublikası regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı həqiqətəndə çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu tarixi sənəddə qarşıya qoyulmuş əsas məqsədlərdən biri kənd təsərrüfatı məhsullarının artırılmasıdır. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatı respublika iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Xalq təsərrüfatının bu böyük hissəsi cəmiyyət üzvləri-nin maddi nemətlərə

olan tələbatlarının ödənilməsində əsas mənbələrdən biri hesab olunur. Bazar münasibətləri şəraitində həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində artıq kənd təsərrüfatının inkişafı bu iqtisadi sistemin tələblərinə uyğun istiqamət almışdır. Bununla da:

- 1) Tələb və təklif münasibətlərində yeni struktur dəyişikliyi yaranmış;
- 2) İslahatları yeni müstəvidə həyata keçirmək, burada dünya təcrübəsindən istifadə edilməsi mümkün olmuş;
- 3) Daxili bazarın qorunması, yerli məhsul istehsalına diqqətin artırılması, rəqabət mühitinin yaradılması və sağlamlığının təmin edilməsinə çalışılmış;
- 4) Təbii ki, bütün bunların hamısına nail olmaq üçün əmək məhsuldarlığının yüksək səviyyəsinə şərait yaradılmış;

Qeyd etmək lazımdır ki, əmək məhsuldarlığı təkcə kənd təsərrüfatında deyil, xalq təsərrüfatının bütün sahələrində başlıca şərtidir.

Hazırkı dövrdə bütün bu kimi tədbirlərin nəticəsində ölkəmizin kənd təsərrüfatında müşahidə olunan bu canlanmalar bütövlükdə respublikanın hər bir ərazisində nəzərə çarpmaqdadır. Bu cür qabaqcıl bölgələrdən biri də Azərbaycan iqtisadiyyatında tarixin bütün mərhələlərində üstün yeri olan Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Çox mühüm geosiyasi mövqeyə malik olan Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadi göstəriciləri ilə ön cərgələrdə təmsil olunmaqdadır. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, bu qədim diyarda 2005-ci ilin məhsulu altında yazlıq və payızlıq əkin sahələri 48 min 810 hektar olub ki, bu da 2004-cü illə müqayisədə 1258 ha çoxdur. Naxçıvan MR iqtisadiyyatının bütün sahələrində irəliləyişlər əldə etmişdir.¹

Qeyd etdiyimiz kimi özəl bölmənin inkişafı hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Bazar münasibətlərinin əsas mahiyyətini özündə cəmləşdirən bu təsərrüfatçılıq forması Naxçıvan MR-da da hər tərəfli qayğı ilə əhatə olunmuşdur. 1995-ci ildən respublika səviyyəsində başlanan islahatların Muxtar Respublikaya qazandırdığı uğurların tərkib hissəsi olaraq özəl bölmənin ümumdaxili məhsul istehsalında payı 82,9 % olmuşdur. Bununla belə kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının 98,5 %-i özəl bölmənin payına düşmüşdür.²

Təməlini ümummillə liderimiz cənab Heydər Əliyevin Naxçıvan MR. Ali Məclisinin Sədri işləyərkən qoyduğu Aqrar İslahatlar sonralar Onun rəhbərliyi ilə Azərbaycan səviyyəsində həyata keçirildikdən sonra (1995-ci il) müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması prosesinə başlanıldı. Əsas istehsal vasitəsi olan torpaq kəndlinin tam sərəncamına verildi. Kəndli isə torpağa sahiblikdə özündə stimül hiss etdi. Yeni iqtisadi sistem şəraitində formalaşan aqrar münasibətlər öz bəhrəsini verməyə başladı. Artıq sevindirici haldır ki, daxili bazarlarımızda yerli

məhsullar daha çox istehlakçılara çatdırmaq üçün sərfəli qiymətlərə təklif olunmuşdur.

Məlumdur ki, aqrar sektorun inkişafında dövlət nəzarəti əsas şərtidir. Müxtəlif fərmanlar, sərəncamlar, qərarlar və digər hüquqi-normativ aktlar imzalanıb qəbul etməklə bu sahənin dinamik inkişafına əsaslı şərait yaratmaq mümkündür ki, bu məsələ də həm Naxçıvan MR-də öz həllini çoxdan tapmışdır və həmdə uğurlu nəticələrlə müşayiət olunmaqdadır. Elə bu tədbirlərin nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd təsərrüfatı üzrə əsas göstəricilərdə artım açıq-aşkar görünür. Bunun bəzi illər üzrə ardıcılığını aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. 2000-ci ildə tərəvəz istehsalı 42,7 min ton olmuşsa, bu rəqəm 2001-ci ildə 47,8 min ton, 2003-cü ildə 53,4 min ton, 2005-ci ildə isə 56,4 min ton təşkil etmişdir.
2. Müvafiq olaraq taxıl istehsalı 2000-ci ildə 44,3 min ton, 2001-ci ildə 55,4 min ton, 2003-cü ildə 81,4 min ton, 2005-ci ildə isə 93,2 min ton təşkil etmişdir.

Muxtar Respublika iqtisadiyyatında kartofçuluğun inkişafı da davamlı olaraq diqqət mərkəzində dayanmışdır.

2000-ci ildə 13,5 min ton, 2001-ci ildə 15,2 min ton olmuş, 2003-cü ildə bu rəqəm 14,2 min ton olsa da, bu sahədə atılan ciddi addımlar nəticə-sində, xüsusəndə 2005-ci ilin aprel ayının 1-də Naxçıvan MR Ali Məclisinin kartofçuluğun inkişafı ilə bağlı keçirilən müşavirəsində və həmin il aprel ayının 11-də Ali Məclisin Sədri hörmətli Vasif Talibovun sərəncamı ilə təsdiq edilmiş «Naxçıvan Muxtar Respublikasında kartofçuluğun inkişafı üzrə Dövlət Proqramı» (2005-2010-cu illər) qəbul olunduqdan sonra bu sahədə ciddi dönüş yarandı və 2005-ci il üçün kartof istehsalı 26,3 min tona çatdı.³

Qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikası iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı mühüm yer tutur. Bu sahəni inkişaf etdirməklə burada eyni zamanda üstünlük təşkil edən kənd əhalisini daha da stimullaşdırmaq həqiqətəndə təqdirə layiqdir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi Muxtar Respublikada daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Elə bununda təməlini ümummilli liderimiz cənab Heydər Əliyev çox böyük uzaqgörənlik və dahiliklə qoymuşdur. Bazar münasibətlərinə uyğun olaraq burada kənd təsərrüfatında iqtisadi islahatların aparılması, bu günkü inkişaf istiqamət-lərinin əvvəlcədən müəyyən olunması, kəndin iqtisadi cəhətdən canlanması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyuldu. Bunun üçün isə zərərli işləyən kolxoz və sovxozların özəlləşdirilməsi bunun da əsasında şəxsi təsərrüfatların yaradıl-ması ön plana çəkilir. Bununla da 1992-ci il aprel ayının 6-da

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisində «Naxçıvan Muxtar Respublikasına zərərli işləyən kolxoz və sovxozların ləğv edilməsi və onların əsasında şəxsi təsərrüfatların yaradılması haqqında» qərar qəbul edildi.

Göründüyü kimi kəndə qayğı, kəndlinin sosial iqtisadi vəziyyəti daim diqqət mərkəzində dayanmışdır. Artıq Naxçıvan MR özünün iqtisadi əhəmiyyəti ilə milli iqtisadi inkişafa öz töhfələrini verməkdədir. Özəl bölmə-nin ümum daxili məhsulda artım tempi ilə müşahidə olunan payı (82,9 %) onu deməyə əsas verir ki, Naxçıvan MR iqtisadi göstəricilərinə görə yaxın gələcəkdə Azərbaycan iqtisadiyyatının çox mühüm və həlledici hissəsini təşkil edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. 2005-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan, 2006, s. 23.
2. Yenə orada, s. 37.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları.

Джавадхан Касумов

АГРАРНЫЙ СЕКТОР В ЭКОНОМИКЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АР И ЕГО ДИНАМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

В статье рассматривается роль юридически-нормативных актов нашего государства при развитии аграрного сектора. В результате этого происходит качественные и количественные изменения в национальной экономике. В статье также показана роль Нахчыванской АР при регулировании экономического развития.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

POLAD ƏLİYEV
AMEA Təbii Ehtiyatlar İnstitutu

**YENİ İQTİSADI ŞƏRAİTDƏ NAXÇIVAN MUXTAR
RESPUBLİKASININ ƏMƏK BAZARININ MÜASİR
VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ**

Müasir dövrdə istər ölkənin istərsədə ayrıca bir regionun inkişafının başlıca müəyyənedicisi ünsürlərindən, habelə bazar iqtisadiyyatının mühüm tərkib hissələrindən biri də əmək bazarının hazırkı vəziyyətidir. Buna görə də əmək bazarlarının təhlili və tənzimlənməsi problemləri həmişə iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olub. Əmək bazarı haqqında nəzəri tədqiqat işləri klassik iqtisadçılardan Adam Smitin, David Rikardonun, Jan Batist Seyin və digər iqtisadçıların əsərlərində rast gəlmək olar. Müasir dövrdə müxtəlif iqtisadçılar əmək bazarına müxtəlif istiqamətlərdən yanaşmış və onu müxtəlif yönəldən izah etmişlər.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir fikrə gəlmək olar ki, əmək bazarı dedikdə ən ümumi halda işverənlər tərəfindən müəyyən edilən əməyə olan tələblə, ölkədə iqtisadi fəal əhəlinin sayı ilə müəyyən olunan işçi qüvvəsinin təklifi arasındakı münasibətlərin reallaşdığı iqtisadi məkan başa düşülür. Buradan da gördüyümüz kimi əmək bazarının alqı-satqı predmeti xüsusi bir əmtəə olan əməkdir. Əmək maddi istehsalın 4 əsas amilindən biri olmaqla özünün xarakterik xüsusiyyətlərinə görə digər istehsal amillərindən fərqlənir. Belə ki, istər digər istehsal amilləri bazarında, istərsədə əmtəə bazarındakı tələb və təklif arasında tarazlığın pozulması yalnız və yalnız iqtisadi problemlər yaradırsa, əmək bazarında yaranan hər hansı bir problem isə özünü təkcə iqtisadi sferada deyil həmçinin sosial, siyasi və digər sferalarda biruzə verir. Əmək bazarında tarazlığın pozulmasının başlıca nəticəsi olan işsizliyin cəmiyyətdə yarada biləcəyi problemlər, sosial, iqtisadi gərginliyin təkanvericisi kimi həmişə dövlət orqanlarının diqqət mərkəzində durur. Bununla yanaşı əksər hallarda əmək amilinin məşğulluq səviyyəsinin aşağı düşməsi digər amillərin də istifadəsiz qalmasının həm səbəbi, həm də nəticəsi ola bilər. Bundan başqa istər ölkənin, istərsə də regionun UDM və milli gəlirinin həcmünün artırılmasının 2 əsas amilindən biri əmək məhsuldarlığının artırılmasıdır digəri iqtisadi sistemdə çalışan işçilərin sayının artırılmasıdır. Beləliklə əmək bazarı ölkənin, hər bir regionun, konkret iqtisadi subyektlərin strateji inkişaf resursudur.

Bütün bunlar Respublikamızın yeni iqtisadi sistemə əsaslanan münasibətlərin qurulması yolunda onun əsas struktur elementi olan əmək bazarının forma-laşması və inkişafı prosesində xüsusi diqqətə alınmalıdır. Respublikamızın yenidən müstəqillik tapdığı illərdə baş verən iqtisadi münasibətlərə keçid, yeni islahatlar prosesi, əmək bazarının dağılmasına və yeni iqtisadi sistemin xüsusiyyətlərinə uyğun olan iqtisadiyyatın çoxmülkiyyətli formalarına əsaslanan yeni bazar münasibətinin formalaşmasına səbəb olur.

İqtisadi ədəbiyyatlara görə hər bir ölkədə həyata keçirilən məşğulluq siyasəti bu ölkədə əmək bazarının müxtəlif modellərinin formalaşmasına gətirib çıxardır. Bu modelləri iki tipə – xarici (peşə) və daxili (qapalı) əmək bazarına ayırırlar.

Xarici əmək bazarı tipi iş qüvvəsinin müəssisə və firmalar arasındakı mobilliyini nəzərdə tutur. Bu tip əmək bazarı müəssisə və firma daxilində işçilərin şaquli və üfiqi sürətdə yerləşdirilməsinin, daha doğrusu əvvəlki illərin xarakteri və funksiyalarına uyğun şəkildə və yaxud daha yüksək vəzifə və dərəcəli yeni iş yerlərində yerləşdirilməsinə əsaslanır. Xarici əmək bazarı işçilərin elə peşələrə malik olmasına nəzərdə tutur ki, onların müxtəlif firma və müəssisələrdə işə düzəlməsinə imkan versin.

Xarici əmək bazarı demoqrafik əlamətlərinə və peşə fərqlərinə görə bir sıra bazarlara bölünür. Demoqrafik əlamətlərinə görə xarici əmək bazarı gənclər, yaşlı zəhmətkeşlər, qadınlar, əlillər və yaşlı əhali; peşə fərqlərinə görə isə mühəndislər, müəllimlər, həkimlər, iqtisadçılar, hüquq-şünaslar və s. əmək bazarlarına ayrılır. Cəmiyyətdə iki əmək bazarı modeli-nin mövcud olması burada müxtəlif peşə təhsili modelinin olması zərurətini də ortaya atır. Çünki xarici əmək bazarı işçilərin müəyyən peşə və ixtisas təhsili müəssisələrini itirməsi haqqında xüsusi diplom və ya sertifikatla malik olmasını tələb edərsə daxili əmək bazarı bundan fərqli olaraq, onların işləmək istədiyi konkret müəssisə və firmanın xüsusiyyətlərinə cavab verə bilən ixtisas və peşə üzrə hazırlığın olmasını tələb edir.

Müstəqilliyimizin ilk illərində istər daxili, istər də xarici əmək bazarlarında xautik qeyri-sabit hal müşahidə olunurdu, hazırda iqtisadi sistemin digər halqalarında olduğu kimi əmək bazarı da yüksək kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin dinamikası və irəliləməsi ilə xarakterikdir.

Cədvəl 12.

	1999	2000	2001	2002	2003
--	------	------	------	------	------

İqtisadi fəal əhalinin sayı (min nəfər)	173,5	173,8	174,5	175,6	171,2
Məşğul olanlar(min nəfər)	167,9	168,0	168,5	169,0	169,9

Yuxarıdakı cədvəli təhlil edərkən görürük ki, əmək bazarının əsas göstəricisi olan iqtisadi fəal əhalinin sayı 1999-2003-cü illərdə 173,5 min nəfərlə 177,2 min nəfər arasında tərəddüd etmişdir. İqtisadi fəal əhalinin sayında məşğul olan əhalinin sayı isə 1999-cu ildə 167,9 min nəfər idi ki, bu da 96,8% təşkil edirdi. 2001-ci ildə isə bu göstərici 168,5 min nəfər yəni, 96,6% 2003-cü ildə isə 95,9% olmuşdur.

Cədvəl 2³.

	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2004
İqtisadi fəal əhalinin sayı (min nəfər)	3641	3748	3748,2	3763,4	3777,5	3801,4	3865
Məşğul olanlar (min nəfər)	3612	3702,8	3704,9	3715,0	3726,5	3747,0	3809,1

Bütün ölkə üzrə isə bu göstərici 1999-cu ildə 98,8%, 2001-ci ildə 98,7%, 2003-2004-cü illərdə 98,6% olmuşdur. Bu təhlildən də gördüyümüz kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasında məşğul əhalinin iqtisadi fəal əhalinin həcmindəki xüsusi çəkisi bütün ölkə üzrə olduğundan o qədər də aşağı deyil.

Əmək bazarının digər əsas müəyyənədiciləri parametrlərindən olan orta aylıq nominal əmək haqqı ilə status almış işsizlərin sayıdır. Bu göstəricilərin hər biri xüsusi bir dinamikaya malik olmuşdur.

Cədvəl 3³.

	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Azərbaycan Respublikası üzrə orta aylıq nominal əmək haqqı	62467	221606	259991	315407	386974	497081
Naxçıvan MR üçün orta aylıq əmək haqqı	36687	145975	184756	161201	194636	289519

Cədvəldən də gördüyümüz kimi regionumuzda orta aylıq əmək haqqı ölkə üzrə olan göstəricidən azdır. Belə ki, Muxtar Respublikada orta aylıq nominal əmək haqqı 1995-ci ildə 36687 manat olmuşdur ki, bu da bütün ölkə üzrə olduğundan 1,7 dəfə azdır. 1995-2000-ci illərdə isə Muxtar Respublikada orta aylıq nominal əmək haqqının artım tempi ölkə üzrə olduğundan daha sürətli olduğu üçün bu fərq qismən azalmışdır. Muxtar Respublikada 2000-ci ildə 1995-ci ilə müqayisədə bu göstərici 3 dəfədən çox artaraq 145975 manat olmuşdur. Halbuki, bu illərdə ölkə səviyyəsində bu göstərici 2,5 dəfədən çox artaraq 221606 manat olmuşdur ki, bu da Muxtar Respublikada olduğundan 1,5 dəfə çoxdur. Digər tərəfdən 2000-2004-cü illərdə isə ölkə üzrə bu göstərici 1,2 dəfədən çox artaraq 497081 manat olmuşdur. Muxtar Respublikada isə bu göstərici 98%-dən çox artaraq 289519 manat olmuşdur. Bu da ölkə üzrə olduğundan 1,7 dəfə azdır. (Cədvəllər 1-3 ədəbiyyatlarının materialları əsasında tərtib olunmuşdur.)

Cədvəl 4³.

Məşğulluq xidmətində qeydiyyatata alınan işsizlərin sayı	1995	2000	2001	2002	2003	2004
Azərbaycan Respublikasında	283114	43739	48446	50963	54365	55945
Naxçıvan Muxtar Respublikasında	5211	5812	5989	6645	7284	7737

Əmək bazarının digər bir mühüm göstəricisi olan məşğulluq müddətində qeydiyyatda olan işsizlərin sayıdır ki, bu da Muxtar Respublikada 1995-2000-ci illərdə 5211 nəfər olmuşdur. Bu ölkə üzrə qeydiyyatata alınan işsizlərin 18,4%-ni təşkil edirdi. 2000-ci ildə isə bu göstərici 5812 nəfər olmaqla ölkə üzrə qeydiyyatda olan işsizlərin 13,2%-ni, 2004-cü ildə isə 7732 nəfər olmaqla 13,8%-ni təşkil etmişdir. Qeyd edək ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasında status alan işsizlərin sayının artması burada işsizlərin qeydiyyatata alınması məsələsinin dövlət orqanları tərəfindən diqqətin daha da artmasının nəticəsidir. Bu məsələ yoxsulluğun azaldılması üzrə dövlət proqramının və regionların sosial iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarının qəbulu və icrası ilə bağlı olaraq daha çox diqqət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, 2003-cü ilin oktyabr ayının 1-dən 2006-cı ilin yanvar ayının 1-dək 16768 yeni iş yeri açılmış ki, bunun da 9860-ı daimi iş yeridir. Daimi iş yerlərinin 6808-i yeni yaradılmış müəssisə və təşkilatların, 2438-i mövcud müəssisə və təşkilatların, 614-ü

isə müxtəlif səbəblər üzündən əvvəllər işləməyən, lakin son dövrlərdə fəaliyyətini bərpa edən müəssisə və təşkilatların payına düşür. Təkcə 2005-ci il ərzində 8419 yeni iş yeri açılmışdır.

Yeni yaradılmış iş yerlərinin 12,3%-i emal sənayesi, 5,2%-i elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi, 4,9%-i topdan və pərakəndə ticarət, avtomobillərin, məişət məmulatları və şəxsi istifadə əşya-larının təmiri, 3,3%-i tikinti, 2,9%-i daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və istehlakçılara xidmət göstərilməsi, 2,4%-i digər kommunal, sosial və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi, 2%-i kənd və meşə təsərrüfat bölmələrinin payına düşür.

Əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında Muxtar Respublika ərazisində fəaliyyət göstərən məşğulluq mərkəzlərinin və il ərzində keçirilən əmək bazarının rolu böyükdür. 2005-ci ildə rayon (şəhər) məşğulluq mərkəzləri tərəfindən 3485 nəfər işsiz qeydiyyatda alınmışdır. 1714 nəfər özəl və dövlət strukturlarında daimi işlə təmin edilmişdir. Keçirilən əmək bazarında 745 nəfər işlə təmin edilib, 89 nəfər peşə hazırlığına, 86 nəfər ictimai işlərə cəlb edilib.⁴

Bütün bunlarla bərabər regionun sosial iqtisadi sabitliyi və inkişafı naminə dövlətin qarşısında bir sıra işlər dayanır. Belə ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlət özü əmək bazarının əsas iştirakçısıdır. Bundan başqa qarşıda duran məqsədlərə çatmaq üçün məşğulluq və işsizlik kimi məsələlərin həlli əmək haqqı siyasətinin tənzimlənməsi sferasında aktiv rol oynayıb. Dövlət bu problemlərin həlli ilə əlaqədar məqsədə uyğun siyasət həyata keçirməlidir. Bu siyasəti reallaşdırarkən əmək bazarında tələbin səviyyəsini artırmaqla işçi qüvvəsi rəqabətinin sağlamlaşdırılması üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərə almaq lazımdır.

1.Regionun sosial iqtisadi inkişafı naminə resursların üstünlük-lərindən istifadə etmək.

2.Daxili əmək bazarının möhkəmlənməsi üçün əmək resurslarının peşə və ixtisasların artırılması və ya işçilərin yenidən hazırlanması ilə əlaqədar geniş layihə və proqramlar hazırlamaq.

3.Xarici əmək bazarının səmərəli fəaliyyəti üçün işçi qüvvəsinin sağlam rəqabət mühitini təmin etmək.

4.Muxtar Respublikanın nominal əmək haqqının səviyyəsinin Azərbaycan Respublikasının səviyyəsinə çatdırmaq.

5.Dövlət məşğulluq mərkəzlərində və aidiyyəti olan bütün orqanlar-da işsizlərin dəqiq qeydiyyatını aparmaq istiqamətində işləri davam etdirmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Muradov Ş.M. İnsan potensialı. Bakı, 2004, s. 140-141.
2. Naxçıvan Muxtar Respublikası 80. Tarixi statistik məcmuə. Naxçıvan, 2004, s. 66.
3. Əmək bazarı. Bakı, Azərbaycan Respublikası Dövlət Siatistika Komitəsi, 2005, s. 21.
4. 2005-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının qısa xülasəsi. Naxçıvan, 2006, s. 38-39.

Полад Алиев

**АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОГО СОСТОЯНИЯ ТРУДА РЫНКА
НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ В НОВЫХ
ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ**

В статье рассматриваются некоторые теоретические вопросы труда рынка в новом политическом условии. Был анализирован и оценен его существующее состояние в Автономной Республике в сравнении с Азербайджанской Республикой. Вместе с тем, изучая существующее состояние трудового потенциала региона в зависимости от этого фактора были исследованы целосообразные пути развития Автономной Республики в социально – экономическом направлении.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
ictimai və humanitar elmlər seriyası, 2006, №4

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2006, №4

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences , 2006, №4

TƏBRİK EDİRİK!

ÇAĞDAŞ TÜRKOLOGİYANIN CƏFƏROĞLUSU

Azərbaycan dövləti müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra milli mədəniyyətimiz üçün yeni inkişaf imkanları meydana çıxdı. Bu imkanlardan biri mədəni və elmi əlaqələrin genişlənməsindən ibarətdir. Əlaqələrin inkişafı isə elm və təhsilimizin beynəlxalq arenaya çıxması üçün birinci növbədə universitetlərimizi, elm və təhsil ocaqlarımızı dünya standartlarına yiyələn-mək üçün səfərbər etmişdir. Naxçıvan Dövlət Universiteti və AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi də ölkəmizin qabaqcıl və beynəlxalq miqyasda tanınmış elm və təhsil müəssisələri kimi on ildən artıqdır ki, dünyanın qabaqcıl ali məktəbləri və elmi qurumları ilə əlaqə yaratmaq, bu əlaqələrdən faydalanmaq, həmin vasitə ilə elmi-tədqiqat işlərinin və tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək istiqamətində xeyli məsafə qət etmiş, böyük uğurlar qazanmışdır. Naxçıvandakı elm və ali təhsil qurumlarının sıx əlaqə yaratdığı universitetlərdən biri də 150 ildən çox yaşı olan məşhur İstanbul Universitetidir. 100 ildən artıqdır ki, Azərbaycanın məşhur elm, mədəniyyət və ma-arif xadimlərinin böyük elm və təhsil məbədi kimi baxdığı, türk-müsəlman dünyasının qəlbinin çırpındığı İstanbul Darülfununu! Bu universitetdə dünyanın nə qədər tanınmış elm və sənət adamları yetişmişdir. Türkçü-lüyün, türklük fikrinin qaynaqları da bu universitetdə cücərmiş, pöhrələn-miş, boy atmış, kamala çatmışlar: Ziya Göyalp, Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Əhməd Cəfəroğlu, saymaqla bitməz.

İstanbul universitetində həmin ənənəni bu gün davam etdirib yaşadan türkçülərdən, türk filologiyasının ustadlarından biri də professor Osman Sərtqayadır. Professor Osman Sərtqaya bu universitetin ədəbiyyat fakültəsinin məzunu olmuş, elmin sirlərinə burada yiyələnmiş, müəllimi Gəncəli professor Əhməd Cəfəroğlunun israrı ilə universitetdə müəllim saxlanılmışdır. Və o gündən bu günə qədər 40 ildən artıq bir dövrdə türko-logiya elminə böyük töhfələr verən Osman

Sərtqaya ustadları Əhməd Cəfəroğludan, Rəşid Aratdan, Məhərrəm Ergindən, İbrahim Kafəsoğludan.... İstanbul Universitetində aldığı bilgiləri Almaniyada, İngiltərədə, Macarıstan-da, Fransada təkmilləşdirərək dünyanın ən tanınmış türkoloqlarından biri kimi Türk dünyası elm tarixinə adını qızıl hərflərlə yazmışdır.

Türkiyənin Adana şəhərində 60 il bundan əvvəl dünyaya göz açan, ana tərəfdən Kərkük türklərindən olan, qədim türk abidələrinin gözəl bilicisi və universal təfəkkür sahibi kimi tanınan Osman bəyi geniş dünyagörüşü, zəhmətsevərliyi və türk dünyası mədəniyyətinə ürəkdən bağlı olması səciyyələndirir.

Göytürk, uyğur, qaraxanlı, qıpçaq, Çağatay, Osmanlı yazılı abidələ-ri üzrə kamil alim kimi yetişən Osman bəy türkologiyasının Türkiyədə və xaricdə yayılması, bir elm kimi müasir dövrümüzdə uyğun şəkildə inkişaf etməsi, qədim yazıların oxunması və elmi şərhə istiqamətində əldə etdiyi nailiyyətlərlə müəllimi Gəncəli Əhməd Cəfəroğlu məktəbinə layiqli varis olduğunu bir daha sübut etmişdir. İndi Osman Sərtqaya qədim türk, uyğur, ərəb əlyazmalarının, daş üzərindəki yazıların, daşbasmalarının böyük bilicisi, tekstoloqu olaraq hər zaman və hər yerdə etibar edilən mətnləri, araşdırmaları ilə dünya miqyasında (ustadı Ə.Cəfəroğlu kimi) tanınan bir elm xadimi olaraq şöhrət qazanmışdır. Dünyanın tanınmış türkoloqlarından A.N.Kononov, A.Fon Qaben, P.Çieme. G.Dörfer, K.Röhrbörn, M.Erdal, A.M.Şerbak kimi görkəmli alimlərin Osman Sərt-qayanın elmi araşdırmalarına istinad etməsi heç də təsadüfi deyildir.

Osman Sərtqayanın 30 kitabı, 450-dən artıq sanballı elmi məqaləsi Türkiyə və Avropa ölkələrində nəşr olunmuşdur. Onun “Kutadqu bilik.indeks”, “Nihal Atsız”, “Rəşid Arat”, “Əhməd Cəfəroğlunun həyatı və yaradıcılığı”, “Göytürk məsələləri”. “Məmmədhüseyn Şəhriyar”, “Dədə Qorqud kitabı I (Drezden nüsxəsi)” kimi elmi əsərləri türkologiya elminin inkişafına misilsiz bir töhfə sayıla bilər. Onu da qeyd etmək ki, müəllif yuxarıda qeyd etdiyimiz sonuncu əsərini Dədə Qorqud dastanlarındakı 12 boy və bir müqəddiməyə uyğun olaraq 13 kitab şəklində çap etməyi nəzərdə tutmuşdur. Bu kitabın yenidən İstanbul “Ötəkən” nəşriyyatında nəfis şəkildə işıq üzü görmüş birinci cildi 160 səhifədən ibarət olub, dastanın giriş hissəsinin tədqiqinə həsr edilmişdir. Burada Avropa dilçiliyindəki filoloji təhlil metoduna uyğun olaraq dastanın müqəddimə hissəsinin ərəb əlifbası ilə mətni, onun transkripsiyası, əsərin tədqiqi tarixi ,burada işlənmiş bütün sözlərin geniş açıqlamalı elmi təhlili verilmişdir. Müəllif bütün dil faktlarına zərgər dəqiqliyi ilə yanaşmış, bu vahidləri tarixi-müqayisəli aspektdə linqvistik təhlil süzgəcindən keçirmişdir.

Bir çoxu Monqolustanda olan qədim türk Orxon-Yenisey yazılı abidələrinin qorunması, toplanması, yenidən oxunması, çap edilməsi sahəsində son illərdə

Türkiyədə aparılan intensiv tədqiqat və təşkilat işləri təqdirəlayiq hal kimi diqqəti cəlb edir. Bu araşdırmaların yüksək səviyyədə aparılmasında müstəsna xidməti olan şəxslərdən biri də Osman Sərtqaya-yadır. Osman bəy həmin sahənin aparıcı mütəxəssislərindən biri olduğu üçün 1995-ci ildə Türkiyənin Monqolustana göndərdiyi rəsmi elmi heyətdə fəal iştirak etmiş, o vaxtkı prezident Süleyman Dəmirələ abidələr, görülmə və görülməsi zəruri olan işlər barədə geniş məlumat vermişdir. O eyni zamanda TİKA-nın hazırladığı “Monqolustanda türk abidələri” layihəsinin də mühüm işlər görmüş və “Monqolustandakı türk abidələri layihəsinin albomu”nu hazırlamışdır (2001). Bu yaxınlarda Osman Sərtqaya Monqolustanda keçirilən Çingiz xan və monqol tarixinə həsr olunmuş möhtəşəm bir beynəlxalq elmi məclisdə “Dədə Qorqud kitabı”nda monqolca kəlmələr və şəkilçilər” mövzusunda məruzə etmişdir.

Hazırda İstanbul Universitetinin aparıcı professoru kimi müasir türk dilləri və ədəbiyyatı fakültəsinin dekanı və Türkiyyat Araşdırmaları İnstitutunun müdürü kimi ciddi və mötəbər vəzifələr aparmaqla yanaşı böyük ustad Osman Sərtqaya eyni zamanda Türk Dil Qurumunun həqiqi üzvü, həm də PİAK, DMG, SUA, CASA kimi beynəlxalq miqyasda nüfuzlu elmi-türkoloji və altaistika qurumlarının da həqiqi üzvüdür.

Professor Osman Sərtqaya elmi təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə də seçilən, fərqlənən elm xadimidir. O 1973-1999-cu illər arasında 17 milli və beynəlxalq türkoloji konqresin əsas təşkilatçılarından biri olmuşdur.

Biz Osman bəyin “Dədə Qorqud” kollokviumları keçirilərkən, eləcə də Türkiyə, Azərbaycan və Avropa ölkələrindəki onlarca beynəlxalq elmi tədbirlərdə nə qədər zəhmətkeş, ciddi, xeyirxah xasiyyətli insan olduğunun şahidiyik və hər dəfə də onun bitməz-tükənməz enerjisinə heyran qalmışıq.

Hazırda professor Osman Sərtqaya elmi yaradıcılığının ən məhsuldar dövrünü yaşayır. O, elm təşkilatçısı, türklük biliminin fədaisi kimi yorulmadan, gecə-gündüz demədən bu elmin inkişafı üçün var qüvvəsi ilə çalışır. Osman bəyin altaistika sahəsində, qədim türk dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti üzrə yeni araşdırmaları dünya türkoloji ictimaiyyətinin diqqət mərkəzindədir. Beynəlxalq elmi ictimaiyyət professor Osman Sərtqayaya yeni dövrün məşhur altayşünası, Türkiyə isə çağımızın Əhməd Cəfəroğlu kimi xüsusi ehtiram bəsləyir. Azərbaycanda isə Osman Sərtqaya türkologiyasının üfüqlərini genişləndirən və bu elm sahəsini daha da zənginləşdirən görkəmli elm xadimi kimi böyük nüfuz qazanmışdır. Osman Sərtqayanın tanınmış Azərbaycan alimləri ilə dostluğu və səmərəli elmi əməkdaşlığı ölkəmiz arasındakı əlaqələrin salnaməsinə yeni və parlaq səhifələr əlavə etmişdir.

Bu günlərdə təvazökar alim, gözəl müəllim və görkəmli türkoloq Osman Sərtqayanın 60 yaşı tamam olmuşdur. Azərbaycanın və Universitetimizin bu səmimi dostuna, böyük elm xadiminə, xeyirxah elm təşkilatçı-sına can sağlığı, yeni-yeni uğurlar arzulayırıq.

İnanırıq ki, vaxtilə İstanbul Universitetində türkologiyanın bayrağı-nı hamıdan ucada dalğalandırmış, ömrü boyu Azərbaycan türklüyünə xidmət etmiş gəncəli Əhməd Cəfəroğlunun layiqli varisi professor Osman Sərtqaya türkologiya elminə daha böyük töhfələr verəcək, yeniliklər gətirəcəkdir.

İsa Həbibbəyli
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Əbülfəz Quliyev
AMEA Naxçıvan Bölməsi

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriteriyalarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir və onlar üçün redaksiya heyəti heç bir cavabdehlik daşımır.

5. Məqalələr Azərbaycan dilində qəbul edilir.
6. Məqalələr jurnalın redaksiyasına fərdi kompüterdə, A4 formatlı ağ kağızda, səhifənin parametrləri yuxarıdan 5 sm, aşağıdan 2 sm, soldan 3,7 sm, sağdan 3,7 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə «defislə» keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus dilində Times New Roman, Azərbaycan dilində isə – Times Roman AzLat şriftində yazılaraq, İnşuxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir.
7. Səhifənin sağ küncündə «12»-lik şriftlə, qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
8. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı 1 interval ara verməklə, «12»-lik şriftlə, adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs: AMEA Naxçıvan Bölməsi, Naxçıvan Dövlət Universiteti və s.). Sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan «14»-lük şriftlə məqalənin adı çap edilir. Məqalənin əsas mətni yenə də 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan «14»-lük şriftlə çap edilir.
9. İstifadə edilən ədəbiyyatın siyahısı məqalənin sonunda verilir. «Ədəbiyyat» sözü səhifənin ortasında «12»-lik şriftlə qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə «12»-lik şriftlə, adi hərflərlə verilir. Məs:
Kitablar:
Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: İşıq, 1992, 321 s.
Kitab və jurnal məqalələri:
Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri / AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.
10. Məqalənin xülasəsi hissəsində rus, yaxud ingilis dilində müəllifin adı və soyadı «12»-lik şriftlə kiçik, qalın hərflərlə mövzunun adı «12»-lik şriftlə böyük, qalın hərflərlə, xülasənin özü isə «12»-lik şriftlə, adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
11. Məqalədəki sətirüstü istinadlar ardıcıl olmalı və səhifənin sonunda yox, məqalənin axırında – ədəbiyyat siyahısında verilməlidir.
12. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-6 səhifədən çox olmamalıdır.
13. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, iş və ev telefonları) əlavə olunmalıdır.

Qeyd: AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Xəbərlər» jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və «Tusi» nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

XƏBƏRLƏR
AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Zülfüyyə Məmmədli*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva*
Aynur Əliyeva
Programçı mühəndis: *Taleh Maqsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 04.09.2006
Çapa imzalanmışdır: 05.10.2006
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
17 çap vərəqi. 272 səhifə

Sifariş №5. Tiraj: 100

AMEA Naxçıvan Bölməsinin «Tusi» nəşriyyatında çap edilmişdir.

Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*